GRADOVRH
časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske
Utemeljen 2004.
Godište VII, br. 7, studeni 2010.

Naklada
Matice hrvatske – Tuzla

Za nakladnika
Marica Petrović

Glavna urednica
Marica Petrović

Uredništvo
Petar Matanović, Alma Granov, Alen Matošević, Biljana Stahov, Marijana Nikolić, Ivo Pranjković

Redakcija
Marica Petrović, Biljana Stahov, Alen Matošević, Petar Matanović, Marinko Mrkonjić

Lektura
Biljana Stahov i *Alen Matošević*

Likovna oprema
Marina Trogrlić

Adresa uredništva i administracije:
Tuzla, Kazan mahala 2/II; tel/fax: +035 277 161, e-mail: matica.hr@bih.net.ba
Uplate na žiro-račun kod UniCredit banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 11. listopada 2010.

Grafičko oblikovanje
Branko R. Ilić

Tisak
Printcom, Tuzla

GRADOVRH

časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja

MATICA HRVATSKA – TUZLA

studeni 2010.

Sadržaj

Marica Petrović: *Uvodnik* 9

FILOZOFIJA

Romeo Knežević: *Nadsvođivanje nesklada* 13

GOSPODARSTVO

Dario Grgić: *Perspektive Bosne i Hercegovine u kontekstu posljedica globalne financijske krize na zemlje Eurozone* 33

JEZIČNO-KNJIŽEVNE TEME

Marijana Nikolić: *O časopisu Dobri pastir s gledišta jezične analize* 53

Amela Šehović: *Zamjenice moći i solidarnosti u bosanskohercegovačkim dramama* 61

Azra Verlašević: *Trianguliranje začaranog kruga ženske kreativnosti* 75

Demir Alihodžić: *Magic Realism and the Clash of Cultures in Rosemary Nixon's The cock's Egg* 83

Ilija Barišić: *Krležina filozofija povijesti u Zastavama* 99

Selma Veseljević: *Odnos između književnosti i stvarnosti na primjeru Judite Marka Marulića* 125

Alen Matošević: *Otajstva poezije* 137

Nadira Puškar: *Alexander Sacher-Masoch Maslinici u plamenu* 141

Sabina Konkić: *Elementi Nietzscheove filozofije u poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića* 149

PEDAGOGIJA I METODIKA

Izet Numanović: *Obrazovanje ili...* 165

Dijana Marković Hajdarhodžić: *Becoming a Reflective Practitioner: How to improve the mentorship program in Tuzla Canton and Bosnia and Herzegovina* 185

Amila Osmić: *Testovi znanja* 203

PRIKAZI

Drago Bojić: *Unutarnja zemlja i Bosanski Hrvati – nova izdanja* 217

Mirsad Kunić: *Lada Buturović: Treptaj žanra u poetici usmene književnosti* 221

Atif Kujundžić: *Fenomen estetskog kao djelatni pokretač* 225

Almir Mustafić, Jasmina Musić: *Ingo Plag: Tvorba riječi u engleskom jeziku* 233

PRIRODOZNANSTVENE TEME

Orhana Bušatlija: *Gospodarenje vodama na području Općine Bugojno* 243

Marina Čuljak: *Stanje i perspektive ruralnog razvoja u Hercegovini* 255

Marija Jukić: *Mineralna voda Sarajevski kiseljak* 269

Daliborka Divković: *Teški metali arsen, kadmij i bakar u prirodnim vodama* 277

SOCIOLOGIJA

Srđan Vukadinović: *Kultura identitetskog ispoljavanja* 317

IZ ARHIVA

Iz Matice vjenčanih Tuzlanske župe 1811. (priredio A. Matošević) 327

Uvodnik

Bosanska Muza sja na tronu blistavu sjedeć,
Ali joj lice bje suzama prekrito sve.
Josić, *Elegije*, 43-44

Sedmi broj *Gradovrha* ne odstupa bitno od uobičajene koncepcije i organizacije priloga što su nam ih poslali naši suradnici. U ovome broju, abecednim redom poredane, *Gradovrh* objavljuje, filozofske, gospodarske, jezično-književne, pedagoške i metodičke, prirodoznanstvene i sociološke teme, kao i četiri prikaza.

U prošlom broju, umjesto Uvodnika objavljen je ulomak iz eseja A. Kujundžića koji završava rečenicom: *Ovakav časopis u našim prilikama i kulturnim razmjerama, naprosto, nema zamjenu.* U redu! Neskromno se slažem!

Najbrojniji su prilozi s jezično-književnim temama. Ima ih devet i to dva rada iz područja jezika (M. Nikolić, *O časopisu Dobri pastir s gledišta jezične analize* i A. Šehović: *Zamjenice moći i solidarnosti u bosanskohercegovačkim dramama*) te sedam s područja književnosti. Zanimljivo je da autori, I. Barišić, mr. S. Veseljević, S. Konkić i N. Puškar u prilozima iz književnosti uglavnom obrađuju teme izvan bosanskohercegovačkih književnih sadržaja (Krleža, Marulić, Kranjčević, Alexander Sacher-Masoch), a jedan je prilog na engleskom jeziku (mr. D. Alihodžić, *Magic Realism and the Clash of Cultures in Rosemary Nixon's The cock's Egg*). Samo je dr. A. Verlašević (*Trianguliranje začaranog kruga ženske kreativnosti*) pisala o bosanskohercegovačkoj spisateljici Biseri Alikadić i A. Matošević (*Otajstva poezije*) o Petru Miliću Periši bosanskohercegovačkom pjesniku.

Od tri rada iz pedagogije, jedan je na engleskom (D. Marković Hajdarhodžić, *Becoming a Reflective Practitioner: How to improve the mentorship program in Tuzla Canton and Bosnia and Herzegovina*), ali obrađuje domaću problematiku, drugi prilog je (A. Osmić, *Testovi znanja*) čista matematička metodika, a treći je promišljanje jednoga iskusnoga stručnjaka o stanju u našem školstvu (I. Numanović, *Obrazovanje ili...)*

U *Gradovrhu* VII ima i prilog iz filozofije (R. Knežević, *Nadsvođivanje nesklada*), i jedan sociološke sadržine (dr. S. Vukadinović**,** *Kultura identitetskog ispoljavanja*).

Prikaza ima četiri od kojih jedan prikazuje djelo engleskoga autora (A. Mustafić, J. Musić, Ingo Plag, *Tvorba riječi u engleskom jeziku*), a tri bosanskohercegovačke (dr. D. Bojić, *Unutarnja zemlja* i *Bosanski Hrvati* – nova izdanja, dr. M, Kunić, Lada Buturović*: Treptaj žanra u poetici usmene književnosti,* A. Kujundžić**,** *Fenomen estetskog kao djelatni pokretač*)

Iz Arhiva u ovome broju Gradovrha objavljujemo izvod *Iz Matice vjenčanih Tuzlanske župe 1811.* koji je priredio – s latinskoga preveo, A. Matošević. Ovo je ulomak iz *Matice župe Tuzla* koja se čuva u Arhivu Tuzlanskoga kantona.

Gradovrh se ovaj put, također, okreće prvenstveno *našim* prirodoznanstvenim temama: Mladi magistar ekonomije D. Grgić piše o *Perspektivama Bosne i Hercegovine u kontekstu posljedica globalne financijske krize na zemlje eurozone,* O. Bušatlija *O gospodarenju vodama na području općine Bugojno*, M. Čuljak o *Stanju i perspektivi ruralnog razvoja u Bosni i Hercegovini,* M. Jukić o *Mineralnoj vodi Sarajevski kiseljak,* a D. Divković o *Teškim metalima, arsenu, kadmiju i bakru u prirodnim vodama.*

Kao i u ranijim brojevima, poštovali smo pravo na vlastiti izbor pa priloge pisane na različitim pravopisima hrvatskoga jezika nismo pravopisno ujednačavali.

Tekstove pisane na bosanskome, srpskom i crnogorskome jeziku nismo kroatizirali, a neki su tekstovi (već spomenuto!) na engleskome jeziku.

Uredništvo zahvaljuje suradnicima, dobročiniteljima i svima onima koji nas podržavaju na razne načine.

Urednica

GRADOVRH

FILOZOFIJA

Romeo Knežević

Nadsvođivanje nesklada

(*Istina* o istini: malim, općepoznatim i priznatim, i velikima)

> Do tajne velikog praska, koju bi trebalo da otkrije hadronski kolajder ispod Ženeve, znanstvenici bi mogli doći već 2012. godine. Nakon kvara koji je prije nekoliko mjeseci osujetio plan stručnjaka da dođu do "božije čestice", džinovski akcelerator je popravljen, a trenutno se u hodnicima ispod švajcarskog grada održava energija neophodna za demisitfikovanje tajne nastanka svijeta – najavio je D. P. direktor Instituta za fiziku, jedan od dvadesetak srpskih istraživača koji učestvuju u projektu Instituta "Cern".
>
> (Mirjana R. Ilić, 26.09.2010. "Blic Online", Vijesti)

Pitati se *o istini* vjerojatno je jedno od najtežih pitanja koje sebi možete postaviti. Jer *istina* je sveprisutna, a nevidljiva poput zraka koji udišemo i jednako tako i važna poput kisika bez kojeg ne možemo. Ništa lakše od baviti se '*predmetima'* naših misli a u odnosu na baviti se '*mislima*' kao predmetima, istih tih, misli. Svratiti pažnju na *istinu* jednako je tako teško kao i svratiti pažnju na disanje s kojim smo toliko srasli, da ga i ne primjećujemo. Tako nevidljiva, ona je često zanemarena i potcijenjena – poput knjiga na policama po kojima pada prašina - jer čini se da je nema. A, ona kao *istina* stoji u pozadini svih naših pokreta, namjera, stanja, konstrukcija i kreacija i pokreće kao nevidljiva snaga sve oko sebe, bilo autonomno, bilo svjesno pomoću nas. U ovom eseju o toj *istini* je riječ.

* * *

Svaka je naša racionalna misao misaona *projekcija*, nerealna, simbolična shema svijeta baš kao što je to, na sličan način i svaka geografska karta, uvijek samo

to i upravo samo to i ništa više od toga.[1] Slično tome, neki satelitski uređaji u stotinki sekunde dijagnosticiraju naš položaj u automobilu i kazuju koliko ulica dalje trebamo skrenuti udesno, do cilja. (Ne morate više stajati uz trotoar, vaditi kartu na haubu... itd.) Ali za razliku od geografskih karata i ovdje je samo riječ o mnogo operativnijim podacima i preciznijim razmjerima i ni o čemu više. Osnovni problem naše egzistencijalne realnosti i naše spoznaje, ujedno, već se u ovom primjeru javlja na razini infinitezimalnih veličina - naime: pitamo se u ovom slučaju, je li naš automobil samo *točka*? Ili, zaoštrenije govoreći, jesmo li *vi ili ja*, samo *točke*? Naime, razvoj tehnologija kao da nas vodi u tom pravcu. Odgovor je, razumije se negativan, jer *raskorak* između naših ***mentalnih projekcija*** (ovdje: satelitskih uređaja) ***o,*** predmetima, svijetu i nama, i **samih tih predmeta, svijeta, nas** iako je sve manji i manji, nikada neće i nestati.

Trajno smo u racionalnom raskoraku sa svijetom i sa sobom, jer su naše *istine* uvijek *mentalne projekcije*.

Za neke ljude i znalce je to što znamo i možemo - *malo*, a za druge je - i *više nego mnogo*. Malo je za umjetnost, teologiju i filozofiju; a više nego mnogo, za prirodne znanosti i tehnologije.

Za *filozofiju pozitivizma*, to je pozitivno i faktično stanje stvari i ništa ni više ni manje od toga.

I. UVOD

Sve racionalističke spekulacije kroz povijesti filozofije *o cjelini svijeta, i nas* u ovom svijetu "isprobavale su moždane ćelije" na ovom glavnom ili jednom od glavnih problema[2] filozofije. U našem spoznajnom odnosu ujedno se kriju i problemi i odgovori na pitanja koja će se ovdje postaviti. Najveći antički filozof Aristotel definirao je *istinu* kao *podudaranje naših pojmova i stvari* ("Adequatio intellectus et rei") i takvo je shvaćanje vladalo europskom mišlju više od tisućljeća i pol. Tek s Novim vijekom i francuskim filozofom Descartesom,[3] naš spoznajni odnos uključuje više od našeg razuma u procesu spoznavanja. Namjesto *podudaranja,* kriterij spoznavanja skreće ka *unutarnjoj evidenciji* "istine".

---

[1] Italo Calvino, *Mister Palomar*, (zbirka filozofskih priča), izd Minerva, Subotica, 1997.

[2] Najpoznatiji primjeri *rješenja* tog problema Jedne istine o svijetu su:Parmenid (*Jedno*), Demokrit (*Atomi i prazan prostor*), Descartes (*Mišljenje i tvar*), Spinoza (*Bog ili priroda*), Leibniz (*Monade*)

[3] Rene Descartesa (1596 -1650). O tome posebno, u: G. Petrović, *Suvremena filozofija*, ŠK Zagreb, 1979. čiji sam okvirni osnovni uvid o *razvoju pojma istine* kroz povijest filozofije, preuzeo.

Već je njemački filozof I. Kant[4] provjereno dokazao, da znanstveni odgovor na to pitanje *o cjelini svijeta i nama* nije moguć.

Pitanja i odgovori *filozofije* se često križaju sa znanošću, umjetnošću i religijom a zaista njezino jedino je *kritičko mišljenje*, koje nastoji potvrditi istinu (ma kakva bila) bilo kojih vrsta predmeta (čulna priroda, umjetnički fakti, činjenice, idealni predmeti, izmišljeni predmeti) oslanjajući se na logiku, koja je sve sličnija matematici.[5] Filozofija se bavi umjetnošću kroz filozofiju lijepog, estetiku; znanošću se bavi kroz teoriju spoznaje i kritiku znanstvenih rezultata u javnom mišljenju koje znanosti, osobito tehnologije, svjesno ili nesvjesno, produciraju o sebi. Filozofija s religijom posebno dijeli tzv. pojam "filozofske vjere" koji je posebno snažno u filozofiju uveo Karl Jaspers. Filozofija spočitava religiji iracionalnost ili "razumno neutemeljenu" istinu. Jasno je da su egzistencijalna pitanja *rađanja i umiranja*, pitanja *starosti* i odnošenja prema starosti, *egzistencijalno-socijalna* pitanja ili pitanja o *vrijednostima* ljudskog življenja ili o (ne)mogućim, višim oblicima postojanja, i druga slična pitanja, izrazita pitanja filozofije a što će se vidjeti i u ovom radu.

Na kraju, filozofiju ne zanimaju samo filozofski odgovori na postavljena pitanja, ona otvoreno istražuje svaku *istinu* i bez predrasuda o tome u koju će je vrstu istina njeno istraživanje odvesti, ne plaši se istine i spremna je svaki odgovor do kojeg dođe, prihvatiti, pod samo jednim uvjetom, ako je istinit.

Kaleidoskop istina

U svakodnevnom životu, do *istine* nam u mnogim važnim prilikama baš i nije stalo.

Važno je doći do bogatstva, ali najčešće pri tom nije važno - kakvog, kako ili koliko, *istina* u toj *devizi* ili je zagubljena ili zanemarena ili je zadnja rupa na svirali. Ili u stavu: Važno je *raditi i zarađivati* – "o istini" mislimo na sličan način, i iako je osnovni egzistencijalni smisao ove poštapalice pozitivan, ona ujedno sugerira, da nije važno ni kakav posao radimo, ni koliko zarađujemo, ni koliko vremena radimo, ona čovjeka više shvaća kao radnu životinju. Ili, u stavu o *ispunjavanju obveza,* – jer nas pritisak egzistencijalnih uvjeta tjera da idemo tragom što kraćih i lakših, rutinskih i automatskih rješenja, *istina* životnih motiva, mojih i drugoga čovjeka, u meni i u njemu, jednako je potpuno i do kraja formalizirana, sasvim umrtvljena. Ili, u stavu o *nužnosti nekog čina,* - npr. usmrćivanju neprijateljskog vojnika ili pljačkanju trgovine zbog prehranjivanja obitelji – o *istini*

[4] Immanuel Kant, *Kritika čistog uma,* BIGZ, 1990. U svojim antinomijama/proturječnostima čistog uma K. je dokazao da, naime, ne možemo ni dokazati ni osporiti, postojanje nijedne "vječne teme/istine", o svijetu i nama, npr: ni da *Bog* (ne)postoji, ni da je svijet *beskonačan/konačan* (u prostoru), ni da je svijet *vječan/ograničen* (u vremenu), ni da se može biti ljudski *slobodan* samo iz uma (dokazivo na prirodoznanstven način iz iskustva).

[5] Suvremena logika se javlja u XIX. st. pod nazivom *simbolička* ili *matematička* logika.

smo čak skloni misliti kao izrazu humanosti, uopće se ne pitajući pri tom o *istini okolnosti* koje su nas (mene, grupu, narod) dovele do rata ili do provaljivanja (mene, obitelji) u tuđe trgovine, *istine,* tu zapravo nema ili je negdje slobodna i daleko, kao ptica u letu iznad nas. Ili, u stavu o *dobrom izgledu* – gdje je najvažnija *"istina"* od svega drugog "ostaviti dobar dojam" već prema ukusima klase kojoj se pripada ili teži, jer na kraju se svaki dojam može s par "stvari" vrlo lako popraviti ili pak pokvariti, pa se istina svodi na tričavu razinu, da tako kažem, "na jedan pramen kose, prebačen na lijevu ili na desnu stranu".

* * *

Takozvani prosječan čovjek u svakodnevnom životu, zainteresiran je rijetko za *istinu* češće samo u specijalnim prilikama, npr. u kriznim situacijama *preživljavanja* ili *bogaćenja* - ekonomska istina, ili kada učenici i studenti izlaze na ispite pa pokazuju memoriju, sposobnost razumijevanja ili primjene *poznatih istina* u praksi – školska istina, ili o našim odnosima s bližnjima s kojima smo (po)vezani na mnogo načina, npr., da li je *zaista istina*, da je neka supruga (ili muž) učinila/o preljub ili nije – moralna istina. I tako dalje.

Neke *istine* su poznate, priznate i etablirane. Evo nekoliko primjera:

Istina prava je etablirana u pravno uređenom javnom životu a na djelu je naročito onda, kada se nečija (privatna ili javna) *prava* krše i tada se *istina prekršaja* nesumnjivo i detaljno (u pravnom postupku), ako je to moguće, utvrđuje. U filozofskom smislu pravnu istinu je visoko uzdigao njemački filozof Hegel, stavljajući je u okvir svog apsolutnog sustava, kao objektivni duh u ćudorednoj zajednici. *Istine povijesti* su ovisne o istraženim činjenicama nekog događaja u najširem smislu te riječi, o dostignutom kritičkom stupnju određene, najčešće nacionalne historiografije i o stupnju općih demokratskih sloboda jedne zajednice.

Istine povijesti i *istine prava* se često dotiču i prepliću, mnoge *povijesne istine* povijest ne može sama razrješiti (jer su njezina sredstva i metode za neke predmete nedovoljna). Neki "predmeti" između ta dva područja se nužno miješaju, pošto se može raditi ne samo o nekoj prošloj, već i o još uvijek nezavršenoj, sadašnjoj "spornoj" Činjenici, zbog koje možda netko i sada u (ne)prav(ed)nom smislu trpi. *Primjer* povijesne istine Burića štala u Posavini, odnosno smaknuće 500-injak domobrana i ustaša od strane partizanskih jedinica u pobjedničkom naletu na završetku II. svjetskog rata, odličan je primjer za miješanje povijesne i pravne *istine.* (Ali tko će se baviti Burića štalama[6] kad ima toliko mnogo neri-

[6] Činjenica je nedvojbena, da se ratni zločin *Pobjednika* nad *Poraženim* u II. velikom ratu *dogodio.* Ali – ("*vae victis*"!) - treba znati, "istina" *u ratu* je uvijek *Crno-Bijela*, i *Sva Istina* je uvijek na strani pobjednika, bez obzira i na to radi li se o pobjedi demokratskih država nad diktatorskim državama, ili obrnuto, jer, *istina ratnog pregaranja* uvijek je jača od svih *snaga demokratskih principa, koji inače vladaju u miru* (Znano je - u ratu *nema demokracije.*)

ješenih ratnih zločina i iz daleko *mlađeg* nedavnog rata!? Događaji nas naprosto gaze, ni prethodne nismo uspjeli riješiti, a već su nas drugi zaskočili.)

Istine politike su vrijednosno vjerojatno "najtanje" jer su one redovito neuhvatljivo neodređene, voluntarističke, *interesne istine* sve dok neka grupa (ili više grupa, čitav narod ili više naroda, čije su *interesne istine* međusobno usklađene, suprotstavljene ili nezainteresirane) za nju politički agitira. Najmanje su od svih istina transparentne ove "istine politike", one su zapravo *mutne* a kao takve najčešće, osnovne ekonomske istine, one su elementarne, poput poplava ili zemljotresa.

1. Organizirana područja istraživanja istine

Uostalom, kao što svjedoče sve velike filozofije i religije, kao i umjetnost na svoj osebujan način, tamo gdje se istina ne može zahvatiti u cjelini i transparentno, mi se zadovoljavamo s onim što nam preostaje, *pretpostavkama* u znanosti (*modeli atoma* na primjer), *apstraktnim nedovoljno razlikovnim* rješenjima u filozofiji (*subjekt=objekt*, kod Schellinga[7] na primjer), *nejasnim, tajnovitim osjenčenjima* u slikarstvu (*Noćna straža*, kod Rembrandta, na primjer), *tajnovitim izrijekom* "Tajna vjere" u katoličanstvu (na Svetoj misi slušamo ga svake nedjelje, na primjer).

Moguće je, međutim, na temelju svjedočenja kršćanskih mistika,[8] svjedočenja o doživljajima velikih slikarskih (i umjetničkih, uopće) djela, minucioznih obrazloženja znanstvenih pretpostavki, i egzemplarnih[9] misaonih sustava u filozofiji, doduše, ne to da spoznamo svu Istinu o svijetu (jer bi tada bili poput Boga), ali sigurno nam jest moguće iskustvo nikada savršenog, odnosno uvijek kratkog i uvijek, manje ili više površnog, stapanja i povezivanja, sa Svijetom kao cjelinom.

Najnovija istraživanja na području prirodnih znanosti, primjerice genetska istraživanja, pokreću čitav koloplet ravnopravnih interakcija, jednako znanstvenih kao i religijskih i filozofskih pitanja i odgovora na iste granične teme: ne, Velikog praska (kao u *schlagwortu* s početka), nego Malog početka, ljudskog života i prava miješanja u "prirodni poredak" stvari.

a) Slavne znanosti

Panegirike znanstvenim dostignućima slušamo svaki dan, naročito, tehnološkim dostignućima. Svako doba ima svoje laude *svojim* tehnološkim dostignućima.

[7] "Krave su sve crne u noći" – citat po sjećanju, jednog Hegelovog osvrta na odnos *subjekt-objekt,* kod Schellinga.

[8] Meister Eckhart (1260.-1328.), pripadnik dominikanskog reda je vjerojatno najčuveniji kršćanski mistik.

[9] "Postoji filozofija koja se ne da ni misliti, ako se sa njom u skladu ne živi" – napisao je u: Čedomil Veljčić, *Ethos spoznaje u evropskoj i u indijskoj filozofiji,* BIGZ, 1982. str. 13

Prirodne se znanosti kroz tehnologije - kao što smo gore vidjeli sa usmjeravanjem *kretanja* automobila pomoću satelita - mogu samo asimptotski približavati "hvatanju" *svijeta i čovjeka* u mrežu simbola u pravcu razmjera 1:1, baš kao i u svakoj drugoj svojoj objektivizirajućoj "predmetnoj usmjerenosti". Jasno je da *usavršavanje* u znanstvenom smislu, u oba smjera, u smjeru korijena, *početka* svijeta (i njegove istine o tim počecima) - i u smjeru cilja, svrhe, kraja - *nema kraja*, ali to je problem koji zapravo u znanosti uvijek znači izmjenjivanje: *problem-rješenje; novi (sofisticiraniji) problem-novo (sofisticiranije) rješenje, itd...* Zbivanje se nastavlja dalje bez kraja.

Jasno je - i to je izgleda jedino što je u vezi s tehnološkim napretkom zaista jasno i nepobitno istinito – da je postojano istinit jedino taj proces sukcesivnog napredovanja i zastarijevanja tehnoloških rješenja, taj zapravo jednoličan *prosec mijena:* prihvatanja, novih rješenja s egzaltacijom, a ubrzo zatim i odbacivanja, starih rješenja s ironijom i indignacijom, i sve tako dalje.

Udubljivanjem u sama ta otkrića i slijepi za budućnost, mi istodobno precjenjujemo ono što smo otkrili i potcjenjujemo ono što već znamo. (Zamislimo, na primjer izgled *telefonskog aparata iz 30-tih* godina i izgled *današnjeg fiksnog telefona* i kakve stavove u nama izazivaju te slike.)

A što znanosti zaista postižu: povećavaju nam ugodnost i slobodno vrijeme. To sigurno. Ali u nekim dijelovima svijeta toga ionako ima previše, a u nekima i to većima i mnogobrojnijima, jako malo ili nikako. Na manjem dijelu Planete sa slobodnim vremenom više ionako ne znamo što ćemo, pa izmišljamo od dosade svu silu nepotrebnih stvari ili, mnogo gore, izmišljamo sukobe/ratove s drugima, ili ga najčešće i opet trošimo samo na uvećanje ugodnosti.

A mnogo ugodnosti *uvijek* znači i mnogo povređivanja sebe i drugih, mnogo lošeg ponašanja, mnogo više patnje i nesretnih ljudi.

Znanosti koje su tako preponosne svojim rezultatima, što one zapravo postižu: jesu li svladale siromaštvo? - jesu li svladale prirodne katastrofe (poplave, zemljotrese, požare)? - jesu li svladale neizlječive bolesti (nekada smo imali druge neizlječive bolesti, a danas su one zamijenjene novim)? - jesu li svladale ratove, povećale sigurnost u svijetu? (Nasmijava me ovo pitanje.) – Produžile su životni vijek - ali za koliko populacije i, znači li to, da u budućnosti, nećemo umirati? Na sve to odgovor je negativan, i to apsolutno negativan. Nisu. I nikada ni neće.

Na koncu, iako sva ta dostignuća zaslužuju pohvale, čovjek, ostaje potpuno isti kroz sva vremena, rađamo se, živimo i umiremo, jednako svi: Aristotel, i prodavačica povrća na atenskim trgovima, - neznani junak u ratu, i Napoleon, - Majka Tereza, i prosjak u njujorškoj podzemnoj željznici, - žene, djeca, starci, zdravi i bolesni, jaki i slabi, lijepi i ružni, bogati i siromašni, i apsolutno, svi drugi, danas ja, a sutra vi, - kakva je razlika?...

Ničemo, izgleda niotkud i odlazimo izgleda nikuda, mi *svi* ljudi na ovoj planeti i u svim vremenima, a istodobno - što je presudno, jednako strasno čeznemo i patimo za određenim ciljevima, kao što su čeznuli i patili i svi ljudi prije nas, za slobodom, za ljubavlju, za novcem, marljivo radimo ili se kockamo, asketski se uzdržavamo ili opijamo, prežvakavamo vlastite dane, pravimo se važni, pretvaramo se, ljubomorni smo, ljutimo se, igramo se, glumimo ove ili one uloge, kao profesori, liječnici, službenici, vojnici, predstavnici naroda, advokati, seljaci, itd.

Tako mi ostajemo "žedni" *istine* i pored sve znanosti - uspkos svemu - puni neizvjesnosti i nesigurnosti i dalje.

b) Religiozno nadsvođivanje

Jedna od najsuštinskijih potreba čovjeka je i žeđ za spoznajom, strast za istinom o *Cjelini svijeta i nas* u njemu. Sve se velike religije uopće i monoteističke religije možda, napose, trude upravo ovu žeđ za spoznajom *Cjeline* najviše utažiti (ali na drugačiji način i filozofija, baš kao i umjetnost) – naime, dati integralno rješenje na naš položaj u svijetu, i to ne samo teorijsko, nego i praktično rješenje.

U očajnom, beznadnom, neugodnom i slabom, egzistencijalnom položaju u kojem se čovjek (sa smrću na kraju svega) često nađe ili nalazi, religije imaju i više nego raison d'etre svog postojanja, one su skoro prisiljene (da se tako izrazim) tražiti premošćivanje tog nesklada između *nas i svijeta*, tog raskoraka i, tako (iz)nuditi, utjehu čovjeku, za kojom on vapi.[10]

Monoteističke religije ponajviše, to pravo polažu unutar svoje vjerničke grupe, *vjerničko* pravo na cjelovitost i vječnost svoje istine upravo o *jednom* Bogu,[11] iako se ta *istina* – što premošćuje taj Nesklad između nas i svijeta, bar ponekad - razumljivo, kritički ne istražuje i ne dokazuje. Samo nastojanje za dokazivanjem proturječi prirodi *vjere* Istine. S druge strane, neke *istine* Vjere su takve, da niti trebaju, niti traže dokazivanje. *Istina* se uostalom ionako znanstveno ne može utvrditi, pa što onda ti znanstvenici stalno zanovijetaju - vjernici s pravom smiju reći!

Krajnja *istina* vjere je *vjera* a ne "istina", prema tome, *sadržaj* vjere kao istine je uvijek manje važan, od sadržaja *vjere*, kao vjere.

Može se doduše pitati i o *vjerskosti* "istine", kada pod tim izrazom vjerojatno mislimo *pravu* istinu, ili *autentičnu* istinu ili *izvornu* istinu, ili na neki

[10] Ili, kako je francuski prosvjetitelj, Voltaire (1694.-1778.) volio govoriti, *kad Boga ne bi bilo, trebalo bi ga izmisliti*. (Izvor: Internet Encyclopedia of Philosophy, http://www.iep.utm.edu/)

[11] Upravo samo na to i ništa drugo, što im je apsolutno zajedničko (zanemarit ćemo ostale razlike između triju objavljenih monoteističkih religija: kršćanske, hebrejske i islamske. Hinduizam naglašava apstraktni opći *princip,* univerzalni i individualni, koji se preklapaju, koji se može shvatiti kao Bog, ali nije Bog i bilo bi pogrešno tako ga shvatiti.

drugi sličan način, označenu istinu. Za nekoga se naime često čuje kazati da je *pravi* vjernik.

Ali tada već prelazimo izvan okvira vjere iako ostajemo i unutar nje, prema tome krećemo se u graničnom području filozofije odnosno, etičko-gnoseološko-ontoloških pitanja flozofije, baš kao što jednako zalazimo i u okvire područja umjetnosti.

c) Individualne arkade

Vječnim pitanjima o *svijetu i čovjeku* se već tisućljećima bavi i umjetnost na svoj osebujan način i pokušava prodrijeti u punu *istinu svijeta i nas*, pokušavajući prevladati na svoj način taj diferencijalni, razlikovni um, to cijepanje svijeta na subjekt i objekt, kako u najmanjem (na mikro/nano fizičkoj i psihološkoj razini razmišljanja o najbezazlenijim predmetima) tako i u najvećem (arhitekturi gradnje recimo najviše zgrade na svijetu u Dubaiju).

U umjetnosti postoji onoliko *istina* o svijetu (viđenja istina) koliko ima (i koliko je bilo) umjetnika na svijetu, jer je svaka od njih sasvim jedinstvena (osobeno originalna) i ujedno univerzalna, *istina*. Ni čitave škole i ni umjetnički pravci ne mogu zasjeniti o nama i svijetu *individualni* odgovor svakog umjetnika ponaosob unutar pojedine škole.

II. MI I SVIJET U NAMA

Aristotelov *pojam istine* kroz povijest razvoja filozofije i posebno epistemologije, postao je isuviše "statičan" (mi *pasivno* ne održavamo predmete), *subjekt* spoznaje i *objekt* spoznavanja u procesu spoznavanja su u stalnoj interakciji. Počevši s Kantom, zasluge za novi zamah razvoju teorije spoznaje pripadaju njemačkoj klasičnoj filozofiji.

Promjene u svezi s *pojmom istine* a ujedno i u shvaćanju *materije/supstancije/bitka* danas u filozofiji i u prirodnim znanostima, možda je najjasnije i najpopularnije izrazio engleski filozof, logičar i matematičar, Bertrand Russell (1872. – 1970.).[12] Čitavom našem suvremenom shvaćanju *istine* osnovni ton posebice

[12] Navodi iz: *An Outline of Philosophy,* 3. izdanje, London, Allen and Unvin, 1941.,(prev. Č. V. u: *Pristup sa stanovišta moderne filozofije*), cit:

- *Ranije, u prošlosti, čovek je mogao na osnovu filozofskih razloga da vjeruje da je duša određena supstancija i da su sve supstancije neuništive(...)*
- *Ali pojam supstancije, u smislu jednog trajnog entieta s promenljivim stanjima, više nije primjenljiv na svijet(...)*
- *Talas na moru traje duže ili kraće vreme: talasi koje vidim kako se razbijaju o obalu Cormvalla mogli su doći čak iz Brazila, ali to ne znači da je jedna "stvar" putovala preko Atlantika; to samo znači da je "putovao" određeni* ***proces menjanja****(...)*

daju suvremeni filozofi egzistencije, M. Heidegger, J. P. Sartre, K. Jaspers i drugi, ali na istaknut način i prirodne znanosti (fizika!) svojim učenjem o materiji/energiji/svjetlosti koja je elektromagnetne valne prirode.

Cjeline i dijelovi

Entiteti su međusobno uvjetujuće određeni, to jest nijedan entitet nije ništa po sebi, a ako entiteti nisu ništa po sebi, onda ni cjelina ne može biti ništo po sebi, već naprosto samo jedna relativna odnosna *cjelina*, uvijek u vremenu ograničeno (nikada neograničeno) trajuća, iako može imati i svoje ime, i pojam, i biti nešto relativno postojeće za sebe, nešto što je sastavljeno i nastalo u jednom trenutku u vremenu i što je cjelina, ali i nešto što će isto tako u vremenu u jednom trenutku, također, nestati, kao i sve druge cjeline, entiteti, na ovom čudesnom Planetu.

Prema tome apsolutan je jedino *proces stapanja i rastakanja*, slaganja i razlaganja, stvaranja i razaranja, postajanja i nestajanja, svega onoga što nazivamo *cjelinom ili dijelom cjeline.* Nema, prema tome, apsolutno jednostavnih Entiteta/Cjelina koji nisu od nečega sastavljeni i koji se prema tome ne mogu dijeliti.

1. Mogućnosti presvođivanja mišljenja

Jer naime uvijek promatramo nešto određeno - ako smo trijezni i pažljivi - neki predmet, nešto odvojeno od subjekta, potpuno stapanje subjekta s objektom u spoznajnom činu nikada nije moguće, iako naše subjektivno prožimanje objekta/predmeta, subjektom, može biti i značajno ili veliko, ali nikada potpuno.

Uostalom vjerojatno je, da bi se sa stapanjem naše *spoznaje* s istinom *o cjelini svijeta i nama* raspalo i naše mišljenje, glavni stup na kojem počiva naša Vrsta, pa bi se prema tome raspali i svi naši simboli, pa tako i jezik, kao najznačajniji skup/vrsta simbola, kojim iskazujemo mišljenje, ali bismo tada, uronili u neki drugi, pravi svijet, pri tom izgubivši svoju najvažniju osobinu, racionalno mišljenje, koje se konačno ostvarilo u predmetu.

To preklapanje/poklapanje našeg spoznajnog mišljenja i *predmeta* koji spoznajemo, a kada je taj predmet upravo naše vlastito mišljenje je pokazao kao nemogućim i u filozofskom i znanstvenom smislu,[13] grčki filozof Aristotel u obliku filozofske sintagme, kao *mišljenje mišljenja*.[14] To bi značilo da misao misli samu sebe, dok misli samu sebe, što bi sličilo na preskakanje vlastite sjene ili iskakanje iz vlastite kože.

- *Pronašli smo da je materija u modernoj nauci izgubila svoju čvrstinu i supstancijalnost; ona je postala puka avet koja opseda mesto svoje bivše veličine(...)*

[13] Stav je prilagođen pojmovnom okviru ovog eseja (R. K.)

[14] Aristoteles, *Metafizika,* Kultura, Beograd, 1960.

Možemo misliti bilo koji predmet, pa i vlastitu misao posebno, ali tek naknadno u sjećanju (što naravno neće biti autentično zahvaćanje i interpretacija vlastite misli nakon što je proteklo izvjesno vrijeme od njenoga dešavanja). Ali misao ne može od sebe subjekta napraviti istodobno i objekat - to jest dvostruki subjekat (ili dvostruki objekat), tu dijalektiku sukcesivnoga i simultanog odnošenja mišljenja prema samom sebi najbolje je izrazio Hegel.

Zahtjev za istinom o sebi

Zahtjev za - objektivnom, pravom, potpunom, čistom, suštinskom, svom, istinitom – *istinom*, od bilo koga, spoznajno i moralno je apsolutan, a ne relativan ili parcijalan; na njeg imamo potpuno moralno pravo i naš zahtjev nije spoznajno preuzetan: naime, hoću spoznati Svijet i sebe u njemu – *u meni* (jer nema ničega u svijetu čega već nema i u meni).

Metodički, međutim, jasno je da se prije bilo kojeg pokušaja dohvatanja istine izvan mene, koja nisam ja sam - postavlja zahtjev za znanjem istine o samome sebi, jer sam Ja (odnosno Čovjek uopće, ali i kao Pojedinac i Kolektivno) izvor spoznaje, a ne predmet koji ispitujem. Metodičko prvenstvo *zahtjeva za istinom o sebi je apsolutno* (drugo pitanje je, da li je on uopće ostvariv), a njemu pripada i specifična teškoća spoznaje subjekta koji je i objekt ujedno.

Međutim, naše se mišljenje zapliće u proturječnosti, kada počinje da razmišlja o sebi, ali ne i kada se promatra izvanjski površno, pa se vanjska forma mišljenja multiplicira kao puki *znak*, ili besadržajna *forma* misli. Na primjer, kao što sebe vidimo u paralelnom dvostrukom ogledalu (jedno ispred, a drugo iza nas) kao vlastiti lik-portret. Tada ne dobivamo ništa drugo nego beskrajno ogromnu količinu umnoženog lika koji se završava tamo, negdje... u beskraju točki, jednoj točki, odnosno, dobivamo samo početnu misao "o misli", a sve druge su multipliciranje samo te, prve misli.

Pojašnjeno, dok se ogledamo, umjesto vlastitu misao (što ne možemo), možemo gledati naše obraze, obrve, pa i zjenicu oka, pa i ako hoćemo ili trebamo, možemo uz pomoć lasera, gledati i ćeliju u zjenici vlastitog oka, itd... Ali mi ćemo opet samo gledati različite predmete, ma kako velike ili male, no na koncu samo beskrajan broj predmeta u tijelu, uostalom kao i u univerzumu, pa ćemo imati problem *opredmećenog mišljenja* koje ne dohvata naš *pogleda promatranja*, a naš *umni fokus* ostaje izvan našeg dohvata.

Danilo Kiš u jednom svom romanu[15] slično je izrazio taj osnovni problem mišljenja kada hoće učiniti vlastitu spoznaju i predmetom spoznavanja i izvorom spoznaje, pa se obrće oko sebe poput psa što hvata vlastiti rep.

[15] Danilo Kiš, *Peščanik*, str. 33 "Teško je podići svoju nesreću u visinu. Biti posmatrač i posmatran istovremeno. Onaj koji je gore i onaj koji je dole". U duhu ovoga eseja, u parafrazi, to bi ovako izgledalo: *Teško je podići svoju misao u visinu. Biti mislilac i posmatrana misao istovremeno. Ona koja je gore i ona koja je dole.*

2. Mišljenje

Ako je takvo opredmećeno mišljenje nemoćno, o kojem će tek biti nešto više riječi u nastavku, nešto kao *krivo sraslo mišljenje,* postavlja se onda pitanje što je s *pravim mišljenjem*, kakvo je to pravo mišljenje i kakva je njegova supstancija (da se izrazim tradicionalnim jezikom metafizike)?

Pravo mišljenje je prije svega mišljenje bezrezervno saobraženo s *istinom* ma kakva ona bila (povoljna ili nepovoljna, lijepa ili ružna, ugodna ili neugodna, nužna ili slučajna) samim tim i mišljenje sa *iskrenošću* saobraženo, kada je riječ o istoj toj *istini* za mene/tebe; i konačno, to je mišljenje postojano okrenuto njegovanju života, prožeto poštivanjem i dobronamjernoću, spram sebe i za svakog čovjeka, otvoreno mišljenje, puno suosjećanja za svačije i svako postojanje - jednom riječju, to je mišljenje prožeto moralom ili etičko mišljenje.

a) Introvertno opredmećeno

Spoznati to (naše mišljenje) čime spoznajemo sve oko sebe, zar to ne bi bio vrhunac našeg spoznavanja, apsolutna spoznaja odnosno prevladavanje jaza, nesklada, raskoraka, između subjekta i objekta? Ali je li to moguće?

Čak ni u onom slučaju kada objekat (materijalni predmet, psihičko stanje, događaj, složena misao, bilo što) opravdano pounutarnjimo, uvijek će u nama opet preostati i jedan mali dio (unutarnjeg) subjekta, pa onda dijalektički u odnosu na njeg i dalje, odnosni dio pounutrašnjenog, objekta/predmeta, koji nećemo moći spoznati, koji će ostati skriven, koji će ostati *tajna*. Prema tome, samim *pounutarnjivanjem* nikada nećemo svladati taj Nesklad između subjekta spoznavanja i objekta spoznaje. Pa makar taj pounutarnjeni predmet bili i mi sami ili, i mi sami i dio predmeta koji nismo mi sami.

Metodički je ipak ispravnije i bolje - usprkos istim teškoćama sa *opredmećenim mišljenjem* i unutarnjim predmetima ili/i *pounutarnjenim predmetima* – kada je naša misao, u traženju istine uopće a posebno u odnosu na pitanja *svijeta i nas* u njemu, više usmjerena na *subjekt* spoznavanja, odnosno na *subjekt uopće*, odnosno, na čovjeka uopće pa i pojedinačnog, konkretnog čovjeka, a ne na *objekte* izvan njega ili/i (na "izvanjski način") na *objekte* u njemu.

Još jednom, sve što postoji u svijetu, *apsolutno sve što postoji u svijetu, postoji i u meni* i u svakom, bilo kojem, drugom, čovjeku. Sve možemo naći u sebi, pa i više (i najviše!) oblike života, ako postoje, oni *moraju* biti (i) u nama – što ne znači ni da smo mi samo to, a pogotovo ne, da smo samo "srce" tog 'višeg života'. I zato nema, kao što vidimo, baš puno razloga da tražimo odgovore, negdje vani, izvan nas. U određenom smislu traženje odgovora izvan nas je i svojevrsno nedopustivo prekoračivanje naših vlastitih granica.

b) Opredmećeno ekstravertno

Osnovni problem u našem procesu spoznavanja je problemu 'opredmećenog mišljenja' mišljenja koje, jednostavno govoreći, pridaje preveliki značaj objektu, predmetu spoznavanja, a taj "preveliki značaj" znači, preveliki metafizički značaj ili neko a priori preveliko pridavanje unutarnjeg značenja predmetu, a na uštrb metafizičkog značaja subjekta u procesu spoznavanja, drugim riječima, u najzaoštrenijem obliku, *predmet* je i alfa i omega, dok se pozadinski rad našeg mišljenja i njegovih konstrukcija, postupaka, njegovih sredstava, rješenja i jednadžbi, nedopustivo zanemaruje, te se kao takvo, "zanemareno mišljenje" javlja pod potpunim utjecajem predmeta/objekta odnosno, kao *opredmećeno mišljenje*. Prema tome, opredmećeno mišljenje uvijek donosi necjelovitu, nepotpunu istinu.

Uostalom, sebe kao subjekt vrlo često shvaćamo kao objekat, a još je češći slučaj da druge subjekte shvaćamo i prema njima se odnosimo kao objektima. To je naime uvijek slučaj kada druge ljude koristimo samo kao sredstva za ostvarenje svojih ciljljeva, a to doista vrlo često i činimo. Slično tome, i naše *navike* također često ne znače ništa drugo nego manje ili više vlastito *opredmećeno ponašanje* kome je opet u osnovi *opredmećeno mišljenje* o tome kako se hoćemo i trebamo ponašati, a što smo pretvorili u našu objektiviziranu stvarnost kao naš najčešći način ispoljavanja u životu, i po čemu nas i drugi najčešće (pre)poznaju.

Već i zbog opredmećene prirode našeg mišljenja, svako naše nastojanje da se zaista (a ne "sinkretistički" kroz opredmećeno mišljenje) stopimo u spoznaji (ali i više od toga) - sa stvarnošću, ili sa nekim objektom (dragom, psom u igri,...) - a što je naša iskonska potreba koja često proizilazi iz našeg očajnog egzistencijalnog položaja - postaje "nemoguća misija"- npr. u ljubavi, s Bogom, s nekim uzorom, s ocem, ili idolom pjevačem, političarem, itd. Posebno, to je nemoguća misija i zbog naših brzopletih, "naprečac" rješenja ili odgovora, na našu nepodnošljivo trajnu, činjenicu fizičke odijeljenosti od svega drugog (već tada kada nam je presječena pupčana vrpca), pa prema tome i na položaj čovjeka osuđenog na nimalo ružičastu individualnu (za)postavljenost i upućenost na sebe sama.

Individualnost ne može ublažiti tu našu strašnu odijeljenost i upućenost na same sebe u postojanju kroz čitav život, uostalom: šta znači ljubav, emotivna ali i spolna, pa i religijska ljubav, ili težnja za društvenošću, prijateljstvo - ništa, do nastojanje da se ali u najvišim valerima, transponiramo, transcendiramo, transmutiramo, izađemo iz sebe vani i stopimo s drugim fizičkim (ili transcedentnim) tijelom, i to mi i radimo, ali na žalost isuviše kratkotrajno i nedostatno na našu apetite, neiscrpnu glad, i to u nama baš takvi kakvi smo, malima i slabima poput mrava u odnosu na sav ostali materijalni svijet i Planet, koji nas u najdubljim dubinama, iznad svega, plaši i ljuti, mogli uvidjeti mi to ili ne, htjeli mi to priznati ili ne, a koji nas upravo zato najsnažnije tjera na neumorno djelovanje i najraznovrsniju borbu na opstanak i po svaku cijenu.

c) Opredmećeno kao 'krivo srastanje'

Šta je opredmećeno mišljenje? To je materijalistička (najčešće), metafizička supstancijalna svijest. To znači mišljenje (bilo čije) svjetonazorski postavljeno, tako, da svaki predmet pretvara u supstancija (prosto kazano, daje mu "previše stvarnosti" koje on nema).

Mi zamišljamo vrijeme kao pravocrtno kretanje, *nazad – između/sada – naprijed* (prošlost – sadašnjost – budućnost), ali u kretanju Zemlje (prema kojemu smo načinili kalendar) ne vidimo nikakvu pravu crtu, nego krug, odnosno elipsu, a ni Zemlja nije linearna nego u najmanju ruku trodimenzionalna okrugla lopta, baš kao što je i sunce lopta koja se također ne kreće pravocrtno, galaksijom, itd... Prema tome mi nemamo *nikakve* osnove na razini mnijenja, da vrijeme zamišljamo kao pravocrtno kretanje.

Umjesto vremena ono što mi osjetilima primjećujemo to su u strogom kauzalnom lancu prirode puke fizičke promjene na "predmetima" i to tek nakon što su se dovoljno nagomilale, za sposobnost naših grubih čula da budu primijećene: lišće je još krajem ljeta bilo sasvim zeleno, a sada, početkom jeseni *se promijenilo* i postalo djelomice žuto. I ništa drugo.

Najgora posljedica takvog *opredmećenog mišljenja* je što ono takvo, kakvo je, zaustavlja predmet(e) u kretanju - što je njihovo presudno obilježje - bilo kao unutarnje kretanje u vremenu, kao što je rast, razvoj, mijenjanje, starenje, propadanje - bilo kao fizička promjena mjesta u prostoru od jedne do druge točke.

Protok vremena kao konstantno jednoliko kretanje se ne da osjetilima primijetiti - ako nešto takvo kao što je vrijeme uopće postoji[16] - naročito u životnoj dobi kada se život razvija, buja (kao u mladosti), jer nam život tada, kao takav, "onemogućuje" da vidimo život kakav je, to jest, da uključuje i stagniranje, opadanje, slabljenje, itd.

Kretanje kao promjena mjesta, kao presudno obilježje postojanja, proizvodi ogroman broj implikacija od kojih je najvažnija stvaranje *situacija* s nepredvidivim brojem faktora, koji utječu na nastanak i razvoj događaja, kao činjenica. Na primjer: ako ste loše procijenili (1) kretanje *vašeg automobila* u odnosu na (2) kretanje *drugog automobila* u (3) kretanju *ispred vas* i (4) *veličinu prostora za* kretanje kojeg imate za (5) pretjecanje *automobila* ispred vas, a niste znali - jer niste mogli znati - zbog (6) *okuke ili neke druge prepreke "*u mirovanju*"* ili ste (7) *zanemarili* brzinu kretanja *automobila iz suprotnog smjera*,... tada svi znamo u koji će se događaj(!?!) ova banalna, a faktorima bremenita situacija, pretvoriti... I to samo kao posljedica, da zaključim, fizičkog kretanja i mirovanja (kao oblika kretanja) u prostoru.

[16] Albert Einstein (1879.-1955.). Einsteinova teorija opće relativnosti je nedvojbeno pokazala, da se vrijeme može *sporije kretati* pri brzinama, koje se približavaju brzinama svjetlosti.

Opredmećeno mišljenje osim što predmete vidi supstancijalno preopterećeno, na isti taj način ih hoće vidjeti i učiniti i nepromjenjljivim, unutrašnje i spoljašnje nepromjenjljivim, to jest, hoće ih vidjeti *nepokretnim* u prostoru i u vremenu, i to samo zato, jer - sada znamo šta znače promjene (ne samo rast i razvoj, nego i stagnaciju i opadanje!) - mi hoćemo, da stvari učinimo nepokretnima, jer nećemo, da stagniramo i opadamo?!... Na koncu nas to onda vodi do još dalje, apsurdnije supstancijalističke predrasude: sve stvari i nisu drugačije, nego *trajne*, ako su nepokretne - a jesu nepokretne jer nećemo (?!), da se stvari mijenjaju (tj. stagniraju)... A tu su i dodatni posebni načini vezivanja, to jest krivog sraščivanja, kao što je to emotivno ili voljno vezivanje za stvari (recimo poistovjećujuće sraščivanje za automobil), ili ljude (toliko da se mi više dobro ne razlikujemo, vi govorite ono što vaša supruga govori, a supruga govori ono što vi govorite...)

Naprotiv, istina kretanja je sasvim suprotna, ništa nije nepokretno i ništa nije trajno, odnosno, pozitivnim jezikom, kazano: sve je u pokretu; susreće se, dolazi, prolazi, odlazi, zaustavlja, miruje, zaobilazi, okreće, slijeće, odlijeće,... Kao što sve, također neprestano, nastaje i nestaje, propada, obnavlja i iscrpljuje se, gradi i urušava se, dorađuje i runi se, prestaje.

3. (Ne)postojanje svijeta: tetralema

Povijest filozofije je dala na pitanje o najvišoj Stvarnosti ili Bitku svijeta i čovjeka, veoma veliki broj odgovora. Tako su neki filozofi određivali svijet kroz jedan entitet, dva, četiri, ili beskrajan broj, kao kod Leibniza.[17] Neki su opet određivali *istinu* svijeta nešto drugačije, na način da su je izravnije povezivali s položajem *čovjeka* u svijetu i tako su *takvu* stvarnost svodili na pojam socijalne kategorije, *klase,*[18] ili na pojam *vjere* u *Boga*[19] ili na pojam *fenomena*/pojave,[20] na pojam *praktične koristi,*[21] na pojam *pozitivne vjere u znanost* (znanstvene činjenice),[22] itd.

Naša pitanja *o istini* zapravo u relevantnom smislu znače, u smislu mudrosti ne, slaganje naših misli u nama i stvari izvan nas, nego najprije pitanje i odgovore o *postojanju* ili *nepostojanju svijeta u cjelini,*[23] o čemu najprije moramo odlučiti,

[17] Redom, to su ovi filozofi: Tales, Parmenid, Platon, Plotin, Aristotel, Spinoza, Descartes, Empedoklo, Leibniz

[18] Karl Marx (1818.-1883.; M. se ne bi složio s mojom uporabom ovog njegovog pojma, jer njegovi pojmovi ne dopuštaju tradicionalni filozofski kontekst.

[19] S. Kierkegaard

[20] E. Husserl

[21] W. James

[22] A. Comte

[23] Nekome će vjerojatno biti smiješno i samo postavljanje pitanja o postojanju, jer se ono u doživljaju čini i nepobitnim i samorazumljivim i da zbog toga ono ne treba nikakva pitanja o sebi, odnosno, da se svako pitanje o njemu čini savršeno izlišnim.

a sadržajna određenja tog (ne)postojanja svijeta dolaze tek nakon toga. Pitanje o postojanju je i egzistencijalno pitanje, pa prema tome ono mora uključiti i naš doživljaj postojanja, ako hoće biti relevantno pitanje. Moguća su samo četiri ontološko logička odgovora, na to pitanje o (ne)postojanju, u filozofiji općenito poznata pod nazivom *tetralema:*

I. bitak/svijet, *postoji*
II. bitak/svijet, *ne postoji*
III. bitak/svijet, *postoji-i-nepostoji*
IV. bitak i svijet, *niti postoji-niti ne postoji.*

Sve su mogućnosti naših pitanja o postojanju ovim mogućnostima iscrpljene i one se moraju najpije označiti kao četiri teze o bitku kao materiji, odnosno 4 teze kao o bitku o (*ne)uništivosti/(ne)raspadljivosti* materije, dok su zadnje dvije dodatne kombinacija prvih dviju.

Prva teza - *bitak/svijet, postoji* - apstraktno smatra, i više nego to, vjeruje, da svijet i mi u njemu postojimo, da materija postoji zapravo trajno (misli se, ali se izričito ne kaže) usprkos svim, očitim činjenicama koje uvjeravaju i suprotno u raspadanje bića i nestajanje.

Druga teza - *bitak/svijet, ne postoji* - naprotiv, apstraktno smatra i naglašava, pomalo cinično i manje vjerujući, zapravo suprotno, da sve što postoji jest zapravo nepostojeće, jer sve što postoji pretvara se jednom u ništa, te voljom staje na tu stranu iste *medalje/istine*, rezignirano prihvatajući nepovoljniju istinu.

Ipak, obje teze čeznutljivo i sa strepnjom "krajičkom oka" lukavo gledaju, kao kroz "otškrinuta vrata" u pravcu one, njima suprotne strane medalje, znajući da sva istina, ipak nije ni u jednom ni u drugom stavu. Oba stava, međutim, zajedno implicitno potvrđuju, a da to mnogi u mnijenju i ne znaju, doživljaj *(ne) bitka* kao *materijalnog* bitka*,* i to kao presudniju istinu za istinu bitka, nego što je to odluka o njegovom (ne)postojanju.

Prema tome, akcent nije na postojanju (ne)bitka nego na *vjeri* u (ne)uništivost *materijalnog* bitka.

U čemu je razlika? Prvo: izgubila se Istina a umjesto nje se pojavila Vjera. I drugo: umjesto istine *o postojanju* kao važnija se pokazala istina *o sadržaju* tog (ne)bitka. Iz tog skretanja u pravcu *vjere i sadržaja* (ne)bitka, jasno se ukazuje egzistencijalna težnja za nadilaženjem alternativnog (ili-ili) pitanja o istini (ne) postojanja (ne)bitka.

Ali sve mogućnosti istraživanja istine o (ne)postojanju bitka/svijeta nisu iscrpljene, ispitajmo što nam nude i dva preostala onto-logička stava tetraleme.

Treći stav - *bitak/svijet, postoji-i-ne postoji* - tvrdi da bitak i svijet *postoji-i-ne postoji.* Ovo rješenje se čini razumljivom logičnom spekulacijom: ako ne

možemo odlučiti da svijet postoji, kao ni da svijet ne postoji, to jest, ako se ujedno jednako uvjerljivom čine i jedna i druga pretpostavka, da svijet postoji kao i da svijet ne postoji, onda je moguće i da su obje pretpostavke istinite, odnosno, sastavljene zajedno, da *svijet, postoji-i-ne postoji.*

Ovdje skretanje u pravcu *Vjere o* postojanju skoro da nije moguće, jer nam se vjerojatno već "diže kosa na glavi" i od same pomisli-pretpostavke – a to je ovdje u ovom stavu izričito potvrđeno! – da svijet (i) *ne postoji.* Usprkos tome, našim reakcijama i razočaranju, pretpostavka je potpuno onto-logički opravdana. Jednako tako, kao da smo izgubili volju za "skretanjem" u pravcu *sadržaja* ovog stava tetraleme, pa nas ne zanima više, ni da li je taj bitak-i-nebitak *materijalan* (ili je, možda, *idealan*, *transcedentalan*...).

Umjesto svega toga, u ovom stavu autonomnost naše sposobnosti mišljenja je izrazito naglašena.

Međutim, i u ovom ontologičkom stavu nalazimo elemente skretanja u sadržajno materijalno određenje *bitka-i-nebitka*: ako je bitak bio potpuno *ispunjen* materijom, a ne-bitak potpuno *ispražnjen* od materije, znači da je nebitak zapravo *odsustvo punine,* a ne potpuno odsustvo bitka.

Drugim riječima "bitak" je kombinacija tog materijom potpuno ispunjenog bitka i nebitka potpuno ispražnjenog, od tog materijalnog bitka, kombinacija, 'odljevka' i njegovog 'kalupa' (kao *forme* bitka).

Konačno u četvrtom stavu - *bitak/svijet, niti postoji-niti ne postoji* - tetraleme, svijet se određuje negdje drugdje, izvan prethodna tri stava ontologičkih dilema o (ne)postojanju. Sada u ovom stavu kao da nema više traga čak ni o (ne)postojanju, o čemu je cijela priča, naprotiv, rješenje, pitanja o (ne)postojanju se vidi izvan (ne)postojanja.

Čitav stav egzistencijalno izgleda proturječan i apsurdan: odgovor se, na pitanje o (ne)postojanju kao logički nužan, traži, izvan (ne)postojanja!? Ali, to nam i neće izgledati baš tako nevjerojatno, ako se samo malo prisjetimo u kakva sve teška egzistencijalna stanja, beznađa ili patnje, možemo, zapasti...

Ipak, i ovaj stav je više određen nastojanjem za odgovorom na pitanje o (ne)postojanju, iz cjeline sklopa alternativa čitave tetraleme, nego što sam potencijalno nudi ili može dati odgovor na traženo pitanje. U tom smislu i on nosi na sebi bar "eho" potrage za odgovorom i naznaku rješenja u prethodna tri stava.

Ali, iznad svega, ovaj ontologički stav obilježava logička nužnost njegovog postavljanja i u tome je njegova najveća vrijednost.

Gdje je onda odgovor? Odgovore treba tražiti izvan svih mogućnosti i alternativa tetraleme. Tetralemu se treba napustiti.

III. Univerzalne vrijednosti

Zaista posljednje mjesto koje nam preostaje, ali ne i najmanje važno zbog toga, gdje treba tražiti odgovore o našem Neskladu, između *nas koji spoznajemo i svijeta* koji spoznajemo, je područje *spoznaje i etike.* Tako je i najelementarnija iskrenost često nužna čak i oko najbanalnijih stvari da bi se dosegnula neka druga istina.

Nema *etike* bez istine *spoznaje*, ali nesumnjivo ni spoznaje *istine* bez etike u području kojim se bavi ovaj esej. Ova činjenica usmjerava ovo ogledno istraživanje u očekivanom, i zapravo jedino mogućem pravcu, i to u svakom slučaju i dalje i produbljenije - prema unutra: u Čovjeka, kao najpozvanije biće od kojeg sva ta pitanja i odgovori i dolaze i odlaze.

Etički griješiti znači uvijek zapravo *povređivati* nekoga, *ugrožavati* nekoga, naizgled na nevidljiv način, u najraznovrsnijim oblicima (loš se može biti na bezbroj načina, a dobar samo na jedan) neetičnog ponašanja, kroz krađu, tjelesno ozljeđivanje, lažan govor, preljub (on ne boli tako jako zbog ljubomore i zavisti, što je netko *uživao* u "tuđem" tijelu jer nekome vaše više nije (dovoljno) dobro i sličnih razloga, nego zbog diskreditacija vaše/svačije – (moralne) odanosti i poštovanja, i upravo u ime toga stalne, spremnosti na pomoć (pružanje ruke) izabranom partneru), ubojstvo, itd.

Prema tome etika nije nimalo bezazlena "stvar" jer uvijek, nekad jače nekad slabije, boli (u svim prethodno pobrojanim slučajevima, a i u onima koje nisam pobrojao), poput tjelesnog bola koji dolazi od bolesti ili nasilnog povrjeđivanja.

Etički ne griješiti znači zapravo *ne povrjeđivati* nikoga, prije svega kroz *pozitivan*, i *dobronamjeran* odnos *poštovanja*, prema *svakom* čovjeku, a onda podrazumijeva se i na način odnošenja suprotan od gore pobrojanih slučajeva povređivanja. Zbog takvog će se odnosa Drugi osjećati zadovoljnim sobom i u odnosu s nama, sigurnim, spremno će htjeti dijeliti zadovoljstvo s nama u filmu, kruhu, dodirima, osjećajima. Na koncu, etički ne griješiti znači isticati sličnosti koje spajaju, a ne razlike koje razdvajaju, znači isticati suradničko građenje, a ne rivalsku borbu.

Jasno je također, da onaj koji štiti drugoga od povrjeđivanja, ne može ne biti takav a da njegov odnos prema Drugom automatski ne uključuje najprije takav odnos prema sebi. Kad tako ne bi bilo nikada nikakva vjerodostojnost *vlastitog primjera*, kao kruna svake etike, ne bi bila moguća. I još nešto, *istina* i *etika* su ***univerzalne*** *vrijednosti*, pa već iz same njihove "prirode" proizlazi da ono što je istinito i etično za mene, ne može ne biti istinito i etično i za tebe.

Intenzivno prostiranje

Istina štiti život, a laž ga ne poštuje, ugrožava, razara, i zato mržnja ne može biti potvrđena sama u sebi i zato je ograničenije snage, slabija od *istine*

kao ljubavi, ali koja itekako zna biti moćna poput ljubavi, i to zato jer i ljubav i mržnja imaju isti korijen u životnoj *strasti*, zbog čega se teško razaznaju istina od laži, dobro od zla, jer jednako i jedno i drugo snažno nas vuku i potiču kao najsnažniji poriv.

Ljubav koja potječe iz strasti također zna zastraniti, samo ako nije oplemenjena odgovornošću prema sebi i *istinom*, i konačno, po svom *nužnom* etičkom univerzalizmu i odgovornošću prema svim drugim ljudima i cijelom svijetu oko sebe. Ljubav se može prostirati samo u jednom jedinom zakutku svijeta, ali tako se intenzivno prostirati, da je to sasvim dovoljno da drži ravnotežu i nadvladava svu mržnju rasprostru po cijelom, preostalom dijelu svijeta.

Dario Grgić

Perspektiva Bosne i Hercegovine u kontekstu posljedica globalne financijske krize na zemlje Eurozone

Financijska kriza koja već gotovo tri godine, različitim intenzitetom, potresa svjetsko gospodarstvo, ne samo da još uvijek ne daje naznake skorog završetka, nego pokazuje tendenciju prerastanja iz financijske krize unutar financijskog sektora (koji se smatra ishodištem još uvijek aktualne gospodarske recesije), preko ekonomske, u dužničku krizu. Ova teza posebno dobija na značaju uzme li se u obzir činjenica da su zemlje koje su u opasnosti od eskaliranja dužničke krize, prije 2008. godine (kada se pad financijskog sektora najintenzivnije osjetio), predstavljale perjanice gospodarskog razvoja u svom širem okruženju, a o njima će više biti riječi naknadno u ovom radu.

Čini se da se oporavak svjetskog gospodarstva ipak ne kreće očekivanom dinamikom, s obzirom na ne pretjerano ohrabrujuće podatke iz SAD-a, čak i nakon stotina milijardi uloženog novca od strane države u saniranje posljedica financijske krize, prije svega otkupom vrijednosnica investicijskih banaka koje su determinirane kao epicentar podrhtavanja na financijskom tržištu. Međutim, građevinski sektor u SAD-u koji je uz automobilsku industriju bio jedna od najteže pogođenih grana gospodarstva, još uvijek ne pokazuje znakove značajnijeg oporavka, a dionice najvećih industrijskih kompanija u Americi, u posljednje vrijeme dodatno padaju zbog smanjenog optimizma u skoriji ubrzani gospodarski uzlet. “Tri godine nakon početka krize broj prodanih nekretnina za stanovanje je najniži u posljednjih deset godina, dok se stopa nezaposlenosti u SAD-u ponovo primaknula razini od 10%”.[1]

[1] Stolberg,G.Sheryl, Obama Weighs Smaller Measures on the Economy,The New York Times, Vol.CLXX, No.65.250 , 2010

S obzirom na globaliziranost svjetskog tržišta i utjecaj Sjedinjenih Američkih Država na druga svjetska gospodarstva, slični problemi vladaju i na Europskom kontinentu. Od početka financijske krize u Europi, 2008. godine, veliki broj evropskih zemalja se suočio sa dubokom recesijom. Neke od njih su praktično bankrotirale, poput Islanda, koji se zbog deregulacije financijskog tržišta brzo našao u problemima kada je financijska kriza počela, dok su financijske poteškoće drugim zemljama, odranije opterećenih bremenom zaduženosti, tek u fazi kulminacije ili su već eskalirale, poput tzv. "PIIGS" država (Portugal, Italija, Irska, Grčka, Španjolska) Također, u ovom radu će biti obrađen i položaj Bosne i Hercegovine u uvjetima globalne financijske odnosno ekonomske krize tj., potencijalna opasnost za Bosnu i Hercegovinu od ulaska u zonu visokog rizika,pogotovo kada je u pitanju vanjski dug, neodrživa budžetska potrošnja,niska konkurentnost gospodarstva, što je naročito znakovito u kontekstu tekuće monerane politike koju vodi Bosna i Hercegovina.

U cilju boljeg razumijevanja uzroka koje su dovele do globalne ekonomske recesije, odnosno dužničke krize koja prijeti bankrotom nizu gore spomenutih europskih zemalja, od kojih niti Bosna i Hercegovina nije pošteđena niti sigurna od daljnjih podrhtavanja, uzrokovanih stalno rastućim vanjskim dugom, potrebno se najprije osvrnuti na slijed događaja čiji je ishod tema ovog rada.

Kriza sekundarnih hipotekarnih zajmova u SAD-u

Financijska kriza u SAD-u započela je 2007. Godine krizom sekundarnih hipotekarnih zajmova, financijskih izvedenica koje su prouzrokovale premještanje posljedica financijske krize na druge sektore, čime je ista dobila karakter gospodarske krize. Međutim zbog međusobne isprepletenosti međunarodnih tokova kapitala, kriza se ubrzo prenijela na većinu zemalja u svijetu, pa je na taj način uskoro stekla epitet globalne ekonomske i financijske krize.

Problemi na financijskom tržištu u SAD-u uzrokovani su nizom deregulacijskih mjera koje su provedene još za vrijeme administracije Ronalda Reagana 80-tih godina prošlog stoljeća. Naime, poslije "Velike depresije" tridesetih godina prošlog stoljeća, koja je uzrokovana špekulativnim aktivnostima banaka, na način da su depoziti građana ulagani u rizične dionice, 1933. godine, došlo je do stroge regulacije bankarskog sektora u SAD-u. Glass-Steagallovim zakonom iste godine, razdvojeno je investicijsko od komercijalnog bankarstva, upravo zbog negativnih iskustava iz prošlosti. Međutim, 1982. godine, provedeno je niz deregulacijskih aktivnosti u ekonomiji SAD-a, prije svega na fisklanom planu, ali i u legislativi koja se odnosila na bankarsi sektor. Tako je donesen i Garn-St. Germainov zakon 1982. godine kojim su nakon 50 godina štednim i kreditnim institucijama olabavljeni kriteriji za ulaganje u sektor nekretnina i obveznica lokalne uprave do određenog postotka aktive. Zanimljivo je da se period

predsjednikovanja Ronalda Reagana, koji je zagovarao veću državnu potrošnju za stimuliranje razvoja, poklapa sa enormnim povećanjem javnog duga SAD-a. "Vanjski dug SAD-a je 1988. godine dosegnuo iznos od 3.000 milijardi $, sa 700 milijardi nekoliko godina ranije, što je pretvorilo Sjedinjene Američke Države iz jednog od najvećih svjetskih kreditora među najveće dužnike u svijetu."[2]

Međutim, 1999. godine tijekom administracije Billa Clintona, donesen je Gramm-Leach-Bliley-ev zakon, koji je poništio odredbe Glass-Steagalovog zakona iz 1933. godine, te je omogućio povezivanje investicijskih i komercijalnih banaka, osiguravajućih kompanija i tvrtki za poslovanje sa vrijednosnicama. Ovim činom stvoreni su preduvjeti za rast špekulativnog balona i na koncu urušavanja cjelokupne financijske piramide.

Od deregulacije do prvih znakova krize

Deregulacija financijskog tržišta u SAD-u 1999. godine, niske kamatne stope i priljev financijskih sredstava iz inozemstva, posebno nakon početka Azijske financijske krize 1997. godine, pogodovalo je dramatičnom rastu tržišta nekretnina u SAD-u. S obzirom na povoljne financijske okolnosti, financijske institucije su se počele orijentirati na financiranje slojeva stanovništva koji nisu imali uvjete za stjecanje stambene nekretnine putem kredita. Obično je to bio slučaj sa osobama bez stalnog zaposlenja ili slabo plaćenim radnicima. Međutim, zbog stalno rastućih cijena nekretnina, banke su smatrale da u slučaju bankrota korisnika kredita, svoje potraživanje mogu jednostavno naplatiti zbog povećane vrijednosti nekretnine. To je omogućavalo stalno zaduživanje te refinanciranje, zatvaranje postojećih kredita uz uzimanje novih sa nižom kamatnom stopom, a kao pokriće je uvijek stajala vrijednost uzete nekretnine.

S obzirom na rok otplate hipotekarnih zajmova, koji su za manje banke predstavljali opterećenje, banke su procesom "sekuritizacije"[3] izbacile ova nelikvidna potraživanja i prenijeli ih na investicijske banke i hedge fondove koji su kreirali financijske izvedenice odnosno tzv. vrijednosnice osigurane hipotekom (morgage-backed securities) i kolateralizirane dužničke obveze (collateralized debt obligations). Ovi financijski instrumenti su na taj način bili dostupni preko tržišta kapitala, investitorima iz cijelog svijeta.

---

[2] http://en.wikipedia.org/wiki/Reaganomics na dan 01.09.2010

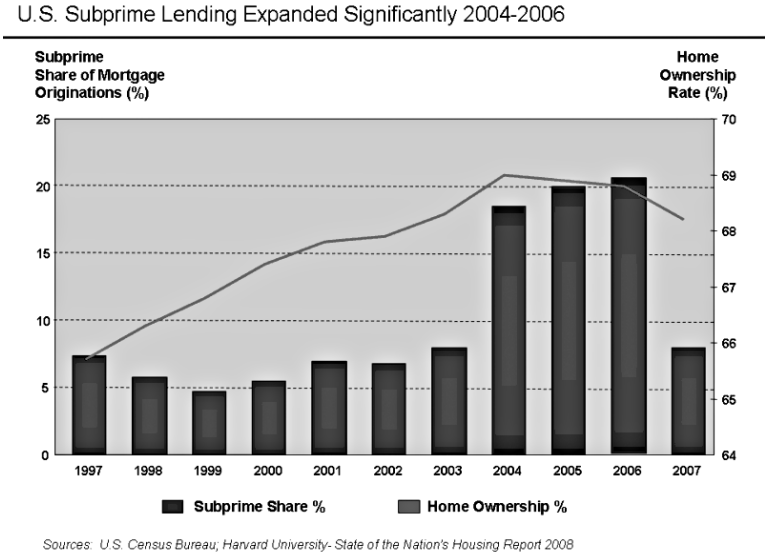
[3] Tehnikom sekuritizacije nelikvidna ili "zaleđena" potraživanja (dijelovi aktive) transformiraju se u utržive instrumente financijskog tržišta. U procesu sekuritizacije, na osnovi skupa potraživanja jedne institucije ili korporacije emitiraju se udjelni papiri na taj skup potraživanja ili obveznice kojima se kupcima novoemitiranih vrijednosnih papira obećavaju priljevi po otplatama standardnog sekuritiziranog potraživanja i prinosi (kamate) koji će se na temelju prihoda od standardnog potraživanja kroz vrijeme ostvarivati.

Ekonomiji SAD-a tih je godina bio potreban priljev novca iz inozemstva zbog ogromnog budžetskog deficita koji je 2004. godine dosegnuo 5,8% GDP-a. Pravilo za uravnoteženje deficita po tekućem računu glasi da isti može biti pokriven suficitom na računu kapitalnih transakcija, tj. deviznim priljevom iz inozemstva, što je i bila intencija središnje banke SAD-a. Kako bi zaduživanje učinili jeftinijim, FED[4] je 2003. godine snizio ključne kamatne stope.

Vrlo značajan trenutak, koji će se poslije pokazati kao jedan od najvažnijih faktora u raspirivanju krize, bila je odluka Savezne komisije za vrijednosne papire (SEC) 2004. godine da omogući pet najvećih investicijskih banaka u SAD-u značajno povećanje količine emitiranih financijskih izvedenica. Suština ovih hibridnih vrijednosnih papira je da se na temelju otplata kredita po raznim hipotekama, formira tzv "pool" iz kojeg se novac usmjerava investitorima u ove izvedene financijske instrumente na način da viši kreditni rejting dobivaju financijski instrumenti koji imaju viši prioritet isplate i obratno.

Važno je napomenuti da i kreditne agencije snose dio odgovornosti za događaje koji su uslijedili, prije svega zbog nerealno visokih kreditnih boniteta koji su dodjeljivani ovim vrijednosnicama.

SLIKA 1: KRETANJE STOPE SEKUNDARNIH HIPOTEKARNIH ZAJMOVA OD 1997.–2007.GODINE

Izvor: US Census Bureau,Harvard University-State of the Nations Housing Report 2008

[4] FED-Federal reserves, Glavna središnja banka SAD-a. U SAD-u postoji 12 regionalnih središnjih banaka

Ključni preokret koji je označio početak urušavanje cjelokupnog sustava bilo je podizanje kamatne stope od strane FED-a, što je pokrenulo čitav slijed inverznih aktivnosti.

Rastom kamatnih stopa, drugim riječima kontrakcijskom monetarnom politikom FED-a, posuđivanje na financijskom tržištu postalo je skuplje, što je utjecalo na opću potražnju na tržištu. Uslijed toga, logično je došlo do pada cijena stambenih nekretnina što je nadalje uzrokovalo nemogućnost daljnjeg zaduživanja i refinanciranja vlasnika hipoteka, s obzirom da je kao kolateral za otpatu njihovih kredita služila, do tada, stalno rastuća vrijednost njihovih nekretnina. Zbog nemogućnosti otplate hipoteka, veliki broj nekretnina je pao pod ovrhu, pa se na taj način u ponudi na tržištu našao još veći broj stambenih jedinica, što je dodatno smanjivalo njihovu cijenu.

Kako su se korisnici kredita nalazili na ishodištu mnogo kompliciranije financijske arhitekture, posljedice nemogućnosti otplate kredita od strane krajnjih korisnika su se prenosile dalje. Naročito su bile ugrožene investicijske banke u SAD-u, koje su bili i najveći emiteri financijskih izvedenica poslije naglog povlačenja investitora s jedne strane, i nemogućnosti otplate hipotekarnih kredita (novac od otplate kredita ulazio je u "pool" za financiranje obveza po izdanim vrijednosnicama.

Zbog neusklađenosti izvora i plasmana, investicijske banke više nisu bile u mogućnosti podmirivati obveze po izdanim derivativnim instrumentima, pa se na taj način financijska kriza prenijela na tržište kapitala, a putem njega u gotovo sva važnija svjetska gospodarstva.

Nadalje, zbog kontrakcije ponude novca na svjetskom odnosno međubankarskom tržištu, znatno su pooštreni i uvjeti kreditiranja za sve sektore gospodarstva. Podjednako su pogođena kućanstva i poduzeća, a posebno države u cjelini. Naime, niz država koje su prije početka globalne financijske krize slovile kao visokozadužene" ubrzo su se našle u velikim poteškoćama, zbog nemogućnosti novih zaduživanja kako bi se platile već dospjele rate po starim kreditima. Zbog toga je niz europskih zemalja iskusilo dramatično pogoršanje makroekonomske pozicije praćene nemogućnošću otplate vanjskog duga i značajnim padom kreditnog rejtinga (kao u slučaju Grčke, gdje je kreditni rejting za vladine obveznice dobio najniži status BB^- ili "junk bonds"[5]

Island – prva europska žrtva financijske krize

Među prvim zemljama koja je osjetila negativne efekte pogoršanja likvidnosti na svjetskom financijskom tržištu, tj. kontrakciju kredita na međubankarskom

[5] Gotovo bezvrijedne obveznice visokog rizika povrata time i visokog prinosa. Ovakav kreditni status dodjeljuje se kompanijama pred stečajem i državama sa visokim rizikom od nastupanja bankrota.

tržištu, te znatno povećanje kamatnih stopa, bio je Island. Međutim financijska kriza koja je Island dovela praktično do bankrota, također je imala korijene u deregulaciji bankarskog sustava poslije kojeg je došlo do naglog uzleta banaka na Islandu. Ipak taj rast banaka nije bio utemeljen na racionalnim postavkama, odnosno na čvrstim temeljima. Nakon deregulacije bankarskog sektora 2001. godine, na Islandu su naglo povećani kreditni plasmani koji su financirali na međunarodnom bankarskom tržištu. 2001. godina također koincidira sa odlukom središnje banke Islanda o održavanju ciljane inflacije, s obzirom da je ista na Islandu bila skoro dva desetljeća najveća među OECD zemljama.[6] Zbog toga je poraslo i zaduživanje bankarskog sektora Islanda čije su obveze 2008.godine premašile GDP za više od šest puta. Zbog rasta zaduženosti sektora domaće ekonomije, uslijed labavih kreditnih uvjeta, kao i zbog prakse središnje banke Islanda da izdaje likvidne zajmove bankama bez pokrića, omogućen je porast inflacije na razini od 14%[7] godišnje. Središnja banka Islanda pokušala je kontrolirati inflaciju podizanjem kamatne stope, što se u uvjetima malog otvorenog gospodarstva kao što je Island odrazilo na motiviranje stranih investitora da štede u islandskim krunama. Privlačenjem velikih financijskih sredstava iz inozemstva, došlo je do jačanja tečaja krune, ekonomskog rasta i privida blagostanja. Zbog jačanja tečaja krune s jedne strane i inflacije s druge, građani Islanda su profitirali od zaduživanja u stranoj valuti.

Taj fenomen, rijetko je prisutan u makroekonomskim sustavima zemalja. Naime, ukoliko zemlja prolazi kroz fazu povećane inflacije, obično dolazi do slabljenja snage njenog tečaja jer pada potražnja za njenom valutom. Razlog takvog pada potražnje za valutom zemlje je činjenica da zbog rasta inflacije (koja podrazumijeva opći rast cijena), cijena domaće robe postaje relativno skuplja za inozemstvo. Zbog toga pada potražnja za domaćim robama i uslugama a samim time i za valutom zemlje u kojoj bi se ta razmjena inače obavila. Jedno od rješenja ovakve pozicije jeste devalvacija tečaja domaće valute, kako bi se neutralizirali efekti porasta cijena na potražnju za domaćim robama iz inozemstva.

Međutim, u slučaju Islanda, razlog rasta tečaja u uvjetima visoke inflacije bio je primarno špekulativne prirode, s obzirom na stalni rast kamatnih stopa na islandskom tržištu. Investitori su značajno podcijenili stvarne proporcije financijskog balona koji je već bio prenapregnut dok su precijenili realnu vrijednost krune koja nije bila bazirana na trenutnoj snazi gospodarstva Islanda.

Kako su islandske banke svoju ekspanziju temeljile između ostalog i na kratkoročnim izvorima sredstava u odnosu na dugoročne plasmane, neusklađenost ročne strukture i ubrizgavanje nove likvidnosti rješavale su zaduživanjem na međunarodnom bankarskom tržištu. No, nakon kraha tržišta sekundarnih hipo-

[6] Spruk,R., **Iceland's Financial and Economic Crisis:Causes, Consequences and Implications EEI Policy papers 2010-1,European Enterprize Institute, Brussels, 2010**

[7] www.wikipedia.com na dan 06.09.2010

tekarnih kredita na tržištu SAD-a, došlo je do nagle kontrakcije ponude novca na svjetskom financijskom tržištu, zbog čega su se islandske banke brzo našle u poteškoćama. Počeo se događati potpuno suprotan slijed događaja u odnosu na prvobitni, a to je uključivalo naglo povlačenje stranih investitora (što je rezultiralo dodatnim padom likvidnosti banaka), vrijednost nacionalne valute zbog povlačenja investitora dramatično je pala uslijed nemogućnosti središnje banke da obrani tečaj. Naime, u uobičajenim okolnostima, u situaciji kada je bankarski sektor ugrožen, središnja banka može intervenirati kao davatelj "posljednjeg utočišta"[8] za banke, na način da omogući bankama u poteškoćama zajmove pomoću kojih će prevladati trenutno stanje. Međutim, obveze bankarskog sektora denominirane u stranoj valuti su daleko premašivale devizne rezerve središnje banke Islanda, što je onemogućilo davanje neophodnih garancija za otplatu dugova domaćih banaka.

Financijska kriza koja je pogodila Island nesumnjivo je jedna od najtežih od kraja Drugog svjetskog rata. Fiskalni troškovi krize procijenjeni su na 65% GDP-a, dok je inozemni dug dostigao 100% GDP-a. Krah bankarskog sektora je gurnuo ekonomiju Islanda u najdublju recesiju koja je zabilježena u malim otvorenim gospodarstvima posljednjih 20 godina.[9]

S obzirom da Island nije bio među članicama EU-a, potencijalno rješenje se traži ulaskom zemlje u Eurozonu, čime bi središnja banka Europske Unije preuzela ulogu u suzbijanju monetarnih efekata krize. Međutim, članstvo u ovoj integraciji uvjetuje se povratom duga islandskih banaka prema građanima Velike Britanije, koji su najveći vlasnici depozita u posrnulim islandskim bankama.

Grčka i Španjolska – prijetnje za stabilnost Europske unije

Za razliku od Islanda u kojem je glavnu ulogu u raspirivanju krize imao bankarski sektor, u nastavku će fokus biti postavljen na zemlje koje su se neadekvatnom monetarnom i fiskalnom politikom već dovele u gotovo bezizlaznu situaciju ili makroekonomski pokazatelji ozbiljno ukazuju da bi se takvo nešto moglo dogoditi. Jedna od zemalja koja već više od godinu dana prolazi kroz fazu rigidnih reformi i redefiniranja gospodarske politike zasigurno je Grčka.

I u slučaju Grčke obrazac koji je doveo do vrlo teške ekonomske pozicije zemlje može se ukratko predstaviti kao nekontrolirano trošenje i zaduživanje u vrijeme obilja na svjetskom financijskom tržištu, što je došlo na naplatu nakon početka globalne financijske krize.

---

[8] Centralna banka Bosne i Hercegovine nema mogućnost davanja posljednjeg utočišta za banke zbog njenog djelovanja pod okriljem valutnog odbora koji strogo isključuje ovakvu mogućnost.

[9] Spruk,R., **Iceland's Financial and Economic Crisis:Causes, Consequences and Implications, EEI Policy papers 2010-1,European Enterprize Institute, Brussels,2010**

Grčka je 2001. Godine, ulaskom u Eurozonu, preuzela euro kao vlastitu valutu. U periodu između 2001. I 2007. godine, država je teško kršila sporazum iz Mastrichta[10] kojim je definirana maksimalna razina vanjskog duga u odnosu na GDP, kao i gornju granicu proračunskog deficita unutar zemalja Eurozone. Proračunski deficit i deficit platne bilance, smatraju se najvažnijim uzrocima porasta vanjskog zaduživanja Grčke. Naime, nakon što je Grčka postala integrativni dio gospodarstva Eurozone, konstantno je patila od niske konkurentnosti ekonomije u odnosu na trgovinske partnere, mahom zbog niske produktivnosti i previsokih nadnica, naročito u javnom sektoru. "Prema jednoj studiji, nadnice su u Grčkoj rasle po stopi od 5% otkad je Zemlja uvela euro. U istom periodu, izvoz u najvažnije trgovinske partnere rastao je po stopi od 3,8% što je duplo manje od uvoza tih zemalja od drugih trgovinskih partnera."[11]

Općenito, kriza u Grčkoj, rezultat je otvaranja tržišta i deregulacije koja je u Grčkoj uslijedila nakon ulaska u EU. Efekt integracije zemlje u međunarodno tržište bio je rastući jaz između privilegiranih elita, koje su profitirale od neoliberalne globalizacije, i ostatka populacije koja trpi uslijed nezaposlenosti, nesigurnosti radnog mjesta i siromaštva. S obzirom da je u prošlosti najveći broj mlađe populacije bio zaposlen u nacionaliziranom sektoru, privatizacijom velikih segmenata ovog sektora, u kombinaciji sa uništavanjem poljoprivrede i industrije kao posljedice otvaranja grčke ekonomije, dovela je do masovne nezaposlenosti unutar mlade populacije, koja je među najvišim u Eurozoni. Istovremeno, Grčka je usvojila model rasta baziranog na izvozu, što je dovelo do deficita tekućeg računa platne bilance od 53 milijarde $ ili 15% GDP-a, što je najviše u Eurozoni.[12]

Osim toga, Grčka je u posljednjem desetljeću poduzela niz kapitalnih projekata u infrastrukturi, obrazovanju i drugim sektorima koji su dodatno povećali javnu potrošnju, a ne treba zaboraviti niti ogromna sredstva uložena u izgradnju objekata za Olimpijske igre 2004. godine, koja se troškovno pokazala katastrofalnom.

Grčka je godinama imala jednostavan pristup međunarodnim financijskim sredstvima prije svega zbog činjenice da je kao članica Eurozone uživala povlašteni kreditni rejting među investitorima na razini AAA^-. To je omogućilo rela-

[10] Kriteriji za pristup EMU definirani su Ugovorom iz Maastrichta, a vrijede kako za zemlje koje su uvele euro 1. siječnja 1999., tako i za zemlje koje će se priključiti poslije. Kao najvažniji ističu se:
1. Inflacija (mjerena kao indeks porasta cijena u posljednjih 12 mjeseci), može biti najviše za 1,5 postotni bod viša od prosjeka u tri zemlje članice s najnižom inflacijom.
2. Dugoročne kamatne stope zemlje pristupnice mogu biti najviše dva postotna boda više od onih u trima zemljama s najnižim kamatnim stopama
3. Proračunski deficit ne smije prelaziti 3% bruto domaćeg proizvoda (BDP).
4. Javni dug ne smije prelaziti 60% bruto domaćeg proizvoda (BDP).

[11] "Is Greece headed to default?,"Oxford Economics,January 29,2010

[12] Fotopoulos,T., A systemic crisis in Greece,The International Journal of Inclusive demokracy,Vol.5,No.2,2009

tivno jeftino i konstantno zaduživanje. Međutim nakon kraha financijskog tržišta 2008. godine, koji se prenio i na realni sektor, pogoršali su se i uvjeti za odvijanje ekonomskih aktivnosti u Grčkoj, praćeni padom poreznih prihoda, rastom porezne evazije, uz kontinuirano visoku stopu potrošnje na skupu i preglomaznu administraciju i javni sektor, te mirovinski i zdravstveni sustav.

Ovisnost o financijskim sredstvima sa međunarodnog tržišta kapitala, učinila je Grčku visoko podložnom promjenama u povjerenju investitora. A upravo je to povjerenje značajno uzdrmano u listopadu 2009. godine kada je novoizabrana grčka vlada revidirala procijenjeni deficit proračuna sa 6,7% GDP-a na 12,7%. .Investitori su postali prilično sumnjičavi prema mogućnostima Grčke da otplati dospjele obveze po osnovi vanjskog duga koji je samo za tu godinu iznosio 72 milijarde $.[13] Ukupan vanjski dug procijenjen je na 300 milijardi € što je više od veličine grčke ekonomije, dok bi do kraja 2010. godine mogao dosegnuti 120% GDP-a.

Daljnji razvoj događaja je uglavnom poznat. Grčka je bila primorana da se obrati za pomoć MMF-u i ostalim članicama Europske Unije, i poduzeti niz reformi fiskalnog sustava koje su još više pogoršale standard grčke populacije, sve kako bi se proračunski deficit u slijedećih nekoliko godina doveo na održivu razinu.

Unutar Europske Unije se javljaju prijedlozi da Grčka, uz financijsku pomoć ostalih članica Eurozone i restriktivne fiskalne mjere, napusti Eurozonu kako bi mogla financirati proračunski deficit i povećati svoju izvoznu konkurentnost kroz uvođenje vlastite valute i devalvaciju. Međutim zaboravlja se drugi aspekt takve odluke. Devalvacijom bi se mogla dodatno potkopati makroekonomska stabilnost zemlje, povećati razinu inflacije kao izravno posljedicu klizanja domaćeg tečaja, povećati kamatne stope i ugroziti ekonomsku aktivnost, te smanjiti ionako vrlo lošu kreditnu poziciju zemlje. Naime, s obzirom da je Grčka duže vrijeme ostvarivala trgovinski deficit sa zemljama Europske Unije, uvođenjem nacionalne valute i njena devalvacija učinile bi Grčku robu jeftinijom za druge zemlje, ali istovremeno bi relativno poskupjela inozemne robe za grčko tržište, što bi pokrenulo lančani slijed negativnih događaja uključujući i inflaciju.

Kenneth Rogoff (2010), profesor sa Harvarda, objavio je studiju u kojoj iznosi tezu da je Grčka "serijski neplatiša" te da je od 1830. godine, kada je ustanovljena moderna grčka država, država prošlo kroz pet većih kriza neplaćanja svojih obveza na temelju vanjskih zaduženja.

Iako postoje suprostavljeni stavovi oko pitanja treba li Grčka ostati ili izaći iz monetarne unije, za monetarne autoritete unutar same zemlje su takve dvojbe suvišne, uzevši u obzir niz prednosti koje im je ulazak u ovakvo povlašteno društvo donio.

[13] Nelson, R. M., Belkin, P., Mix, D. E., Greece's Debt Crisis: Overview, Policy, Responses, and Implications, Congressional research service, Washington D. C., 2010

Međutim, neosporna je činjenica da Grčka u okviru monetarne unije, sa mnogo nekonkurentnijom i neproduktivnijom industrijom, ne može kvalitetno parirati većini gospodarstava Zapadne Europe, što je jedan od glavnih razloga visokog deficita platne bilance grčke ekonomije. Nepostojanje vlastite monetarne politike u uvjetima niske konkurentnosti gospodarstva je analogan slučaj (što će biti prezentirano u nastavku rada), ekonomiji Bosne i Hercegovine.

Postoji opravdana bojazan da bi financijska kriza koja trenutno potresa Grčku mogla imati dalekosežnije posljedice i na druge zemlje sa geografskih i ekonomskih margina Europske Unije, čija bi kriza međutim, uzrokovala puno snažniji udar na zajedničku valutu i ekonomiju 16 zemalja članica Eurozone. Najčešće se u tom kontekstu spominje pet zemlja Eurozone koje prema svojim makroekonomskim pokazateljima podižu skepsu o proširenju financijske krize preko kontinenta, a to su Portugal, Italija, Irska i Španjolska, koje zajedno sa Grčkom tvore grupni akronim PIIGS, uvriježen u posljednje vrijeme među međunarodnim analitičarima.

Uzrok za zabrinutost mogućeg proširenja krize sa Grčke na gore spomenute zemlje, izvučen je i iz posljedica azijske krize 1997. godine, kada je zbog fenomena " krda[14]", došlo do prelijevanja krize iz Tajlanda u većinu zemalja jugoistočne Azije, koje su u to vrijeme nosile nadimak "Azijski tigrovi".

"Baš kao i Grčka, i ove zemlje su se intenzivno zaduživale za vrijeme rasta kreditnog balona, i po sličnom obrascu su došle pod povećalo investitora čija se anksioznost povećava zbog veličine ukupnog duga ovih zemalja. Zbog toga, kamatne stope na obveznice Portugala, Italije, Irske i Španjolske su se značajno povećale."[15] Povećana kamatna stopa rezultat je smanjene vrijednosti obveznica odnosno povećanog rizika, pa se povećanom stopom prinosa na iste nastoji kompenzirati učinak reducirane vrijednosti.

Dodatni razlog za zabrinutost predstavljaju i podaci o proračunskom deficitu koji u Irskoj iznosi 14,3% GDP-a, Španjolskoj 11,2% te Portugalu 9,4%.[16] S obzirom na veličinu Španjolske ekonomije, koja je znatno veća od Grčke, ukoliko bi se ponovio sličan scenarij kao u Grčkoj, posljedice bi bile mnogo dalekosežnije za samu opstojnost europske monetarne unije.

Španjolska ekonomija je prema pokazateljima deveto najveće gospodarstvo u svijetu, odnosno peto u Europi, te se nalazi na petnaestom mjestu najrazvijenijih zemalja u svijetu. Do 2008. godine, Španjolska ekonomije je slovila kao najbrže rastuća u Europskoj Uniji. U petogodišnjem razdoblju (do 2005. godine), polovina novih radnih mjesta Europske Unije otvorena je upravo u Španjolskoj, te je

[14] Ponašanje investitora prema identičnom obrascu

[15] Nelson, R. M., Belkin, P., Mix, D. E., Greece's Debt Crisis: Overview, Policy, Responses, and Implications, Congressional research service, Washington D. C., 2010

[16] www.wikipedia.com na dan 14.09.2010

bila na najboljem putu da do 2011. godine, preuzme od Njemačke prvo mjesto u dohotku po stanovniku.[17]

Problemi Španjolske također imaju dužu povijest, s obzirom da je zemlja pogotovo nakon uvođenja eura, imala znatno nižu konkurentnost gospodarstva u odnosnu na zemlje utemeljiteljice Europske unije, pa je i konstantno prisutni deficit platne bilance razumljiv. Također, u uvjetima zajedničke valute i neraspolaganja sa vlastitom monetarnom politikom, jedina mogućnost povećanja konkurentnosti gospodarstva se vidi u rezanju plaća i troškova kako bi se povećala produktivnost gospodarstva, dok bi to s druge strane uzrokovalo niz drugih negativnih tendencija, uključujući i deflacijske. Nadalje, dodatni problem Španjolske je dominantan udjel netrgovinskog sektora koji je zaštićen od međunarodne konkurencije poput- stambene izgradnje, uslužnog sektora i sl.. Zbog toga je urušavanje građevinskog sektora posebno alarmantan u Španjolskoj jer je njegova snaga počivala na temeljima domaće potražnje, koja je značajno uzdrmana ekonomskom krizom.

Građevinski je sektor u Španjolskoj, neposredno prije početka krize, obuhvaćao 16% GDP-a, dok je u istom bilo zaposleno 12% ukupnog broja radnika. Zbog toga se postavlja pitanje o mogućnostima oporavka gospodarstva, bez dodatnog zaduživanja zemlje. Dakle rast ekonomske snage Španjolske isključivo je u rukama inozemnih kreditora, čije je viđenje financijskog kredibiliteta ove južnoeuropske države u najmanju ruku upitno.

Španjolska nema alarmantno visok vanjski dug u odnosu na GDP, s obzirom da je 2009. godine iznosio oko 50% GDP-a. Međutim, problem Španjolske je što se taj dug ubrzano povećava tako da procjene govore da će već 2011. godine iznositi 67% GDP-a.[18] Također, Španjolska također ima i najviši kombinirani budžetski i deficit platne bilance od svih promatranih zemalja, osim Islanda. Ukoliko se uzme u obzir da je veličina njene ekonomije četiri puta veća od Grčke, kao i činjenica da u 2010 godini Španjolska mora izmiriti 225 milijardi € duga, od kojih je 45% u rukama stranih investitora, onda ne treba čuditi opasnost koju pad investitorskog povjerenja može izazvati za španjolsku ekonomiju.[19]

S druge strane, ono što razlikuje Španjolsku od drugih zemalja u svijetu, pogođenih financijskom odnosno ekonomskom krizom, je dobra kapitaliziranost domaćih banaka odnosno stabilnost bankarskog sektora čak i u periodu kada je kriza dosegnula puni intenzitet. Razlog dobre pozicije španjolskih banaka su vrlo konzervativni zakoni i propisi, pogotovo u svezi stope obveznog držanja kapitala. Na taj način, domaće banke su bile u poziciji ne samo uspješno prebroditi krizu, nego sudjelovati u kupovini udjela u krizom pogođenim bankama drugih zemalja.

[17] Ibid

[18] Wolverson, R., The risk of Greek Contagion, Council on foreign relations, 2010

[19] Ewing, J., Healy, J., Jolly, D., Spain's Debt Rating Cut as Finance Officials Meet, The New York Times, New York, 2010, Vol CLXX, No. 86 540

Međutim, ostali financijski pokazatelji ne govore pretjerano u prilog domaćoj ekonomiji, pogotovo nakon što je kriza pogodila najveći segment gospodarstva, građevinarstvo i doprinijela rastu nezaposlenosti na rekordnih 19%, što je dvostruko više od prosjeka Europske Unije.

Nuriel Roubini (2010), profesor sa Sveučilišta New York i ekonomski teoretičar koji je prognozirao aktualnu financijsku krizu, je označio upravo Španjolsku kao najveću prijetnju za budućnost monetarne unije. Rast proračunskog deficita u Španjolskoj i Irskoj, i nemogućnost Grčke da smanji isti, osnovni je razlog ovakvog stava. "Ukoliko Grčka propadne, to je problem za Eurozonu. Međutim ako se to dogodi Španjolskoj, to je katastrofa".[20]

Povratni utjecaj europske krize na gospodarstvo SAD-a

"Grčka kriza bi mogla imati niz negativnih implikacija i na SAD. Prije svega, pad povjerenja investitora u Eurozonu bi mogao dodatno oslabiti euro i posljedično produbiti trgovinski deficit SAD-a. Drugo, uzevši u obzir čvrste financijske veze između Europske Unije i SAD-a, financijska nestabilnost bi mogla negativno utjecati na ekonomiju SAD-a.

Nadalje, 14,1 milijardu $ grčkog duga pozajmljeno je od kreditora iz SAD-a, tako da bi bankrot Grčke imao snažne posljedice i na tržište SAD-a. Najzad, neke sličnosti između SAD-a i Grčke ukazuju da bi se trenutni problemi Grčke mogli dogoditi upravo u SAD-u po srodnom scenariju."[21]

Vanjski dug Sjedinjenih Američkih Država trenutno iznosi gotovo 15.000 milijardi $, što je upravo čini najzaduženijom zemljom na svijetu. Uzme li se u obzir da je do 80-tih godina prošlog stoljeća SAD imao ulogu jednog od najvećih kreditora, evidentno je došlo do dramatičnih promjena u bilanci kapitalnih transakcija. Zbog vanjskog duga je i Grčka došla u fokus relevantnih financijskih i diplomatskih krugova, odnosno vanjski dug je bio najvažniji uzrok naglog gubitka kredibiliteta kod međunarodnih kreditora. Iako je SAD i Grčku teško uspoređivati, s obzirom da je SAD najveće gospodarstvo u svijetu, ne treba zanemariti potencijalnu opasnost od intenzivnijeg okretanja financijskih investitora pogotovo prema zemljama Azije. SAD je za razliku od zemalja sličnih Grčkoj, veliko otvoreno gospodarstvo koje svojom monetarnom i fiskalnom politikom značajno utječe i na gospodarske tijekove u ostatku svijetu. Upravo iz tih razloga, središnja banka SAD-a zbog značaja svoje valute u svijetu ne utječe na tečaj dolara svojom monetarnom politikom, kao što to radi većina drugih zemalja, pogotovo malih otvorenih gospodarstava. Zbog toga je u SAD-u na snazi slobodno

[20] Kenedy,S., Keene,T.R., Roubini pessimistic on euro area, calls Spain at risk, Bloomberg, 2010

[21] Nelson,R.M.,Belkin,P.,Mix,D.E.,Greece's Debt Crisis:Overview,Policy,Responses, and Implications,Congressional research service,Washington D.C.,2010

plivajući tečajni režim kod kojeg se isti formira isključivo na temelju ponude i potražnje za istim, na domaćem i međunarodnom tržištu.

Međutim, nije neopravdana teza prema kojoj trenutna pozicija američkog dolara nije zagarantirana u budućnosti, posebno ako se u uzme u obzir činjenica da su neke arapske zemlje već prije nekoliko godina zamijenile devizne rezerve u svojim centralnim bankama, koje su glasile na dolar, i konvertirale ih u euro. U tom kontekstu je moguće raspravljati o poziciji dolara, ukoliko se nastavi njegovo često osciliranje potaknuto političkim i financijskim krizama, a naročito ako se doda varijabla visokog vanjskog zaduženja koje bi svakako uskoro moglo postati uteg oko stabilnosti ukupne ekonomije SAD-a.

Izloženost Bosne i Hercegovine utjecaju globalne recesije

Analiza ekonomske krize u Grčkoj i Španjolskoj, vrlo je značajna i u kontekstu promatranja makroekonomske pozicije Bosne i Hercegovine. Naime, globalna financijska kriza koja je pokrenuta iz SAD-a 2007. godine, posredno je preko financIjskih, odnosno tržišta kapitala utjecala na realne ekonomije ovih dviju zemalja, prije svega uslijed kontrakcije izvora financiranja na međubankarskom tržištu Europe. To je transmisijski utjecalo na mogućnosti financiranja domaćih banaka sektora realne ekonomije, a naročito je bilo ugroženo zaduživanje sektora vlade, dok su posljedice toga više nego vidljive pogotovo na primjeru Grčke. Bosna i Hercegovina je kao mala otvorena ekonomija bila pogođena krizom uz manji vremenski odmak u odnosu na njene najvažnije trgovinske partnere, koje, ako se zajedno promatraju, čine zemlje Eurozone. Bosna i Hercegovina, odnosno njen bankarski sektor, je uz vrlo nerazvijeno tržište novca i kapitala, te sa vrlo strogom makroekonomskom legislativnom bila također bazirana na korištenju izvora financijskih sredstava sa međunarodnog financijskog tržišta, što je omogućavalo i relativni prosperitet sektora realne ekonomije, koji su bili bazirani na domaćoj potražnji.

Iako je ekonomija Bosne i Hercegovine i prije rasplamsavanja financijske krize pokazivala znakove kronične anemičnosti i neefikasnosti, privid ekonomske stabilnosti se održavao zahvaljujući nekoliko ključnih faktora:

1. uvođenjem valutnog odbora 1997. godine, primijenjen je rijedak i vrlo rigidan ustroj središnje banke Bosne i Hercegovine koji je vratio desetljećima odsutnu stabilnost tečaja i povjerenje u domaći novac. Drugim riječima uveden je red na monetarnoj sceni Bosne i Hercegovine na način da je Centralnoj banci oduzeto niz diskrecijskih ovlasti, koje su uobičajene u monetarnim sustavima drugih suvremenih zemalja. Neke od najvažnijih novosti u novom funkcioniranju monetarne vlasti bile su: nemogućnost tiskanja novca bez pokrića, stopostotna pokrivenost novca u optjecaju deviznim rezervama, kao i nemogućnost davanja posljednjeg utočišta bankama u nevolji. Nije potrebno niti napominjati da banke u Bosni i Hercegovini

nisu bile upletene u trgovanje financijskim izvedenicama, s obzirom da je i sama kreditna makromultiplikacija bila vrlo ograničena.

Zbog stroge regulative banaka u BiH, bankarski sektor sačuvao je stabilnost na domaćem tržištu, te je izbjegnuta panika vlasnika depozit, odnosno "juriš na banke" (bank run) na prve znakove krize, što je već mnogo puta viđeno na ovim prostorima, i što je opravdano stvorilo snažno nepovjerenje i bojažljivost građana spram povjeravanja depozita bankama.

2. platna bilanca predstavlja jedan od najznačajnijih prikaza gospodarske pozicije zemlje, a ta pozicija je Bosni i Hercegovini od stjecanja nezavisnosti bila vrlo nezavidna. Tablica 1 sugerira konstantno pogoršanje vanjskotrgovinske bilance Bosne i Hercegovine, što je kulminiralo deficitom trgovinske razmjene sa inozemstvom od 8.101,6 milijuna KM. Na sreću, katastrofalnu poziciju zemlje popravljale su stavke tekućih transfera iz inozemstva, među kojima su najvažniji novčani transferi iseljenika iz BiH. Razliku deficita po trgovinskoj bilanci pokrivali su kapitalni transferi iz inozemstva javnom sektoru, te manjim dijelom izravne strane investicije. Na ovaj način platna bilanca Bosne i Hercegovine, godinama se održavala u prividnoj ravnoteži, bez povećanja iznosa vanjskog duga, odnosno bez smanjivanja deviznih rezervi, što su još jedina dva preostala načina za stjecanje deviznih sredstava neophodnih za obnavljanje ciklusa ekonomskih odnosa sa inozemstvom.

TABLICA 1: PLATNA BILANCA
BOSNE I HERCEGOVINE U MILIJUNIMA KM

GODINA	1998	2003	2004	2005	2006	2007
I. TEKUĆI RAČ. (1+2+3+4)	-2.053,8	-2.813,7	-2.578,6	-3.042,3	-1.596,7	-2.739,4
1. ROBE	-5.482,4	-7.179,9	-7192,7	-7.748,9	-6.661,0	-8.101,6
Izvoz	1.168,2	2.548,5	3.279,8	4.028,4	5.255,8	6.046,5
Uvoz	-6.650,0	9.728,4	10.472,5	11.777,3	11.916,8	14.148,1
2. USLUGE	256,7	580,9	678,5	784,3	980,0	1.072,7
3. PRIHOD	751,1	925,2	797,9	738,6	637,2	665,4
4.TEKUĆI TRANSFERI	2.420,8	2.860,2	3137,7	3.183,6	3.447,1	3624,1
II. KAPITALNI I FINANCIJSKI RAČUN	2.086,6	2.290,6	1.969,8	2.596,4	1.191,8	2.350,3
1. KAPITALNI RAČUN	765,8	804,5	473,6	457,8	457,4	419,8
2. FINANCIJSKI RAČUN	1.320,8	1.486,1	1.496,2	2.138,6	734,4	1.930,5

Izvor: Centralna banka Bosne i Hercegovine, Godišnja izvješća, 2008

3. S obzirom da javni sektor zauzima vrlo dominantan udjel u gospodarstvu Bosne i Hercegovine, prije svega zbog vrlo glomaznog administrativnog aparata na koji se troši gotovo 60% proračuna države, logičan je i vrlo respektabilan iznos potrošnje koja je generirana upravo iz djelatnosti unutar javnog sektora. Djelatnosti javnog sektora ne kreiraju robe i usluge kojima se trguje i ne mogu omogućiti rast gospodarstva na temelju inozemne potražnje odnosno razmjene. Drugim riječima, prihodi državnog proračuna koji su ostvarivani prikupljanjem izravnih i neizravnih poreza, carina, akciza i sl., koristili su se uglavnom za isplatu plaća i socijalnih transfera korisnicima proračuna. Veliki broj djelatnika, te kontinuiran rast plaća u javnom sektoru, stvorilo je solidnu bazu potrošačke snage koja je godinama omogućavala stabilnu domaću potražnju odnosno potrošnju.

Iako financijski sustav Bosne i Hercegovine nije bio involviran u trgovanje sekundarnim vrijednosnim papirima odnosno derivatima, osnovnim uzrocima financijske krize u svijetu, niti Bosna i Hercegovina nije ostala imuna na usporavanje gospodarstva Europske Unije, koje je ujedno i najvažniji trgovinski partner BiH. Pored toga, naglo smanjenje likvidnosti bankarskog sustava u Europi doprinio je smanjenoj mogućnosti zaduživanja domaćih banaka u inozemstvu i posljedično, do manje opskrbe domaćeg gospodarstva svežim novcem. Zbog smanjene likvidnosti, pooštrena je kreditna politika komercijalnih banaka, što je značilo nove više kamatne stope na ionako nepovoljne kreditne uvjete. Smanjena opskrba novcem gospodarstva rezultirala je manjom potražnjom, smanjenim investicijskim aktivnostima, rastom nelikvidnosti i deflacijskim pritiscima. Drugim riječima, negativne tendencije u Europskoj Uniji izravno su utjecale i na usporavanje gospodarstva Bosne i Hercegovine.

Građevinski sektor, koji je u godinama prije recesije ostvarivao impozantne rezultate, je najprije i najintenzivnije osjetio zaoštravanje kreditne politike banaka. Ovdje se također može povući analogija Španjolskim gospodarstvom, u kojem je građevinski sektor zauzimao značajan dio gospodarstva, pa je kriza koja je zahvatila i ovaj sektor, imala pogubne učinke na cjelokupno gospodarstvo.

Osim toga, smanjena domaća potražnja, nakon intenziviranja krize krajem 2008. godine, doprinijela je padu uvoza, a time i smanjenju prihoda po osnovi PDV-a, carina i akciza. Uz postojeće proračunske izdatke na državnu administraciju i plaće zaposlenih u javnom sektoru s jedne strane, i smanjene prihode središnje države s druge, proračun Bosne i Hercegovine je postao neodrživo neuravnotežen i intervencija MMF-a se sve više činila neizbježnom, jer alternativa je bila bankrot države.

Bosna i Hercegovina je 2009. godine potpisala sporazum sa MMF-om u kojim je zajamčen zajam od 1,2 milijarde €, međutim uz uvjet značajnih proračunskih rezova, što će u konačnici voditi ka uskraćivanju dosadašnjih prava mnogim povlaštenim skupinama koje su financirane iz proračuna. S obzirom da su

sredstva od MMF-a praktično namijenjena popunjavanju proračunskih praznina, a ne razvojnim projektima koji bi omogućili rast zaposlenosti i gospodarstva, postavlja se pitanje o mogućnostima otplate budućih rata dospjelih kredita Bosne i Hercegovine, uzevši u obzir ionako teško stanje u gospodarstvu,visok deficit platne bilance i proračuna države.

Ovaj problem naročito dolazi do izražaja ukoliko se uzme u obzir vrlo nizak kreditni rejting Bosne i Hercegovine na međunarodnom financijskom tržištu, što dodatno komplicira mogućnost daljnjeg zaduženja ionako skupih kredita koji se odobravaju BiH.

TABLICA 2: VANJSKI DUG BiH OD 2004.-2010.

GODINA	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	III.2010.
JAVNI VANJSKI DUG BIH (mil. KM)	4.032,0	4.338,0	4.071,0	3961,0	4.159,0	5.100,0	5.650,0

Izvor: Centralna banka Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovovina je do početka financijske krize pripadaLa skupini umjereno zaduženih zemalja, s obzirom da vanjski dug nije prelazio 4 milijarde KM. Međutim, potpisivanjem sporazuma sa MMF-om od 1,2 milijarde €, vanjski dug se dramatično povećava, što opravdano stvara bojazan o mogućnostima buduće otplate. Problemi Grčke su nastali upravo nekontroliranim povećanjem vanjskog duga, a danas su evidentne i posljedice takve politike. Međutim, iako je analogija Bosne i Herceogine sa Grčkom u pojedinim segmentima neupitna, ne treba zaboraviti da je Grčka ipak članica Eurozone, i da za njenu makroekonomsku stabilnost garantira mnogo snažniji monetarni sustav neko što je to slučaj sa Bosnom i Hercegovinom.

S druge pak strane, i Bosna i Hercegovina je već duži period opterećena sličnim problemima poput zemalja za margine Europske Unije, u prvom redu Grčke, Portugala i Španjolske, a to je problem niske produktivnosti gospodarstva što izravno utječe na pogoršanje konkurentnosti zemlje spram trgovinski najvažnijih partnera. Naime Bosna i Hercegovina je poput gore navedenih zemalja izvozno orjentirana uglavnom na stare članice Europske Unije, čija su gospodarstva znatno konkurentnija i produktivnija u odnosu na sve nabrojane zemlje.

Osim toga, trenutni problemi Grčke i Španjolske jesu izravna posljedica dugogodišnje gospodarske podređenosti u odnosu na bogatije članice Unije, pa je dugoročnu perspektivu Bosne i Hercegovine nužno promatrati i u ovom kontekstu. Nadalje, iako Bosna i Hercegovina za razliku od npr. Grčke i Španjolske ne posjeduje euro kao vlastitu valutu, sličnosti je više nego što se to na prvi pogled čini.

Bosna i Hercegovina praktično nema vlastitu monetarnu politiku, nego se količina novca u optjecaju determinirana isključivo visinom deviznih rezervi, te u tom smislu funkcionira na bazi svojevrsnog valutnog sidra odnosno fiksnog tečaja. Španjolska i Grčka, za razliku od Bosne i Hercegovine, jesu članice monetarne unije, te kao zakonsko i definitivno sredstvo plaćanja koristi euro, međutim, mogućnosti utjecaja na vlastitu monetarnu politiku su isključene s obzirom da se ista provodi iz sjedišta monetarne unije, Frankfurta.

Temeljno pitanje za gospodarstvo Bosne i Hercegovine, u uvjetima valutnog odbora, usmjereno je prema podizanju vanjske konkurentnosti zemlje na višu razinu kako bi se umanjio deficit tekućeg računa. Nužan preduvjet za to upravo je prihvatljiv omjer rasta produktivnosti i shodno tome prihvatljivo prilagođavanje plaća.

Također, neophodan preduvjet je i da produktivnost po radniku raste brže od bruto plaća u privredi kao cjelini, kao i u njenim glavnim sektorima. Drugim riječima, ukoliko bruto plaća u glavnim sektorima raste brže od produktivnosti u tim sektorima, to bi moglo pojačati rast inflacijskih pritisaka i destimulirati izvoz s jedne strane, pospješivši pri tome potrošnju i uvoz s druge strane, što bi u određenom trenutku moglo voditi k neodrživosti deficita tekućeg računa i time dovesti u pitanje ostanak aranžmana valutnog odbora te paritet između eura i konvertibilne marke.[22]

[22] Kristić, I., *Istraživački rad: Održivost aranžmana valutnog odbora u BiH*, Direkcija za ekonomsko planiranje Vijeća ministara BiH-DEP, 2007.

JEZIČNO-KNJIŽEVNE TEME

Marijana Nikolić

O časopisu *Dobri pastir* s gledišta jezične analize

Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline *Dobri pastir* izlazila je u periodu od 1950-1990. godine, u vremenu koje je obilježeno promjenama u standardizacijskim procesima u jezicima srednjojužnoslovenskoga dijasistema. S radom počinje odmah nakon osnivanja istoimenoga udruženja kao izraz potrebe jednoga dijela franjevačkih svećenika u Bosni i Hercegovini da u novonastalim vremenima poslijeratne stvarnosti uspostavi i očuva dijalog između Crkve i nove socijalističke vlasti. S druge strane, revija je do kraja zadržala svoju katoličku orijentaciju te je upravo zbog konteksta nove socijalističke i političke situacije članovima Udruženja, ali svom katoličkom puku u Bosni i Hercegovini nastojala omogućiti prostor na kojem će oni pronaći mjesto za zadovoljavanje vjerskih i nacionalnih želja i potreba. Uz informativnu ulogu, katehiziranje je bilo jedan od glavnih ciljeva i zadataka revije.

Da bi jezik *Dobroga pastira* mogao biti pravilno shvaćen, neophodno je rastumačiti sam njegov naziv, iz kojeg proizilazi osnovna uloga i funkcija časopisa. Termin *Dobri pastir* u svojoj metaforici ima dva sloja:

1. to je sinonim za Isusa Krista,
2. u svom elementarnom, leksičkom značenju Dobri pastir je čuvar stada, čovjek koji se o njemu brine. Motiv pastira hrvatskome je puku blizak, poseban i on ga u potpunosti doživljava i prihvaća kao svoj. Kad su birali taj naziv, franjevci su morali imati na umu i kontekst socijalne i političke situacije, vrijeme izgubljenosti i straha, iz čega proizilazi i njegova popularnost i općeprihvaćenost. Osim toga, poznavanje konteksta za razumijevanje jezika časopisa je neophodno jer je to časopis koji je s jedne strane određen stajalištem katoličke Crkve, odnosno crkvene hijerarhije, prema njemu, a s druge strane političkom stuacijom države u kojoj izlazi.

Od samih početaka svoga djelovanja u Bosni i Hercegovini franjevci su osim brige za duhovni život bosanskih katolika na različite načine djelovali u narodu, pri čemu je pisana riječ bila i ostala najdjelotvornije sredstvo njihova djelovanja. To djelovanje možemo pratiti u kontinuitetu od 17. i 18. stoljeća kada je je književnost bosanskih franjevaca bila utemeljena na specifičnome jezičnom izrazu kojim su se nastojale prevladati jezične razlike između franjevaca koji su živjeli na različitim govornim područjima kako u Bosni i Hercegovini, tako i onima u Hrvatskoj.

Iako početak standardiziranja u BiH počinje njenim ulaskom u moderno društvo u trenutku kad se stabilizira društveno uređenje i jača položaj i ugled Austro-Ugarske, na obrazovanje standardnoga jezika veliki utjecaj imaju časopisi i novine koji su nakon osnivanja štamparije 1866. započeli svoju značajniju aktivnost. Na njihovim su se stranicama nastojale nivelirati jezične varijante koje su često ovisile o idiolektu autora i koje su bile odraz njihova obrazovanje i utjecaja narodnoga jezika, negoli načelnih diferencijacija. Trend prema jezičnoj standardizaciji, koja je sukladno idejama ilirskoga pokreta išla u pravcu približavanja i preplitanja oba tada važeća književna jezika srpskohrvatskoga jezičnog područja, imao je i časopis *Bosanski prijatelj,* posebno njegova prva dva broja koja su, manje-više, originalno Jukićevo djelo. Pri tome u stvaranju standardnojezične norme izuzetan značaj ima komponenta narodnoga jezika u prilozima iz narodne književnosti.

Dvadeseto stoljeće je period koji je obilježen burnim političkim dešavanjima i društveno-historijskim promjenama u svim segmentima života i rada. S gledišta lingvistike to je period u kojem su se dešavale važne promjene u standardizacijskim procesima u jezicima srednjojužnoslovenskoga dijasistema. Može se podijeliti u pet razdoblja pri čemu je četvrto razdoblje (od 1945–1990.) najzanimljivije jer je obuhvaćalo dva dijametralno suprotna koncepta. S jedne strane to je bio koncept jezičnoga unificiranja i stvaranja zajedničkoga jezika i borbe za očuvanje standardnojezičnog zajedništva sh/hs jezika, a s druge strane potpuno odbacivanje takvoga koncepta i zalaganje za politiku posebnih standardnih jezika kako na općem planu, tako i u Bosni i Hercegovini.

Bosanski i hercegovački Hrvati svoj su jezik ostvarivali u okviru tzv. kolektivnoga bosanskohercegovačkoga standardnojezičnog izraza, bez mogućnosti ostvarivanja individualnoga jezičnog izbora. Iako je sadamdesetih godina započela afirmacija književnojezične politike u Bosni Hercegovini, koja je trebala osigurati ravnopravnost u jeziku i omogućiti u okviru zajedničkoga standardnog jezika slobodu individualnoga izbora jezičnih izražajnih sredstava bosanskih i hercegovačkih Hrvata, ona nikada do kraja nije bila omogućena i ostvarena. Naime, njegova stvarna realizacija bila je uvjetovana državnom politikom i činjenicom *"(...) da je individualnoj upotrebi kao antipod suprotstavljena - kolektivna - kao prestižnija i poželjnija."* (Baotić 2004: 8). Individualni jezični izbor Hrvata u Bosni i Hercegovini bio je *"(...) ograničen na komunikacijski vrlo ograničeno utjecajne pisane oblike: na znanstvena i djela lijepe književnosti, na jezik*

crkvenih izdanja, na autorske komentare u sredstvima javnoga priočavanja, na autorizirane intervjue ili izvatke iz njih." (Samardžija 1999:102). Nikada nije politička situacija išla naruku jezičnoj situaciji u Bosni i Hercegovini, jer su se zasebnosti jezika koje su karakteristične samo za Bosnu ili svojatale ili olako etiketirale kao preuzete (od Turaka, Srba, Hrvata).

Jezik tekstova u *Dobrome pastiru* dobra je ilustracija toga perioda u razvoju jezika bosanskih Hrvata što mu i daje posebno mjesto u formiranju hrvatskoga standarda. Međutim, u jeziku se bosanskih franjevaca ipak mogu uočiti stanovite specifičnosti. Njihova otvorenost prema svima i posvećenost Bosni i bosanskome doveli su do toga da u njihovome književnojezičkom izrazu naporedo egzistiraju jezične osobitosti svih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini stvarajući tako specifičnu jedinstvenost govornoga i pisanoga jezika bosanskih franjevaca.

Ako jedan časopis pripada instituciji kakva je franjevačka Provincija Bosna Srebrena, onda mi takvom časopisu prilazimo s određenim očekivanjem. Sigurno je da se očekuje vjerski časopis koji obuhvaća isključivo teološkopastoralne teme. Međutim, revija je u novonastaloj poslijeratnoj društvenoj situaciji nastala kao glasilo istoimenoga društa, koje se nalazilo na liniji traženja najhumanijih rješenja za odnose vjerskih zajednica i socijalističkoga društva u kojem je radilo udruženje. Kroz četrdeset godina svoga djelovanja revija je objavila veliki broj najrazličitijih članaka i više nego ijedan kršćanski časopis do tada doprinijela razjašnjavanju odnosa između crkve i socijalističkoga društva, odnosno kršćanstva i marksizma, zadržavajući do sedamdsetih godina naglašenu jugoslovensku orijentaciju. Takva će orijentacija i odnos prema aktualnoj politici i ideologiji profilirati ovu reviju i izdvojiti je od drugih katoličkih revija i časopisa tog vremena što je i uvjetovalo poseban odnos šire javnosti prema njoj, kao i prema Udruženju. Istovremeno revija je za sve vrijeme svoga izlaženja imala i zadržala iskrenu kršćansku orijentaciju, brinući se za duhovni život katoličkoga puka u BiH. Ta će ravnoteža između franjevačkoga i intelektualnog biti glavna odlika časopisa i neosporno odlika svih bosanskih franjevaca koji su oduvijek bili svjesni svoje nacionalnosti i pripadnosti narodu, ali je ta njihova svijest u pojedinim trenucima bila stišavana (još od Gaja i ilirskoga pokreta), a ponekad doživljavala ekspanziju.

Dobri pastir je u prvom i početkom drugog desetljeća svoga izlaženja s lingvističkog aspekta bio obilježen Boranićevim *Pravopisom hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1951. godine. Taj je Pravopis, u stvari, nastao kao kontinuitet prvoga izdanja *Hrvatskoga pravopisa* dr. Ivana Broza iz 1892. godine[1]. Brozov *Pravopis*

[1] Nakon Brozove smrti priređivanje *Hrvatskoga pravopisa* preuzima Dragutin Boranić i izdaje ga kao Broz-Boranićev i to do 1915. godine u četiri izdanja. Nakon Prvog svjetskog rata *Pravopis* doživljava jos četiri izdanja od 1921 – 1928. i to pod Boranićevim imenom i novim naslovom *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. U vrijeme šestojanuarske diktature javljaju se pokušaji ujednačavanja Belićevog i Boranićevog pravopisa, ali je taj pokušaj propao. U

značio je preokret u historiji hrvatskoga pravopisa jer nakon preporoda, za vrijeme kojega su se smjenjivali razni pravopisi prema tzv. morfonološkom načelu, uvodi u praksu tzv. fonološki pravopis. U isto vrijeme tako postavljen pravopis izlazi i na drugoj strani, kod srpskih lingvista. Ti su pravopisi nastali kao rezultat provedenih zaključaka *Bečkog književnog dogovora* (1850). Potpisnici dogovora i njihovi sljedbenici su prihvatili njegova osnovna načela i *"(...) fonetske principe na kojima su nastala na dvjema stranama dva Pravopisa, jedan Brozov i jedan Belićev, koji su, slažući se u većini rješenja, ipak razvili neke pravopisne različitosti koje su postale karakteristične i uobičajene na jednoj ili drugoj strani."* (Jonke 1965: 196)

Kao rezultat *Novosadskoga dogovora* (1954) i inicijative da se ukinu vještačke razlike između srpskoga i hrvatskoga jezika izrađen je 1960. godine *Pravopis hrvatskosrpskoga (srpskohrvatskoga) književnog jezika*. On je bio na snazi sve do Deklaracije 1967., a tada se, sve do kraja osamdesetih godina, bez ikakvog reda, primjenjuju različite kombinacije Boranićevoga i novosadskoga pravopisa. U takvim je pravopisno-jezičnim prilikama u Bosni i Hercegovini izlazio *Dobri pastir*, na prostoru koji se nalazio između pravopisnih rješenja jedne i druge strane. U tom je periodu (1950-1990.) u Bosni i Hercegovini najviše bio zastupljen tzv."klasični hrvatskosrpski - spskohrvatski jezik", ono što je označeno kao bosanskohercegovački standardnojezični izraz.

Bosanski franjevci, koji su kao autori priloga sudjelovali u radu *Dobroga pastira,* bili su školovani prema Maretićevoj gramatici, odnosno *Gramatici hrvatskosrpskoga jezika*, autora Brabec-Hraste-Živkovića i prema Boranićevom pravopisu. U njihovom su pisanom jeziku preovladavala načela fonološkoga pravopisa kako ih je utvrdio i izložio Ivan Broz u *Hrvatskome pravopisu*, a postavio Vuk Stefanović Karadžić. Hrvatski su vukovci, odnosno "daničićevci i maretićevci" (Samardžija 2004: 115) u hrvatskoj filologiji i jezikoslovlju odigrali značajnu ulogu djelujući i na generaciju bosanskih franjevaca školovanih za vrijeme njihovoga snažnog utjecaja. S druge strane, oni su studijskim školovanjem na različitim stranama ili stjecajem različitih okolnosti mogli prihvatati i druge utjecaje. Ilustrativan je primjer jezika fra Rastka Drljića, autora većine lingvističkih priloga i prikaza u *Dobrome pastiru* koji, iako u temelju školovan na Boranićevome pravopisu, tijekom studija u Beogradu prihvatio i Belićev. Iz takvog je odnosa prema jeziku, odnosno iz želje za prihvatanjem drugačijeg i proizašla posebnost hrvatskoga jezika kakav je on upotrebljavao: *"U njegovom jeziku možemo uočiti 'klasični hrvatskosrpski jezik' u onoj mjeri u kojoj se hrvatski jezik po svojoj osnovnoj supstanciji i strukturi poklapa s 'klasičnim jezikom' ili, pravilnije rečeno, u onoj mjeri u kojoj je u bosanskohercegovačkoj praksi*

tom periodu je Boranić slijedeći Pravopisna uputstva iz 1929. izdao još tri izdanja *Pravopisa*, (od 1930. do 1937.), a za vrijeme Banovine Hrvatske još dva (1940. i 1941.). Nakon Drugog svjetskog rata izlaze još dva Boranićeva pravopisa i to 1947. i 1951. godine.

odnos prema 'klasičnom hrvatskosrpskom jeziku' bio blagonakloniji negoli u Hrvatskoj i Srbiji." (Petrović 2002:82)

To je pokazala analiza tekstova i drugih autora koji su sudjelovali u radu revije, pa se može utvrditi da u jezičnom smislu revija uglavnom pokazuje stanje koje odgovara književnojezičnoj normi, uz povremeno probijanje dijalekatske baze ili kakvih drugih vidova odstupanja od norme. To je bilo i razumljivo budući da revija nije imala lektora, pa su prilozi štampani bez ikakvoga stručnoga jezičnog interveniranja.

Kad je leksik u pitanju u periodu 1950-1990. na snazi su bili Akademijin rječnik (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* 1880-1976) iza kojega je stajala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, a 1901. godine izašao je i *Rječnik hrvatskoga jezika* Ivana Broza i Franje Ivekovića. Ovaj je rječnik nastao na temelju Karadžićevog *Srpskog rječnika* i na potvrdama iz jezika usmene narodne književnosti, bez upotrebe novije leksikografije i pisane hrvatske književnosti. Takva je situacija pogodovala afirmiranju književnojezične koncepcije Vuka Karadžića, koja je bila prihvaćena i među bosanskim franjevcima. Ovo je period srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika, pa su leksemi iz srpskog i hrvatskog jezičnog izraza podjednako prisutni u Bosni i Hercegovini, s većom frekvencijom jednih ili drugih kod pravoslavnoga i katoličkoga stanovništva. To je i uvjetovalo stvaranje bosanskohercegovačkoga književnojezičnog izraza, koji se nalazi u temelju leksika časopisa i kojim su se služili bosanski franjevci. Leksemi koje u tom periodu uvjetno možemo nazvati kroatizmima, nisu bili u frekventnoj upotrebi kod bosanskih Hrvata. S njima su oni mogli doći u dodir preko molitvenika s područja Hrvatske (npr. *Izvor života*) i rijetkih katoličkih časopisa (*Glas koncila, Veritas* itd., glasila zagrebačke nadbiskupije distribuiranih po cijelome hrvatskosrpskome jezičnom prostoru). Međutim, *Dobri pastir* kao jedini popularan časopis među bosanskim katolicima "umjeren" je u broju kroatizama (biskupijska crkva nije u to vrijeme izdavala važne časopisa – *Crkva* u Sarajevu ili *Ognjišta* u Hercegovini), a popularni bosanski molitvenuik *Biserje svetog Ante* bio je jezično blizak *Dobrome pastiru.* To znači da su njegove originalne molitve pisane jezikom, pa i leksikom autora (nijesam i nisam, gospoja i gospa).

Na temelju analiziranih godišta može se zaključiti da se iz broja u broj (od 1950. pa nadalje) njihov odnos prema jeziku mijenjao te da se u vremenu težnje ka ostvarenju anacionalnog u jeziku osjetio i njihov doprinos. U prvim je brojevima veći broj kroatizama i dijalektizama u odnosu na kasnije gdje se više išlo ka ujednačavanju. Pored očekivanoga kršćanskog leksika i internacionalizama (prvenstveno helenizama, ali i germanizama i romanizama), u leksiku časopisa mogu se uočiti i arhaizmi, neologizmi,[2] te ovisno o žanrovskom tipu teksta i orijentalizami. Svi ti leksički slojevi tvore specifični bosanskohercegovački književnojezični izraz jer se u temelju njihovoga jezika nalazi leksik svih jezika koji

[2] U neologizme možemo svrstati one koji su autorski, ali i one koji se rijetko upotrebljavaju.

su se nakon disolucije zajedničke države i zajedničkoga jezika u većoj ili manjoj mjeri standardizirali, pa se brojni leksemi danas, ako pravimo analizu leksika sa stanovišta hrvatskog jezika, mogu svrstavati u arhaizme ili dijalektizme. U tom smislu teško je napraviti strogu podjelu leksika, koju većina današnjih jezikoslovaca pravi, na tzv. kroatizme, srbizme i bosanizme.

Bosanski franjevci su čuvari hrvatskog jezika, tako se smatraju i oni to i jesu, ali su vrlo rijetko imali svjesne jezične intervencije u svojim tekstovima. Razlog tome je njihova naobrazba koja je bila klasična (grčki i latinski) što se posebno očituje u sintaksi, njihovo obrazovanje u njemačkom jeziku, hrvatski standard i franjevačka tradicija.

Kad je u pitanju zastupljenost funkcionalnih stilova, budući da je riječ o časopisu, realno je bilo pretpostaviti da je na stranicama *Dobroga pastira* bio zastupljen isključivo novinarsko-publicistički stil, posebice zbog toga što je on i najsloženiji i što obuhvaća različite funkcije. To je i razlog da se jezik novina i novinarsko-žurnalistički stil nerijetko izjednačavaju. Međutim, s obzirom na koncepciju revije, dijapazon tema koje je obuhvaćala i autore koji su u njoj objavljivali svoje tekstove, svi funkcionalni stilovi hrvatskoga standardnog jezika, i oni koji se mogu označiti kao podstilovi, bili su zastupljeni u reviji. Među njima je, ipak, najzastupljeniji biblijski stil ne samo zbog vjerske, teološke i dogmatske tematike koja je preovladavala u reviji, nego i činjenice da su autori gotovo svih priloga bili franjevci. Zbog toga je i razumljivo da je njihova vjerska usmena komunikacija utjecala i na pismeno izražavanje. Utjecaji biblijskoga stila vidljivi su u manjoj ili većoj mjeri i u tekstovima koji nisu teološke tematike i koji su pisani novinarsko-žurnalističkim, administrativno-poslovnim, znanstvenim ili književnoumjetničkim funkcionalnim stilom. To najbolje potvrđuje činjenicu o međusobnoj povezanosti i prožimanju funkcionalnih stilova hrvatskoga standardnog jezika.

Literatura

Babić, Stjepan (1999), "Standardizacija - stabilizacija književnoga jezika", *Norme i normiranje hrvatskoga standardnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 212 - 235.

Badurina, Lada i Ivo, Pranjković (2009), "Hrvatski pravopisni kompleks: Novi Sad i hrvatski pravopis danas", zbornik *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti,* Disput, Zagreb, str. 307-319.

Baotić Josip (2002), *Identitet jezika i identitet naroda,* Forum Bosne 5/99., Sarajevo, str. 209-226.

Baotić, Josip (2001), "Jezik u procesu integracije i dezintegracije društvene zajednice", zbornik *Jezik i demokratizacija*, str. 203 – 213.

Bojić, Drago (2007), *Od Bosanskog prijatelja do Svjetla riječi,* Simpozij o Ivanu Franji Jukiću u povodu 150. obljetnice njegove smrti, Beč. http://www. bosnasrebrena.ba (27.kolovoz 2007)

Brozović, Dalibor (1971-1975), "Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju hrvatske književnosti i kulture - od Divkovića do fra Grge Martića", *Jezik*, br.XX, Zagreb, str. 37-51.

Džaja, M. Srećko (1999), *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Ziral, Mostar.

Gabrić-Bagarić, Darija (2007), "Književnojezična norma franjevačkih pisaca 18. st. – sastavnica jezičnostandardizacijskih procesa"*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje,* br.33, Zagreb, str. 133-145.

Gavran, Ignjacije (2007), *Suputnici bosanske povijesti,* Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb.

Greenberg, D. Robert (2005), *Jezik i identitet na Balkanu,* Srednja Europa, Zagreb.

Karamatić Marko (1991), *Franjevačka provincija Bosna Srebrena*, Sarajevo.

Karamatić, Marko (1994), *Bosanski franjevci,* Erasmus, Zagreb.

Kovačić, Anto Slavko (1991), *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene,* Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture, Sarajevo.

Kuna, Herta (1969), "Jezik bosanske franjevačke književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književno-jezičkog manira"*, Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIV/1, Novi Sad. str.183 - 212.

Kuna, Herta (1963), "Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije", *Jezik,* god.X, broj 5, Zagreb, str. 149-154.

Kuna, Herta (1983), *Jezik Bosanskog prijatelja*, Svjetlost, Sarajevo.

Kuna, Herta (1981), "Jezik štampe u B i H do 1918.godine", *Radovi instituta za književnost i jezik,* Posebna izdanja, knjiga VIII, Sarajevo.

Lovrenović, Ivan (2002), *Bosanski Hrvati, esej o agoniji jedne europsko-orijentalne mikrokulture*, Izabrana djela, Durieux, Zagreb.

Nujić, Ivan (2004), *Rječnici, gramatike, pravopisi,* Svjetlo riječi, Sarajevo.

Petrović, Marica (2002), *Fra Rastko Drljić kao slavist,* magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet.

Pranjković, Ivo (2000), *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2003), *Jezik i beletristika,* Disput, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2004), *Od Divkovića do danas,* Svjetlo riječi, Sarajevo, 9-11.

Pranjković, Ivo (2005), "Jezik bosanskih franjevaca", zbornik *Jezik u Bosni i Hercegovini,* Institut za jezik u Sarajevu // Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo. str. 227 – 259.

Pranjković, Ivo (2006), "Hrvatski jezik i biblijski stil", zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavisitičke škole *Raslojavanje jezika i književnosti,* Zagreb, str. 23-32.

Pranjković, Ivo i Badurina, Lada (2009), "Hrvatski pravopisni kompleks: Novi Sad i hrvatski pravopis danas", zbornik *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti,* Disput, Zagreb, str. 307-319.

Samardžija, Marko (1995), *Leksikologija hrvatskoga jezika i povijest hrvatskoga jezika u XX. stoljeću,* Zagreb.

Samardžija, Marko (2002), "Još o genezi i utjecaju hrvatskih vukovaca", Riječki filološki dani, Zbornik radova br.5*,* Filozofski fakultet, Rijeka, str. 463-471.

Samardžija, Marko (2004), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Samardžija, Marko (1999), "Stranputicama hrvatskoga jezičnog i pravopisnog pitanja u Bosni i Hercegovini nakon godine 1945.", zbornik *Mostarski dani hrvatskoga jezika* Mostar, str. 93-103.

Silić, Josip (1999), "Nekoliko misli o normi", zbornik *Norme i normiranje hrvatskoga standardnog jezika*, Matica Hrvatska, Zagreb, str. 203 – 212.

Silić, Josip (1999), "Leksik i norma", zbornik *Norme i normiranje hrvatskoga standardnog jezika,* Matica hrvatska, Zagreb, str.282 – 308.

Zirdum, Andrija (2007), *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini,* Slovoznak, Plehan.

Amela Šehović

Zamjenice moći i solidarnosti u bosanskohercegovačkim dramama

Sažetak

U radu se analizira upotreba zamjenica 2. lica u bosanskohercegovačkim dramama budući da upravo drame, u odnosu na druge književnojezičke forme, nude najobimniji materijal za istraživanje ove jezičke pojavnosti. U skladu s tim, pokazuje se koji faktori utječu na odabir zamjenice *ti* ili *Vi* u određenim kontekstima, objašnjavaju razlozi njihove eventualne netipične upotrebe, te daju implikacije koje ona podrazumijeva, uz stalno naglašavanje povezanosti jezičkih i društvenih fenomena.

Ključne riječi

zamjenice 2. lica, obraćanje (oslovljavanje), bosanskohercegovačke drame, moć, solidarnost, zamjeničko preključivanje

1. Uvod

Zamjenice 2. lica nezaobilazan su segment analize obraćanja (oslovljavanja), kojem je u sociolingvistici posvećeno dosta pažnje. Međutim, nedovoljno je zastupljeno njihovo istraživanje u dramama u odnosu na druge književnoumjetničke forme, što je svojevrstan paradoks ako se ima u vidu da "postoji više primjera oslovljavanja u dramama nego u bilo kojoj drugoj književnoj formi" (Brown – Ford 1964:234). Pri tome, uz neophodna lingvistička znanja, potrebno je poznavati i kulturne, društvene i situacione okolnosti radnje drame, budući da se tek kombinacijom navedenih faktora mogu "iščitavati" odnosi među sagovornicima, tj. asimetrija moći ili solidarnosti.

Upravo se zamjenice 2. lica *ti* i *Vi* smatraju najočitijim pokazateljima međusobnog odnosa sudionika u konverzaciji – upotrebom jedne od navedenih zamjenica u obraćanju sagovorniku može se utvrditi pozicija nadređenog i podređenoga govornika. One, na taj način, svjedoče o moći i solidarnosti koje se uspostavljaju među učesnicima u govornoj interakciji, zbog čega se i nazivaju *zamjenicama moći i solidarnosti* (Brown – Gilman, 1960:253) i smatraju "fundamentalnim za analizu kompletnog društvenog života" (Brown – Gilman, 1960:253). Međutim, to ne znači da su one jedini pokazatelji moći i solidarnosti – i drugi dijelovi lingvističke strukture sudjeluju u artikulaciji ovih veličina, ali je uloga ličnih zamjenica, uz titule, uočljiva na prvi pogled (Fowler, 1985:64). Ponegdje se solidarnosti suprotstavlja distanciranost (Radovanović, 1986:135), ali je to ipak rjeđe.

Kako se smatra da ove lične zamjenice imaju značajnu ulogu u uspostavljanju društvene kontrole putem jezika, neki ih autori svrstavaju u *direktivne lingvističke prakse* (Fowler, 1985:64).

Tvrdi se da su ove zamjenice od posebnog teoretskog interesa i stoga "što povezuju apstraktna svojstva osnovne gramatičke paradigme sa matricom kulturno specifičnih komponenata koje su i veoma česte i od velikog emotivnog i društvenog značaja" (Friedrich, 1972:275), a to podrazumijeva da povezuju gramatiku i kulturu. Naravno, postoje razlike u njihovoj upotrebi od jednog do drugog društva, a i unutar istog društva u različitim razdobljima, na šta ukazuje i ova analiza, koja polazi od korpusa bosanskohercegovačkih drama[1].

2. Kada ti, kada Vi?

2.1. Opće napomene o upotrebi zamjenica ti i Vi

Zamjenice 2. lica smatraju se i gramatičkim markerima učtivosti, a kako "jezik često metaforički izjednačuje brojeve i moć (ili prestiž), u nekoliko evropskih jezika, formalno 'učtivo' oslovljavanje postignuto je ojačavanjem singularnog simboličkog statusa adresata zamjenicom za drugo lice množine"[2] (Lakoff, 1990:183). U tom slučaju zamjenica *Vi*[3] smatra se honorifičkom zamjenicom, odnosno *pronomen reverentiae* (up. Budmani, 1867:156, prema: Popović,

[1] Drame su polazište analize oslovljavanja i u studijama R. Browna i A. Gilmana (1960:253–276) i R. Browna i M. Ford (1961:234–244).

[2] M. Kocher (1967:739) navodi da Vuk Karadžić nije dao singularno značenje zamjenice *Vi* u svom rječniku iz 1818. Također, Broz i Iveković, koji su redigirali ovaj rječnik (1901), zamjenicu *Vi* isključivo smatraju zamjenicom za drugo lice množine, a ona se u značenju obraćanja jednoj osobi pojavljuje tek u Belićevu rječniku (1959), i to kao drugi izbor.

[3] Kad god se ova zamjenica piše velikim slovom, ona se posmatra kao honorifička zamjenica, odnosno *pronomen reverentiae* (up. Budmani. 1967:156, prema: Popović, 1991:38).

1991:38), čija funkcija, prema tome, nije gramatička nego interakcijska i komunikacijska (Radovanović, 2003:134):

RUDO: Ko je?

ŽILE: (*već pomolio glavu*) Ja. Žika. Žile.

RUDO: (*oblačeći se*) Koji Žika, kakav Žile?

ŽILE: (*ušao*) Ja. Što sam **vas** sinoć doveo, sa autobuske stanice.

RUDO: Mene... ti... doveo?

ŽILE: Nosio **vam** kofer, i harmoniku... **Vi** mi dali deset maraka... (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 20)

Navedeni odlomak ilustrira još jednu pojavu – *honorifičku kongruenciju*, tj. učtivo slaganje, slaganje iz poštovanja[4]. Naime, uz zamjenicu za 2. lice množine *Vi*, koja se odnosi na pojedinca, glagolski oblik se upotrebljava u množini: "Vi mi dali deset maraka", što je "nužni uslov za enkodiranje honorifičnosti", a ujedno je ta kombinacija zamjenice *Vi* i glagolskog oblika u množini dovoljna da se obraćanje označi kao učtivo ("dovoljni uslov") (Popović, 1991:50). Popović smatra da se "takvom realizacijom kategorije broja i roda postiže svojevrsno oneobičavanje, odnosno stvaranje specijalnih, kategorijalno markiranih kompleksa, u kojima broj i rod više nemaju semantičku, nego sociolingvističku ili pragmatičku vrednost i funkciju" (1991:47). Logična posljedica takvog izbora jest pridavanje višeg statusa sagovorniku nego što bi to bilo moguće upotrebom zamjenice 2. lica jednine i glagolskog oblika u jednini. Također, upotrebom zamjenice Vi moguće je ukazati i na društvenu distancu između govornika i sagovornika (Popović, 1991:47–48), odnosno na statusne i društvene odnose, kao što je slučaj u navedenom primjeru: Rudo je gospodin koji je došao u jedan zvornički hotel sa puno novca, a Žile je lokalni alkoholičar, koji sitnim uslugama tom, njemu nepoznatom gospodinu nastoji steći novac za alkohol. Ovakva upotreba zamjenice *Vi* u svakom je slučaju lingvistički i sociolingvistički markirana, a naročito kada nije recipročna – kao u citiranom odlomku: Rudo se Žiletu obraća zamjenicom *ti*, čak i sa jednom dozom prezira (Mene... **ti**... doveo?). Zbog svega toga govori se o svojevrsnoj sociolingvistički motiviranoj gramatičkoj potkategoriji honorifičnosti (Popović, 1991:48). U svim jezicima njeni su pokazatelji honorifičke titule i termini za oslovljavanje (Agha, 1998:153), a u našem jeziku to je i zamjenica *Vi*.

Međutim, iako se zamjenica *Vi* općenito smatra zamjenicom poštovanja, situacija nije uvijek jednoznačna, kako to djeluje na prvi pogled. Naime, ponekad se upotrebom ove zamjenice iskazuje želja za distancom:

[4] Lj. Popović smatra da se ona može označiti i kao *konvencionalna*, "jer se mora naučiti kao deo društvene etikecije, zajedno sa društvenim situacijama u kojima treba da se upotrebljava" (1991:48).

RUDO: Ja bih, **gospodo**, ako **nemate** ništa protiv, da se igramo RAZLAZA...

NIKOLA: (*gromoglasno*) Ne dolazi u obzir! *Tiket*, tiket da mi **pokažeš**! (...)

(...)

RUDO: (*s prstom na Nikolu, pa na Žiku, Batka, a ne Veru*) **Kako to da vi**, koji ste ti, **meni**, koji sam vi, **kažete ti**, **kad ja**, koji sam vi, **vama**, koji ste ti – **kažem vi**? (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 60–61)

U pozadini takvog zahtjeva je spoznaja o razlici u obrazovanju i ponašanju između Rude i ostalih likova, koja u njemu budi osjećaj odbojnosti prema njima i snažno motiviran poriv za distanciranjem. Takvo Rudino ponašanje samo potvrđuje da "vrata lingvističke bliskosti brani osoba višeg statusa" (Brown – Ford, 1961:240).

Osim toga, zamjenica *Vi* može se upotrijebiti u kombinaciji sa drugim jezičkim sredstvima koja se smatraju neprimjerenim njenom formalnom tonu – poput etikete za obraćanje *druškane* i uzvika *hej*, sniženo markiranih u pogledu učtivosti:

BRAT: (*obiđe ga i stane na dva koraka*) **Druškane, hej, druškane! Jeste** li **vi** Kasim Jahić?

Gost pomalo pripit, pomalo odsutan, pomalo zbunjen, ne zna – u čudu – šta da odgovori; razmišlja, koleba se.

BRAT: **Druškane**, **jesi** li **ti** Kasim Jahić što mi ono ubi brata Lutvu, onomadne?

GOST: (*još nije svjestan težine optužbe*) Jok! Jok! (Isaković, *To*: 455)

U daljnjem toku konverzacije Brat prelazi sa *Vi* na *ti*, što je uzrokovano njegovim osjećajem nadmoći spram Gosta, koji se ne uspijeva snaći u novonastalim okolnostima.

Zanimljivo je napomenuti da se zamjenica *ti* smatra izvornom formom zamjenice, a *Vi* se, kao zamjenica poštovanja, u svim jezicima pojavljuje kasnije – na našim zapadnobalkanskim prostorima znatno kasnije – prema nekim istraživanjima tek sredinom 17. vijeka, a možda prvi put u djelima Ivana Gundulića – 1877 (Kocher, 1967:739). Navodi se kako su prevodioci sa njemačkog i francuskog ponekad upotrebljavali *Vi* (Kocher, 1967:739), iz čega proizlazi zaključak da je ono u naš jezik unijeto posredstvom stranih jezika. Zaista, upotreba zamjenice *Vi* nije postala raširena sve do sredine 19. vijeka, do dolaska Austro-Ugarske monarhije, kada se mijenjaju društveni odnosi, a s njima i praksa oslovljavanja:

GĐA RICHTER: Klanjam se.

SELIMBEG: Velika **vam** hvala, **gospođo**. **Izvolite vi** samo! (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 203)

Naime, promjena vladajućeg režima donijela je i prozapadne običaje u ophođenju, što podrazumijeva mnogo učestaliju upotrebu zamjenice *Vi* i ranije neuobičajenih, čak i nepostojećih etiketa za obraćanje kakve su *gospodin*, *gospođa*,

gospođica. Prosvijećeni učitelj Hasan Zvizdić, u razgovoru sa drugim sunarodnicima, koristi se zamjenicom *ti*, dok se pjevačici Marici Kotlarić obraća učtivom formom, tj. zamjenicom *Vi*, uz leksemu *gospođice*:

ZVIZDIĆ: Hadžija, deder, **živ bio**, zovni Gvozdena. (*Zec izlazi. Prema Kotlarićevoj.*) **Oprostite**, **gospođice**, što **vas** zanemarih. (...) Kako **se osjećate** u našem mjestu?

KOTLARIĆ: Krasno. Ugodno. (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 191)

Njihov uzajamni odnos teče u znaku reciprociteta, tj. i ona se njemu obraća na *Vi*, uz etiketu za obraćanje *gospodine*[5]:

KOTLARIĆEVA: **Oprostite**, **gospodine Zvizdiću**. (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 192)

U slučajevima poput ovoga ne može biti govora o razlici u moći, budući da "razlika u moći uzrokuje *Vi* u jednom smjeru oslovljavanja", a "razlike koje se ne tiču moći uzrokuju *Vi* u oba pravca" (Brown – Gilman, 1960:257). Stoga je u navedenom primjeru očito riječ o razlici/razlikama druge vrste, a jedna od njih zasigurno je društveni status ovih dvaju likova. No, ne malu ulogu igra i različita spolna pripadnost – općenito, mnogo je jednostavnije i brže preći na uzajamno *ti* sa osobom istoga spola. Čak se navodi mišljenje da "muškarci lakše od žena prelaze na uzajamno *ti*" (Kocher, 1967:735).

Navedeni primjeri potvrđuju da se određene sociolingvističke prakse – u ovom slučaju oslovljavanje zamjenicom 2. lica – razlikuju ne samo interkulturno, nego i unutar iste kulture može postojati više njihovih podtipova.

2.2. Zamjeničko preključivanje

U konverzaciji nisu rijetki slučajevi *zamjeničkog preključivanja*, koje se najčešće manifestira u neočekivanoj upotrebi zamjenice *ti* tamo gdje bi se očekivalo *Vi*. Ono se ne odnosi na primjere u kojima učesnici konverzacije poznaju isključivo jedan način zamjeničkog obraćanja. Dakle, o preključivanju govorimo samo u slučajevima gdje postoji svijest o značenju upotrebe zamjenica *ti* i *Vi*, ali je ona privremeno potisnuta, što se obično tumači emocionalnom uzbuđenošću lika (Friedrich, 1972:295; Mulholland, 1987:153–161, prema: Brown – Gilman, 1989:177). To je jednostavno potvrditi poređenjem sljedećih dvaju odlomaka:

(1) BRAT: (...) Ljudi smo, a brat Lutvo, lahka mu crna zemlja, reče da sam kukavica. Ne mere bit da sam ja kukavica!

[5] U Hudsonovoj *Sociolingvistici* pravi se razlika između obraćanja imenom i obraćanja u kojem uz etiketu za oslovljavanje dolazi prezime – prvi slučaj se naziva *vokativom*: *Hello, John*!, a drugi slučaj *obraćanjem* (*riferimento*): *Hello, Mr Brown* (Hudson, 1998:134).

GOST: A **hoćete** da mene **smaknete** na pravdi Boga! (Isaković, *To*: 458)

(2) BRAT: Jok, jarane! Ti ćeš večeras mome Lutvi na konak. (*Pije*) Lahka ti zemlja bila bosanska. (*Podiže čašu da se kucnu*)... E, u to ime...

GOST: (*prestravljen*) Ne, ne! Neću da pijem! Neću ništa od **tebe**! Ko si **ti**? Šejtan? Đavo? (*Ustade*)

Brat ga odalami i prilijepi za stolicu. Violinist kao da melodijom želi smiriti situaciju.

GOST: (*beznadežno*) **Nemojte, gospodine**. Nemojte makar mene. (...) Nijesam došo da ovdi umrem; mogo sam to i kući, kod Rabije. (Isaković, *To*: 460)

Naime, Gost se Bratu stalno obraća zamjenicom *Vi*, osim kada shvati svu tragičnost svoje sudbine, te se u situaciji potpune prestravljenosti nemilom budućnosti, za koju ne snosi nikakvu krivicu, odvažuje upotrijebiti zamjenicu *ti*.

S druge strane, treba napomenuti da Bratova pretjerana upotreba zamjenice *ti* može biti objašnjena njegovim pijanstvom, budući da je poznato kako kod ljudi u alkoholiziranom stanju padaju sve uobičajene brane ponašanja, pa tako i u obraćanju. Ide se čak dotle da se tvrdi kako je "ekstremna upotreba *ti* dio (je) histerije" (Friedrich, 1972:295), što se formalno signalizira "neutralizacijom ili odbacivanjem distinkcije između dviju zamjenica" (Friedrich, 1972:295).

Osim prethodnog tipa (negativne) emocionalne uzbuđenosti, i strast može biti uzrok prelaska sa *Vi* na *ti*:

BELA: **Vi ste** mlađi od njega?

JAKOB: Da, mislim da jesam.

BELA: Kada je bio momak on je sigurno bio poput **vas**. (...) Ima malo grublje ruke od **vas**... **skinite** sako.

JAKOB: Izvolite.

BELA: Iste snažne grudi, mišice... Njegova stopala, ista njegova stopala. **Pusti** da ih dodirnem... druže, **pusti**. (...) (Imširević, *Balkanski đavo sram*: 88)

Promjena uobičajene govorne prakse jedne osobe (Belino *ti* nakon za nju karakterističnog *Vi*) vrsta je varijacije u njenu jezičkom ponašanju, a najčešće je uzrokovana trenutnim osjećanjima ili stavovima govornika – navalom strasti kojoj je Bela izložena (Brown – Gilman, 1960:273), što izaziva komičan efekt.

Neočekivana upotreba zamjenice *ti* moguća je i u slučajevima kada emocionalna uzbuđenost popusti a umjesto nje nastupi olakšanje:

RUDO: Kafu ćemo poslije.

ŽILE: (*začuđeno – da nisu kakva pederska posla?*) Poslije – čega?

RUDO: Krevet!

ŽILE: (*ustaje, a bio sjeo na ono kod plakara, gdje se meće prtljag*) Šta – krevet? Kako **mislite** – krevet?

RUDO: Da mi pomogneš... da premjestimo krevet... (...)

(...)

ŽILE: Ja pomislio **ti** peder... (*reče "ti", pa ustuknu*), a **vi** onako malo... na svoju ruku... (Sidran*, U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce:* 21)

Iako se često navodi da se prilikom psovanja zamjenica *Vi* mijenja u *ti* (Polovina, 1984:190), ima i odstupanja od takve prakse:

RUDO: (...) Pomozi mi! Ustani, bolan, pomozi mi. Sakrili utičnicu...

(...)

ŽILE: (*ustane, pa posrne, pijan*) **Jebite vi mene**, ako išta razumijem. (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 24)

Već sam ukazala na nerecipročnu upotrebu ličnih zamjenica u komunikaciji ovih dvaju likova. Općenito, na upotrebu ovih zamjenica mogu utjecati različiti faktori, od kojih su najčešći: društveni status, socijalni milje, spol, uzrast, obrazovanje, stepen bliskosti i sl., te stoga nije čudo da se kod nekih autora za problematiku polja oslovljavanja pojavljuje termin "*gramatika*" *društvenog statusa* (Radovanović, 2003:132). Navedeni faktori rijetko se javljaju samostalno, a najčešće je udruženo više njih – u ovom primjeru: društveni status, socijalni milje, obrazovanje i stepen bliskosti – od kojih je obično samo jedan dominantan. U konkretnom je primjeru dominantan faktor stepen bliskosti, postignut postupnim razvijanjem prisnih odnosa, što nije teško dokazati. Naime, kako se sa porastom bliskosti gubi društvena distanca, dolazi do promjene u upotrebi zamjenica, tj. do recipročne upotrebe zamjenice *ti*:

RUDO: A **ti**... ne dovede svoje žensko?

ŽILE: Kad **nećeš ti**, neću ni ja. **Sjedi-jedi**... (...) Evo... postali smo prijatelji... ja, za prijatelja, nema šta neću učinit. (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce:* 31)

Navedeni primjer pokazuje da povećana bliskost i posljedično uzajamno *ti* nije obavezno rezultat učestalih kontakata, kako se često navodi u literaturi (Brown – Ford, 1964:236; Kocher, 1967:737; Levinger, 1989:193), budući da je do susreta dvaju likova došlo nedavno. Uzajamno *ti* "zavisi od toga da li kontakti rezultiraju otkrićem ili stvaranjem sličnog mišljenja", koje se smatra "srcem semantike solidarnosti" (Brown – Gilman, 1960:258). Kada se jednom prijeđe na uzajamno *ti*, "nemoguće je ponovo koristiti *ti*/*Vi* ili *Vi*/*Vi* a da se ne izmijeni društveni status" (Wardhaugh, 2002:261). Ukoliko se to zaista desi, uvijek je riječ o veoma snažnim emocijama, najčešće o antagonizmu, iznenadno probuđenom sagovornikovim postupcima, ili, znatno rjeđe, o stanjima svijesti nalik bunilu:

MILUŠIĆ: (*suprotstavi se*) Ne, **ti nećeš ići**.

MALA: (*odgurne blago njegove raširene ruke*) **Ti** mi to **ne možeš** zabraniti! Ja sam slobodna. Ja nisam ni **tvoja** žena, ni mati **tvog** deteta.

MILUŠIĆ: (*skršeno*) **Ti zaboravljaš**...

(...)

MILUŠIĆ: (...) (*Kao da se budi*) Gde sam to ja? Ružan san? (...) (*Pauza. Trenutak posmatra Malu*) A **vi**?

MALA: (*iznenađena je njegovim novim, suvim tonom*) Ja?

MILUŠIĆ: (*mirno*) Šta **ćete** vi ovde? **Idite**! Tako je najbolje. (Jevtić, *Carske kohorte*: 175–176)

U rjeđim slučajevima upotrebe *Vi* (i/ili odgovarajućih prisvojnih zamjenica) namjesto uobičajenog *ti* vrlo često riječ je o sarkazmu i ironiji (Friedrich, 1972:280) iskazanim na taj način:

SADUDIN: Kako **si** najslavniji?

SOKOLOVIĆ: Šta je?

SADUDIN: Alem-kamen u ogrlici od zvijezda, naš dragi sultan Murat han, čiji sam ja skroman štićenik i dovadžija, čuo je da je **vaša presvijetla ličnost** izvoljela odbiti izaslanike države Venecije... (Sušić, *Veliki vezir*: 327)

Naime, uobičajeni sistem ophođenja među bošnjačkim plemstvom bio je *ti – ti*, bez obzira na položaj u hijerarhijskoj ljestvici plemstva, uz upotrebu odgovarajućih titula, te je ovakvo odstupanje od uobičajene prakse obraćanja svakako obilježeno, a naročito ako dolazi od istinski moćnijeg u govornoj razmjeni, što sultan zasigurno jeste. Narušavanje normi solidarnosti (uzajamnog *ti*) ovdje je "znak izgubljene simpatije" (Brown – Gilman, 1960:274), te indicira neprijateljstvo i, čak, skrivenu prijetnju (Agha, 1998:181). Stoga se moramo složiti sa zaključkom da se honorifički govor, koji ovdje oslikava sintagma "vaša presvijetla ličnost", "ne upotrebljava (se) samo za izražavanje poštovanja ili odavanje počasti; on služi mnogim drugim interakcijskim ciljevima – kontroli i dominaciji, ironiji, aluziji i maskiranoj agresiji..." (Agha, 1998:153).

2.2. Upotreba zamjenica ti i Vi u specifičnim kontekstima

Obraćanje na *ti* popularizirano je u doba socijalizma, kada su uvedene i etikete za obraćanje *drug* i *drugarica*. Na ovaj način nastojale su se formalizirati ukinute socijalne razlike među članovima i članicama socijalističkog društva. U tom kontekstu zanimljivo je analizirati stihove: "Druže Tito mi **ti** se kunemo

/ da sa **tvoga** puta ne skrenemo." Dakle, i predsjedniku se obraća na *ti*[6] – kao izraz topline, milja, ali i poštovanja, što na prvi pogled djeluje paradoksalno. Međutim, ako se zna da se *ti* uvijek upotrebljava u obraćanju bićima natprirodne moći[7] (Friedrich, 1972:284; Brown – Gilman, 1989:179), a da je Tito u doba socijalizma ideologiziran i predstavljan kao "kombinacija bića natprirodne snage, očinske figure i partizanskog saučesnika" (Kocher, 1967:737), navedena praksa oslovljavanja jednostavno se objašnjava. Takvo *ti* uvjetno se naziva "*ti* potpune određenosti ili bliskosti koja nije mogla biti ugrožena"[8] (Friedrich, 1972:285), u čemu presudnu ulogu, prema mišljenju nekih autora, igra "očinski aspekt pravnog autoriteta Boga i tako oslovljenih vođa" (Friedrich, 1972:285). To jasno ukazuje na neprikosnoveni položaj figure muškarca i/ili oca u društvu, što potvrđuje kako je u razmatranje lingvističkih činjenica poželjno uključiti i društvene okolnosti tipične za određenu sredinu.

U razdoblju socijalizma nije bilo neuobičajeno da se službena lica na dužnosti, poput policajca Muje u sljedećem odlomku, sagovornicima obraćaju zamjenicom *ti:*[9]

MUJO: Lijepo **te** pitam šta **kriješ**?

JUSO: Napolje! **Ulaziš** mi u kuću kao u han i još **se dereš**. **Idi** napolje.

(...)

MUJO: Ne **viči**, **druže**, i pristojno **se vladaj**. **Ti si** sada za mene niko i ništa. (Karahasan, *Tamo je dobro*: 705)

Bez obzira na činjenicu da i Juso slijedi policajčev primjer u upotrebi zamjenice *ti*, ovo ipak predstavlja kršenje uobičajenih pravila ophođenja, prema kojima je osoba koja obavlja zvaničnu funkciju dužna upotrebljavati *Vi*.

Navedeno pravilo obraćanja zamjenicom *Vi* – klijentima, strankama, mušterijama – kao model ponašanja vrijedi u svim profesijama koje podrazumijevaju

---

[6] Sličnog je tipa sljedeći primjer: "Potpisuj Alija, makar bila avlija." (primjer preuzet iz: Smailagić, 2002:155)

[7] Up. obraćanje vjernika Bogu: "Oče naš, koji **jesi**..." (Imširević, *Balkanski đavo sram*: 51).

[8] Friedrich istražuje sistem oslovljavanja u ruskom društvu 19. vijeka. On primjećuje da se "nadzorniku imanja, gospodaru, caru i Bogu moglo (se) obraćati zamjenicom *ti* i kvazisrodničkim terminom *baćuška*" (1972:285), te iz toga zaključuje: "Upadljivo obilježje autoriteta u Rusiji, suprotstavljeno zapadnom, bilo je da je *Vi* simboliziralo veću moć, ali kada je veličina prešla određenu tačku, govornik se vraćao na ono što se moglo nazvati *ti* potpune podređenosti ili bliskosti koja nije mogla biti ugrožena." (Ibid.)

[9] Ova je praksa daleko od njemačke, gdje je i zakon propisao uzajamno *Vi* u komunikaciji policajaca i građana! (Smailagić, 2002:156). Naime, u nekim istraživanjima prakse obraćanja na prostorima bivše Jugoslavije utvrđeno je da se građani i policajcima obraćaju na *ti* ukoliko je policajac mlađi (Polovina, 1984:188–189).

direktnu komunikaciju sa ljudima. Takve su uslužne djelatnosti, u kojima je svaki zaposlenik u "odnosu direktne ali privremene podređenosti" prema mušteriji (Brown – Ford, 1964:236), što utječe na konobarovo ponašanje u sljedećem primjeru – on poštuje navedeno pravilo, i pored činjenice da mu se mušterija (Brat) obraća zamjenicom *ti*:

BRAT: ...Konobar! (Dreknu)

KONOBAR: (*piskutav, servilan, šićardžijski*) **Izvolite**?

BRAT: **Donesi** Kasimu Jahiću i meni po jednu ljutu, da se potkrijepimo, prije nego išta učinimo. (Isaković, *To*: 455–456)

U takvim slučajevima, najbitniji kriterij je društvena funkcija određene osobe. Upravo ovaj primjer pokazuje kako se shvatanje zamjenice *ti* kao zamjenice ili snishodljivosti ili bliskosti, a zamjenice *Vi* kao zamjenice ili poštovanja ili formalnosti (na to ukazuju i Brown – Gilman, 1960:258), ne može prihvatiti bez kritičkog preispitivanja svakog pojedinog slučaja. Također, tvrdnja da je u 19. vijeku napuštena semantika moći, prema kojoj se konobarima i vojnicima obraćalo zamjenicom *ti*, te da je ona zamijenjena jednostavnim dvodimenzionalnim sistemom sa recipročnim *ti* za solidarnost i recipročnim *vi* za nesolidarnost u obraćanju ovim osobama (Brown – Gilman, 1960:258), očito ne vrijedi u svim slučajevima.

Nerecipročna upotreba zamjenica u nekim područjima i danas se smatra nepisanim pravilom. Takav je slučaj u vojnoj hijerarhiji, u komunikaciji između oficira i vojnika: oficiri se vojnicima obraćaju zamjenicom *ti*, a oni njima uzvraćaju zamjenicom *Vi*:

VOJNIK: Druže pukovniče, **dozvolite** da se obratim.

OTAC: Šta je bilo?

VOJNIK: Pošta za **vas**, druže pukovniče.

OTAC: **Daj** ovamo.

VOJNIK: **Izvolite**, druže pukovniče[10]. (Imširević, *Balkanski đavo sram*: 46–47)

To je sastavni dio vojnoga kodeksa ponašanja, u kojem se naročito cijene određene osobine – autoritativnost oficira i poslušnost vojnika, iako oficirova moć nad vojnikom prije svega proizlazi iz njegove institucionalizirane uloge u vojsci, a ne iz njegovih ličnih kvaliteta. Podređeni položaj vojnika istaknut je i činjenicom da on traži dozvolu za obraćanje ("dozvolite da se obratim"), jer

[10] U vezi sa ovim obraćanjem, zanimljivo je navesti zapažanje R. Browna i A. Gilmana o povezanosti ideologije i zamjeničke semantike: "U Jugoslaviji, naši informanti nas obavještavaju, postojao je kratak period univerzalnog uzajamnog *ti* solidarnosti, prema zahtjevima komunizma. (...) Ipak, i u jugoslavenskom 'socijalističkom maniru' ima nešto asimetrije moći. Vojnik kaže *Vi* i *druže generale*, a general vojniku kaže *ti* i oslovljava ga imenom." (1960:266)

pravo na govor, prema pravilu, pripada moćnijem u govornoj dijadi. Ponegdje se obraćanje zamjenicom *ti* kada se zauzvrat očekuje *Vi* smatra primjerom "potcjenjivačkog *ti*", ali "neutralnog" tipa, s obzirom na činjenicu da je takva upotreba uzrokovana statusnom razlikom "koju prihvataju obje strane i koja se uglavnom poštuje" (Smailagić, 2002: 154). Taj je zaključak tačan, ali smatram da je sâm termin pogrešno odabran jer ne postoji emotivno neutralno potcjenjivanje. Potcjenjivanje je negativna emocija ili stav spram nekoga, te po svojoj prirodi nije neutralno. Prije se može govoriti o "običajnom *ti*", statusnom markeru, koje nalažu društveni običaji u određenim situacijama, ukoliko ima potrebe za nasilnim kategoriziranjem svakog pojedinog slučaja ovakve upotrebe.

Recipročna upotreba zamjenice *ti* između oficira i vojnika u mirnodopskim uvjetima slučaj je odstupanja od navedenog nepisanog pravila vojne komunikacije. Takvo verbalno ponašanje vojnika svjedoči o odbacivanju pravila vojne hijerarhije, što je najvjerovatnije uzrokovano nepoštovanjem nadređenog oficira, koji nema očekivani autoritet spram vojnika:

NAREDNIK: **Ti huškaš** na kraljevsku vojsku, na čin i otadžbinu.

VOJNIK: Ne mogu **tebe** i otadžbinu spomenuti zajedno. (Isaković, *Generalijum*: 150)

Takvo *ti* naziva se "*ti* prezira i ljutnje" (Brown – Gilman, 1960:275). Odnos oficir – vojnik zanimljiv je po tome što on može biti "odnos direktne ali privremene podređenosti" (Brown – Ford, 1964:236), kao u nekadašnjem sistemu služenja vojnog roka u periodu od dvije godine, godine, do šest mjeseci, sve dok ono nije potpuno ukinuto. Gore navedeni odlomak upravo svjedoči o takvom odnosu, te vojnikovo buntovničko ponašanje postaje objašnjivije. Međutim, odnos oficir – vojnik može biti i "odnos direktne i trajne podređenosti" (Brown – Ford, 1964:236), što uvjetuje razlika u profesionalnom statusu, budući da je to njihovo trajno zanimanje. U tom slučaju, razlika je uvjetovana stepenom obrazovanja – oficiri su vojno obrazovani na odgovarajućim akademijama, a vojnici uglavnom imaju srednjoškolsko ili osnovnoškolsko obrazovanje. U odnosu ovoga tipa mogućnosti za buntovničko ponašanje znatno su smanjene, iako, naravno, ne i neostvarive. Ovakav različit status učesnika govorne interakcije, koji je u osnovi nerecipročnog modela obraćanja, smatra se "vertikalom društvenih odnosa" (Brown – Ford, 1964:236). U svakom slučaju, "što je veća društvena distanca, to je odbacivanje norme šokantnije" (Brown – Gilman, 1960:275).

Pravilo uzajamne upotrebe zamjenica među oficirima (bilo to *ti* ili *Vi*), koje svjedoči o odnosu solidarnosti pripadnika istog ranga u vojnoj profesiji, može biti prekršeno kada se niže pozicioniran oficir nađe u iznenadno promijenjenoj situaciji koja mu ide u prilog, tj. kada on zadobija moć nad prijašnjim naredbodavcem ili oficirom do jučer više rangiranim na vojnoj ljestvici:

OTAC: Molim **vas**, **hoćete** li mi objasniti šta se dešava?

PRVI OFICIR: **Uhapšeni ste**, druže pukovniče.

OTAC: Uhapšen? Ja?

PRVI OFICIR: Da, **ti**. (Imširević, *Balkanski đavo sram*: 49)

U tom slučaju promijenjena zamjenička upotreba – iz *Vi* u *ti* – svjedoči o izmijenjenim odnosima moći.

Osim vojne struke, nerecipročna upotreba zamjenica *ti – Vi* česta je u komunikaciji između ljekara i pacijenta:

REFIK SELMAN: Ja se **vas** sjećam. Ne bi valjalo da se **vi** mene **ne sjećate**, jer...

DEŽURNI: Tja. Ne sjećam se ni sebe jučerašnjeg. Koliko vas prođe, i ode – đa tamo đa vamo. Treba da **ti** uzmem anamnezu. (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 533)

Smatra se da je glavni uzročnik takvoj upotrebi transakcionalni status (*transactional status*) učesnika komunikacije (Wardhaugh, 2002: 271). Naime, transakcionalne interakcije "naglašavaju uzajamna prava i obaveze svojih učesnika" (Fishman, 1978:62), te je neravnopravan odnos ljekara i pacijenta iz navedenog odlomka posljedica preplitanja dviju varijabli – (medicinskog) znanja u rukama ljekara, iz kojeg izvire njegov autoritet, i ugroženog zdravlja pacijenta, glavnog uzroka pacijentove poslušnosti. Može se reći da moć ljekara proistječe iz njegove uloge spasioca pacijentova života, a bolnice, gdje se i dešava radnja ove drame, mjesta su na kojima naročito dolazi do izražaja ova uloga medicinskog osoblja, te je za tamošnje zdravstvene radnike, bez obzira na status, tipično obraćanje pacijentima na *ti*.

Onog trenutka kada je ljekarov autoritet, iz bilo kog razloga, ugrožen, mijenja se i podređena pozicija pacijenta, koji gubitak poštovanja prema ljekaru izražava upotrebom zamjenice *ti* u obraćanju:

DEŽURNI: Dule, molim te...

DUŠKO: Ma šta me **moliš**! I **jesi** mi ga doktor! **Ti si**, bolan, stažista!

DEŽURNI: Svi smo mi stažisti... (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 548)

U svim navedenim primjerima učesnici govorne interakcije raspoznaju odnos uloga koji postoji među njima u svakom trenutku (Fishman, 1978:61), a pod njim se podrazumijevaju "implicitno poznati i prihvaćeni skupovi uzajamnih pravila i obaveza između članova istog sociokulturnog sistema" (Fishman, 1978:61), što dolazi do izražaja upravo u načinu na koji se sagovornici obraćaju jedan drugom.

3. Zaključak

Zamjenička je upotreba "određena *društvenim kontekstom* govornog događaja" (Friedrich, 1972:276), bez obzira na to da li su sudionici govorne interakcije

toga svjesni ili samo postupaju instinktivno. U skladu s tim, prilikom njena razmatranja uvijek treba biti svjestan povezanosti jezičkih i društvenih fenomena, budući da bi izuzimanje jednog od ova dva aspekta iz (socio)lingvističke analize neminovno vodilo nepotpunim i naučno neutemeljenim zaključcima, što ne može biti cilj nijednog rada ove vrste.

IZVORI

Imširević, Almir: *Kad bi ovo bila predstava*...; *Balkanski đavo sram* (2001). Sarajevo: Akademija scenskih umjetnosti Sarajevo. Str. 31–93.

Isaković, Alija: *Generalijum*. U: *Drame* (1995). Sarajevo: Preporod. Str. 119–209.

Isaković, Alija: *To*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 445–492.

Jevtić, Borivoje: *Carske kohorte*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 117–188.

Karahasan, Dževad: *Tamo je dobro*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 699–774.

Nametak, Alija: *Abdullah-paša u kasabi.* U: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996) (priredila Gordana Muzaferija). Sarajevo: Alef. Str. 159–213.

Sidran, Abdulah: *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce.* U: *Drama; Putopisi* (2004). Tuzla: Bosnia Ars. Str. 5–86.

Sušić, Derviš: *Veliki vezir.* U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 313–373.

Stojanović, Velimir: *Nije čovjek ko ne umre.* U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 527–554.

LITERATURA

Agha, A. (1998) "Stereotypes and registers of honorific language". U: *Language in Society*. 27/2: 151–193.

Brown, R. W.; Ford, M. (1964) "Address in American English". U: Hymes, D. (ed.) *Language in Culture and Society – A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York – London: Harper & Row Publishers – Evanston. Str. 234–245.

Brown, R.; Gilman, A. (1960) "The pronouns of power and solidarity". U: Sebeok, T. A. (ed.) *Stile in language*. Str. 253–276.

Brown, R.; Gilman, A. (1989) "Politeness theory and Shakespeare's four major tragedies". U: *Language in Society*. 18/2: 159–213.

Fishman, J. A. (1978) *Sociologija jezika*. Sarajevo: Svjetlost.

Fowler, R. (1985) "Power". U: Teun A. van Dijk (ed.) *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 4: *Discourse Analysis in Society*. London: Academic Press. Str. 61–82.

Friedrich, P. (1972) "Social Context and Semantic Feaure: The Russian Pronominal Usage". U: Gumperz, J. J.; Hymes, D. (eds.) *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston. Str. 270–300.

Gumperz, J. J.; Hymes, D. (eds.) (1972) *Directions in sociolinguistics: The etnography of communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Hudson, R. A. (1998) *Sociolinguistica*. Bologna: Il Mulino. Seconda edizione.

Hymes, D. (ed.) (1964) *Language in Culture and Society – A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York – London: Harper & Row Publishers – Evanston.

Kocher, M. (1967) "Second Person Pronouns in Serbo-Croatian". U: *Language*. 43/3 (Part 1): 725–741.

Lakoff, R. T. (1990) *Talking Power: The Politics of Language in Our Lives*. Basic Books.

Levinger, J. (1989) "Dihotomija u oslovljavanju". *Književni jezik*. 18/4: 187–242.

Polovina, V. (1984) "Upotreba jednine i množine ličnih zamenica u obraćanju sagovorniku u srpskohrvatskom jeziku". U: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 13/1: 185–195.

Popović, Lj. (1991) "Honorifička i semantička kongruencija pri učtivom obraćanju". U: *Književnost i jezik*. 38/1: 38–53.

Radovanović, M. (1986) *Sociolingvistika*. Novi Sad: Dnevnik.

Radovanović, M. (2003) *Sociolingvistika*. Treće izdanje. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Smailagić, V. (2002) "Kome *Vi*, a kome *ti*". U: *Odjek*. LV/1–2 (proljeće–ljeto 2002): 54–156.

Van Dijk, T. A. (ed.) (1985) *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 4: *Discourse Analysis in Society.* London: Academic Press.

Wardaugh, R. (2002) *An Introduction to Sociolinguistics*. Padstow, Cornwall: Blackwell Publishing. 4-th edition.

Azra Verlašević

Trianguliranje začaranog kruga ženske kreativnosti
(Bisera Alikadić: *Krug*)

Sažetak:

Roman *Krug* je pripovijest o samootkrivanju i upornom prizivanju *drugog* (muškarca/kulture) u krug koji je žena iscrtala oko svoga tijela unutar čijih je pristupnih granica uvijek iznova ostavljena i zaboravljena. Na granici odvratnosti prema kulturi u kojoj je prisiljena boriti se za pozornost, naklonost i dobrotu muškarca (i kulture uopće), žena počinje tragati za dubljim smislom užitka Erosa – pisanjem kao kreativnom gestom u kojoj e*rotsko sužanjstvo* osvaja svoju *erotsku slobodu*. Alikadićeva zapravo triangulira odnos žene i erotike umećući između njih pisanje kao kompenzaciju autsajderskoj položajnosti ženske erotičnosti, koja u kreativnom činu traga za svojom alternativnom figuracijom u kojoj bi preispisala falocentričnu sliku života.

Ključne riječi: žensko pismo, identitet, Drugi

Summary:

Novel Circle is a narrative about self-discovering and insistent invocation of another (man / culture) into the circle which is plotted by a woman around her body, inside whose borders she is always being left and forgotten. At the border of distaste for the culture in which she is being forced to fight for attention, grace and kindliness of the man (and the culture in general), the woman begins to seek after deeper sense of pleasure of Eros – she does that by the writing as a creative gesture in which erotic captive conquers its erotic freedom. Alkadic actually triangulates relation between woman and erotica by inserting the writing between them, as compensation to outsider position of woman's erotica, which in creative event searches for its alternate figuration where she would rewrite phalluscentric picture of life.

Key words: feminine writing (l'écriture féminine), identity, Second

> "... Umetnost dolazi iz dubine duše u kojoj živi velika snaga, a ta snaga je seks, i ljubav, i žudnja za moći, žudnja za posedovanjem, seksualna žudnja, žudnja za lepim, žudnja za znanjem, žudnja za Bogom... što nas čini dobrim ili lošim, a bez te snage nema ni umetnosti, niti nauke, niti... niti čoveka... bez Erosa čovek je avet. Ali sa Erosom može biti i đavo, i... Sokrat."[1]
>
> (Platon)

Hélene Cixous tvrdi kako "žudnja žene je raj", a potom ovoj aksiomskoj jednadžbi, uvrštavajući u nju drevnu priču o "izgubljenom raju", nudi zamjenu u tvrdnji da "žudnja žene je, da bude žena".[2] Ako bismo u bosanskohercegovačkoj literaturi potražili savršenu inačicu bilo kojoj od ovih tvrdnji, zaustavili bismo se kod glavne protagonistice Alikadićkinih romana *Larva* i *Krug* – Eve, kojoj žudnja da se dokopa svog "izgubljenog raja"[3] i pritom ne izgubi ništa od svoje ženske autentičnosti - ispunjava cijeli životni prostor. Ovu ćemo *cjelovitost*, koju naslov Alikadićkinog romana *Krug* metaforički predlaže, unekoliko dopuniti: "osnovni ženski seksualni pokret mnogo je bliži rotiranju nego (…) odbacivanju i privlačenju. Devojčica pokušava da oko sebe i unutar sebe reproducira pokret čija je energija kružna i koji je štiti od napuštanja, od neposrednog upada, od pritiska, od gubitka po sebi. To je također i sredstvo zavođenja. Devojčica opisuje krug, istovremeno pozivajući i uskraćujući pristup na tako omeđenu teritoriju. Ona se igra sa ovom gestualnom teritorijom i njenim granicama. Tu, strogo govoreći, ne postoji nikakav objekt niti nužno introjektiran, inkorporiran drugi. S druge strane, stvaranje jedne inicijalno odbrambene a posledično kreativne teritorije, često je među devojkama i ženama, posebno u analizi."[4]

Priča o Evi u romanu *Krug* ispričana je jednostavno, u hronološkom slijedu, unutar kojega je, poput kineskih kutija, naviješćen u fragmentarnim retrospektivnim pasažima - drugi nivo naracije koji se odnosi na kreativno uobličavanje romana *Larva*. Tako su ova dva romana zapravo povezana u jednu priču - pripovijest o

---

[1] Ajris Mardok, *Akas - Dva platonova dijaloga;* U: *Umetnost i Eros – dijalog o umetnosti*, prev. sa engleskog Marko Popović, *ProFemina*, Beograd, 1995, 3, 273

[2] Elen Siksu, *Napisane žene, žene u pismu*, U: *ProFemina*, ibidem, 157; (prev. sa njemačkog Dušan Đorđević Mileusnić).

[3] Maja Kandido-Jakšić u tekstu *Istorijski razvoj društveno-ekonomskog položaja žene* navodi kako "Jevrejska kultura, koja se još pre nove ere razvijala na prostorima drevne Palestine, takođe nije bila naklonjena ženama. Prema jevrejskoj mitologiji, Eva je nastala iz Adamovih rebara, da bi potom bila optužena za ‚istočni greh' i za propast ljudskog roda. Nastavak mita bio je da Adam ostavlja Evu, ljut što ga je navela na greh i uzima Lilit, sataninu ženu, koja je potom, zbog nepokornosti i zahteva za ravnopravnošću, bila osuđena strašnim prokletstvom da se noću, kao čedomorka sveti ljudima i tako postaje zastrašujuće upozorenje svakoj ženi, koja bi pokušala da krene njenim stopama."; Pogl. *ProFemina,* Beograd, 1995, 3, 198

[4] Liz Irigaraj, *Gest u psihoanalizi*, prev. Ranko Mastilović, U: *ProFemina*, Beograd, 1995, 3, 151

Evinom samootkrivanju u upornom prizivanju *drugog* (muškarca/kulture) u krug koji je iscrtala oko svoga tijela, u ponavljanju njegova oblika u autoerotičnom zanosu kružne vrtnje unutar čijih je pristupnih granica uvijek iznova ostavljena i zaboravljena. Te njene granice su mjesto ponovljenih ljubavnih neuspjeha i Eva ih beskompromisno i nemilosrdno ispovijeda. Alikadićeva opetovano, i u ovom romanu, dubinski ponire u autopercepciju ženskog subjektiviteta koji se, gubeći kontrolu nad svojom seksualnošću i emocionalnošću, dramatično nastoji spasiti iz entropije vlastitog života:

> "Tiho sam ušla u stan. Bila sam oprezna kao tijelo koje bez posljedica mora da se provuče između bezbroj ježeva. Uvukoh se u postelju. Nakon dugo vremena moje tijelo je bilo ponovo probuđeno. (...) Ti znaš šta je. Tvoje tijelo mnogo je doživjelo. … tijelo koje vapi za drugi tijelom, za sladostrasnim ugođajem, pijano je, slijepo. Samo ohlađeni od seksa mogu mirno da gledaju ovaj svijet, da budu njegovi kraljevi – cinici.
>
> Do noćas nisam vjerovala da su ove grudi moje. Izgledale su mi tuđe, stavljene na mene da vise kako ne bih izgubila oznaku svoje spolne pripadnosti.
>
> Noćas sve buja. Dopire topla trulež listopadne šume."
>
> (Bisera Alikadić, *Krug*, 25)

Nesputana erotika kao tema i ovog Alikadićkinog romana, postaje opće mjesto njenih literarnih preokupacija. U hedonističkom književnom opisu erotske želje i uopće konzumacije ljubavi kao tematskom središtu i romana *Krug* - nema mjesta njenu puritanskom doživljaju, te Alikadićkin koncept *l'écriture féminine* ide u susret ignoriranju ograničenja u literarnoj obradi erotske teme, što je dio opće klime liberalizacije erotske želje 70-ih godina XX stoljeća. Veliki teoretičar erotizma Battaille veli kako *nema erotizma bez prijestupa*. Alikadićkin poetički "prijestup" u romanu *Krug* bio bi u p**rivlačnosti opisa skrivenog i samozatajnog erotskog, eksplikacija kojeg ignorira** autocenzuru u predstavljanju erotske teme i buntovno se poigrava opasnošću da ugrozi vlastitu literarnost. Barthes veli kako su otvori na odjeći erotičniji od nagog tijela, i kako je erotika u književnosti opasna kao i svaka književna monomanija (politička, ideološka, rasna itd.).

Afirmacija seksualne slobode kroz umjetnički izraz, slobodnom deskripcijom, u Alikadićeve se pretvara u slike i riječi erotskog naboja koje iz iskustva Erosa izvode dublji smisao tog užitka - pisanje. Autorka, svojim vlažnim i ljepljivim deskripcijama koitusa, možda hoće i pokazati kako lorensovska erotika nije sasvim pohabana, te kako je *apologetika seksa* retorički još upotrebljiva. Ali, u tom jeziku se tabu seksualnosti pokušava i trivijalizirati u realističkom opisu koji sebi dopušta prirodnu književnu stilizaciju raspusnosti Erosa na bjelini plahti, e da bi se u njemu rodila raspusnost stvaranja na bjelini papira. U ovim će kreativnim gestama e*rotsko sužanjstvo* osvojiti svoju *erotsku slobodu* i utažiti u jeziku - "glad u utrobi i u udovima":

> "Pokušala sam da zapamtim silnu glad u utrobi i udovima. Činilo mi se da sam je željela uhvatiti kao čisti doživljaj, kao nešto što je dobro, jer će vječno ostati neutoljeno. GLAD... GLAD ČULA... GLAD KOJA NAS VODI NA DALEKO PUTOVANJE."
>
> (*Krug*, 129)

Odnos snaga na ovom muško-ženskom bojnom polju je potpuno poremećen. Svoje poznavanje ljubavi/života, kupljeno bogatim iskustvom ljubavnih neuspjeha, Eva projicira u fascinaciju reprodukcijom Mona Lize na zidu njene sobe. Iz ove najintrigantnije geste ženskih usana sklopljenih u zagonetku smiješka, Eva izvodi "najdjevičanskije", ali i najpodatnije, te stoga i najosjetljivije mjesto investiranja ženskog senzibiliteta. Arhetipska ženska zagonetnost na fascinantnoj ženi čiji "raspolovljeni osmjeh nije ništa drugo do raspolovljenost intelektualke, intelektualca"[5], sublimira svo bogatstvo i svu inflaciju muško-ženskog svijeta.

Koliko god ispražnjena tjeskobom neuspjelih ljubavnih zanosa, Eva neće izgubiti djevičanski žar žudnje za ljepotom kojim nudi darove svoga tijela, ali se njen bogati seksualni meni ne realizira iskonskom nevinošću nego prvogrešnom vrelinom čulnog izobilja njene arhetipske dvojnice. Rodno mjesto ovom čulnom meniju je žudnja za ljepotom – čiji se rastezljivi registar kreće od nagovještaja i izravnog predstavljanja erotske želje, pa do njenog sublimiranja pisanjem. I kome god da se obraća ta žudnja oplemenjena iskonskom potrebom za bliskošću i pripadanjem, muškarcu fascinantnom, sofisticiranom, grubom, sirovom, vulgarnom, proždrljivom… – uvijek je na isti način pročitana. Stoga egzaltirana erotska uzbuđenja, u kojima i ljepota i ružnoća postaju morbidno privlačne, nude ključ u kojem roman *Krug* apelira svoje čitanje: na granici odvratnosti prema kulturi u kojoj je prisiljena boriti se za pozornost, naklonost i dobrotu muškarca (i kulture uopće), Evina erotska fantazija se stalno napaja sa pogrešnih izvora jer nema zavodničke strategije upravljene prema muškarcu (i kulturi uopće). Stoga ona ogoljuje i banalizira tu fantaziju, a potom je promovira u jedinu realnost svoga bića. Egzistencijalni su aspekti "banaliziranja" seksualnosti - nesnošljivi, te Eva svoja "jeftina" uzbuđenja vrtoglavo pokušava amnestirati ljubavlju i spasiti od kulturne i egzistencijalne beznačajnosti:

> "Uvijek sam po nekom šablonu tražila ljude bolje od sebe, uvijek su mi ti u koje sam se zaljubljivala ličili na bogove… I ništa. Zašto da ne pokušam da prihvatim ovoga koji mi od posljednjeg razgovora liči na velikog, hromog psa skitnicu, koji ima muku sa samim sobom, koji je možda grub, ali ne umije da se pretvara, da laže?"
>
> (*Krug*, 101-102)

[5] Ibidem, 42

Alikadićeva svoj intimistički, dojmljivi opis erotike i u ovom romanu okružuje nekom vrstom bunta spram kulturnog ozračja. Društveni kontekst Evinoj seksualnoj uzbuđenosti je kultura (marksistička) u kojoj je seksualna sloboda pod oštrom lupom socijalne odgovornosti. Eva se "koprca" u tom procijepu između manjka socijalne i viška seksualne slobode. Putena službenica i nepopravljivi, mizogini ženskaroši, strastveni ljubavnici s kojima je prisiljena dijeliti slobodne ljubavne nazore, u romanu su neizostavno upleteni u protagonističke trokute u kojima se u ljubavnu priču upliću dvije žene oko jednog muškarca. Međusobno uzdrmavajući i ugrožavajući vlastitu pozicioniranost u erotiziranoj i tjelesno orijentiranoj drami muško-ženskih odnosa, protagonisti tih ljubavnih trokuta ne mogu izbjeći razumijevanju seksualnosti kao golog fizičkog odnosa. Ovi opipljivi, vanjski konfliktni svjetovi u romanu se premiještaju i uređuju u tokovima svijesti glavne junakinje. Ona ih osvješćuje, raščlanjuje svijet mučne svakodnevice i slaže u priču psihoterapeutskom gestom suočavanja s bogatstvom i trivijalnošću vlastitog iskustva.

Korporalnost se neumoljivo vezuje uz život kao egzistencijalni nemir – i Eva počinje kliziti kolosijekom ljubavnog razočarenja, neprestano žudeći erotične praksa koje se ponavljaju kao trenutno i prolazno, čak dnevno, jeftino iskustvo/zadovoljstvo. Sagledano iznutra kao simptom besmisla ono proizvodi egzistencijalnu krizu koju Eva prolazi zbog nemogućnosti prilagodbe svog senzibiliteta očekivanjima sredine. Evu zamara uloga dobre kćerke jer je ona na putu njenim životnim i umjetničkim htijenjima, učinjeni ustupak korporalnosti je kompromis sa sobom koji mora sakriti pred roditeljskim očekivanjima da doličnim ponašanjem nosi teret zastupanja općeprihvaćenih vrijednosti ženskog identiteta zajednice. Ta eskapada proizvodi situacije koje se pretvaraju u materijal za beskompromisno autoironijsko seciranje.

Eva se, u potrazi za istinom svog bića, izolira u vlastitu svijest u kojoj prežvakava svoje svakodnevne obračune sa životom, jer nema hrabrosti o njima otvoreno govoriti. Tako se roman stalno približava struji svijesti i težište stavlja na misao u kojoj junakinja sažima paradokse savremenog življenja ljubavi. Ali ni misao se ne pokazuje dostatnom da objasni supostavljanje dvaju svjetova: vanjskog banalnog susreta sa svijetom (površna dijaloška komunikacija muškarca i žene) i unutarnjeg (monologa) u kojem se Eva nemušto obračunava s prvim. Ta svijest je mjesto na kojem će junakinja ući u muški zabran, ovladati brutalnošću i bezobzirnošću muškog govora, i ugraditi ih u jezik kojim želi očovječiti muškarca koji je iskorištava, koji grubo odolijeva njenoj pitomoj i strasnoj ženskosti. U ovom, novorođenom ženskom jeziku, Eva će iskustveno i emotivno govoriti drugačije od muškarca, hvatati titraje duše koja govori o svemu onome o čemu šute velike muške teme, i dati kredibilitet temama: egoizma muške ljubavne želje, dvostrukim standardima za žensku i mušku erotsku želju, muškosti kao oružju moći i kontrole žene, muškom podvajanju čulne i duhovne ljubavi...

Alikadićeva uvodi u svoju literaturu prototip erotične ženstvenosti koja potrebuje muškarca kao društveni omotač svojoj želji, i koja je prilagodljiva, trpećiva,

ženstvena u nastojanju da ga zadrži, a na kraju anksiozna jer joj to ne polazi za rukom. Njena moć prilagođavanja i borbenost prizvane su tlapnjom za izgubljenom rajskom slikom muško-ženskog svijeta. Nepomirljiva dvojnost tih svjetova se može združiti samo u kreativnom jedinstvu. Tjelesnu ekstazu kao afirmaciju ženske, emotivne, seksualne i kreativne energije i oblik emotivne inteligencije - patrijarhalno društvo anatemira, zbog čega njeno pražnjenje proizvodi osjećaj krivnje koji tu ekstazu tijela preobraća u pasivni, receptivni čin pisanja, unutar kojega ova "krivnja" razvija neku vrstu anksiozne agresivnosti u jeziku. Zapravo, pisanje postaje priznanje u kulturi ponižene, i samo naizgled "emancipirane" ženske seksualnosti.

Ženski princip, pokušavajući srušiti jedan tabu (seksualnosti), nije mogao pod svoje okrilje ne primiti druge – socijalne, religiozne…, čije je licemjerje Evu trajno odvojilo od kulture. Pisanje je stoga tehnika čišćenja od nagomilanog nezadovoljstva, proces autoanalize koji iznova kreira/učvršćuje njen duhovni integritet. Energično (muški?) izražavajući vlastitu seksualnost u jeziku, Eva zapada u neku vrstu duhovne androginije u kojoj vlastitu seksualnost prepoznaje u raspusnosti koja destabilizira ženski subjekt u strogom sistemu rodnih uloga. Evino erotsko uzbuđenje je mjesto grubog zbunjivanja kulture, ono je možda spašava od nevidljivosti u kulturi, ali pojačava njenu kulturnu beznačajnost. Eva nije buntovnik koji može poremetiti esencijalizirane rodne identitete. Ona nije novorođena ženska individualnost fascinirana tijelom, seksualnom privlačnošću i tjelesnim funkcijama, nego žena zalutala izvan prostora čednosti koju duguje tradicionalnoj kulturi, žena koja, nevješto flertujući s raskrinkavanjem tabua seksualnosti, flertuje ustvari sa svojom propašću u patrijarhalnoj urbanoj kulturi.

Tako ovaj roman mnogo više govori o suštinskim rodnim razlikama nego o ženi koja izaziva rodne probleme. Evina seksualnost nije kompatibilna svojoj kulturnoj imaginaciji. Njeno seksualno ponašanje i seksualne aktivnosti nisu kulturno prepoznatljivi, njen subverzivni izbor izaziva društvenu normu viškom seksualne energije, intenzitetom želje koja se prazni kroz *pasivnu* i *inferiornu* poziciju. Pristajući u svojoj seksualnoj/romantičnoj želji na identitetski odnos *gospodar/robinja,* Eva se identificira sa ženom uopće, i koliko god u njenoj svijesti bilo slabo artikulirano kulturno porijeklo vlastite nemoći i ugroženosti – ona u svojoj ispovijesti pravi svojevrstan iskorak iz ličnog ka političkom. Evina empirijska (oprimirana) svijest trpi moć stamene konstrukcije svoga kulturnog stereotipa u koju su uvijek-već inkorporirane norme/ideje kulture kao opresora. Njen identitet, kao autopercepcija svog konkretnog i apstraktnog jastva, ne želi protivurječiti kolektivnom identitetu kao socio-političkoj kategoriji. Evinu svijest ispunjavaju konfliktni ljubavni sadržaji u kojima nije izdana apologetika društvenog ženskog identiteta, predmnijevana institucionaliziranim (bračnim) ljubavnim vezama. Štaviše, ona ih sanja, ali one joj ne idu u susret jer je prepoznaju kao provociranje kulturno prepoznatljivog obrasca ponašanja i nisko je pozicioniraju untar seksističkog patrijarhalnog sustava vrijednosti. Ovo prisu-

stvo apologije patrijarhalne moći u svijesti žene participira u njenoj tjeskobi jer patrijarhalna moć žensku svijest promovira u svog proizvođaća. Ona stvarnost ne prihvata, ali je interpretira i definira, analizira iz pozicije koja je artikulirana neophodnošću muškarčevog usvojiteljskog raspoloženja da daruje moralni amblem ženskoj erotičnosti. Tako ženska autopercepcija uvažava psiho-fiziološke, ali i kulturno stečene pretpostavke svog senzibiliteta. Realnost u njoj rođena realnost je koju je kultura već označila, dala joj ime u organizaciji života: ljubav je nepravedna razmjena darova, i dok Eva iz sebe pokušava izroniti univerzalni recept za dugotrajno (samo)zadovoljstvo – neumitno otkucava njen biološki sat:

> "Ipak, teže mi je od svega bilo kada bi mi se oči uplele u suho cvijeće koje je majka držala po mnogim vazama i vazicama. … Svakoga dana činilo mi se da je sva više tih lako lomljivih, ali, ako se ne diraju, možda vječnih strukova. (…)
>
> Glavobolja mi je sve jače napadala sljepoočnice dok mi se pogled zakovao za cvjetiće, čije su latice pri vrhu zašiljene. U njihovim nizovima nalazila se najpodmuklija prašina koja se diže pri najmanjem lelujanju zraka. Ne mora čak ni da se leluja. Njen miris je tu. Iza mirisa je strašilo koje ne vidim, ali slutim. Ogromno. Vasionsko. Možda je to otjelovljeno vrijeme. Za svakog pojedinca do srama trošno."
>
> (*Krug*, 8)

Iz svog opustošenog unutarnjeg bića Eva može izroniti samo ženski kreativni napor koji nastaje iz bolesti nesretne ljubavi, odnosno umjetnost (samo)opisivanja koja toj bolesti ljubavi služi kao dekor. Tako se sadržaj romana svodi na sliku ženskog iskustva prepoznatljivu u svakoj kulturi – i zbog te prepoznatljivosti ovaploćenu u običnoj ženi (službenici-umjetnici!?). Tako refleksnom mehanizmu stereotipizacije, kao najsigurnijem načinu očuvanja apologetike društva, ni Alikadićeva ne može odoljeti. Ona zastupa građansko patrijarhalno poimanje razlike muškog i ženskog subjektiviteta: muškarac u svom individualitetu, slobodan u borbi sa svijetom i samim sobom, uzima svoju slobodu i subjektivitet poput "faličnog maestra", virtuoznog violiniste u romanu *Krug*, a nesubjektna pozicija žene - samorazumljiva je:

> "Prinic, riter, udvarač sa početka ere zvučnog filma zagudio mi. …Umjetnik, fina duša, zaljubljen u mene, zove me, došao 'mali' iz bajke da me povede u Italju. Fina duša! Pas skitnica, koga ništa ni za koga ne veže, ima dušu. U maestra i sličnih njemu sve može da bude stvar discipline. Guditi, guditi ... Aplauz, a ponekad presresti neku ženu na ulici. Udvarati joj, biti muško.
>
> Poželjeh da sam visoka i krupna žena, da imam veliku korpu od čvrstog pruća i da u njoj držim nekoliko muškaraca. Povremeno da ih vadim iz korpe, puštam da hodaju i rade što žele, a ja da ih gledam kao Guliver Liliputance. Zabave radi."
>
> (*Krug*, 27-28)

U misaonom slijedu muškarac (Lazo) artikulira svoju slobodu kroz – posjed, a Eva kroz pokoravanje. Iz ove Evine slabosti nastaje pisanje kao višak tvoračke snage ženskog, kao pokretač koji za Evu, posvećenu prirodom svog tijela, oslobođa svoje iscjeliteljske moći kojima vida rane izazvane silinom erotskog zanosa/razočarenja. Eros se konačno snašao u svojim patrijarhalnim zamjenama i "bludniči" po bijelom papiru. Na njemu se umiruje razdražljivost erotske/kulturne neispunjenosti, prežvakavaju biološki i socijalni sudari sa svijetom, približava egzistencijalno esencijalnom. Muškarcu (Lazi) je uskraćen taj sveti zanos, stoga on ženu (Evu) zbunjuje jer ne želi izgubiti vlasništvo i kontrolu nad njom, on pokušava suzbiti njen kreativni zanos jer ga ne zna pročitati; ili je, moguće, i sam zbunjen, u govoru žene pročitanom odmazdom za nepravde i poraze nanesene njenom tijelu i duhu, za snagu pročitanu kao slabost, te stoga uloženu u svete tajne trenutke pisanja u kojima se razočarenje izvrgava u parodiranje pobune.

U uskovitlanim dubinama vlastitog bića Eva je razotkrila duboko zatomljeni, kulturni zasnov svoje introvertne osobnosti koju opsjedaju neurotični strahovi, razdiru unutrašnji sukobi i snažno osjećanje krivice. U erotskom krilu (novo) rođena - katarzična, kreativna sloboda Evu ne probražava iz larve u leptira. U muškarca Eva ne gleda više "kao srna u bistru vodu" nego "kao životinja kojoj su gvožđa stegnula šape, a ta gvožđa" su njegova "slatkoća i ljubaznost."[6] Slika na kraju romana, sastavljena od znakova ženske morfologije i se(ks/nz)ualnosti - usne koje nude poljubac i sugeriraju bliskost, izlazi iz erotskog simboličkog registra i ulazi u novi – kreativni u kojem je ova figuracija namijenjena novom snu – kreativnoj bliskosti s muškarcem kao alternativnoj ženskoj subjektivnosti:

> "- Ja sam Kafka, kaže on.
> - Kafka?
> - Da.
> - Anđeo?
> (...)
> Kao istočnjački mudrac kad diže ruke u kimonu, tako on učini svojim rukama ispod krila, i poče da odmotava dugu hartiju.
> Napravih usta da mu pošaljem poljubac. Od mog lica krenu kolut svjetlosti.
> U njemu zalepršа obris leptira."
>
> (*Krug*, 154)

Svijetleći nad osjetilnom površinom erotskog uzbuđenja kako bi ga asimilirala u misao i njime artikulirala intimu ženskog pisanja, Alikadićeva žensko ulaženje u jezik osmišljava mimikrijom erotskog čina i sublimacijskom službom umjetničkog stvaranja (pisanja). Alikadićeva zapravo triangulira odnos žene i erotike umećući između njih pisanje kao kompenzaciju autsajderskoj položajnosti ženske erotičnosti, koja u kreativnom činu traga za svojom alternativnom figuracijom u kojoj bi preispisala falocentričnu sliku života.

[6] Bisera Alikadić, *Krug*, Mostar, 1983, 55

Demir Alihodžić

Magic Realism and the Clash of Cultures in Rosemary Nixon's *The Cock's Egg*

Abstract

In *The Cock's Egg*, Rosemary Nixon presents Africa as a culture full of mystery, magic, and witchcraft. Her stories are about Africa, not of it. Nixon's keen personal interest coupled with her work as a teacher prompted her to investigate and write about Africa that surrounds her. As a result, Rosemary Nixon succeeds in presenting African and expatriate characters who come off the page as vibrant, believable individuals living in an equally vibrant and believable place. The clash of Western and African cultures is a central theme throughout the collection. Nixon does not presume to understand Africa--rather, she presents it as a foreigner would experience it, a culture full of mystery, magic, and witchcraft. Finding realistic fiction inadequate to depict Zaire, she employs narrative techniques such as lush, sensual descriptions, verbal pastiche, and magic realism. Nixon thereby negotiates new means of describing an African world, reinforcing her fundamental respect for Zairian people and places in the process. She refuses to tell Westerners her stories in logical fashion using straightforward plots and chronologies. Instead, she experiments to great effect with magic realism as one means of narrating the Zairian Other's ways.This paper examines Nixon's employment of magic realism in her stories and discusses *The Cock's Egg* central theme: the clash of African and Western cultures.

Key words: Rosemary Nixon, *The Cock's Egg*, Africa, Magic realism, culture.

Introduction

Rosemary Nixon's experiences in Africa prompted her to write a series of interconnected short stories entitled *The Cock's Egg* (1994). This second set of

short stories follows her widely acclaimed collection, *Mostly Country* (1991), set in the small Prairie town of Wadden. Nixon and her husband, both teachers, worked in Bandundu province in southwestern Zaire, now the Democratic Republic of the Congo, in 1987 and 1988 where she taught History and English while her husband taught Physics. So comprehensive are the stories in *The Cock's Egg* of her experiences in Zaire that Nixon claims she feels she has nothing further to write about Africa (*The Cock's Egg*, ii).

Cognizant of the impact every word can have, Nixon boils each story down to essentials. Nothing is simply mentioned in passing; each element and every figure contribute to the overall meaning of the tale in which they are found. Charged with vivid detail, Rosemary Nixon's nineteen interconnected stories in *The Cock's Egg* immediately immerse her reader in a Zairian world combined of "hard" realism and magic realism. Contributing to the whole, each bit of narrative is woven together to illuminate what it means to live as a foreigner in Zaire. However, this is not Nixon's sole preoccupation: she also represents Zairian nationals experiencing foreign missionaries, teachers and aid workers who come to their land. Nixon's stories are charged with an intensity of description, a description that paints a Zairian environment that both maddeningly thwarts Westerners in their attempts to control its uncontrollable nature as well as entices them with its intriguing characters, lush settings, and fascinating cultural differences. Nixon embraces it all and is a master of leaving questions unanswered, conclusions un-drawn, of not glorifying one culture over another, but of examining the attributes of both.

To be sure, Nixon does not paint a romantic picture of what it is like to live in tropical Zaire. The expatriate characters of her stories, be they volunteers with Peace Corps, working as teachers, Baptist missionaries or doctors, encounter a myriad incidents that result in frustration, anger, disbelief, and fright. Nixon's Zaire retains its exoticism despite these hardships. The exoticism of Nixon's Zaire entices as much as it baffles, intrigues as much as it staggers the Western imagination.

The Zaire Nixon depicts is full of the reality that constitutes life in a developing African nation where Western inclinations to control circumstances, to govern outcomes, and to predict the logical ramifications of actions need to be reassessed. Some of Nixon's expatriate characters learn through their predicaments the need to be sensitive to African ways. Nixon's Zaire is precisely the setting described by Mary Louise Pratt as the 'contact zone' wherein cultures confront one another and struggles are heightened (4). The clash of Western and African cultures is a central theme throughout the collection. Nixon does not presume to understand Africa--rather, she presents it as a foreigner would experience it, a culture full of mystery, magic, and witchcraft. Nixon's Zaire is rich in possibilities. The magic, mystery, and witchcraft of *The Cock's Egg* are not of a piece: while they may be harmful, they also offer the potential for marvelous transformation and fantastic escape from hard reality.

The overriding message Nixon sends in her Zairian stories is that the African world neither can be controlled nor allows itself to be dictated to by Western rules. Nixon's foreign characters either learn to give up trying to control events, or else they face the inevitable disappointments and frustrations that result from clinging fast to Western standards which cannot be maintained. These standards are either found wanting or wholly incommensurate with African experience. Some expatriate characters are able to reevaluate these standards, others simply abandon them, while still others cling tenaciously to them to their detriment.

But such harsh reality and adjustment to it are not all that constitute Nixon's Zaire. Nixon's stories cut both ways. Just as foreigners need to reappraise their standards, bewildered Zairians, too, try to make sense of an invasive foreign culture. Nixon strikes upon an acceptable means of narrating these struggles by departing from conventional narrative techniques. Finding realistic fiction inadequate to depict Zaire, she employs narrative techniques such as lush, sensual descriptions, verbal pastiche, and magic realism. Nixon thereby negotiates new means of describing an African world, reinforcing her fundamental respect for Zairian people and places in the process. She refuses to tell Westerners her stories in logical fashion using straightforward plots and chronologies. Instead, she experiments to great effect with magic realism as one means of narrating the Zairian Other's ways.

This paper examines Rosemary Nixon's collection of short stories entitled *The Cock's Egg*. Chapter One examines Nixon's employment of magic realism in her stories. The chapter draws extensively on nonfictional works as Abrams' *A Glossary of Literary Terms* and Stephen Slemon's "Magic Realism as Post-Colonial Discourse." In *The Cock's Egg*, Nixon employs magic realism as one means of describing an African world.

Chapter Two looks briefly at Nixon's portrayal of white characters in *The Cock's Egg*. Her white characters are often flawed, prejudiced, and so out of touch with what life in Zaire requires of them as to be laughable.

Chapter Three explores the central theme of *The Cock's Egg*; the clash of Western and African cultures. The chapter draws on influential nonfictional works of two well-known ethnographers; Manda Cesara's *Reflections of a Woman Anthropologist: No Hiding Place* and Michael Agar's *The Professional Stranger*. This body of works helps to establish the connection between the writer of African-set stories and the ethnographer. As an observant recorder, the author who writes about interaction between cultures resembles the ethnographer whose problematic purpose is to say objectively what the Other is all about. Rosemary Nixon presents Africa as a culture full of mystery, magic, and witchcraft. Her stories are *about* Africa, not *of* it. Nixon's keen personal interest coupled with her work as a teacher prompted her to investigate and write about Africa that surrounds her. As a result, Rosemary Nixon succeeds in presenting African and

expatriate characters who come off the page as vibrant, believable individuals living in an equally vibrant and believable place.

1. The Employment of Magic Realism in The Cock's Egg

Magic realism is a hybrid genre that fuses the fantastic, nightmarish, and supernatural with the everyday, sharply real, and natural (Abrams, 135). The absurd or impossible is presented as acceptable. The magic realist writer offers fresh ways of seeing truth and provides readers with imaginative visions hitherto unconsidered. Nevertheless, magic realism must still abide by the rules of magic involving rituals, invocations, spells. In conjunction with magic's laws, the magic realist author aims to secure his/her readers' credence by buttoning the magical to the real in a way that both come across as acceptably believable (Abrams, 135).

"Magic realism," writes Stephen Slemon in "Magic Realism as Post-Colonial Discourse," "is an oxymoron, one that suggests a binary opposition between the representational code of realism and that, roughly, of fantasy" (10). Each representational system aims at creating its own fictional world, consequently rendering one discordant with the other. Each one blocks its opponent from ever becoming fully realized. Thus, there is disjunction, argues Slemon, "within each of the separate discursive systems, rending them with gaps, absences, and silences" (11). Nixon uses these "gaps, absences, and silences" to her advantage as the very means of depicting scenes of cultural collision.

Nixon asks her readers to reassess the Western impulse to fix a grasp on reality; she encourages them to live with ambiguity and to accept various explanations of incongruous happenings so that they may better appreciate the gaps which inevitably will be encountered when one meets the Other in the contact zone. Nixon takes the reader to another world, where anything is possible and magic is as much a part of everyday reality as the sun in the sky. By offering the magical as commonplace, Nixon suggests that multiple realities exist. One is a reality that Zairians may comprehend more readily than Westerners, another is the converse. Slemon further indicates that:

> the characteristic manoeuvre of magic realist fiction is that its two separate narrative modes never manage to arrange themselves into any kind of hierarchy...with neither managing to subordinate or contain the other. This sustained opposition forestalls the possibility of interpretive closure through any act of naturalizing the text to an established system of representation. (11-12)

By forestalling interpretive closure, magic realism serves to maintain the gaps encountered. When interpretive closure is denied the reader, cultural differences cannot so readily be judged as indications that one culture is "correct" or "ad-

vanced" while the other is somehow "wrong" or "less civilized." Nixon's reader is not left merely bewildered or uncertain, but readied with a heightened sensitivity to new possibilities of cultural variety.

Take the question of *ndoki* or black magic. Nixon's treatment of the supernatural is not one of 'tut-tut' easy dismissal. In presenting situations which cannot be readily explained by conventional Western rationalizations, Nixon creates space for calm belief in the magical. A reader can accept the magical in Nixon's stories because the magic blended with the real is presented as legitimately as is the real. Nixon's reader need not judge the plausibility of magic, given Nixon's framing. That Fioti, in the story "Hippo," can transform himself into a hippopotamus, attack and kill a *mundele* Peace Corps volunteer, and then transform himself back into the Schapperts' house servant, is entirely conceivable given Nixon's description of Fioti's back and broad shoulders which match those of the hippo, along with Fiot's return to the river at night, "the taste of *mundele* [still] in his throat" (124). That Annie in "Trappings" can see and speak with the ghost of Makita, a girl whose body had been found eaten by insects in the forest, is made believable because it is presented matter-of-factly in Nixon's uncontested narrative. That Eleanor in 'Dictations' can levitate spirit-like on a moonlit night, then dissolve into the bodies of the Zairian schoolgirls who surround and touch her at the log bridge are taken as articles of faith, not portrayed as unbelievable, fantastic nonsense. Nixon is an accomplished magic realist in that she convincingly "interweaves sharp realism with fantastic and dreamlike elements" (Abrams, 135) and binds the supernatural with the natural in a way that reveals mysteries of reality only observable when rational and irrational worldviews are considered simultaneously.

In *The Cock's Egg*, magic is a normal, everyday occurrence. The possibility of magical transformation proves to be natural in this African setting. The magic of *The Cock's Egg* is not so much Nixon's invention as the product of her keen observation. When the miraculous is accepted on par with the mundane, all sorts of possibilities become credible. In Nixon's stories, the magic is regarded as nothing unusual.

Nixon makes the miraculous acceptable by presenting it as just as credible as more logical means of explanation. In many instances, an acceptance of *ndoki* and its supernatural work is the most comforting suggestion of, and closest approximation to, closure that Nixon offers. For instance, *ndoki is* presented as a convenient and sensible explanation of how the *malafu* man was paralyzed after falling out of the Schapperts' palm tree, in "Jigger." When the chief of Vanga makes inquiries about the incident, various explanations are proffered. According to the white Dr. Schappert, the victim ought not to have been climbing the tree as carelessly harnessed as he was. But when the chief learns that a rooster startled the man when it flew into the tree, chased by the Schapperts' cat, and

that the cat managed to injure the bird's foot, the chief deduces that because the "sorcerer will have a sore foot" (162) he will be easy to detect.

"A buyer of [the *malafu* man's] wine may have cast a spell," argues the chief (162). Edith Schappert, in a pique of malice, happily provides the chief with the name of Tony Lauber. Tony is an unsavoury American Peace Corps volunteer and "jigger" of a character, who drops in parasite-like for dinner at the Schapperts' house and who also takes physical advantage of girls, the Schapperts' daughter included. As a drinker of palm wine, Tony is therefore a logical suspect. Edith augments this observation by telling her husband that Tony was limping when he was recently at their home for dinner. This adds further credence to the possibility of Tony having transformed himself into the rooster that frightened the *malafu* man, thus causing the accident, as Nixon has established that Tony suffers from jiggers in his feet. Furthermore, Tony is currently suffering a stomach upset that would appear in the chief's eyes to be convincing evidence of his culpability.

Nixon troubles the Western desire to have one steadfast answer to such problematic situations. When she writes, "...and the devious women are already winding along the footpath to the refectory..." (163), Nixon's diction gives her readers pause: who is devious in the story "Jigger"? Are the Zairian women devious for stealing water? Is not Edith devious for setting up Tony in the chief's estimation as the practitioner of *ndoki*? Is not Tony devious for stealing lascivious glimpses of the village women's bodies as they climb the ladder to steal his water? Nixon poses riddles by refusing closure and by offering multiple possible explanations. In presenting scenarios like that of the paralyzed *malafu* man, Nixon delivers Zairian as well as North American explanations.

The ambiguous poses no quandary for magic realism. When Nixon leaves her Western readers' desire for neat conclusions unfulfilled, she does so purposely by proffering magically real possibilities and by presenting ambiguous situations. Nixon works skillfully to demonstrate the plausibility of various methods of rationalization, and thereby leaves the reader room to consider various explanations due to the absence of conclusive determination in the story. Whether or not the reader does reach a conclusion is of no consequence; the inquiry sparked by Nixon's magic realism and its positing of numerous possibilities is of greater significance. Yet Nixon's magic realism is sufficiently weighted in possibility to prevent the magical from becoming so far-fetched as to be farcical and, consequently, easily rejected. By introducing unpredictable magic as a possible means of explanation, Nixon allows interpretation to take a variety of routes. When cultures collide, explanations go reeling off in several directions. Ambiguity and unfastened conclusions are the only invariables.

Another example of Nixon's deliberate and crafty use of magic realism, and one in which the magic is experienced entirely from a Zairian perspective with

no cultural collision involved, can be found in "The Cock's Egg," a story in which Citoyen Mwanza witnesses a surreal sexual act that testifies to the power of his friend Citoyen Kapalata's fetishes. What, other than *ndoki*, could possibly account for the incredible scene Mwanza stumbles upon of a rapacious snake swallowing Kapalata's wife, Luvualu, in mid-orgasm? Mwanza memorizes the four fetishes on Kapalata's table, convinced that they will empower him with the vigours of manhood of the magnitude of which he has just witnessed Kapalata, in the form of the snake, capable. Interpretive closure based on Western style logic is suspended and one entertains the likelihood of a magical explanation of the vision.

Clearly, Mwanza is amazed at what he has beheld: his Zairian method of inference leads him to assume Kapalata's fetishes are mighty indeed. Nixon leaves the story without satisfying the Western desire for closure, perhaps fully aware that to a Zairian reader there is nothing problematic with the conclusion Mwanza reaches. Nixon purposely leaves the story open. By neither foreclosing on the feasibility of *ndoki* nor discrediting it as so much Alice in Wonderland-ish 'hocus pocus', Nixon elevates the status of *ndoki* and encourages her readers to re-/consider alternative African belief systems. In this aspect, Nixon achieves what Achebe in his fiction of Nigeria did in setting up old religions, not as oddities but as respected systems of beliefs and faith.

2. The Portrayal of White Characters in The Cock's Egg

Nixon jars Western readers in ways other than by incorporating the fantastic in her stories. Contrary to representations in the colonial discourse of the past in which laudable whites labour hard under the 'white man's burden' to enlighten Africans and develop Africa, Nixon's white characters are often flawed, prejudiced, and so out of touch with what life in Zaire requires of them as to be laughable. Many of Nixon's expatriate characters refuse to acknowledge their own inadequacies or relinquish their hold on Western standards, even when these prove to be inadequate.

The surprise for these characters entering another culture is how much of their own they bring with them, and how inadequate a preparation that shows itself to be. For example, consider how ludicrous it is for Dr. Schappert, Melissa and Isabelle to go tubing in a hippo-infested river, in the story "Hippo." Or how ironic it is that the Baptist missionary narrator in "A Damp Woman" is not charitably predisposed to feed the craft *vendeur* a sandwich when she feeds the grass-cutter boy and his sister. Or how futile it is that Paul and Rita in "The Thief" continue to wage war on students who persist in cheating during exams. As missionaries and teachers, these characters have come to Africa on the assumption of their own superiority, believing that their standards are correct, applicable, and required in

Africa. But by refusing to accommodate differences, these Westerners continue to collide with Zairians and Zairian practices to no end other than confounding aggravation.

Not all of Nixon's white characters, however, are so inflexible: Emma, in "A Damp Woman," who is also Mwanza's wife in "The Cock's Egg," is one example of an expatriate missionary woman who has embraced Zairian culture wholeheartedly. She loves Zairian food, has learned some of the local languages, and eventually takes a Zairian husband. Annie, in 'Trappings', is another foreigner who wishes to lose symbolically her physical self in Zaire, something which Eleanor momentarily achieves in "Dictations." Annie abandons writing letters home and prefers not to keep a diary: "No, Annie has not written to Canada; words locate her. She doesn't want this curious world invaded. Nor will it lock within the confines of her pen" (15). Equating Zaire with a "curious world" indicates Annie's entranced view of all she is experiencing. Annie does not wish to disrupt what enchants her because it does not terrify her, yet her willingness to open herself completely to her Zairian community implicates her in the Makita affair. As a willing believer in Makita's presence and thereby positioning herself as an agreeable cultural conduit, Annie is approached by Makita to mediate and deliver the girl's letter to Tony Lauber in America. When Annie divulges that she knows Makita, Citoyen Kididi chokes on his food, painfully aware of his own entanglement in Makita's past. He is worried that this foreigner has succeeded through her cultural openness in "invading" the magical realm of his people. The *prefet* informs Annie that Makita "lives in a world – how do you say? – of dream" (18), implying that Annie ought to drop the subject.

It is interesting to note that the most accommodating characters in these stories are female. Perhaps this is due to what Sara Mills in *The Discourse of Difference* outlines as the difference in attitudes between female and male travel writers, apparent "in the stress [women] lay on personal involvement and relationships with people of the other culture" (21). Mills contends that female travel writers are caught between the discourses of imperialism and of femininity, one demanding intrepid and forthright action, the other demanding timidity and passivity. As a result, theirs is a discourse of difference, one which struggles to narrate a woman's travel experiences and encounters.

Annie for one finds it impossible to narrate sufficiently her experiences in Zaire as this newly encountered world refuses to be "lock[ed] within the confines of her pen"; this is exactly what Nixon autobiographically relates in "I seek. Emigration." Nixon as narrator describes the urge to thrust herself into new realms, leaving behind the ties to her past: "The *nlele* swirls and twists about my legs. I kick free, spread my wings, shiver a moment on the edge of Vampa Falls, the Congo, Zaire, Africa, the world. A gust of lemon-swallowed wind. I fling my pen. And glide" (167). In gliding, the writer temporarily feels free from the restraints of clothing and culture. She floats between past and present, unfettered

by any cultural expectations. As a motion, gliding goes neither up nor down. When gliding, one is liberated in a cross-cultural context from the confines of one's own culture in effortless suspension; the body is not limited by custom or other forces of gravity. Nixon glides over various geographies, over worlds both real and magical.

This desire to lose oneself within the newly experienced environment is echoed in Eleanor's willingness to be surrounded and 'dissolved' by the touch of the schoolgirls' hands in "Dictations." Eleanor's enthusiastic acceptance of whatever befalls her in Zaire, even her spill on the bicycle, starkly contrasts with her husband Eric's resistance. While his respiration is "choked and anguished breathing," Eleanor's is "a melody without words, like Zamfir's flute" (120). Characters who can extricate themselves from the pull of Western ways and learn to glide are the most successful at finding peace in their Zairian context.

3. The Clash of Western and African Cultures in The Cock's Egg

Before a character or author can hope to experience those moments of gliding over cultural embroilment whereby cultural difference is obliterated, however, he/she must consciously participate in the often tumultuous exchange which takes place in the contact zone. As an observant recorder, the author who reports such interaction between cultures resembles the ethnographer whose problematic purpose is to say objectively what the Other is all about. But this is an impossible project.

Incorporating field notes and personal journals in *Reflections of a Woman Anthropologist: No Hiding Place*, Manda Cesara pieces together what for her are fundamental premises of the practice of ethnography. She queries whether or not ethnography can ever be undertaken with a "neutralized, prejudice-free consciousness [which] guarantees objectivity of knowledge" (7), as the ideal of Western scientific study would have it. Cesara argues the impossibility of excluding entirely the influences of one's personal background and makeup from the study of the Other. Fieldwork, she posits, is necessarily a psychoanalytical experience, one which impacts the researcher as much as those on whom research is conducted. By recognizing their own personal involvement in their fieldwork and how interaction, not a one-way study, occurs, ethnographers, and, by extension, authors will better appreciate cultural impasses.

Cesara supports Hans-Georg Gadamer's theory that our prejudices need not exclude us from ever understanding what is strange or culturally extraordinary about the Other. Prejudices are our means of revealing to the ethnographer what separates him/her from the Other and thereby become the grounding of understanding (Cesara, 7).

The "reflexive dimension" of an interpreter coming to terms with the Other's ways involves the interpreter recognizing how he/she necessarily participates in

the Other's traditions, and is not detached from them (7). If the researcher hopes to move beyond his/her present level of understanding, he/she must be ready to be questioned, as well as to question his/her own traditions, insists Cesara (7). This involves dialogue in which both the researcher and those being studied "assist each other in *producing* understanding [and is] *not* solely a matter of *reconstructing* [the Other's] reality" (8). Understanding the Other, then, is a process of mediation, not one of reconstruction. By loosening control and stepping into the gap, the ethnographer/character/author begins to shift position and gain new comprehension of the Other. Recognizing and renouncing prejudices are productive means of redressing former ideas of the Other. Cesara insists the concept of an alienated, self-sufficient consciousness, capable of operating independent of bias is an ideal of knowledge that is itself strongly biased (9). If ethnographers/fictional characters/authors instead recognize their prejudices as potential means of approaching the world of the Other, they may enter into dialogue with the Other.

Cesara urges researchers and, by extrapolation, authors who claim to have obtained any modicum of understanding of a foreign culture to admit simultaneously that they have been personally affected by it. Most fieldworkers shy away from this, as do many writers. Points out Michael Agar in *The Professional Stranger*, "Ethnographers...are allowed to go into a situation with no awareness of the biases they bring to it from their own cultures and personalities. This simply does not make good sense..." (42). While Agar concedes the need for scientific method, without which ethnography would lose its credibility, he is equally adamant that there is a need to acknowledge the "humanistic enterprise" of ethnography: "Without humanity, we lose our ability to understand others" (13). The scientific aims of anthropology and of obtaining understanding need not cancel each other out. Acknowledging one's own emotional, personal, and cultural participation in the collision of cultures is not detrimental to the project, argues Cesara; rather, it enhances social analysis by allowing for an 'enriched understanding of self and other' (9). She further contends that "[o]bjectivity is not an attitude, it is a *surface thought* much as there is surface structure in language" (8). Hence, personal involvement on the part of the scientific and disciplined ethnographer is no less a consideration for the field anthropologist than it is for the author of African-set stories.

When the researcher is aware of his/her historicity and finitude, there is bound to be discrepancy between personal horizons. However, these differences should be welcomed as they may "yield awareness of deep-seated assumptions and openness to genuine understanding" (Cesara, 12). Once troubled, one's assumptions are brought to the fore and can then be re-examined if one is prepared to do so. While any re-examination will require assumptions of its own, it is better to test new assumptions than not, and, better still, to glide without concern in that space that makes little pretense of cultural assumptions. This involves personal reflection by a humble individual who is willingly open to change.

Certain of Nixon's characters are capable of such conscious introspection. The most ambitious of Nixon's stories, in terms of the introspection presented on the part of Zairian characters, are 'A Chameleon in the Garden' and "The Cock's Egg" in which the impressions of Zairians Simbi and Citoyen Mwanza are expressed. A reversal of other stories, these two tales invite non-Zairian readers to consider what it must be like for Simbi to experience life in Canada, and for Mwanza as he debates how he best demonstrate manliness to his *mundele* wife, Emma.

Nixon opens 'A Chameleon in the Garden' by imploring her reader to 'imagine' what Simbi must think and feel, and repeats this word six more times throughout the story. By imploring, Nixon acknowledges there are cultural differences which exist between the Western reader and Simbi; one method Nixon uses to negotiate these differences is to place non-Zairian readers in Simbi's body in order to empathize. Written from a third-person omniscient point of view, "A Chameleon in the Garden" narrates this Zairian woman's confrontations with foreign Canadian customs: "Children in Canada hoe no garden, fetch no water, care for no babies, prepare no food. Simbi rides light rail transit to English school at night. Alone. Nothing is as it might be. Nothing *is*" (146).

Simbi finds herself in an Other world. Simbi feels much like Paul in "The Thief," or Frieda in "From the Inside Out," displaced and bewildered by a lack of order to life as previously known in her homeland. She finds, to echo Bernard's words in "Gaming," "No rules pertain here" (133). Zairian laws of nature and community do not hold in Canada, as much as Bernard's Western laws do not apply in Zaire. Simbi's cultural framework, including her belief in the supernatural, does not befit her North American experience, and gaps, silences, and absences present themselves. Feeling, as she does, that "[n]othing is as it might be," Simbi experiences moments of stark lucidity as do many of the expatriate characters in Zaire. This parallel unifies Nixon's Zairian and Canadian characters in a way which speaks to the common human struggle to comprehend the Other.

Clearly, Nixon writes in a manner that emphasizes the shared humanity of Africans and North Americans; "A Chameleon in the Garden" demonstrates as surely as "Preparations" that North American customs and beliefs are as inscrutable, incongruous, and seemingly nonsensical as *ndoki* is to the North American mindset, and, paradoxically, that in this respect they are similar in their mysteriousness as perceived by the Other. Ironically, while Simbi feels 'there is much *ndoki* in this country', her host mother counters, "Such things do not happen here" (146). Yet people are struck by lightning in Calgary just as they are in Simbi's village of Vanga; similarly, floods occur as they do back home and because of this, Simbi "is so happy…Canada is like home" (146). When Simbi offers her explanation that ancestral spirits are up to mischief, causing the family car to break down on the drive to Lake Louise, she is scoffed at by all except the host father's mother. Simbi grapples with cultural differences to do with food,

time, social interactions between men and women, and even funeral customs. She is entranced by the North American magic of advertising and "has learned the walk that causes men to drop the morning paper and chase a girl with flowers, she chews the gum that makes men throw back their heads and laugh" (148). Here Nixon indicates North American magic reality as evoked in the world of advertisements.

As part of her transformation resulting from stepping into the divide, Simbi lets go of some of her own customs: "Simbi speaks to men now, walks beside men, wears blue jeans. She rarely braids her hair" (148). Like a chameleon, Simbi is "able to look in two directions at once" (149); by the end of her story she is imagined lying back "on her sleeping mat in Vanga village, a middle-aged woman, looking both directions" (150). Just as chameleons thrive if allowed to live outside a terrarium, so, too, does Simbi flourish in the new territories she has explored. Now with two chameleon feet in this Canadian garden and two in the Zairian, however, she is disoriented, not knowing in which direction to look. How well she has been able to fit into the Canadian context and then return to her former village life is debatable. Simbi's return to her village is problematic and registers the ambiguity of her successful assimilation into Canadian culture.

If it is true that "a chameleon's tongue is its most amazing feature" (149), do not the abilities to converse in several languages attest to Simbi's dexterity? At what cost has this dexterity been won if she is now rumoured by her fellow villagers to be possessed by an evil spirit ("They know this because she cannot catch a husband" ("Preparations," 34))? Yet "Gordie's mom says Simbi's too smart to fall for an uneducated village man" (34). While she could glide in Canada, she finds it far more difficult to do so back home. Can Simbi glide above Zairian cultural concerns, unworried by her fellow villagers' perceptions of her, and slip between worlds, or is Nixon indicating that to prosper in the Other's realm may be possible (as Annie, Eleanor and Emma do in Zaire and which Simbi does in Canada) but to return to one's homeland and do likewise is as difficult for Simbi as it is for the narrator in "I seek. Emigration."? Nixon leaves off with Simbi's imagined longing, her "desire for a language in which to dream" (150), indicating the need for space for those who have negotiated the gap of cross-cultural experience.

In *The Cock's Egg*, Nixon expresses desires felt on both sides of the cultural divide for what the Other enjoys as yet another means of breaking silence and approaching a better understanding of each Other. One of the Zairian high school boys in "Con/coction" asks the *mundele* teacher if he might keep a magazine picture he has been "reading" (a clever choice of word on Nixon's part to indicate the cross-cultural "reading" undertaken in the boy's mind as he looks at Western images). The photo is of an elderly white couple holding hands and swinging on a porch swing. The Zairian lad sighs, "I long for such a wife when I grow old...a wife American. If only she would be content to do the work" (26); the irony of

this comment exposes the boy's wish to have the ideal wife of both cultures: a playful partner who will happily "do the work."

Another revelation comes from the Zairian teacher's wife over for tea, who comments on the foreign madame's "luck": she notes her hostess has "a husband who speaks with you at dinner...with whom to take a walk. Your husband never strikes you....Sometimes before we go to sleep, if I have made my husband happy, he pleasures me with stories of the way he could treat me. If he chose" (25). This Zairian wife's tone is not so much one of self-pity as one of marvel. Her frank revelations startle the Western reader, and indicate one Zairian woman's desire for an alternative marital arrangement.

Nixon features other harsh realities of African life by examining the disparities between the material possessions of foreigners and local Zairians in "The Thief." It is entirely understandable that Paul and Rita's goods are coveted and eventually stolen by the Zairian thief. Likewise, it makes complete sense to a Western reader that Paul and Rita are repulsed by the village justice meted out by the local *gendarmes,* who demoralize, beat, and eventually kill the apprehended criminal.

While Nixon freely portrays Zairian desire for Western customs and material goods, she does not go so far as to represent all Zairian manners and ways of life as unpleasant. There is much appeal in Nixon's descriptions of Simbi braiding the hair of her host sister, of the schoolgirls tenderly playing with Eleanor's hair when they come for after-school help. She conveys the tightness of community in "The Thief" and the importance of family ties in "Preparations." The Zairian village community, as Nixon portrays it, is a caring and interdependent one.

Proof of her fondness for the land is the way Nixon paints sensuous descriptions of Zaire's equatorial climate, and gives lush depictions of waterfalls and the bathing area, The Source, sites of refreshment, healing, and seduction. Water symbolizes fundamental rejuvenation; bathing provides a necessary time-out from the heat, annoyances, and stress which are components of anyone's life in Zaire, whether local or foreign. Bathing equalizes Zairians and expatriates and reduces bodies to skin and bone refreshed by cleansing water that runs continuously, "free-fall[ing] in a thin horse's tail" (79). Vampa Falls are where "everything refracts behind a sheet of perfect falling glass" (79). One can dally in these watery places where things do not matter: "Vampa Falls, Vampa Falls, texture of time, suspended" (79). Water provides a medium in which aggravations dissolve and cross-cultural stress is alleviated. Characters can glide on water and feel a release from cultural pressures. Nixon is not naively suggesting that political, historical, and other problems can be resolved in this transcendent, magical space, but she does evoke this space in which culture and difference provisionally cease to matter.

Conclusion

Released from cultural dictates, Nixon's characters experience the sweet liberty of gliding. Yet back in the contact zone, the lesson to relinquish their assumptions must be brusquely learned; some expatriate and Zairian characters do come to appreciate that their rules do not befit the Other's world. So, too, does Nixon understand that traditional rules of narration are inadequate in her attempt to tell the story of Zaire. She cleverly abandons attempts to fasten steadfastly what can only be expressed as the freely magical. By showing the breakdown of Western rules and their applications, and by using magic realism to supplant cold Western logic, Nixon rounds the hard realism of so many writers of African stories before her.

In essence, Nixon critically examines the Western assumptions and asks why Westerners ought to presume that their Christian beliefs (including such articles of faith as the immaculate conception, the virgin birth of Christ, Christ's resurrection and ascension into heaven) are any easier to grasp than Zairian beliefs in possession and sorcery? By juxtaposing missionaries and Zairian villagers, she shows how differing belief systems, both of which are dependent on the unreasoned faith of their adherents, clash. It comes as no surprise when rules are found wanting or useless. By continuously shifting the ground, Nixon forces rearrangement of notions to do with western culture, their regard for the Zairian Other and their understanding of what does and does not make sense. In *The Cock's Egg*, Nixon surprises, jars, and at times irritates her non-Zairian readers by asking them to consider cultural paradigms which are counterintuitive to Western ones. While she informs us of how one perceives the Other on one's own, she incorporates many of the collisions on which cross-cultural dialogue so productive of appreciation is based.

The Cock's Egg is disturbingly devoid of rules or standards, leaving the Other and those encountering the Other responsible for their own negotiations without reliance on past assumptions. In this respect, Nixon's depictions of Africa and Africans defy the legacy left by so many earlier writers. Nixon's exploration of new techniques to depict Africa and Africans is a refreshing departure from tired conventions which have so often portrayed Africans as two-dimensional stereotypes. *The Cock's Egg* daringly introduces fresh means of regarding the Other. By entering the cultural void, Nixon takes brave steps in the project of presenting Africa and Africans to a Western audience. Her handiwork shows the adoption of a new attitude, an attitude which moves in the direction of recognizing and confronting, if not always successfully breaking down, the barriers which separate each of us from the Other. Empowered by magic and liberated by the suspension of Western modes of operation, Nixon's stories demonstrate alternative and healthier means of bringing Africa closer to Western readers.

Works Cited

Abrams, M.H. *A Glossary of Literary Terms*. 6th ed. Orlando: Harcourt Brace College Publishers, 1993.

Agar, Michael. *The Professional Stranger: An Informal Introduction to Ethnography*. London: Academic Press, 1980.

Cesara, Manda. *Reflections of a Woman Anthropologist: No Hiding Place*. London: Academic Press, 1982.

Mills, Sara. *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*. London: Routledge, 1991.

Nixon, Rosemary. *The Cock's Egg*. Edmonton: NeWest Press, 1994.

Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge, 1992.

Slemon, Stephen. "Magic Realism as Post-Colonial Discourse." *Canadian Literature* 116 (1988): 9-24.

Ilija Barišić

Krležina filozofija povijesti u *Zastavama*

1. UVOD – FILOZOFIJA POVIJESTI KAO GENERATIVNA OSNOVA ZASTAVA

Kompletan Krležin opus obilježen je poviješću i politikom (uglavnom uz angažiranost) što je osobito došlo do izraza u *Zastavama*, djelu koje je do te mjere prožeto poviješću i Krležinom historiozofijom da je pravo razumijevanje romana nemoguće bez prepoznavanja temeljnih Krležinih premisa i stavova o historiji, ulozi koju u njoj igraju pojedinci kao i "kolektivni individuumi" (civilizacije, klase, nacije) (Lasić 1993.c). U odnosu prema filozofiji povijesti kao "generativnom kodu" (Milanja 1993) djela, postavljene su brojne druge tematske odrednice kojih su *Zastave*, kako mnogi ističu, *summa krležiana*. Sve značajnije Krležine tematske preokupacije prisutne su u ovom romanu-rijeci. Da nabrojimo samo neke: rafinirana ljubav i čežnja prema Ženi, dugogodišnje prijateljstvo, obiteljske krize i sukobi, problematika umjetnosti, filozofske preokupacije (osobito temeljnim pitanjem smisla), stupidnost vojnog drila, grozote rata, stvaranje buržoasko-kapitalističkog društva, sumrak evropske civilizacije, pitanje nacionalizma i ostalih ideologija, zatiranje kajkavštine, vječnost gluposti itd. Sve su te teme i prije na neki način kod Krleže obilježene povijesnošću, ali nigdje tako čisto i nigdje tako sinkretički kao u *Zastavama*.

Kao panoptikum Krležina djelovanja, zbir književnih tema, *Zastave* su ipak ograničene svojom nedovršenošću. Na dnevni red npr. nije došao obračun s dogmatskim komunizmom, poznat u Krležinom sukobu na književnoj ljevici, predviđen za nedovršena četiri sveska koja bi obuhvatila razdoblje do 1941. i tako memoarski zaokružila najaktivnije razdoblje Krležinog života nakon kojeg se prepustio sažimanju životnih iskustava. O poslijeratnoj Krležinoj tendenciji književnog sumiranja, osim *Zastava,* svjedoče i ostala poslijeratna djela: *Aretej*,

Davni dani i ostali dnevnički zapisi, *Razgovori* s Predragom Matvejevićem, a u tu sliku uklapa se i projekt jugoslavenske enciklopedije. Krležina poslijeratna književna djelatnost u tom je smislu enciklopedična, eruditska, a *Zastave* su najpotpunije umjetničko ostvarenje te enciklopedičnosti.

Sama struktura romana, princip naracije kompatibilan je s jednom od temeljnih ideja Krležine historiozofije. Polazeći od Engelsovog simbola spirale kojim se najbolje vizualizira proces historijskog kretanja u kojemu se spajaju načela kvantitativne (kružne u čistom obliku) i kvalitativne (ideja linearnog progresa) povijesti, i sama struktura je spiralna – naracija se stalno vraća u prošlost, istodobno se krećući prema naprijed. Prethodna zbivanja neprestano se osvježavaju novim idejama, u skladu s novim spoznajama i novim događajima koji preosmišljavaju prošlost, donose nove momente na razini priče i na razini spoznaje, dajući tako donekle nov smisao onom starom, osvjetljavajući iz novih kutova prethodna zbivanja i idejne komplekse. Cijeli je roman zapravo stalno preispitivanje i rekapituliranje, pri čemu su novi događaji na fabularnoj razini uglavnom povod novom promišljanju staroga, što opet dovodi do otkrivanja novih, prije neiznesenih detalja, te kao posljedicu ima djelomično preslagivanje smisla.

Pojmom spirale geometrijski se razrješava antinomičnost, jedna od mnogih bitnih za roman, prošlosti i budućnosti, čije istodobno supostojanje i jedinstvo spirala slikovito predočava.

Izravno iz povijesnosti proizlazi i temeljna figura djela, povezana s naslovom romana. Kao što je Krležin ratni prozni ciklus nemoguće zamisliti bez kiše, tako je Zastave nemoguće zamisliti bez vjetra. Vjetar kao simbol povijesti, čija je narav sugerirana već na početku u pjesmi *Zlog vjetra glas*, stalna je meteorološka pratnja zbivanjima u romanu, njegovim dramski postavljenim prizorima, pozadina meditacijama i snatrenjima glavnih likova. Vihori, mećave (nema snijega a da nije mećava, nema kiše koju ne prati snažan vjetar), kijameti, košave, vjetrometine, bure, vrtloženja, virovi, vitlanja, ovisno o godišnjem dobu i mjestu radnje, dominiraju svakim dijelom *Zastava*, sa svojim doslovnim i simboličnim značenjem. A na zlom vjetru povijesti vijore se zastave kao simbol za razne političke ideologije, ideje, pokrete, misli-vodilje pod kojima stupa cijela galerija likova oslikana u romanu, dok oni glavni nastupaju kao sami barjaktari. Da bi se vijorile, zastavama je potreban vjetar. Potrebno je "deset krvavih godina", potrebni su presudni, veliki povijesni događaji, njihov "zao vjetar" na kojem najpotpunije lepršaju zastave ideologija, a koji ujedno vitla ljudskim sudbinama. To je razdoblje Krleža našao u prvoj trećini XX. stoljeća, od 1913. do 1922., od Balkanskih ratova do stvaranja vidovdanske Eshaazije.

Na taj se način Povijest očituje temeljnom odrednicom romana kojom je sve prožeto, od samih sadržaja i tematike, motivacije likova i određenja prostora, mogućnosti i načina njihova djelovanja, sve do strukture romana i figurativnog ustroja.

Prepoznati Krležine filozofsko-historijske odrednice tako je temeljno za razumijevanje djela.

2. MEMOARSKO FABULIRANJE DESET KRVAVIH GODINA

Prije upuštanja u samu analizu Krležine historiozofije, potrebno je kroz žanrovsko-kompozicijsku analizu utvrditi temeljni odnos formalnog plana prema povijesti, odnosno načine romanesknog strukturiranja (povijesne) zbilje; temeljne formalne uvjetovanosti romana koje određuju značenjski sloj, formiranje smisla. Potrebno je razložiti principe strukture, koji uvjetuju i određuju realizaciju ideja teksta.

Pri žanrovskom određivanju Zastava u kritici je uvriježen postupak nabrajanja. *Zastave* su tako više toga istodobno: kronika, povijest, memoari, i drama i polemika i esej, politički roman, panorama političke zbilje, društvena kronika jednog vremena, dekorativni pano, historijska freska itd. Sam pripovjedač Zastava autoreferencijalno oslovljava svoje pričanje kao kroniku i kao historiju, a ako bi željeli jednom riječju definirati *Zastave,* najuputniji naziv bio bi roman-rijeka – djelo otvorene strukture u koji je moguće stalno novo nadodavanje tj. punjenje prethodnih sadržaja novim elementima.

Kompozicijska osnova je sljedeća: obuhvaćajući znatno širi vremenski period, sadržaji se čvorno kumuliraju oko presudnih zbivanja u tri ključne godine: pet mjeseci 1913. u prve dvije knjige, Kamilove "anabaze" 1915. (dijelom 1914.) u trećoj knjizi i rasplet u svega par mjeseci 1922., u četvrtoj i petoj knjizi.[1] U središtu je priče Kamilo i njegova ideološka putanja. Prati se geneza njegovih ideja, sumiranje iskustava preko "linearno-povratne naracije" (Milanja 1993), pa se o Zastavama tipološki govori kao o genetičkom romanu (v. Lasić 1974), varijanti romana razvoja, čija je posebnost u nepromjenjivosti inicijalne strukture svijesti središnjeg lika. Središnja svijest analizira svoje sazrijevanje, dok je sama stabilna struktura čiji se osnovni princip razmišljanja i poimanja zbilje ne mijenja. Temeljne su joj antitetičnosti na svim razinama; u pristupu vlastitoj egzistenciji, drugima, povijesti, trajanju (usp. Lasić 1974, Milanja 1993), u dijalektičkom negiranju svih ideja, svih teza pri čemu se blokira ideološko fiksiranje sve do ideja lenjinizma, prema kojemu je putanja od samog početka upućena.

U žanrovskom određenju bitno je istaknuti memoarsku obilježenost djela, onu razinu na kojoj *Zastave* funkcioniraju kao Krležino svjedočanstvo o jednom vremenu u kojem je odrastao i sazrijevao. Temeljni izvor iz kojeg se generira priča u romanu je autorovo sjećanje, njegovo stajalište o ideološkom sazrijevanju pojedinca, središnjeg lika koji je projekcija većine autorovih ideja. Naracija

[1] Po svemu sudeći šesta knjiga, koja je ostala u rukopisu, postala bi četvrta kao što je u sarajevskom izdanju peta postala treća. Popunila bi rupu obuhvaćajući 1916., 1917. i 1918. v. u izdanju *Zastava* iz 2000. Naklade Ljevak

slijedi nit Krležina životopisa i sazrijevanja, fikcionalno preosmišljenih. *Zastave* su sumiranje životnog iskustva, kritički, iznova promišljen i osmišljen osvrt na vlastitu prošlost, stalna retrospektiva uz spiralno vraćanje pripovijedanja. Ono što obilježava naraciju, sumiranje i sintetiziranje iskustava središnjeg lika, memoarski su prosedei. No zbog karakteristične Krležine "dijalektičke koncepcije svijeta" (Milanja 1993), uobličene u dramatski postavljenoj naraciji, dijaloško-esejističkim epizodama koje su često nepomirljivi sukobi ideja, takvo osnovno poimanje zbilje čini se nepomirljivim s memoarskim žanrovskim odrednicama. Međutim, jedno od temeljnih očitovanja Krležina duha prepoznaje se u negacijama. Za svaku tezu uvijek se nađe uvjerljiva antiteza; sve je osporeno, relativno, pa tako dosta toga u Krležinoj umjetnosti počiva na odgonetavanju pitanja kako se snaći u tim proturječjima.

Osim toga, duh razdoblja generira se po principu bliskom memoarskim djelima, kao svjedočanstvo minulog vremena. Razdoblje od desetak godina, od 1913. i raspada austrougarske "feudalne apstrakcije", uz kičastu kulisu raspadajućeg carstva balova, opereta, secesijske lažne dekoracije, preko strahota Prvog svjetskog rata, u kojem se Anom oslabljeni Kamilo fatalistički prepušta Povijesti, do stvaranja novog građanskog, kapitalistički nasilničkog društva vidovdanske Eshaazije, države kojom dominira "koloplet radikala i zagrebačkih profitera", završno s 1922., tih deset godina više je prikaz osobno proživljenog vremena i svjedočanstva o takvoj povijesti. Precizno su ocrtane opće koordinate hrvatsko-srpsko-mađarske politike, ali uz odmak modificiranih imena koja se u nekim slučajevima, poput Čerine i Mitrinovića mogu precizno dešifrirati.[2] Za fikcionalne ličnosti koje aktivnije sudjeluju u djelu također su se (po Lasiću uvjerljivo, 1993.b) tražile analogije iz stvarnosti, poput likova Ane i Erdélyija, kojima su navodno predlošci pjesnikinja Anna Lesznai i političar Oszkar Jászi, pa iako je Krleža to sasvim razložno odbijao, ipak ostaje dojam kako su *Zastave* pisane izrazito osobno.

Ipak, *Zastave* se ne mogu svrstati pod jedno od navedenih temeljnih generičkih obilježja; povijesno, društveno, političko-alegorijsko, pa tako ni memoarsko.

Premda temeljno obilježene i prožete poviješću, *Zastave* nisu ni povijesni roman, u onom smislu žanra čija linija razvoja ide od Waltera Scotta do, recimo, Johna Bartha, ili u hrvatskoj inačici od Augusta Šenoe do Nedjeljka Fabrija. Nema u romanu presudnih obilježja tipičnih povijesnih romana u kojima je povijest uglavnom daleka, nepoznata prošlost koja se rekonstruira na temelju raznih izvora, pri čemu presudnim za strukturu djela postaje odnos fikcijskih i faktografskih elemenata kao i autorov stav prema faktografiji, eventualno o ideji povi-

[2] Opsežan popis navodi Vaupotić " – Mitar Mitrović = Dimitrije Mitrinović, Čupa = Ljuba Jovanović, Sima = Sia Miljuš, Georgije = Đuka Cvijić, Vlado Černjaj = Vladimir Čerina, Pipiko = Ivan Ćipiko, Sunđevski = poznati vojvođanski bogataš Đunđerski, dr. Šmrkulj = dr. Stjepan Srkulj" Vaupotić 1974: 289, Lasić 1993.b: 385

jesti kao konstruktu, stav koji sa žanrovskom evolucijom postaje sve kritičniji i relativizirajući. Sam pojam Povijesti, događajnost, kao i sam čin pripovijedanja, ni u jednom trenutku nisu dovedeni u pitanje, kao u npr. "novom povijesnom romanu". Postupak novog povijesnog romana umetanja žanrova pri konstruiranju slike vremena, na prividno sličan način prisutan u Zastavama, kod Krleže je bitno različit jer su novinarski izvještaji, pisma, publicistički tekstovi, intervjui, govori, eseji, prošli kroz pripovjedačev, najčešće ironičan filtar, uz osjetan utjecaj tipične krležijanske sintakse, leksika i stila.

Krleža u svojim romanesknim djelima nije problematizirao ograničenost tekstualne prezentacije povijesti, iako je, sudeći po nekim ulomcima, bio svjestan njezine konstruiranosti i fiktivnosti:

> "Zamišljajući nešto da je bilo i kako je bilo, mi veoma često udešavamo sebi sliku o prošlosti, o hirovima vlastitog fiktivnog, lelujavog i nepouzdanog htijenja, to jest mi svjesno ili nesvjesno hoćemo da bi doista tako bilo kako mi hoćemo da je bilo, i to je ono što mi zovemo historijom prošlih, davnih i zaboravljenih dana, jer historija kako je mi zamišljamo nije nego jadno ogledalo naših vlastitih briga." *1942*. (Miroslav Krleža, "*Panorama pogleda, pojava i pojmova*", 1976. Knjiga II., str. 454)

U osnovi je Krležinog izbjegavanja spoznajne problematike historije ničeanska želja za aktivističkim pristupom i suprotstavljanjem povijesti (v. Nietzsche 2004: 57-60, 72). Pritom je kao preduvjet uspjeha potrebna određena doza obmane, jer kako to Nietzsche formulira (2004: 57), "pri historijskom svođenju računa svaki put na svjetlo dana izađe toliko lažnog, sirovog, neljudskog, apsurdnog, nasilnog, da se nužno raspršuje onaj pijetetom ispunjeni ugođaj iluzije u kojem jedino može živjeti sve što hoće živjeti". Ukidanje svih iluzija obesnažuje čovjeka, gola istina uništava život i obara ga, znanje o historiji oduzima životnost, ne vodi računa o budućnosti, a kako je Krležina umjetnost ljevičarski angažirana, pri čemu glavni likovi *Zastava* kao nosioci dobrog dijela autorskih intencija svoje djelovanje usmjeruju prema marksistički pravednijoj budućnosti, suočavanje s poviješću isključuje sveopću relativizaciju te uvijek sadrži dio "zanosne tlapnje", kao preduvjet uspješnog djelovanja. Kako je Krleži povijest, slično kao i Nietzscheu, područje kaosa, nereda, meteža, slijepih, stihijskih sila usmjerenih protiv čovjeka, "ljetopis gluposti", besmislena kvantiteta i slično, povijesti se treba suprotstaviti, pa tako središnji lik *Zastava*, Kamilo, nastupa kao ničeanski borac "protiv povijesti",[3] protiv "slijepe moći zbiljskoga".

[3] "[Čovjek] vrlinu uvijek posjeduje time što se buni protiv one slijepe moći faktuma, protiv tiranije zbiljskoga, i time što se podvrgava zakonima koji nisu zakoni onih fluktuacija povijesti. On uvijek pliva protiv povijesnih valova, bilo da ratuje protiv svojih strasti, kao najbliže glupave činjeničnosti svoje egzistencije, ili da se obvezuje na iskrenost dok laž unaokolo njega plete svoju svjetlucavu mrežu." Nietzsche 2004: 72

Međutim, *Zastave* nisu samo povijest tih "deset krvavih godina", nego simbol općih mogućih smjernica povijesti i politike na ovim područjima. U tom šopenhauerovskom interesu za pronicanje u bit same povijesti (v. Žmegač 1994 : 114), bavljenjem temeljnim historijskim zakonitostima jednog prostora, podunavsko-balkanskog, leži političko-alegorijska komponenta djela. *Zastave*, dakle, u sebi sadrže i one alegorijsko-simbolične elemente presudne za roman *Banket u Blitvi*. Bitno je razlikovati s jedne strane povijesni stratum, konkretan i realan, od socijalnog habitusa fikcionalnih likova do stvarnih povijesnih događaja i procesa kao pozadine i motivacije, a s druge strane sferu političnosti koja je alegorijska u smislu opće mogućih načela i metoda, raznih opcija i modaliteta društveno-političkog angažmana te posljedica koje iz njih proizlaze, uz nezaobilazne antinomičnosti, temeljnu misao da svaka uzvišena ideja pri realizaciji sadržava i svoju negativnu suprotnost, sve na ovim pograničnim, perifernim, opet izrazito konkretno ocrtanim srednjoevropsko-podunavskim i balkanskim prostorima, koji su presudno obilježeni bremenitom prošlošću.

Roman je društven u smislu tematizacije sociološke uvjetovanosti, prikaza društvenih transformacija koje prate povijesne promjene, ocrtavanja pozadine obiteljske problematike kao dio osobne drame.

Krležino sumiranje u *Zastavama*, osim tematske, obuhvaća i pripovjednu razinu. Narativne tehnike i strategije književnog osmišljavanja (povijesne) zbilje *Zastava* prisutne su i u ostalim Krležinim djelima. Uz brojne druge pripovjedne tehnike, dominantan je postupak romaneskne naracije sabijanje radnje u dramske čvorove, uz monološke pasuse, iz kojih se često analeptički prikazuju prošla zbivanja.

U takvom tipu romana "dominantan je aktancijalni nivo čije istraživanje omogućuje najbrži prodor do principa konkretne strukture" (Lasić, 1973.). Sveobuhvatno načelo romana u tom smislu bolje je tražiti na strukturalnoj razini.

3. STRUKTURALNI PRISTUP – DO FILOZOFIJE POVIJESTI PREKO SREDIŠNJEG AKTANTA

Ideološki stavovi središnjeg lika i aktanta *Zastava* ne mijenjaju se. Kamilova svijest strukturirana je kao dovršena, a u "temporalitetu se ponavlja ono što je već formirano" (Lasić 1974). Od 1913. do 1922. godine, od Bregalnice kao inicijalne fabularne situacije, ali i početka Kamilovog ideološkog rekapituliranja, do 1922. i otvorenog komunističkog agitiranja, događaji samo potvrđuju ono što se moglo predvidjeti.

Kamilo ni u jednom trenutku ne nastupa ni kao oduševljeni nacionalist, ni kao jugounitarac, ni kao supilovac. Za ta se Kamilova opredjeljenja doznaje posredno, putem analepsi, retrospektiva i sličnog, dok u samom romanu nije sadržana ni jedna jedina Kamilova rečenica iza koje on nije dosljedno stajao od početka

do kraja romana. Kamilova politička uvjerenja ne evoluiraju. Od prvih članaka u mađarskom tisku o hrvatsko-mađarskim odnosima, nagodbenjačkoj pljački, pa sve do hrvatsko-srpskih pitanja, uglavnom se dijagnosticira i secira trulo trenutačno stanje, a da se pritom ne svrstava izravno i nekritički uz jugointegracijsku ideologiju. Iz Kamilovih postupaka, (odlazak u Srbiju na primjer), mogu se iščitati njegove ideološke sklonosti, ali on čak ni tada izravno političko-pamfletistički ne progovara o svojim stajalištima, nego naprotiv, još i prije Bregalnice, u razgovoru s Tunguzom, relativizira opanačku kulturu, pri čemu dolazi do prvih razmimoilaženja sa srpskim kolegama. Dakle, radi se samo o postepenom razvoju jedne svijesti: od Bregalnice nema se više nikakvih iluzija, dalje se samo za čitatelja raspliće klupko spoznaje središnjeg lika, koji je umnogome nositelj autorovih intencija, više nego neki slični Krležini likovi u drugim djelima (uglavnom moralizatorski nervčiki), što se može tumačiti memoarskom impostacijom *Zastava*. Kamilovoj svijesti preostaje samo da do krajnjih konzekvenci razradi svoje ideje, kritiku svih ideologijskih sustava koji počivaju na obmanama, lažima, univerzalnoj gluposti, a čitatelj prati taj njegov razvoj. Izbacivanje iz Jugoslavenske omladine, stvaranje nove države okupacijom, Vidovdanski ustav – sve su to manifestacije stanja Breglanice, kojom roman počinje, a nakon koje Kamilo nema nikakvih iluzija.

O *Zastavama* je dakle uputnije govoriti kao o genetičkom, a ne klasičnom *Bildungsromanu*: ovdje rastuća svijest ne promatra svoje zablude, uvijek je prisutan stav o relativnosti trenutačnih stavova (osim onog komunističkog!), a glede konačnog dolaska do ideja lenjinizma, treba istaknuti da su socijalističko-humani pogledi od samog početka pokretač Kamilovih razmišljanja i da je takav ishod ideološkog odrastanja potpuno logičan. Uostalom, Kamilu su već u dječačkim danima, pri pretresu stana među sakrivenim knjigama našli neke Marxove rasprave. No Kamilo nikad do kraja ne prihvaća teze, u njegovim stajalištima uvijek je prisutan relativizam, odmak, ako ne u samim uvjerenjima na temelju kojih djeluje, onda duboko u njemu, što dolazi do izraza u monolozima i iskrenim razgovorima. Taj odmak s iskustvom biva sve veći (ali ne i od lenjinizma!), a dijalektika se još više pojačava s obzirom na instancu autora u dijalozima polemičko-esejističkog naboja, u kojima likovi često djeluju kao utjelovljenja ideja i u kojima su promatrani fenomeni izloženi samo u dijalektičkim suprotnostima, s vrlo malom mogućnošću razumne, ispravne sinteze.

Od četiri strukturalna oblika u kojima se po Lasiću (1974) Kamilovo biće izražava – temporalitet, totalitet, eksteriorna dijalektika i egzistencija (v. Lasić 1974) – za filozofiju povijesti najbitniji je oblik totaliteta u kojemu se povijesni smisao suprotstavlja fundamentalnom besmislu. Politički angažman koji je uvjetovan postojanjem povijesnog smisla, uz stapanje s "antropološko-arhetipskim modelom erosa" (Milanja 1993), što je u romanu ponajviše Ana (koja je i metafora umjetnosti), dva su osnovna Kamilova načina "punjenja" fundamentalne egzistencijalne praznine, dvije čežnje za smislom kojima se suprotstavlja ljudskoj

osamljenosti. Egzistencijalne preokupacije, dubinski ljudske, osobne, obilježene odnosom s Anom, misli o protjecanju vremena, o smrti, nemoguće je odvojiti od promišljanja povijesti i smisla političkog angažmana. Tako su svi Kamilovi politički činovi zasjenjeni melankolijom, dubokom tugom.

Kamilova načela istinoljubivosti, kritičkog propitkivanja, oštre logike, odbijanja utapanja u ideologijama, mitovima, lažima, dovode do nemogućnosti potpunog prihvaćanja bilo kakve političke ideje, a na drugoj razini, do svijesti o iluzornosti, himeričnosti veze s Anom i općenito odnosa prema ženama. Nemogućnost nestajanja u povijesnom smislu ili u Drugom kad se radi o političkim akcijama mora biti stavljena na stranu, privremeno zanemarena. Kamilo ne nalazi rješenja za kontradiktornosti u povijesti, ideologijama, nama samima, ali se uvijek odlučuje na akciju prihvaćajući najmanje loše, najmanje nelogično rješenje. Kada se postavi prema visokim moralnim i humanističkim stajalištima, kada je dosljedan i pošten do krajnosti, nikakva politička akcija nije moguća, moguće je jedino baciti se iz protesta u Dunav, kako je u romanu postupio doktor Guido Glanz. Ali nešto se poduzeti mora; Austro-Ugarska se mora rušiti, makar je očita despotska narav srpske države kao ujedinitelja, u internacionalu i komunističku revoluciju mora se ići, makar je nasilna. Unatoč moralnom protivljenju, revolucionarno nasilje mora se prihvatiti kao jedino moguće rješenje u brodolomnoj situaciji, u skamenjenim društvenim i političkim prilikama, u povijesnim konstantama nasilja, nepravdi i iskorištavanja slabijih. Mora se prekinuti taj začarani civilizacijsko-klasno-nacionalni krug lažnog hegelovskog progresa koji i nije progres s moralno-humanih stajališta, a proveden je uz patnju najširih masa, pa ako nasilje i nije moralno sasvim ispravno, ono je bar nešto moralnije i ispravnije od dotadašnjih krutih reakcionarnih političkih praksi, jer ipak komunizam i internacionala donose nešto novo, kružni tijek povijesti pretvaraju bar u spiralni, tako da se stvari unatoč konstantnim padovima, negacijama i vraćanjima, galilejovski "ipak kreću".

Pri strukturalnoj analizi ne iscrpljuje se sav historiozofski značaj koji akteri *Zastava* implementiraju.

U idejnom stratumu teksta gdje je "isijavanje ideja karakterološka oznaka likova" (Mandić 1968), sudbine likova koje se iscrtavaju kroz roman uzdižu se do simbola uloge pojedinca i njegova položaja u povijesti, a "sudbina likova sudbina je njihovih ideja"(*ibid.*). S obzirom na položaj likova kao utjelovljenja ideja, opravdanim mi se čini još jedan pristup, u kojem će međusobne relacije likova i strukturalna načela teksta, njihova aktantska očitovanja, osobito Kamilova kao središnjeg organizirajućeg načela romaneskne strukture, biti stavljeni u drugi plan. Nepodudarnost razina može se uočiti u, recimo, Kamilovom slučaju. Na aktancijalnoj razini Kamilo je koherentan, jasan i dovršen, dok s druge strane njegova sudbina, rezultati političkog angažmana i smisao koji bi se iz njih generirao nisu do kraja ocrtani. Na idejnoj razini pravi smisao posljedica Kamilovog

angažmana, koji na kraju pete knjige zapravo tek počinje angažmanom u KP, uspostavio bi se tek u do kraja završenom tekstu, što *Zastave*, unatoč koherentnosti i dovršenosti strukture, nisu.

4. POVIJEST KROZ SUDBINU POJEDINCA

Svi likovi *Zastava* obilježeni su poviješću i politikom, čak i kad bježe od nje kao Ana, a gotovo svi u političkom angažmanu vide svoju sudbinu, smisao postojanja. Aktivnosti likova u romanu tipične su i stereotipizirane mogućnosti političke akcije u povijesno ograničenim prilikama početka dvadesetog stoljeća, na vjekovno problematičnom prostoru Balkana i Dunava. Iz sudbine tih likova, osobne i političke, proizlaze autorovi stavovi o naravi Historije, proizlazi narav negativnog vrtloženja pojedinca koji se s njom suočava.

Konciznosti radi, potrebno je koncentrirati se na glavne likove (na koje se ograničava i Lasić) jer sporedni ne donose bitno nova načela i značajniji su kao ilustratori situacije određenog vremena i prostora, kao dio mimetičkog oslikavanja svijeta priče. S obzirom na ustroj romana, svi likovi i njihove sudbine na neki su način obilježeni odnosom s centralnim likom pa je osvrt na taj odnos neizbježan.

4.1. Joja – paradigma revolucionara

Izravno "na sceni" u romanu, ne kao dio sjećanja i meditacija, nego kao stvarno živi lik, posredovan pripovjedačem a ne likovima, Joja se pojavljuje jedino u trećoj knjizi, na Badnjak 1915., i tada djeluje kao garibaldijevski tip revolucionara; bradat, čupav, snažan, vehementan, a kosica mu se vijori na mećavi dok na Božić obilazi komunističke kolege po Zagrebu. Pred Kamilovom pojavom sjetnog ćelavca koji se opija vinom i Nietzscheom, još se više trudi biti čvrst, opak revolucionar, sakriti svoje sumnje, distancirati se od Kamila i njegovih meditacija, prikazati se kao čovjek od totalne akcije. Povremena želja za bijegom ne umanjuje dojam Joje kao romantičnog revolucionara, nego ga naprotiv nadopunjuje. Logično je zamisliti da iza plamtećih plavih očiju gori želja za ljubavi prema ženi, za normalnim životom po mjeri čovjeka, za koji se zapravo i bori, kao što su i William Wallace, Gubec, Garibaldi i svi ostali (osobito socijalno osviješteni) revolucionari u pričama romantici i ljubavnici, a trenutak slabosti i želje za mirnim životom, pa i bijegom, logično dolazi kao dramatski *intermezzo* priče, trenutak slabosti, mojsijevske sumnje[4] u smisao žrtve junaka, usred života ispunjenog borbom, patnjom i žrtvovanjima za više ideale, da bi se samo još

[4] Ne samo Kranjčevićevog Mojsija na kojeg se u tekstu eksplicitno referira. Ideali se mogu propitivati, ali njih se nikad dubinski ne osporava; ne umire se od takve sumnje, nego se malo odmori pa se još odlučnije ide dalje

odlučnije išlo dalje, tako da se Joja u potpunosti uklapa u arhetipsku sliku revolucionara, borca koji uvijek hrabro ide dalje. Skala Jojinih akcija stalno je u uzlaznoj putanji, subverzivne akcije sve su mu radikalnije i žešće, sve šireg zamaha: od početnih bombaških afera, preko dizanja ustanka u mornarici (od teže kazne spasio ga Amadeo), do pokušaja uspostavljanja diktature proletarijata, sovjetske republike po uzoru na susjednu Mađarsku 1919. godine.

Jojina ličnost obilježena je odnosom s Kamilom:[5] treća knjiga ponajviše je posvećena njihovom odnosu, susretu nakon devet godina, tijekom kojeg slijedi rekapituliranje i propitkivanje smisla, "civilizacijske i ljudske i povijesne prakse koju oni žive, i koje su sudionici i kreatori" (Milanja 1993).

Joja je borben, spreman za primjenu najoštrijih sredstava u ostvarenju ideala, aktivist, protiv Kamilova filozofiranja i literature kao onanije, protiv svih autoriteta (Crkva, Bog, država itd.) kao principa nasilničkog očuvanja nepravednih povlastica, protiv obmanjivanja, a za rad, oslobađanje klasnih okova i to beskompromisnim nasiljem, jer je to jedini mogući put o kojem ne treba previše filozofirati. Starozavjetno "oko za oko" načelo, na nasilje odgovoriti nasiljem, kundakom na kundak (pojam "kundačenja") – to su jedine političke opcije "anarhosindikalista" Joje. I u njemu tinja sumnja, ali egzistencijalna, ne u metode, nego u smisao svega. Svjestan je, kao i Kamilo, da se bar malo obmanjuje stvarajući mit vlastite žrtve, ali to ga neće spriječiti da nešto poduzme. Kad se već odlučio na politiku, na što je bio primoran stanjem u državi i humanističkom logikom, jedina alternativa akciji uslijed sveopćih deziluzija bila bi – samoubojstvo.

Režimski kundak pokazao se čvršćim: raznim nelegalnim, tradicionalno nasilnim, nepoštenim smicalicama udaljili su ga od legitimne politike, utamničili na neodređeno vrijeme (što je mimetički uvjerljiv prikaz onodobnog postupka vlasti prema komunistima). Na kraju Joja umire u stilu svojih životnih principa: pada pri bijegu iz srpskog zatvora (možda simboličnom bijegu u slobodu) – u akciji. Konačan smisao njegove žrtve nije do kraja jasan – ovisi kako bi Krleža završio Zastave. Jojina sudbina u zadnje dvije knjige spominje se tek usput, bez pobližeg opisa djelovanja i pogibije, tek koliko je kompozicijski bilo nužno da cjelina pet knjiga djeluje dovršeno. U trenutku 1922. žrtva se čini uzaludnom: niti je što konkretno politički postigao, niti se uzdigao do statusa ideološkog svjetionika.

4.2. De Emericzi stariji – realna politika

Politika Emeričkog st. legalističko je izvlačenje maksimuma iz situacije, politika "gledanja u oči činjenicama", u ime naroda, ali i u ime osobnog probitka i karijere,

[5] Njihov odnos može se na drugoj razini promatrati kao arhetipska figura prijateljstva Enkidu-Gilgameš, pri čemu čupavi divljak mora stradati dok središnjem zamišljenom liku preostaje potraga za smislom

što se sve shvaća kao smisao za realnost. Opravdanje je u izvlačenju maksimuma u danim prilikama za svoj narod, ali to ni slučajno ne isključuje zadržavanje vlastitih privilegija, vođenje računa o karijeri, pažljivu izgradnju slike vlastite ličnosti u licemjernom malograđanskom društvu. Skeptičan stav prema bilo kakvom žrtvovanju osobnih probitaka tradicija je koja se učila iz uzaludnosti zrinsko-frankopanske urote i stoljetna pozicija *mainstreama* hrvatske politike. Emerički otac zastupa lojalističku, mandarinsku politiku, konzervativnu, bez svježih ideja, čiji bi magloviti dugoročni cilj bio preko gospodarskih sloboda i jačanja postupno doći do boljih pozicija. Veća se pozornost pridaje vlastitom opstanku na političkoj sceni nego općem društvenom dobru, a takav se stav racionalizira i opravdava strašljivim, ali razumljivim argumentima slabih mogućnosti djelovanja, nepostojanjem dobrih političkih alternativa koje uključuju i vjerojatni gubitak osobnih pozicija.

Kolonijalno-činovnički, sluganski mentalitet bezvoljnosti suprotstavljanja "Višim Faktorima" prisutan je na svim razinama svijesti takvih osoba: elementarno u politici, ali i u drugim sferama ličnosti, recimo u poštivanju crkvenih hijerarhija i duhovnih autoriteta.

Za razliku od ostale licemjerne banskosavjetničke, prezidijalne svite, koja je unatoč gunđanju po banketima i sprovodima (stalni Krležini motivi) ipak otpuhana, zaustavljena u svom karijerizmu, a stali su ne zbog moralnih razloga, nego zbog svijesti da im je prošlo vrijeme, zbog osjećaja za mjeru, nasuprot njima de Emerizci ide do kraja s lojalističko-činovničkom politikom i doživljava potpuni poraz. Kad mu je prošlo vrijeme, kad je njegova politika vjernosti sustavu doživjela slom skupa sa sustavom koji je podupirao, on nije odustao poput njegovih kolega; konvertirao se, ostao na povijesnoj vjetrometini, ali samo da bi bio još jače, konačno otpuhan. Konverzija je ionako bila samo u smislu ideologije koja je u takvom činovničkom stavu fasada, tako da zaokret zapravo nije bio dubinski, nije se ticao temeljnih načela lojalnosti, te je bio preočit da bi mogao proći bez posljedica. Našavši se pod udarom i hrvatske i srpske štampe, Emericzijeva je karijera brzo propala. On je slomljen, pred samoubojstvom, uskoro umro, a Kamilo je svojom klasno-osviještenom promjenom prezimena u očevom padu odigrao ulogu katalizatora.

U liku de Emericzija starijeg realna, maksimalno moguća, zdravorazumska politika, ali politika bez svježih ideja, dovedena je do krajnjih konzekvenci. "Gledanje činjenicama u oči", razumna logika podčinjavanja ne prolazi u kaotičnim povijesnim prilikama i zakonitostima koje negiraju svaku ljudsku logiku, pa i onu sebičnu.

4.3. Ana – bijeg u umjetnost

Poetesa Ana Borongay-Erdely negirajući politički angažman kao prizeman i bezvrijedanm, utjelovljuje varijantu senzualnog kozmopolitskog uzleta nad povijest kao efemernom i prljavom pojavom, pokušaj pronalaženja vječnosti kroz umjetnost, a

tragičnost i apsurd takvog življenja prikazani kroz njen lik, na tragu je Krležinih starih osuda modernističke lirike, iznesenih već 1919. u eseju "*Hrvatska književna laž*", i na drugim mjestima, uz misao kako nije isto biti i pisati kao kolonijalno kljuse ili kao gospodska kobila, tj. da se ne može negirati prostor iz kojeg se potječe; umjetnik je uvijek uvjetovan sredinom iz koje izrasta, svojom podlogom, a uzlet u više sfere duha zapravo je zabijanje glave u pijesak.

Njezin lik prenesen je prije svega u relaciji prema Kamilu, i u tom odnosu, kao Kamilova opsesivna tema, ona u romanu nastupa kao vječno načelo ženstva, uzdiže se do simbola umjetnosti. U Kamilovoj obuzetosti Anom bitan je moment njezina nestvarnost, odsutnost, fikcionalnost. Njezino je ženstvo opsesivna fiksna ideja, krajnje iluzorna,[6] i tek dio Kamilove potrebe i žudnje za smislom. Kamilo čeprka po svom pamćenju najneznatnije detalje vezane uz Anu, nanovo je osvjetljuje, "dominantno nadvijenu nad sve njegove misli…između grube i lakomislene istine i lirske laži" (II. knjiga, str.97), uvijek iznova promišlja svoj odnos prema njoj, a kao dio egzistencijalnih preokupacija čulna misao o Ani pokazuje se jačom od svih istina, jačom od povijesti. Pri njihovom ponovnom susretu,[7] iznova će se rekapitulirati i dati konačna ocjena njihova odnosa, bez narušavanja njezinog statusa fikcionalnog božanstva.

Ana je utjelovljenje ženstva, senzibiliteta, bolesna i na rubu smrti figurira kao ideal i mjesto bijega, zaklonište od političkih turbulencija i povijesnog besmisla, ali ujedno je i metafora za umjetnost ("najdublja metafora" Lasić 1974), što dokazuje Kamilov odnos prema drugim ženama. Kamilo se zaljubljuje samo u one žene koje imaju umjetničkog dara – samo one nose u sebi nešto od fatuma. Ana je prva i najnadarenija na tom popisu, i premda se njezin talent često osporava kao feljtonistički, misao o njoj neprestano obuzima Kamila. Tek kad u Genji Tommaseo prepozna mogućnost umjetničke nadarenosti, i ona postaje potencijalna ljubav, a Alisom se i oženio nakon što mu se, moralno i fizički umornom i izranjavanom ratom, učinilo da ima nekog dara za sviranje klavira. Pri takvoj ulozi žena, takvom pogledu na žene, kapriciozne lutke poput Jolande ili Alise nemaju nikakve šanse i prema njima je ravnodušan kao prema ispraznim guskama. Još je jedan tip žena koje mogu čulno opustiti politikom obuzetog muškarca, a to su frajle poput Jojine Gilberte ili Kamilove prostitutke s bojišta, ali one su samo kratkotrajan predah i od njih kao uspomena ostaju samo sifilis (Joja) ili triper (Kamilo).

[6] "Bilo je nečeg himeričnog u naivnoj igri uobrazilje, u okviru koje se nikad nije osvijetlilo što je doista postojeće od krvi i od mesa kod ove žene, a što opet samo tlapnja ovijena koprenom njegove rječitosti, kojom je balzamirao lutku svojih fikcija, zaogrnuvši je najfantastičnijim tkaninama halucinantne opojnosti kojom se truje strastveno, ne uspjevši se za ovih Aninih hiljadu dana otrijezniti od svoje obmane ni trenutka" ("Zastave" – Knjiga druga – "Oslobođenje", 1976., str. 81.)

[7] Dramatski postavljena situacija nalik onoj u Curtizovoj Casablanci: dvoje ljubavnika nakratko se susreću nakon dugo godina, razjašnjava se zašto je ona zapravo otišla nekad, da bi njen novi odlazak s mužem označio konačni rastanak, a sve u sjeni turbulentnih povijesnih zbivanja i političkih igara

Anin bijeg od politike, psihološki motiviran četrdesetosmaško-košutovskim padom njezina oca, završava porazno. Povijest je dostiže: prisiljena je emigrirati nakon dvaju ideološki suprotnih terora, sovjetskog Bele Kuna i reakcionarnog regentstva admirala Horthyja, a njezine knjige Amadeo nalazi u antikvarijatu u Mađarskoj kao raritet – njezina umjetnost tone u zaborav, a ona ne ostvaruje žuđenu vječnost. Ideološka cenzura povijesti, zastave novih vremena proskribiraju i marginaliziraju njezina djela, tjeraju je u emigraciju, u zaborav. Njezina smrt, koliko logična i očekivana, toliko je i beznačajna s obzirom na bit njezinog poraza.

4.4. Amadeo – politika kao biznis

Nakon mladenačkih iluzija na svoj barjak cinično je izvjesio Novac, blagostanje, osobni probitak bez skrupula u konjunkturnoj političkoj igri. Kao konačni cilj ističe se distanciranje od svega, bijeg od provincije. Njegova filozofija (stav, nastup), njegov vitalni muževni cinizam najbolje prolaze, ali tamna sjena se i nad njim nadvija: ni njegova pozicija u novoj državi nije idealna. Ne može sve kupiti novcem; kad se radi o nacionalnim emocijama, osobito onim radikalno snažnim u Srbiji, novac ima ograničenu moć. Mnogi koji slijepo prihvaćaju (srpsku) nacionalnu mitologiju i u njoj pronalaze smisao egzistencije slijepi su za bilo što drugo osim svoje ideologije, a novac ih neće tako lako nagnati da zataje svoje barjake. Ni on nije posve stabilan na vjetrometini povijesti, ali ipak, od obiteljskog trojca u novoj državi on je najmanje pod udarom.

A ako bismo iskliznuli iz konteksta Krležina djela, svjesni opasnosti koje to donosi pri analizi, a na tragu izrazite povijesne konkretnosti zbivanja prikazanih u Zastavama, ako bismo se dakle poigrali sa sudbinom Amadea i smjestili ga u vrijeme poslije II. svjetskog rata, za što nema nikakvih naznaka da bi Krleža uradio, a osobito mogućnosti kritičnosti tog doba, ali svejedno, u takvim okolnostima Amadeo se nameće kao potencijalno izrazito tragičan lik. Ako zamislimo kako mu 1946. biva nacionalizirana imovina, a on osobno progonjen, zbog buržoaskog porijekla bez mogućnosti uvjerljivog konvertiranja, dakle, kako mu njegov bog novca biva oboren u novom društvenom sustavu, što je sve realna opcija za daljnju sudbinu tog lika, ako tako postavimo stvari, njegova je sudbina i njegovo političko življenje jednako apsurdno i tragično kao i bilo kojeg drugog "neuspješnog" lika.

Ne postoji recept za "sretan" susret s Historijom. Na kraju, koliko god se to činilo apsurdnim zbog svih patnji i problema, možda se tome najviše približava Kamilo.

4.5. Kamilo – angažman uz refleksivno-kritički odmak

Ličnost Kamila opsežno je analizirana i u trećem poglavlju ovog rada pri strukturalnoj analizi koja ne može zanemariti smisaone odrednice koje struktura

implementira, a spominjanje Kamilove ličnosti bilo je neizostavno pri govoru o drugim likovima. Na ovom će mjestu detaljnije biti izložen njegov politički angažman i posljedice.

Politika za Kamila nije karijera, ona je dubinski egzistencijalno uvjetovana. U njega je snažno prisutno idealističko poimanje politike kao službe narodu i prostoru iz kojeg se potiče, a za očekivati je da će s takvim stajalištem, u sudaru s realnošću, biti uvijek iznova obaran. Međutim, na kraju od politike nemaju ništa ni karijeristi, kao njegov otac ili Otokar Erdelyi (koji je bio ministar) i cijeli niz mađarskih političara jer povijest ih sve ruši i oni također na kraju propadaju.

Temeljna Kamilova polazišta i načela političke aktivnosti inzistiranje je na moralnim imperativima, dostojanstvu ličnosti, ponosu, nezatajivim osobnim istinama, višim načelima razuma, a besmislenoj zbilji opire se oštrom logikom koja pretendira na istinitost. Istina je za Krležu ono što je čovjeku sklono nasuprot svemirskoj gluposti, nasilničkoj prirodi i vlastitim slijepim animalnim nagonima i porivima. Istina je vrijednost koja vodi do humanizacije čovjeka koji je izobličen stoljetnim zaglupljivanjem lažima i življenjem u nepravednim društvenim sustavima, čovjeka koji je preplašen metafizičkim iluzijama naviknut na pasivnu poslušnost (usp. Jeremić 1975). Tako potraga za napretkom čovječanstva i marksistički boljim društvom počiva na razobličavanju laži na svim razinama (v. Jeremić 1975: 189) "od onih na metafizičkom planu do društveno-ekonomskih i nacionalno-kulturnih" (*ibid.*: 189). Subjektivna i pragmatična, istina[8] Krležu ne zanima kao objektivan fenomen već kao sredstvo pri rješavanju životnih problema, opet na tragu Nietzscheovih (2004) ideja.

Problem je s istinom što ona "slabo kotira u društvu"(Jeremić 1975: 188); kako mu to prezentira Amadeo, majstor praktičnog življenja, "u životu ne važe zakoni logike i algebre…u politici dva puta dva nisu četiri" (str.66/IV). Kamilo prije svega nastoji misaono osmisliti povijest, svladati njezina protuslovlja, nakon čega bi se mogao odlučiti na najbolju opciju, međutim, on se gubi u "povijesnim antinomijama" (Lasić 1993.c) koje ne može razriješiti. Nijedna opcija nije dobra, svaka je bremenita nekakvim lažima i samoobmanama, postoje samo manje loša rješenja kojima se priklanja, da bi se izravno angažirao tek u komunističkoj Partiji i ideologiji u kojoj se manjkavosti ne registriraju. Sukob s dogmatskim, zasljepljujućim lijevim strujama čekao je neke nove knjige *Zastava* koje bi obuhvatile neko drugo vrijeme.

8 "Istina služi u ljudske svrhe, a misli su istinite ako ukoliko proširuju krugove svijesti ili pojačavaju doživljajni intenzitet ljudskog smisla. Smanjujući napore, pojednostavljujući svrhu, snizujući koeficijent bola i patnje na minimum, istina svladava čovjeku nesklone snage, na temelju negativnog iskustva, kao jedinog izvora istinskog saznanja. Istina, prema tome, služi samo za to da bi ustrajnim i napornim ovjerovljavanjem ljudskih predodžaba o raznim pojavama i stvarima isto tako postojano usmjeravala ljudsku djelatnost sve više i uspješnije u korist čovjeka." Krleža 1963: 140

Pri odbijanju i negiranju laži raznih ideologija, u bolnom, često mazohističkom traženju istine temeljna je misao sljedeća: kad već Povijest počiva na slijepim, stihijskim snagama, silama nasilnim i krvavim koje nemaju veze s humanošću i nekom ljepšom idejom Čovjeka i čovječanstva, u takvim prilikama općeg glupog sljepila, historijskog meteža i gungule, jedino što čovjek može činiti jest da se dalje ne zavarava, da se ne nadovezuje na taj ukleti krug slijepog mraka i gluposti, da uvijek iznova preispituje svoje poteze, što dovodi do življenja u "stalnom prijelazu opreka" (Lasić 1974: 100), ali daje mogućnost da se krug besmislene, slijepe historije pretvori makar u spiralu, kad je već onaj hegelijanski ideal linearnog progresa krajnje naivan.

Kamilo se pojavljuje kao jedan od revolucionarnih stjegonoša, zvijezda vodilja, koji moraju živjeti svoju kalvariju i stradati da bi utrli put napretku, da bi osvijetlili glupe, neobrazovane mase, a na tragu velikih ličnosti, od Krista, Kolumba i Kopernika, do Lenjina, u malom naravno, u lokalnoj inačici malene zemlje s jugoistoka Evrope. Slična uloga "titanskog", prometejskog čovjeka u revoluciji namijenjena je i Joji.

Svaki je politički angažman duboko egzistencijalno motiviran, pa su i ostali (politički) akteri u svojim potezima, kakvi god oni bili, suočeni s ništavilom, a kod Kamila je to do kraja osvijetljeno:

> "Ljudi su lijeni, ljudi se boje, ljudi se zakrinkavaju principima, moralima, uvjerenjima, interesima krda, čopora, naroda, boga, crkve, ljudi se obmanjuju političkim partijama i raznim riječima, u jednu riječ, lajanjem o stvarima koje razumiju i koje ne razumiju, jer bez samoobmanjujućeg brbljanja, bez zvonova, bez talambasa, bez karijere ljudi bi ostali svedeni sami na sebe, na svoju vlastitu samoću, a ni pred čime ne strepe toliko koliko pred svojim osamljenim likom, pred vlastitom osobom, pred svojom vlastitom prazninom, pred ništavnošću od koje su satkani, pred ispraznom glupošću svojih principa u koje ne vjeruju, pred ništavilom stvarnosti, jer kako bi se inače mogla objasniti sva ona tako ustrajno tvrdoglava i vjekovima neuništiva, bjesomučna ljudska žeđa za djetinjastom, neukom sasvim priglupom razbidosadom koja se zove "Rat"? Jer što je drugo ovaj glupi "Rat", nego to da je majmunima dosadilo onanirati usred vlastite samozaglupljujuće majmunijade, pak se usred požara prašume, koju su sami zapalili, od glasnog majmunskog kikota nad suludim ognjem ne čuje ni jedna razumna riječ?" ("Zastave" – Knjiga treća – "Oslobođenje", 1976., str. 217-218.)

Posve bi bilo logično da jedna preosjetljiva, razdražena osoba, "sentimentalno kenjkalo", loše prolazi u vihoru povijesti, međutim, to se s Kamilom ne događa u potpunosti – uvijek se nekako izvuče uz nesebičnu pomoć "anđela čuvara" (otac, Amanda i Amadeo). Čini se da mu konačni pad nije suđen, ali njegova filozofija i njegov politički angažman nisu do kraja razrađeni kao što ni roman nije dovršen.

Dok su gotovo svi ostali glavni akteri na kraju pete knjige mrtvi, pred Kamilom je tek pravi politički angažman, on se tek tad aktivnije uključio u politiku preko Komunističke partije, brani optužene atentatore, dok se njegova mladenačka publicistika u tom svjetlu može promatrati tek kao zagrijavanje za prave aktivnosti. On, između ostalog, ne dolazi do puta nedogmatskog komunizma, kako neki nesmotreno navode, mada mu je taj put Krleža vjerojatno namijenio. U cijeloj priči on još nije stigao do kraja stradati – valjda kao posljedica Krležinih tragova marksističkog optimizma, ipak je tu kakva-takva vjera u uspjeh tog angažmana.

A Kamilov je angažman kao lajanje psa na lancu iz pjesme *Noć u provinciji* dok karavana prolazi. Pritom je veća vjerojatnost da će si sam pregristi grkljan usred (auto)destruktivnih refleksija o smislu nego da će netko iz karavane pokazati ozbiljnu volju da konačno dotuče dosadnog lajavca, koji je ionako vezan. Kakav bi bio njegov put, kako bi Krleža na kraju osmislio njegovu sudbinu iz koje bi se kasnije generirao smisao i karakter povijesti, ostaje ipak nedorečeno. Bi li on središnjeg lika po nekim naznakama ipak dotukao 1941. (u: Vučković 1986) ili bi "nekim čudom preživio" (u: izdanje *Zastava* 2000.), što bi bilo logično ako bi knjiga nastavila slijediti memoarsku intonaciju, ostaje nejasno. Na kraju, Krleža je ipak doživio demanti povijesti o uzaludnosti lajanja u tamnoj noći. Međutim, poslije Drugog svjetskog rata i pobjede ideologije njegovih barjaktara, Krležina je kritička oštrica, kako mnogi ističu a poneki i prigovaraju, otupjela. Načela vječnog negiranja izblijedjela su, a kritika "crvenih lomača" nije došla na dnevni red.

Mogući su i donekle drukčiji pristupi tipologizaciji odnosa povijest-pojedinac.

U svjetlu Hinrich Strunkove tipologije Krležine esejistike (u: Lasić 1993.b: 105) u kojoj odnos "junaka" prema povijesti može biti trovrstan; pasivan, reprezentativan i aktivan, preneseno iz esejistike na romaneskni plan Zastava, tipu junaka žrtve odgovarao bi Joja, "predstavnik povijesnog tijeka" bio bi Emerički otac, a u "aktivno-opozicionalnom odnosu spram povijesti" bio bi Kamilo.

Ovako ocrtane individue predstavljaju samo apstrahirane mogućnosti političke aktivnosti. Svi koji se bave poviješću i politikom gube se, u skladu s negativnom slikom povijesti. "Bludnica u svakom slučaju više nego učiteljica. Sve što se pasivno predaje njenom šarmu, nosi ga đavao." (Krleža 1972.b)

Negativni pol političke aktivnosti ne leži u osobama, pojedincima, nego u slijepim zakonima naravi povijesnog kretanja, u historijskom kaosu, neredu, ali i u dubinskim mračnim porivima aktera Historije. Nema čistih negativnih likova. Najnegativniji i najtragičniji oni su koji ne mogu kontrolirati svoje nagone, koji se obmanjuju, koji su upregnuti u idiotske snage jalove, kaotične Povijesti, koji se predaju "zakonu historijske tromosti". Sav negativitet i svo zlo, sve povijesne patnje dolaze od nepopravljivog karaktera nasilne, krvave, glupe, zbunjujuće, besmislene stihijske Historije. Ipak, nada u revoluciju, u komunizam, ono je što donekle prekida začarani krug jalovosti i ljudske patnje.

Osim egzistencijalnim, osobnim, intimnim odrednicama, djelovanje pojedinca motivirano je, usmjereno i ograničeno njegovim civilizacijskim, klasnim i nacionalnim identitetom.

Kako je, u skladu sa starom evropskom metaforom *theatrum mundija*, a u smislu ničeanske estetizacije zbilje (v. Žmegač 1994.), stvarnost pozornica kojom dominira nasilna povijest, kojom "vladaju (kolektivni) individuumi sa (svjesnim ili nesvjesnim) maskama raznih humanizama" (Lasić 1993.c: 544), treba se još pobliže pozabaviti tim "kolektivnim individuumima" čije značenjske komplekse Lasić (1993.c) prepoznaje kao tri temeljne komponente Krležine filozofije povijesti – to su civilizacija, klasa i nacija.

5. EVROPA I PERIFERIJA – CIVILIZACIJSKI KRUGOVI

Ono što bitno obilježava i utire put historiji jedne zemlje, oblikuje njezinu sudbinu, jesu geografski prostor i civilizacijske odrednice. Cijeli južnoslavenski prostor, a Hrvatska osobito, na rubnom je graničarskom području, na periferiji Evrope, smještena između Istoka i Zapada. Prostor je to na kojem se prepleću silnice interesa velikih sila, vječno u poziciji historijskog objekta, bez mogućnosti samostalnog odlučivanja o vlastitoj sudbini, poprište čestih ratova, mjesto nesigurnosti, nasilja, na kojemu Dunav nije lijep i plav, nego siva ravnodušna rječetina. Svijest o slabosti prostora, vlastitoj malenosti i beznačajnosti u svjetskim razmjerima, o provincijalnoj zaostalosti stalno je prisutna. Položaj periferije te stalni sukobi i nemiri usporavaju društveni i ekonomsko-kulturni razvoj, a za Krležu je osobito bitno kašnjenje organiziranja radništva i rast klasne svijesti.

Evropa se shvaća kao centar, kulturalno, intelektualno, politički dominantno područje svijeta, koje s podcjenjivanjem gleda na svoju neposrednu periferiju, a svoju je svjetsku dominaciju utemeljilo na nasilju, pljački; načelima suprotnim od onih visokih moralističkih i duhovnih vrednota koje propagandistički izvozi. Evropska ekspanzija počiva upravo na tom kontradiktornom jedinstvu uzvišenih ideala koje izvozi i u ime kojih nastupa i nevjerojatne ciničnosti u kršenju tih ideja i primjeni najbrutalnijih metoda da se ostvare usko materijalni interesi koji su u samoj osnovi evropskog širenja. Međutim, ta je Evropa u Krležinoj viziji stara i umorna, uhvaćena u vremenu duboke krize svoje civilizacije, manifestirane ponajviše u strahotama Prvog svjetskog rata. Dubinska, nerazrješiva kontradiktornost Evrope, "temeljna antinomija" (Lasić 1993.c: 547) u tome je što su joj imanentni i umjetničko-intelektualne vrijednosti i nasilne forme dominacije (usp. Lasić 1993.c: 545-547). Stvaralaštvo Zapada počiva na krvavo stečenom bogatstvu, a evropski se humanisti ne odriču svojih privilegija.

Lasić (1993.c: 536) Krležin povijesni prostor slikovito predočava kao kružnicu, u kojoj je Evropa u središnjoj poziciji, "simbol civilizacijskog centra", koji

sebično brani svoje uzvišene pozicije, projektirajući svoje frustracije, svoju vlastitu nečistu savjest na zaostale Balkance.

Značajno je u tom smislu da siže romana započinje Balkanskim ratovima, zahvaljujući kojima se upravo tada u Zapadnoj Evropi stvara pejorativni pojam balkanizma (v. M. Todorova, *Imagining the Balkans*, beogradsko izdanje iz 1999), kao sinonim za etničku nesnošljivost i nacionalnu zadrtost, rascjepkanost, primitivnost, nemogućnost da se prevlada prošlost. A taj će balkanizam, kako ističe bugarska povjesničarka Marija Todorova (1999), s vremenom postati prikladno skladište negativnih karakteristika naspram kojih je konstruirana pozitivna i samohvalisava slika Evropljanina i Zapada.[9] Balkan se shvaća kao "unutrašnja drugost" (*ibid.*: 459) Evrope i sve ono što se pripisuje "nama", zapravo je zrcalna projekcija Evrope, za što je Prvi svjetski rat eklatantan dokaz.

Pogled je Evrope prema periferiji, prije svega prema Hrvatskoj, podcjenjivački i pokroviteljski. Narodi balkanskog prostora prepoznaju se kao divlji, primitivni, arhajsko-homerski elementi, obilježeni graničarskim, brđanskim mentalitetom. Jedino što ta "trula" Evropa prepoznaje kao vrijednost ovih prostora dekorativne su laži Meštrovićeva tipa, propagandistički jeftini simboli koji počivaju na zaglupljujućem mitu rasnog balkanskog, seljačkog vitalizma, kao što na istoj ispraznoj logici počivaju i njihovi vlastiti mitovi o nacionalnoj slavi i veličini. Na drugim elementima naravno, ali po identičnom principu obmanjivanja.

Ljudi na ovim prostorima, osobito Hrvati, i sami pokazuju znakove kolonijalnog načina mišljenja; prihvaćaju negativnu, podcjenjivačku sliku o sebi Evrope. Domaći mentalitet, kao "struktura dugog trajanja" (Braudel) kolonijalan je, provincijalan, ograničen, čak i u izmijenjenim društvenim i političkim okolnostima. Takav način razmišljanja i takva kolektivna mentalna dijagnoza povijesna je konstanta na ovim prostorima, a Krležino je univerzalno ideološko rješenje, i za trulu kapitalističku evropsku civilizaciju, i za domaći provincijalni i polukolonijalni mentalitet, radnička revolucija, svjetski komunistički poredak.

6. KLASNI KOMPLEKS

Svi likovi Zastava izrazito su precizno i točno definirani s obzirom na klasnu pripadnost i u skladu s njom ostvaruju uloge koje su im namijenjene u idejnom sloju teksta.

Dok su Krležini Glembajevi izmišljena fiktivna klasna struktura u hrvatskim prilikama, što je i sam Krleža isticao, Emerički predstavljaju realnu osnovu hr-

[9] "Na taj će način pojam balkanizma zamijeniti orijentalizam oslobodivši Zapad optužbi za rasizam, kolonijalizam, eurocentrizam i kršćansku netrpeljivost prema islamu jer Balkan se nalazi u Europi, a Balkanci su uglavnom bijelci i kršćani pa se projektiranjem vlastitih frustracija na njih mogu zaobići uobičajene rasne ili vjerske insinuacije." Todorova 1999: 454

vatskog društva i politike, onaj plemićki veleposjednički sloj koji je uvijek kroz povijest krojio hrvatsku politiku, sve do početka dvadesetog stoljeća kad im kurije polagano propadaju pokraj novijih gradskih kuća i stanova. Obiteljski odnos otac-sin svoje konačno razrješenje dobiva u svezi klasnog kompleksa i različitog postavljanja likova prema njemu. Očev sukob s kmetovima, kroz koji se na neki način i stvarala nova država, bar novi državni poredak, povod je za definitivni razlaz između oca i sina. Uz moralizatorsko gnušanje nad tim činom, kao i nad očevim političkim kameleonstvom, Kamilo mijenja prezime, u za oca delikatnom trenutku, ali ipak prije svega taj potez nije uvjetovan očevim ponašanjem već je čin klasne solidarizacije, "marksističko oslobađanje socijalne predodređenosti vlastite sudbine" (Biti 2000.).

S druge strane, Amadeo je Krležin (malo)građanski tipski lik *nouveau riche*, glembajevština u nastanku, na rubu kriminala, ali ipak zločin nije u osnovi njegova moralno upitnog bogatstva. On u klasnom kompleksu predstavlja tipičan lik kapitalista u novom galopirajućem kapitalističkom društvu, "Atlantic-Oil-civilizaciji". Njegovi poslovi tipični su simboli nastupanja kapitalističkog poretka: željeznica, kockarnica, ratno profiterstvo, na koncu poslovi s naftom. Amadeov stav o socijalizmu tipičan je stav kapitalista: karakteristična je njegova metafora proizvodnje meda i organizacije pčela, gdje je "nejednakost glavni garant reda u ljudskom društvu i osnovna snaga progresa" (II. knjiga).

Činjenica da onaj Krležin tipski mudri čovjek iz naroda nije Hrvat nego Mađar, dakle stranac, znakovita je sa stajališta Krležinog marksističkog poimanja i vjere u internacionalu. Kočijaš koji pošteno ne želi primiti ni veliku napojnicu od Kamila, u suprotnosti je s Tiszom, "Ministrom Premijerom", koji je predstavnik i simbol onoga što Krleža naziva "mađarskom grofovskom bagrom" (1973.a), eksponent mađarske pljačkaške elite, a njegovu negativnost, jasno eksplicirana u esejima, Krleža još više ističe minus-postupkom neimenovanja. Dok ostalim političkim akterima, stvarnim povijesnim osobama, Krleža uglavnom navodi ime, makar i iskrivljeno (Čerina-Černjaj), Tisza se uglavnom imenuje ironijskim gomilanjem titula (čestim Krležinim stilskim sredstvom): Premijerom, Grofom, Prvim Ministrom, Njegovom Preuzvišenosti i tome slično.

Tragovi marksističkih promišljanja vide se u poimanju izvora nedemokratičnosti, u prepoznavanju fenomena koji guše slobode, što je po automatizmu negativno. Tako Kamilo (kao nositelj autorskih načela, bar u ovome) u svojim člancima kao uzroke satrapske, kolonijalne, nedemokratične, humanog čovjeka nedostojne vladavine, eksploatacije Mađarske nad Hrvatskom ne prepoznaje u nacionalizmu, nego prije svega u reakcionarnosti vlasti, utjelovljenoj u grofovima i varmeđijama, u klasnoj strukturi.

Niz detalja u Zastavama svjedoči o nerazvijenoj klasnoj svijesti, o još uvijek prisutnom feudalnom duhu, o zaostalom mentalitetu običnog čovjeka kao tipičnoj strukturi dugog trajanja. Kao primjer može se navesti seljačko, malograđansko okupljanje

i znatiželja oko plemićke kočije u Pešti, prikaz Te Deuma – feudalno-staleškog, zaostalog, kićenog slavlja pobjede kod Przemysla itd. Običnom čovjeku imponira kič i lažna aristokratska kulisa te ne vidi naličje tog svijeta i društvenog poretka.

Pod civilizacijsko-klasno nasljeđe ulazi i odnos prema vjeri. Za jugoslavenski prostori karakterističan je popovski bizantsko-latinski kompleks koji podupirući nepravednu klasnu strukturu djeluje kontrarevolucionarno, reakcionarno. Kod Krleže tu imamo klasičnu marksističku formulaciju vjere kao opijuma za narod, strukture kojoj je zadatak u duhovnoj sferi kod puka učvrstiti nepravedni klasni poredak.

U kontekstu Krležina opusa i memoarskog tona tipičan je karnevalski prikaz kaptolsko-pučkog svijeta, u trokutu crkva-krčma-plac, zgusnut oko lika Joje, kaptolskog potepenca[10] koji je svoja prva seksualna iskustva imao s popom, a svoje Magde, Marte i ostale frajle trajno dijeli sa svećenicima i kanonicima.

Klerikalizam se kao nova politička opcija u Kraljevini Jugoslaviji javlja u liku Monsignora, govornika banskosavjetničke svite na banketima i nad otvorenim grobovima, što je kod Krleže tradicionalno rezervirano za antipatična, moralno dubiozna, maloumna lica. U vjeri tobože dolazi do izjednačavanja ljudi i prevladavanja klasne strukture, ali do toga dolazi jedino u crkvenoj hijerarhiji i samo djelomično, kao mogućnost napretka za svećenstvo unutar Crkve, premda visoko svećenstvo, biskupi i takvi "monsignori" u zlatu, hermelinu i kašmiru samo potvrđuju klasne nepravde.

Uz klasni kompleks, vezuju se društveni i državni ustroj, utemeljeni na nepravdama, povlasticama malobrojnih. Uočava se povijesna konstanta društvenih nepravdi, počivanje napretka povijesti na nasilnoj eksploataciji. "Pozitivni zakoni", "državni interesi" i slične etatističke fraze prepoznaju se kao sredstva podčinjavanja, a izlaz se nazire u socijalizmu.

Klasni odnos eksploatatora i eksploatiranog prenosi se i na razinu nacionalne ideologije.

7. NACIONALNO PITANJE

Temeljni Krležin stav prema nacionalizmu je odbojan. Nacionalizam je zastario, reakcionaran, devetnaestostoljetni fenomen, dio "formule za klasnu eksploataciju" (Mandić 1975: 265) u kojemu se igra na emotivnu kartu slavne budućnosti nacije koja je zagarantirana ako kapitalisti ostvaruju dobre profite.

U takvom klasno-nacionalnom društvu Prvi svjetski rat bitna je točka u kojoj pojedinac na bojištu, topovsko meso, spoznaje da ratuje za tuđe interese, tuđe račune, pod tuđim barjacima, da se dehumanizirao, postao ropska snaga u konkurentno-suprotstavljenom društvu kapitalističkih i apsolutističkih nacija-država, u

[10] Živi u podrumskom stanu Pod zidom – konkretna zagrebačka lokacija između placa i Katedrale

kojima su načela humanosti i uljudnosti odavno maska za profite, lijen i lagodan život elita. Ratovanje za svoje nacije, svoje države zapravo je rat za profite i u takvom momentu jača ideja internacionale i komunizma, želja za pravednijim društvenim i državnim ustrojem, ali uz nužnu cijenu nasilja.

Pri osudi i trajnoj zgroženosti nad malograđanskim nacionalizmom dva su momenta osobito iritirala Krležu: prije svega šovinistička, netolerantna komponenta, obmane o veličini što će, osobito u srpskoj varijanti, dosegnuti imperijalističke razmjere, te lažna dekorativnost, kič kroz koji se manifestira duh takvog nacionalizma, a to je isto u svim zemljama: parade, naivni stihovi, svečane odore i slično. Princip je isti, razlike su stvar folklora.

Svi nacionalizmi ovih prostora loša su, zastarjela kopija, epigonski projekti; Nemanje, Lazari, Svačići, kraljevi narodne krvi, njihov dekorativni prazni prikaz... U *Zastavama* temeljni je Krležin pristup nacionalizmu, kao i prema drugim političkim fenomenima, potraga za revizijom "svih naših intelektualno-moralnih, historijskih, političkih i literarnih podvala i prevara!" (III. knjiga: 168) Krleža polemički žestoko, ponajviše dekonstruira mit vitalnosti dinarske rase, junaštvo i kosovski mit Meštrovićeva Vidovdanskog Hrama.

Nacionalističke obmane nose sa sobom mitove ujedinjenja, veličine nacionalnog teritorija, povijesnog prava, što su po Krleži apstraktne konstrukcije.

Težište je Krležina obračuna s nacionalizmom u onom što je inače bit Krležina oponiranja i polemičnosti: raskrinkavanje laži i obmana, u ime istine, na kojoj je Krleža toliko insistirao kao na preduvjetu uspostavljanja poštenog društvenog poretka budućnosti. Nacija je fiktivna devetnaestostoljetna konstrukcija, opasna i u krajnjoj liniji nasilna, isključujuća prema drugima, povod za netrpeljivosti i uvijek nove sukobe. Utapanje vlastite ličnosti u zajednici nacije najlakša je opcija s magnetskom privlačnošću za mase jer je nacija "prirodno jedinstvo jedne civilizacijske grupe, najskladniji i najkoherentniji (povijesni) totalitet." (Lasić 1993.c: 551)

Temeljne filozofske antinomije prožimaju i ovu razinu: nepodnošljiva razlika ja i drugi, pri čemu je "afirmaciju (nacionalnog) ja teško uskladiti s poštovanjem drugog, jednakost vodi odustajanju od postignutih razlika po kojima jedan ja i jest ja" (Lasić 1993.c: 551)

Nasuprot malograđanskom opijajućem, opasnom konceptu nacije, kod Krleže se javlja pojam naroda, puka, koji je možda također apstraktan, ali u sebi ne sadrži obmane i isključivosti, više počiva na kreativnosti i izgradnji budućnosti nego na sukobima među nepomirljivim nacionalizmima. Oslobađanje mitske prošlosti, orijentacija prema budućnosti, priznavanje drugog uz poštivanje vlastitog, temeljne su vrijednosti na kojima treba graditi novi poredak.

S obzirom na nacionalno pitanje i hrvatske političke prilike značajno je da se u *Zastavama* dio ratnog sukoba, kao odudaranje od standardnog Krležinog toposa Galicije, odigrava u Ruteniji (analepse kroz Kamilova snatrenja u III. knjizi),

zemlji čija je granična pozicija preslika hrvatskih povijesnih i političkih prilika, a čiji je narod Rusina, od oko četiri milijuna stanovnika, stiješnjen između agresivnih, velikih i sveprožimajućih nacionalizama Poljske, Mađarske i Rusije u nezavidnom položaju. Veliki susjedi pritom se koriste tipičnom mitologijom megalomanskih nacionalizama koji gutaju. Ističu sveslavenstvo, junački duh, povijesno pravo, vjeru, jaču i dulju kulturnu tradiciju, jednostavan fakat veličine.

Krleža spominje i mađarski feudalno-grofovski nacionalistički kompleks, ali težište je nacionalne problematike na jugoslavenskoj, hrvatskoj i osobito srpskoj varijanti.[11] Slika baš i nije obećavajuća: "nemoguće je izgraditi neko fiktivno narodno jedinstvo na temelju uzajamne negacije, a sve ove naše današnje 'nacionalne svetinje' reže jedna na drugu kao hijena!" (III. knjiga: 415) Podčinjeni narodi u novoj državi, koja nasilnim sredstvima pokušava održati privid snage i jedinstva, na agresivan nacionalizam odgovaraju na tri načina (v. Lasić 1993.c: 557): 1) promjena društvenog i državnog ustroja, opcija Komunističke partije za koju se odlučuju Kamilo i Joja; 2) suzbijanje tuđeg mita vlastitim nacionalnim mitom - Monsignor sa svojim "Bog i Hrvati" načelom; 3) realna borba (ekonomska, kulturna), uz obostrane kompromise – Emerički otac, Amadeo.

Naznačene su u *Zastavama* i neke opće smjernice mogućnosti budućih sukoba na ovim prostorima, prije svega zbog nacionalnih isključivosti, ali s tim proročanskim elementima teksta ne treba pretjerivati.[12] Ostaje nejasno u kojoj mjeri, ali Krleža je ipak vjerovao da komunistička opcija ovim prostorima može donijeti mir i napredak.

8. ZAKLJUČAK

Kao fenomenu koji temeljno obilježava djelo, Krležinoj filozofiji povijesti u *Zastavama* može se pristupiti s raznih aspekata: s aspekta strukture, kojom dominira aktancijalni nivo, s aspekta likova kao utjelovljenja ideja te s aspekta konkretnih smisaonih odrednica u prepoznavanju (autorskih) stavova o nacionalizmu, klasnoj i civilizacijskoj problematici koje obilježavaju povijesni prostor.

S kojeg god stajališta pristupili, u povijesti će se, kao odraz misaonog totaliteta, očitovati temeljne dubinske antinomičnosti, koje prožimaju i druge idejne slojeve teksta, kao i općenito Krležin opus.

Povijest se shvaća u izrazito negativnom smislu; prepoznaje se kao kvantiteta zbivanja bez smislenog plana, uz konstante nasilja, nepravde i patnje. Tijek povijesti vidi se kao kaotično redanje događaja, zatvoreno kružno kretanje, ali ipak,

[11] Nasuprot kojoj se javlja razumijevanje prema kosovskim Albancima

[12] Kao Lasić (1993.c) koji, pišući u bremenitim trenucima Domovinskog rata, vidi u *Zastavama* čak i buduće srpske probleme s albanskim natalitetom i sl.

uz male pomake prema nabolje. Konstantna pobjeda reakcionarnih, nazadnih struja, stihijskih sila gluposti nad sporadičnim istinski naprednim stremljenjima, ipak stvari nikad ne može vratiti na početno stanje; načela napretka i pomicanja stvari s mrtve točke, makar uvijek iznova poražavana, nikad ne mogu biti poništena. Prisutan je stalni uspon, što se geometrijski može predočiti spiralom, a princip spiralnog kretanja preslikava se i na strukturalnu razinu, gdje se krug od "deset krvavih godina" predočenih u romanu obilazi i zatvara više puta, "ali uvijek na novoj, višoj razini" (usp. Frangeš 1975: 164-165).

Ostvarujući u *Zastavama* svoju davnu intenciju pisanja romana koji bi bio obuhvatna panorama zbivanja njegove mladosti (usp. Biti 1984), što se ogleda u izrazito memoarskoj intonaciji, sa strukturom genetičkog romana razvoja koji se odvija kroz svijest središnjeg aktanta, što je pogodno za izravnije razvijanje autorskih intencija kroz lika, Krleža je mnoge svoje temeljne misli izrazio upravo preko Kamilovih promišljanja. U situaciji kad politička aktivnost postaje sudbina, kad politika obuzima kompletnu osobu, jedina brana od otklizavanja u fanatizam i bezumlje ostaje konstantna misaona aktivnost, kritičko propitkivanje vlastitih postupaka i zbilje. Osnovna je misaona obuzetost egzistencijalnim pitanjima, pokušaj "spoznajnog svladavanja apsurda" (Črnja 1975), pri čemu je temeljno dijalektičko negiranje poganog trojstva: laži, obmane i gluposti, koje uzdignute "do objektivnih principa" (Jeremić 1975) strše kao najveće prepreke ostvarenja uistinu humanih ideala. Nasuprot njima stoji Istina, ne kao objektivni i apsolutni pojam, već kao subjektivističko-pragmatički pojam koji treba pridonijeti oljuđenju čovjeka, humanizaciji njegova djelovanja. Istina kojom se rješavaju problemi čovječanstva, odupire se kaotičnim i stihijskim silama prirode i povijesti, prevladava se ljudsko animalno naslijeđe. Na Istini se gradi marksistički pravedniji društveni i državni sustav.

Čovjek koji se bavi politikom i njegov angažman pritom su obilježeni i uvjetovani kako osobnim, intimnim, egzistencijalnim dimenzijama ličnosti, tako i preciznim prostorno-vremenskim smještajem u svijetu što se ponajviše očituje pojedinčevim civilizacijskim, klasnim i nacionalnim identitetom. Kao sudbinom predodređeni političar, pojedinac se alegorijski uzdiže kao utjelovljenje ideje. Nasuprot sudbinama i padovima ostalih likova, stvarnim i onim "tek" moralne koji samo čekaju i svoj politički usud, kroz Kamila Krleža ipak naznačuje koji bi to bio ispravni put angažmana u proturječjima prožetoj stvarnosti. Kroz bolni misaoni proces, pri čemu se negiraju sve ideje, sve teze, sve koncepcije povijesnog kretanja, pa tako i ona krajnje pesimistična, dolazi se do formule kriticizmom prožete nade u budućnost. Nakon svih ideologija, ratova i pokreta koji su potresali ovo područje, rješenje je u komunističkom društvenom sustavu koji će se, makar u suprotnosti s moralnim imperativima, zbog nužnosti, jer drugačije ne ide, ostvariti nasilno. U tom smislu dolazi se na kraju do nevoljke apologetike revolucionarnog nasilja kao jedinog rješenja u danim prilikama, kao jedine mjere otpora protiv glupe povijesti, protiv iznutra trulih kapitalističko-etatističkih sustava koji su zavladali evropskom političkom pozornicom nakon Prvog

svjetskog rata, a koji dubinski počivaju na ekonomskim, kulturnim, ideološkim lažima i prevarama te na brutalnoj sili. Suočiti se s poviješću njezinim mjerama, u skladu s njezinim zakonitostima, progovoriti njezinim jezikom nasilja i stihijske sile (naroda) – to je jedino rješenje ako se želi da politički angažman bude uspješan i da se osiguraju preduvjeti za eventualno bolju budućnost.

Zastave su estetizirani prikaz povijesne pozornice na kojoj se nižu i međusobno suprotstavljaju sve moguće ideologije i političke opcije ovih prostora, koje su pri tom hodu na sceni historije ujedno i negirane, ismijane, prikazane u svojem protuslovlju i lažnosti – sve osim marksizma kojemu se do početka 1922., kao zaključne točke romana, još ne registriraju mane.

Po mnogim historiozofskim aspektima na tragu filozofa poput Nietzschea i Schopenhauera, Krležin temeljni stav uglavnom je marksistički, a to se ponajviše očituje u pristupu klasnoj i nacionalnoj problematici. Uz Krležinu ideološku komunističku ograničenost u predočavanju povijesnih i političkih prilika ovih prostora, ipak treba spomenuti da njegov nastup nije nikad aktivistički slijep, politikantski, već uvijek umjetnički uvjerljiv i opravdan.

9. LITERATURA

Biti, Vladimir 1984. "Krleža i evropski roman", *Mogućnosti,* god. XIV., br. 54-55

Biti, Vladimir 1994. *Upletanje nerečenog (Književnost/povijest/teorija)*. Zagreb: MH

Biti, Vladimir 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: MH

Čale, Morana 2003. "Protiv povijesti: Nietzsche, Pirandello, Krleža", u: *Prošla sadašnjost, Znakovi povijesti u Hrvatskoj*. (zbornik radova) pripremili: Vladimir Biti/Nenad Ivić. Zagreb: Naklada MD

Črnja, Zvane 1975. "Synthesis Krležiana", *Zbornik Miroslav Krleža 1973*. Zagreb: JAZU

Frangeš, Ivo 1968. "Iz najnovijeg Krleže", *Republika* 7

Frangeš, Ivo 1975. "Miroslav Krleža", *Zbornik Miroslav Krleža 1973*. Zagreb: JAZU

Goldstein, Ivo 2004. "Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti", u: *Spomenica Filipa Potrebice*. Zagreb: FF press

Gross, Mirjana 1996. *Suvremena historiografija, Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber

Jeremić, Dragan 1975. "Osnovne filozofske teze u književnom delu Miroslava Krleže", *Zbornik Miroslav Krleža 1973*. Zagreb: JAZU

Krleža, Miroslav 1963. "Razgovor o istini", u: *Eseji*, knjiga četvrta, Zagreb: Zora

Krleža, Miroslav 1972.a "Eppur si muove", u: *Djetinjstvo 1902-03. i drugi zapisi*. Zagreb: Zora

Krleža, Miroslav 1972.b "Magistra vitae", u: *Djetinjstvo 1902-03. i drugi zapisi*. Zagreb: Zora

Krleža, Miroslav 1972.c "O historiji historije", u: *Djetinjstvo 1902-03. i drugi zapisi*. Zagreb: Zora

Krleža, Miroslav 1973.a. "Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića", u: *Eseji i putopisi*. Zagreb: PSHK

Krleža, Miroslav 1973.b. "Slom Frana Supila", u: *Eseji i putopisi*. Zagreb: PSHK

Krleža, Miroslav 1975. *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. Sarajevo: Oslobođenje

Krleža, Miroslav 1976. *Zastave (I-V)*. Sarajevo: Oslobođenje

LaCapra, Dominic 2003. "Povijest i roman", *K.* 2

Lasić, Stanko 1974. *Struktura Krležinih "Zastava"*. Zagreb: Liber

Lasić, Stanko 1993.a *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*. Knjiga četvrta. *Stvaranje kulte: 1945-1963.* Zagreb: Globus

Lasić, Stanko 1993.b *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži.* Knjiga peta. *Književnoznanstvena metoda i literatura o Krleži: 1964-1981*. Zagreb: Globus

Lasić, Stanko 1993.c *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*. Knjiga šesta. *Silazak s povijesne scene: 1982-1990*. Zagreb: Globus

Lasić, Stanko 1994. *Hermeneutika individualnosti i ontološki strukturalizam*. Zagreb: Durieux

Mandić, Igor 1968. ""Zastave" na obzoru nove zore", *Mogućnosti* 7

Mandić, Igor 1970. "Knjiga bez premca", u: *Uz dlaku*. Zagreb: Mladost

Mandić, Igor 1975. "Više nego pisac", *Zbornik Miroslav Krleža 1973*. Zagreb: JAZU

Marjanić, Suzana 2003. "Krležina morfologija svjetske povijesti na "galilejsku temu" – Eppur si muove", u: *Prošla sadašnjost, Znakovi povijesti u Hrvatskoj*. (zbornik radova) pripremili: Vladimir Biti/Nenad Ivić. Zagreb: Naklada MD

Matvejević, Predrag 2001. *Razgovori s Krležom*. 7. izd. Zagreb: Prometej

Milanja, Cvjetko 1993. "Zastave", u: *Krležijana 2 M-Ž* urednik: Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"

Nemec, Krešimir 1998. *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje

Nietzsche, Friedrich 2004. *O koristi i štetnosti historije za život.* Zagreb: MH

Pavić, Radovan 1975. "Geopolitički i geostrateški aspekt u nekim radovima Miroslava Krleže", *Zbornik Miroslav Krleža 1973*. Zagreb: JAZU

Roksandić, Drago 1993. "Historija", u: *Krležijana 1 A-LJ* urednik: Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"

Tautović, Radojica 1982. *Legenda o Velikom Negatoru*. Beograd: Delta press

Todorova, Marija 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX. vek

Vaupotić, Miroslav 1974. *Siva boja smrti*. Zagreb: Znanje

Vučetić, Šime 1983. *Krležino književno djelo*. Zagreb: Spektar

Vučković, Radovan 1986. *Krležina dela*. Sarajevo: Oslobođenje

White, Hayden 2003. "Fabulacija povijesti i problem istine u reprezentaciji", *K.* 1

Žmegač, Viktor 1994. *Književnost i filozofija povijesti*. Zagreb: HFD

Selma Veseljević

Odnos između književnosti i stvarnosti na primjeru *Judite* Marka Marulića

"*Ima ih, koji rado uzimaju i cijelu Marulićevu pjesan alegoričnu, pa da Babilonci i Asirci nisu drugi nego Osmanlije. A kako je "Bog vojska" oslobodio čudesnim načinom narod Izrailjev, da će tako izbaviti i Marulićev rodni grad, samo se treba ufati u Boga i njegovo milosrgje. Pogibeljna je vrlo stvar tražiti u jasnoj gragji alegorične slike (...).*"[1]

I. UVOD

Judita Marka Marulića je djelo koje je napisano na hrvatskom jeziku, točnije na tropletu triju dijalekatskih idioma koji prevladavaju na ovome području: čakavskom, štokavskom i kajkavskom. Iako je Marulić pisao više na latinskom jeziku, također je stvarao i djela za koja je rekao da ih piše *harvacki*. Kao takva, *Judita* u povijest ulazi na velika vrata kao prvi umjetnički ep pisan na hrvatskom jeziku. Puni naslov djela glasi:

Libar Marka Marula Splićanina u kojem se usadrži istorija svete udovice JUDIT u versah harvacki složena kako ona ubi vojvodu Oloferna po sridu vojske njegove i oslobodi puk israelski od velike pogibili i već nam sam naslov objašnjava radnju djela, govori nam kako će se sve završiti i da će sve biti napisano na hrvatskom jeziku.

[1] Silvije Strahimir Kranjčević, "Hrvatska knjiga kroz ovo četiri stotine godina i otac joj Marko Marulić (1450-1524) ", *Nada* 7 (1901): 372.

Juditu je napisao pjesnik koji je iza sebe već imao veliko iskustvo, pedesetogodišnji pisac sa dosta djela koja su privukla zasluženu pažnju. Djelo nije naručeno niti napisano za neku posebnu prigodu, ono je samo po sebi bilo rezultat pjesnikovog znanja i osobnih osjećanja. Marko Marulić bio je splitski plemić sa širokim obrazovanjem, koji je prva znanja stekao u humanističkoj školi u Splitu, a kasnije je razvio jako širok spektar interesa. Bio je kršćanski humanist, što znači da je u potpunosti pripadao kulturi Europe petnaestoga i šesnaestog stoljeća.

II. STVARNOST U VRIJEME PISANJA JUDITE

U vrijeme kada se Marulić rodio, grad Split je već 30 godina bio pod mletačkom vlašću. Dogodilo se to nakon što je 1409. godine Mletačka Republika kupila Dalmaciju od ugarsko-hrvatskog kralja Ladislava Napuljskog za 100,000 dukata. Grad Split Mleci nisu morali zauzeti vojnim putem, vodstvo grada stavilo se pod zaštitu Republike Sv. Marka, čime su osigurali svoje već od prije utvrđene pozicije u društvu, ali i osigurali svoju "slobodu" od okolnih pretendenata koji su bili zainteresirani za vladanje područjem grada Splita.[2]

Grad Carigrad su Turci zauzeli tri godine nakon rođenja Marka Marulića i time započeli svoju ekspanziju prema Europi, prvenstveno zemljama Balkanskog poluotoka. 1463. godine pod navalama turske vojske pada Bosna, čime započinje period neposredne opasnosti za Split, kao i za čitavu Dalmaciju. Sa Turcima koji su se praktično nalazili pred vratima njihovih gradova, Mlečani i Ugari se, umjesto da se ujedine, svađaju i sukobljavaju. Prolazi nekoliko decenija prije nego Mlečani stupaju u otvoreni rat sa Turcima 1499. godine. U tom ratu Turci osvajaju Makarsku i dolaze do zidina grada Splita, dok Mlečani napadaju Bosnu i Hercegovinu, koja pripada Turskoj. Rat koji traje tri godine, do 1502., završava se sedmogodišnjim primirjem tijekom kojega se obje strane naoružavaju, a Splićani podižu bolje zidine oko svojega grada. Prekidanjem primirja ponovno počinju sporadični sukobi koji su najteže pogađali seljake koji su živjeli u okolici Splita, kojima je odvođena stoka, paljena imanja, a oni sami ubijani ili porobljavani.[3]

Mletačka vlast ponovno ništa ne poduzima da spriječi te napade. Takva se situacija nastavlja sve do pada grada Beograda pod tursku vlast 1521. godine i dolaska Turaka do zidina Beča. Na prostorima Dalmacije, Turci osvajaju Knin, a uskoro i Klis koji je bio zadnja ključna točka obrane Dalmacije. Klis je osvojen 1537. godine.[4] Marko Marulić nije doživio pad Klisa, mada ga je predvidio. U godinama dok

[2] Tea Blagaić-Januška, "Političke i društvene prilike". U: *Split Marulićeva doba*, ur. Goran Borčić. Split: Muzej grada, 2001: 13.

[3] Blagaić –Januška, "Političke i društvene prilike": 14.

[4] Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997: 105.

su Turci opsjedali Dalmaciju i sam Klis, on je uputio pismo papi Hadrijanu VI., u kom ga je molio da kao vođa kršćana započne rat protiv Turaka.[5]

Dok je Marulić pisao *Juditu*, Turci su svakodnevno organizirali napade. Veći dio zemlje bio je pretvoren u ratište, tek nekoliko uporišta je ostalo slobodno.[6] U gradu Splitu, život je bujao ispod i unutar zidina Dioklecijanove palače. Grad je imao svoje zlatare, masone, kovače koji su proizvodili mnoge rukotvorine.[7] Seljaci su obrađivali zemlju. U Splitu se većinom govorio hrvatski jezik, a stanovništvo je većinski bilo Slavensko.[8]

Činjenica je da je za Marulićeva života pala Bosna, a nešto kasnije i Hercegovina, a posljednjih godina petnaestog stoljeća Turci su već stizali do Klisa i Splita. Jedan od uzroka tako brzoga pada zemalja jugoistočne Europe je opća razjedinjenost i slabost tih zemalja. U Europi toga vremena ne postoji jaka građanska klasa koja bi stala iza svojih vladara, kako moralno, tako i financijski. Ovaj problem ustroja društva pogodovao je tome da za Marulićeva života u opasnosti nije bio samo Split već i ostali kulturni centri primorja. U tim mjestima, pod konstantnom prijetnjom, cvjetao je život. Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Hvar, Dubrovnik, bila su mjesta u kojima su se razvili svi važniji humanistički centri. Jedino je Dubrovnik bio relativno slobodan, ostatak zemlje bio je razjedinjen pod raznim gospodarima.[9]

III. BIBLIJSKI MOTIVI JUDITE

Marulićeva *Judita* pripovijeda događaje iz starozavjetne biblijske priče o udovici Juditi koja spašava svoj grad od pogana koji ga žele uništiti. Knjiga o Juditi je u izvorniku napisana na hebrejskom jeziku, u drugom stoljeću prije Krista.[10] Izvornik je izgubljen, a osnova za ovo djelo je prijevod sv. Jeronima iz četvrtog stoljeća poslije Krista. Ova verzija *Vulgate* je prevedena poslije i na hrvatski jezik, a prvi prijevod je zabilježen 1499. godine.[11]

Grad Betuliju su okružile asirske čete sa svojim vođom Holofernom. Stanovnici grada, pravovjerni ljudi, nemaju se namjeru predati u ruke tih pogana. Ovu bezizlaznu situaciju pokušava riješiti udovica Judita koja sa svojom služavkom odlazi u logor Asiraca koji su se ulogorili pred zidinama Betulije. Ona zavodi

5 Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*: 447.

6 Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*: 447.

7 Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje:* 158.

8 Blagaić –Januška, "Političke i društvene prilike": 16.

9 Branimir Glavičić, "Marulić i hrvatska humanistička književnost". *Forum 40* (2001): 451.

10 *The New Oxford Annoted Bible*. New York: Oxford University Press, 1991.

11 http://www.intratext.com/X/LAT0001.htm (7.1.2008.)

njihovog vođu Holoferna i nakon što ga napije, ubija ga. Vraća se u svoje mjesto kao junakinja, žena koja je svojom hrabrošću spasila grad od, kako se činilo, neizbježne propasti.

Neosporiva je činjenica da je Marulić za osnovu svog djela koristio ovu starozavjetnu legendu, međutim nameće se pitanje njegova razloga za izbor baš ove legende kada je općepoznato da je izbor jako velik i da su druge možda manje kontroverzne nego što je bila Judita. Interesantna je činjenica da dan Juditine pobjede nikada nije uvršten u židovski liturgijski kalendar, a nije ni poznato kada se on slavio. *"Pa ipak tko bi se usudio optužiti udovicu JUDITU za lukavštine, varke i čiste laži kojima je oslobodila svoj rodni grad od opsade, a cijelu Judeju, tj. Narod Božji od pogibelji ropstva*?" [12]

IV. JEZIK JUDITE

Hrvatski jezik se smatra tropletom triju govornih i književno stiliziranih dijalekatskih idioma: čakavskog, kajkavskog i štokavskog.[13] Za razliku od drugih jezika koji nemaju dvije ili više upotreba različitih zamjenica na određenim govornim područjima, hrvatski je jezik nešto posebno zbog svoje kulturološke i lingvističke složenosti. Takva situacija, koja je primjetna već u književnim djelima srednjega vijeka, evidentna je i u djelima Marka Marulića pisanim na hrvatskome jeziku. Kao takva, *Judita* nije izuzetak, primjetna je kombinacija triju dijalekatskih idioma u tom djelu.

Kako stoji i u samome naslovu *"Libar Marka Marula Splićanina u kom se usadrži istorija svete udovice Judit u versi harvacki složena kako ona ubi vojvodu Oloferna po sridu vojske njegove i oslobodi puk israelski od velike pogibili"*, Judita je napisana *harvacki*. U posveti Dujmu Balistriliću Marulić objašnjava kako je Juditu odlučio protumačiti *"našim jazikom"*. Ta činjenica je bitna ukoliko se ima na umu da je Marulić napisao više djela na latinskome jeziku. Kako bi se pripremio za pisanje na hrvatskome, Marulić je preveo veličanstveno i slavno djelo *De imitatione Christi* Tome Kempenca, na kojem su se i mnogi drugi autori okušali.[14]

Marulić je svoju *Juditu* pisao u dvostruko rimovanom dvanaestercu sa prijenosnom rimom, koji je u to vrijeme bio najteži versifikatorski oblik. *Judita* je veoma teška za razumijevanje, osobito kada se ima na umu da je, zbog odmaka od 500 godina, veliki broj riječi nerazumljiv današnjoj publici. Po Milanu Mogušu, može se izdvojiti nekoliko vrsta riječi: one koje su identične kako po obliku tako i po sadržaju današnjim riječima; one koje su zastarjele, mada nam je značenje

[12] Marko Marulić*, Institucija IV*. Split: Književni krug, 1987: 261.

[13] Milan Moguš, "Marko Marulić – otac hrvatskoga književnog jezika". *Colloquia Maruliana* XI (2002): 15.

[14] Moguš, "Marko Marulić – otac hrvatskoga književnog jezika": 16.

još uvijek poznato; čakavizmi koje nam nije preteško dekodirati i one riječi koje se svojim značenjem kao i oblikom u potpunosti razlikuju od današnje uporabe. Istraživanje je Moguša dovelo do zaključka da samo četvrtina ukupnog vokabulara *Judite* pripada posljednjoj skupini riječi.

Ono što je neophodno spomenuti kod jezika *Judite* je činjenica da materija djela nije originalna, originalan je stil pisanja. Marulić opisuje Juditu ovako:

Toj rekši, izvi se iz vriće i vodom
Po puti umi se i namaza vonjom.
Splete glavu kosom, vitice postavi,
Kontuš s urehom svom vazam na se stavi;
S ovšom ruke spravi, uši s ušerezmi,
Na nogah napravi čizmice s podvezmi,
S urehami tezmi, ča mi je viditi,
Dostojna bi s knezmi na sagu siditi;
I jošće hoditi na pir s kraljicami
I čtovana biti meju banicami.
Zlatnimi žicama sjahu se poplitci,
A treptljicami zvonjahu uvitci;
Stahu zlati cviti svioni sviti,
Razlici, ne ritci po skutih pirliti[15]

IV, 1086-1099

Opis se nastavlja, njena odjeća i nakit su opisani do najsitnijih detalja. Očigledno je da se Judita nosi kao neka renesansna dama, a ne biblijska ponizna žena. U *Bibliji* je spremanje Judite opisano u desetak redaka u kojima nema usporedbe Judite sa kraljicama i banicama, niti detaljnog opisa nakita kojim se Judita ukrašava.

V. POSVETA JUDITE

U posveti *Judite* Marulić se u prvome licu obraća svojem kumu dom Dujmu Balistriliću. Ova posveta nam je važna jer služi kao pomoć za određivanje točnog vremena kada je napisano ovo djelo. Također, u posveti Marulić piše o motivima za pisanje svojega remek-djela. Nadalje, interesantna je i za analizu piščeva izražaja.[16]

Posveta počinje spominjanjem recipijenta, već spomenutog gospodina dom Dujma Balistrilića, što je, prema Lahorki Plejić, uobičajena forma poslanica i u tom uvodnome dijelu Marulić izražava svoje poštovanje prema svojem kumu. U

[15] Marko Marulić*, Judita*. Split: Književni krug, 1988: 123-124.

[16] Lahorka Plejić, "Posveta Judite". *Colloquia Maruliana* VII (1998): 141.

prvome paragrafu posvete Marulić dom Dujmu objašnjava kako je došlo do toga da se on prihvati zadaće pisanja Judite:..."*namirih se na historiju one počtene i svete udovice Judite i preohologa Oloferna, koga ona ubivši, oslobodi svu zemlju izraelsku jur od nadvele pogibili*."[17] Čitajući tu priču, Marulić je odlučio da je napiše na svojem maternjem jeziku kako bi svi oni koji ne razumiju latinski također mogli razumjeti i uživati u njoj. Posvetu pisac završava datiranjem djela.

Pavao Pavličić vjeruje da je posveta *Judite* prvi hrvatski poetički tekst jer je u njoj rečeno zašto se djelo piše, kako se piše, na koju je tradicijsku liniju oslonjeno i kome je namijenjeno.[18] On također primjećuje neobičnu dužinu određenih dijelova posvete, smatrajući da je Marulić na taj način htio objasniti svoje razloge za pisanje ovakvog djela, htio se opravdati pred dom Dujmom, ali i zatražiti zaštitu sa sebe i za *Juditu.*[19] Mora da je Marulić znao koliko je ona kontroverzna i kako će biti pogrešno protumačena, te je i na ovaj način pokušao pridobiti zaštitu za *Juditu*.

U Posveti nalazimo i teoriju oponašanja gdje on piše: *"Da od te stvari hoteći tvomu otačastvu, obojega jazika dobro umiću, dar prikazati, odlučih naslidovati hitrost ditce one ki o mladom litu starijih svojih darijući, naranče nadiju mirisnimi žel'ji, mažuranom, ruzmarinom, rutom; umitelno naprave dar svoj, da zloćudo loveći povekše uzdarje. [...]Tu poni hitrost, kako dim, naslidujući, usilovah se rečenu histriju tako napraviti kakao bude nikimi izvanjskimi urehami i uglajen'jem i ulizan'jem i razlicih masti čirsan'jem obnajena; a to da ne rečete da vam poklanjam onuje žiita rukovet koju u vaših knjigah bolju nahodite.*"[20] Ovaj citat iz Marulićeve posvete nesumnjivo nam potvrđuje da je pisac htio napisati svoje djelo po Starome zavjetu, ali uz utjecaje pisaca antike, kasnog srednjega vijeka i renesanse, oponašajući ih pri tome. [21]

VI. RECEPCIJA JUDITE

De institutione bene vivendi per exampla Sanctorum je Marulićev bestseller prvi put tiskan 1506. godine. U tom djelu Marulić izlaže u jednom poglavlju svoje kontroverzno stajalište da je laganje u određenim okolnostima opravdano i detaljno izlaže koje su to okolnosti. To poglavlje je bilo cenzurirano, određeni su dijelovi bili prekriženi ili nisu uopće bili prevedeni. To što je bilo toliko kontroverzno je da je Marulić dozvoljavao laganje, ukoliko mu je svrha izbjegavanje većeg grijeha. U tom djelu Marulić koristi upravo primjer Judite i njezinoga čina

[17] Marulić, *Judita*: 80.

[18] Pavao Pavličić, "Posveta Judite: pokušaj interperacije". *Colloquia Maruliana* XI (2001): 22.

[19] Pavličić, "Posveta Judite: pokušaj interperacije": 22.

[20] Marulić, *Judita*: 80.

[21] István Lõkös, "Recepcija Karnarutića u mađarskoj književnosti". *Cratica et Slavica Iadertina* Vol. 1, No.1, Zadar, 2005:177.

ubojstva i težeg laganja koje uspoređuje sa mogućnošću porobljavanja izabranog naroda od strane neznabožaca. Primjer Judite, kao i Davida koji laže da ne bi umro od gladi niti poginuo od mača, cenzura je izbacila.

Marko Marulić pravi kategorizaciju laži u kojoj ih dijeli u dvije glavne grupe, prema težini. Teže laži treba izbjegavati jer štete čovjeku, dok su lakše laži prihvatljive ukoliko za svrhu imaju izbjegavanje nanošenja veće štete osobi koja laže ili drugim ljudima. U lakše laži on ubraja: pretvaranje, zataškavanje i laganje. U daljnjem tekstu navodi primjere iz *Biblije* u kojima je laganje iz različitih razloga po njemu bilo opravdano. Tim primjerima pokušava argumentirati svoje mišljenje da, ukoliko je osoba u smrtnoj opasnosti, pokušava spriječiti veliku nepravdu, zaštititi svoje pravo na nasljedstvo ili se nalazi u opasnosti da će umrijeti od gladi, onda je laganje dopušteno.[22]

Pitanje laži nam je interesantno sa aspekta recepcije *Judite,* kako u vrijeme kada je objavljena, tako i u suvremenom razdoblju. U četvrtom poglavlju *De institutione*, *De veritate colenda mendacioque fugiendo*, Marulić navodi i primjer starozavjetne legende u *Juditi*. Pokušajmo objektivno razmotriti događaje u ovoj legendi: ožalošćena udovica se laganjem i prijevarama uspijeva uvući u tabor napadača, gdje njihovog vođu zavodi i nakon što ga napije, ubija ga, time oslobađajući svoj grad od okupatora. Marulić Juditin čin opravdava Božjom voljom, definirajući borbu između građana Betulije i asirske vojske kao borbu između dobra i zla. Pri tome je Bog uvijek na strani pravednih, izabranoga židovskog naroda. *"I kad nitko ne poriče da se to dogodilo voljom i pomoću Božjom, sigurno nije bilo nedopušteno tako prevariti bezbožnika*."[23]

Ukoliko prihvatimo ovakvo čitanje *Judite*, nameće se zaključak da je svaki postupak u cilju opstanka, osobnog ili općeg, opravdan upravo postavkom da smo mi ti na čijoj je strani pravda. Time se jako komplicira suživot ljudi u organiziranom društvu, posebice ukoliko to društvo sankcionira određene protuproduktivne pojave poput prijevara. Na primjer, Judita ne samo da se pretvarala da je netko drugi kako bi zavela muškarca, već je i počinila ubojstvo, i to osobe koja se nije mogla braniti.

To rekši dviže ram i na nogah postup,
Ter muče bičag snam ki višaše o stup.
Podri ga, kičmu zdup Oloferna jednom,
A drugom rukom lup, kla skube objednom.[24]

V, 1565-1568

[22] Josip Talanga, "Marulić i Kant o problemu laži". *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 16 (1990):181-195.

[23] Marko Marulić*, Institucija II*. Split: Književni krug, 1986: 200, latinski tekst: 526.

[24] Marulić, *Judita*: 141.

Nadalje, već je spomenuto da Judita zavodi Holoferna, ona koristi svoje fizičke čari kako bi postigla svoje ciljeve.

Hvararin Vinko Pribojević, povjesničar i književnik koji je bio suvremenik Marulićev, godinu dana poslije smrti Marka Marulića je u svojem znamenitom govoru *Oratio de origine successibusque Slavorum* (Govor o podrijetlu i zgodama Slavena, 1525.) izrekao dosta komplimenata na račun ovoga pisca. Usporedio ga je sa znamenitim sv. Jeronimom i rekao da je Marulić pjesnik jednake snage*: fulsit et aliud lumen nostra hac tempestate ex Dalmatia, Marcus Marulus*.[25] Pri opisu grada Splita još je dodao i da: *Spalatum (...)natale Marci Maruli solum.*[26] U vremena o kojima je riječ, bila je to najveća moguća pohvala za našeg Marula.

VII. POVRATNO DJELOVANJE JUDITE *NA STVARNOST*

Trebalo je čekati dvadeset godina na prvo objavljivanje *Judite*. Marulić ju je napisao 1501. godine, a tek 1521. godine je izašlo prvo izdanje. 1970. Ivan Slamnig je iznio teoriju po kojoj je *Judita* bila cenzurirana, poput *Davidijade* koja je objavljena 430 godina nakon smrti autora i *De institutione,* kojoj su određeni dijelovi izbrisani. Nameće se pitanje razloga za cenzuru ovog djela, ipak je to jedna starozavjetna biblijska priča.

Sama činjenica da je za temu svojega remek-djela Marulić odabrao starozavjetnu legendu bila je kamen spoticanja. Naime, recepcija Starog zavjeta nije bila pozitivna u katoličkoj Europi petnaestog i šesnaestog stoljeća i sam odabir izvora je mogao stvarati probleme. Nadalje, protagonistica ove legende je kontroverzna ličnost: ožalošćena udovica koja svojim "ženskim" čarima zavodi protivničkog vojskovođu i ubija ga dok on spava. Pri tome Marulić veliku pažnju daje opisima njenog uljepšavanja za odlazak u neprijateljski tabor, predstavljajući je kao gospođu iz nekog od središta renesansne Europe, a ne ženu iz razdoblja prije Krista, odraslu i odgojenu u tradicionalnoj, religioznoj sredini kakva je bila grad Betulija. Čini se kao da se Marulić sa pretjeranim uživanjem zadržava na tim opisima Juditinih rituala. Takvo nešto bi nam bilo jako čudno ukoliko bismo vjerovali Novalisovom[27] životopisu Marulića. Međutim, ako uzmemo u obzir *Glasgowske*

[25] Oratio fratris Vincentii Priboevii sacrae theologiae professoris ordinarii praedicatorum de origine successibusque slavorum. Venetiis MDXXXII. Con licentia delli Illustrissimi. Signori Capi di X. (Govor je održan 1525. a tiskan u Mlecima 1532.)
Vinko Pribojević, *O podrijetlu i zgodama Slavena.* Zagreb: JAZU, 1951: 190. Prijevod Veljko Gortan, Uvod i bilješke Grga Novak.

[26] Pribojević, *O podrijetlu i zgodama Slavena*: 91.

[27] Franjo Božićević Natalis (1469-1542) napisao je tekst *Vita Marci Maruli Spalatensis* u kojem iznosi detalje iz života Marka Marulića koji su kasnijom analizom potvrđeni kao neistiniti. Natalis kao da je pisao hagiografiju Marulića: on iznosi kako je Marulić više od četrdeset godina

epigrame, tada nam se nameće drugačija slika o Maruliću koju ne bismo ni naslutili čitajući njegova djela napisana na latinskom jeziku, ali u koju se *Suzana* i *Judita* savršeno uklapaju.[28]

Već je opisana situacija u Dalmaciji, osobito Splitu, u vrijeme kada je *Judita* pisana. Jedna od najčešćih recepcija *Judite* je ona po kojoj je Betulija Split, a pogani koji je pokušavaju uništiti Turci koji su na bedemima ovoga dalmatinskog grada. U prilog toj interpretaciji ide i činjenica da je Marulić ovo djelo napisao na hrvatskom jeziku, a ne na latinskom. Naime, većina stanovništva Splita, pretpostavlja se, nije znala latinski jezik, a djelo je bilo napisano upravo za taj napaćeni narod kako bi im dalo nadu da će Bog biti sa njima jer su pravovjerni. Međutim, takvo čitanje *Judite* ostavlja velike praznine jer mnogi dijelovi djela ne odgovaraju toj slici. Prije svega, takvom čitanju *Judite* izmiče sama protagonistica koja je opisana, kako je već navedeno, kao renesansna dama u konvenciji petrarkističke poezije.

Kada je riječ o povratnom djelovanju Judite na stvarnost mora se spomenuti činjenica da je ovo djelo imalo veliki utjecaj na dosta autora koji dolaze poslije Marka Marulića. Izdvojila bih Brnu Karnarutića Zadranina, čija je epska pjesma *Vazetje Sigeta grada* objavljena prvi puta 1584. godine. Postoji više mjesta u tom epu na kojima se može primijetiti da je njegov autor oponašao *Juditu*. Naprimjer, u opisu konja Solimana, Karnarutić oponaša Marulićev opis Holofernovih konja.[29] Ti su konji okićeni zlatom, namazani kako bi im se dlaka sijala, a kada se kreću skoro da i ne dotiču tlo.

Zaduka za koli gredihu farizi,
a na njih do toli pokrovci grimizi.
Uzde zlati frizi, zlaćana žvaoca,
pisana po brizi zlatom sedaoca.
Od zlata sedaoca sa strimi zlaćeni,
od hitra tkaoca poprizi šareni.
A konji mašćeni po rep i po grivi,
samo tud čarljeni, inuda svi sivi.
Ne bihu predljivi, da bista pogleda,
ne bihu sklitivi, da glumna ujeda.
Motahu t'se vreda skakćući nogami,
plešući poreda, zavarg se glavami.

svog života proveo asketski, povučen u svoje odaje gdje se bičevao, molio i bdio, a napuštao je te odaje samo kada bi odlazio u crkvu gdje je provodio jako dugo vremena u molitvi. Naknadnom analizom je utvrđeno da su ti podaci izmišljeni, te da je Marulić bio poput ostalih splitskih plemića njegova doba.

[28] Darko Novaković, " Marko Marulić i europsko humanističko pjesništvo". *Forum* 40 (2001): 456.

[29] Lōkös, "Recepcija Karnarutića u mađarskoj književnosti": 188.

Plaho ti bedrami pojdihu svartaje,
razmašuć parsami, stegna podžimaje.
Svim se pojimaje, rekal bi lećahu,
tla ne doticaje, tako se svizahu.[30]

(Libro parvo 253-268)

A ovako zvuči Karnarutićev opis:

Pod njim biše konj vran, arapski, pastušat,
mej mnoštvu konji zbran, v tri putonog zvizdat;
kopita visoka, noge čiste, zdrave,
čivela široka, a sve kosti prave,
u trbuhu pupčast, mala boka, svaljen,
a u sapih klupčast, stepen, prizat, hvaljen;
rep kratak a tanak, duge strune na njem,
vas ini ostanak mnogo gizdav u njem.
Pod sedlom pak ozdol visok greben izvel,
a rebra kako vol u široko razvel,
prsi otvoreni, mesnati do volje,
široko stvoreni, ne more se bolje;
vrat debel i širok, nikoko ulučen,
grive tanke, visok, podobno razlučen,
glava suha, mala, neg ju koža skrila,
a po njoj se j' znala ta najmanja žila;
velike nozdrve, krvavih očiju,
vas gizdav do mrve, strignastih ušiju,
a proriz od čeljust pri velik nego mal,
pina mu hodi z ust, vas se j' u jedno žval.
Vas biše k skoku dan, ni naravi lene
obrtan sa svih stran kud mu rukom krene.
Noge lipo dviže: gli s pridnjom postupi,
tu zadnjom vred stiže i dobro pristupi.
Miran i tih biše, da brž kako sokol,
koko človik htiše i srdit i ohol.[31]

(Prvi dil, 63-88)

Karnarutićevi su opisi u usporedbi sa Marulićevim ukrašeniji, primjećuje se utjecaj zrele renesanse.[32]

[30] Marulić, *Judita*: 95.

[31] Brne Karnarutić. *Vazetje Sigeta grada*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1971: 62.

[32] Lōkös, "Recepcija Karnarutića u mađarskoj književnosti": 178.

VIII. ZAKLJUČAK

Važnost Marka Marulića i njegov utjecaj na hrvatsku književnost su neosporivi. Ova konstatacija posebice vrijedi za njegovo remek-djelo, *Juditu*. *Judita* nije samo starozavjetna legenda ispričana na hrvatskom jeziku kako bi imala bolju recepciju, nego je autorsko djelo pisca kroz kojeg progovara ne samo kršćanski svjetonazor, već i starogrčka književnost, a dosta je primjetan i utjecaj renesanse. Kao nagradu za objavljivanje tog djela, Marulić je dobio epitet "*oca umjetnoga pjesničtva u Hrvatah*"[33]. Mada je i za života Marulića djelo dobilo svojevrsni epitet bestsellera, činjenica je da je tek sa odmakom od pet stoljeća ovo djelo dobilo već odavno zasluženu pažnju.

Kao i druga Marulićeva djela, *Judita* je u samim počecima imala trnovit put. Trebalo je proći dvadeset godina do prvog objavljivanja. Prevladava mišljenje da je to zbog cenzuriranja određenih dijelova *Judite* koji nisu odgovarali tadašnjem strogom kršćanskom svjetonazoru. Prijevara kojom Judita uspijeva spasiti grad Betuliju od sigurne propasti kosila se sa strogim srednjovjekovnim idejama o lažima. To nije bio ni prvi ni posljednji put da se Marulić svojim pisanjem zamjerio cenzoru inkvizicije. Neka druga njegova djela su morala čekati stoljećima da budu objavljena.

Pitanje je kako treba čitati i tumačiti *Juditu* jer je to jako složeno književno djelo. Ne može se osporiti da je to prepričana starozavjetna legenda o udovici Juditi, ali to nije sve. Biblijska građa je stavljena u okvir epskog pripovijedanja, a djelo svjedoči i o vremenu u kojem je napisano, renesansi, posebice po opisima udovice iz Betulije. Prevladavalo je tumačenje *Judite* kao epa koji nosi protuturski poruku, prije svega zbog vremena u kojem je ep napisan (tijekom tursko-mletačkog rata 1499.-1502.) kao i zbog koincidencije između položaja Betulije i položaja Splita (oba grada su u neprijateljskom okruženju). Međutim, postoje i druge interpretacije, prvenstveno da Marulićevo domoljublje treba tražiti u drugim njegovim djelima, a *Juditu* treba gledati kao biblijsko-vergilijanski ep.

Neosporno je da je Marko Marulić pisac koji je imao veliki utjecaj na književnost na hrvatskome jeziku, prvenstveno zbog činjenice da je napisao prvi umjetnički ep na tom jeziku. Većinu svojih djela on je napisao na latinskom, univerzalnom jeziku tadašnje Europe, ali piše i na hrvatskom, jeziku jednoga malog naroda na jugoistoku Europe. Njegova *Judita* potvrđuje zrelost hrvatske književne tradicije, kao i mogućnost stvaranja djela od velike umjetničke vrijednosti protumačenih *"našim jazikom"*.

[33] Ivan Kukuljević, "Marko Marulić i njegovo doba". U: *Pjesme Marka Marulića*, ur. Ivan Kukuljević Sakcinski. Zagreb: JAZU, 1869:1.

LITERATURA

1. Blagaić-Januška, Tea, "Političke i društvene prilike". U: *Split Marulićeva doba*, ur. Goran Borčić. Split: Muzej grada, 2001: 13-17.
2. Fisković, Cvito, "Splitska renesansna sredina." *Mogućnosti* 23 (1976): 340-364.
3. Glavičić, Branimir, "Marko Marulić and Erasmus of Rotterdam". *Most* 1(1999): 127-129.
4. Glavičić, Branimir, "Marulić i hrvatska humanistička književnost". *Forum* 40 (2001): 450-454.
5. Karnarutić, Brne. *Vazetje Sigeta grada*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1971.
6. Kukuljević, Ivan "Marko Marulić i njegovo doba". U: *Pjesme Marka Marulića*, ur. Ivan Kukuljević Sakcinski. Zagreb: JAZU, 1869.
7. Lōkös, István, " Recepcija Karnarutića u mađarskoj književnosti". *Croatica et Slavica Iadertina* Vol. 1, No.1 (2005):165-194.
8. Marulić, Marko. *Institucija II*. Split: Književni krug, 1986.
9. Marulić, Marko. *Institucija IV*. Split: Književni krug, 1987.
10. Marulić, Marko. *Judita*. Split: Književni krug, 1988.
11. Moguš, Milan, "Marko Marulić – otac hrvatskoga književnoga jezika". *Colloquia Maruliana* XI (2002): 15-20.
12. Novaković, Darko, " Marko Marulić i europsko humanističko pjesništvo". *Forum* 40 (2001): 455-459.
13. Pavličić, Pavao, "Posveta Judite, pokušaj interpretacije". *Colloquia Maruliana* XI (2002): 21-35.
14. Plejić, Lahorka, "Posveta Judite". *Colloquia Maruliana* VII (1998): 139-144.
15. Pribojević, Vinko. *O podrijetlu i zgodama Slavena.* Zagreb: JAZU, 1951.
16. Pšihistal, Ružica, "Treba li Marulićeva *Judita* alegorijsko tumačenje?". *Colloquia Maruliana XI* (2002): 153-184.
17. Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.
18. Talanga, Josip "Marulić i Kant o problemu laži". *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 16 (1990):181-195.
19. Tomasović, Mirko, "Judita: a biblical, humanist and renaissance epic". *Most* 1 (1999): 107-114.
20. Tomasović, Mirko. *Marko Marulić Marul*. Zagreb-Split: Erasmus naklada, Književni krug, 1999.

Alen Matošević

Otajstva poezije
– književnoteorijski osvrt na pjesništvo Petra Milića Periše –

"*moramo naučiti pjevati*
o nestanku našega
stoljetovanja (...)"

Lažne istine, ciklus *Stoljeća čekanja*

U bilo kojoj prigodi govoriti ili pisati o pjesništvu jest problem. Ne zbog predmeta, pjesama samih, nego zbog nemogućnosti sveobuhvatnog pristupa. Koliko god vremena i prostora imali, pa bila to polusatna pjesnička tribina ili opsežna monografija, uvijek će postojati onaj osjećaj da je nešto ostalo nedorečeno. Valjda i jest sva čar upravo u toj neuhvatljivoj biti umjetnosti uopće, pa i poezije napose. Neizbježna ograničenost vremenom i prostorom za posljedicu ima nužnost da se pri svakom osvrtu na pjesništvo odabere samo jedan aspekt. Upravo tu bude mnogo zakinutih i mnogo zapostavljenoga. No, što je, tu je.

Na pjesničkim je večerima, primjerice, uobičajen kritički pristup. Daje se književnokritička ocjena djela, po definiciji subjektivna i najčešće pozitivna. Taj bismo pristup ovdje htjeli izbjeći. Drugi mogući aspekt promatranja jest književnopovijesni. Njega ima, razumije se, na svakoj promociji neke knjige pjesama, jer je prirodno da se predstavi i samog autora, da se i njega i njegov opus stavi u neki kontekst: književnopovijesni, općepovijesni, kulturni, nacionalni, bilo kakav. Budući da se za taj faktografski dio posla obično pobrinu organizatori pjesničkih večeri, i taj bismo pristup zaobišli. Ono što bismo trebali staviti na prvo mjesto, sam je tekst, i to, ne pozitivistički gledano, tj. na način biografizma ili historizma, ne tražeći smisao književnog djela povezujući ga s činjenicama iz autorova života ili povijesnog konteksta, nego neovisno o njima. Pri susretu

s ovom poezijom hoćemo do ocjene njene književne vrijednosti doći analizom samog teksta. Na više ćemo primjera iz različitih pjesama i različitih ciklusa pokušati ukazati na stilske postupke i osobine.

Prije toga kratko o tematici i motivici ove lirike. Budući da je poezija Petra Milića već okarakterizirana pojmovnom, jasno je na prvu da se radi većinom o refleksivnoj lirici. Naravno, pjesme su rijetko čisto misaone, one, ovisno o motivima, imaju primjese socijalne poezije, političke, tj. više rodoljubne, pejzažne, duhovne, pa i ljubavne. Ima, dakle, uže refleksivnih pjesama, kao npr. pjesma *Slutnje* iz sonetnog ciklusa *Zrcalo*, u kojoj se propituje o smrti, čežnji, nadi. Takve su i pjesme iz ciklusa *Mogu sve*, pjesma *Čovjek* iz ciklusa *Nekada* itd. Ako su učestali motivi *nemoćnih* i *potlačenih*, motivi iz života Roma i sl., onda su to nedvojbeno socijalni momenti. Srodna lirika socijalnoj jest politička, ona s motivima *mirotvoraca* i *krivotvoraca*, *podatnih* i *prodanih*, *opstanka* i *ostanka*. U blažoj varijanti ta je lirika rodoljubna, gdje vrve motivi *hrvatstva*, *Mostara*, *Hercegovine*, njenih krajolika i ljudi, a tu su i pejzažni aspekti. Ta je poezija i ljubavna kao pjesma *Bez priče* iz *Zrcala*, gdje dominiraju motivi *žene*, *poljupca*, *srca* itd. Na kraju te su pjesme vrlo često duhovne, što posebno pada u oči u ovo neproduhovljeno vrijeme. U njoj prevladavaju kako religiozni (*radosna vijest*, *sakramenti*, *raspelo*, *molitva*, *ispovijed*…), tako i astralni motivi (*zviježđa*, *nebesko plavetnilo*, *nebeske putanje*, *zvjezdana gnijezda*, *svjetlosne godine*, *nebeski svod*...).

Prva razina stilske vrijednosti očituje se fonostilematski, u svemu što ima veze sa zvukovnim slojem. Npr. rima: nju ovdje ili nemamo, dakle, stih je slobodan, ili je imamo sporadično, bez određene sheme, ili je u nekim ciklusima imamo sustavno, s tom razlikom da su nerimovane pjesme uglavnom više misaone, dok rimovane imaju priču i obično su starijeg nastanka.

Zvukovnom sloju također pripadaju pitanja ritma. U ovoj poeziji, osim što je često nominiran, tj. spominje se izrijekom, ritam se postiže i različitim sredstvima, kao što su figure ponavljanja (epifora, anafora, simploka) ili iznimno kratak stih, često sačinjen od samo jedne riječi, čak jednoslova. Na višoj razini osobit ritam postiže se na kraju ili na početku pjesama istoga ciklusa.

Kako god formiran, ritam uvijek ima svoju funkciju. Npr. u ciklusu *Otajstva slobode* usitnjenim ritmom imitira se nominirani ritam laži u današnjici koju propituje pjesma: karakterističnim rasporedom stihova sadržaj i ritam se sužive u monotoniju i jednoličnost gotovo predvidivog iščekivanja iduće laži, još jedne obmane, sljedeće prevare, nove zablude… Ritam se u tom ciklusu na višoj razini postiže time što svaka od deset nenaslovljenih pjesama završava naslovnom sintagmom (... *u opetovanju/ izgubljenog/ otajstva/ slobode*; … *nutarnje/ pripadnosti/ otajstva/ slobode*; … *i povjerljivosti/ otajstva slobode*; … *nedostupnosti/ otajstva slobode*; … *odškrinuti vrata/ otajstva/ slobode* i sl.). Naravno, i takav ritam ima funkciju. Naime, recipijent se uljuljka u čitanje, u magiju poezije, kad

skoro zaboravi na naslovnu sintagmu, ona se poput dobrog fantoma vraća, dolazi opomenuti da se ne zaboravi sloboda, da se ne zanemaruju vrijednosti koje ona predstavlja, osobito one duhovne, što se nadaje atribucijom *otajstva*. Sličan se ritmički postupak pojavljuje u ciklusu *Prozvani uzdasima*, u kojem pjesme jesu naslovljene, ali se naaslov ponavlja u posljednjem stihu pjesme. Time se, opet, tvori poseban efekt zatvorenosti, koji daje takva cirkularna struktura. Drugdje se to ponavljanje postiže na početku, kao u ciklusima *Čemerna vremena* i *Mogu sve*. U prvom svih šest nenaslovljenh pjesama počinje stihovima *glavu gore/ hrvatski jade/ čemerna si vremena/ dosegnuo*. Nije ni potrebno govoriti o učinku tako intenzivnog ponavljanja tako jakih riječi. U *Mogu sve* deset pjesama počinje s *mogu sve (...) osim* (*mogu sve proliti/ osim/ krvi naše*…; *mogu sve susresti/ osim/ nedvojbenih istina*…; *mogu sve napustiti/ osim/ napuštene duše*...).

Još jedan aspekt zvukovnog sloja ove poezije jesu glasovne stilske figure koje pronalazimo. Iako ima mnoštvo asonanci i aliteracija, ipak u dikciji dominiraju anafore i epifore te gotovo da nema pjesme bez njih. Samo neki eklatantni primjeri jesu: *ismislenosti/ i prozaičnosti/ i povjerljivosti*; *niti govori/ niti propisuje/ niti kaje*; *za življenje/ za trajanje/ za vječnost*; *kroz jad/ kroz bijedu/ kroz tugu*; *poroditi se/ uzdići se/ osloboditi se*. Ima i simploka te neobičnih i originalnih podudaranja u sredini stiha: *i u prinosima/ i u nanosima/ i u zanosima*; *i za prokazati/ i za otkazati/ i za kazati*; *za vodu na miru u viru/ za ženu na miru u krilu/ za srce na miru u hiru*.

Morfostilematski je zanimljivo precizno nijansiranje značenja prefiksacijom: *pomagati – zapomagati – odpomagati*, *ni bijegom – ni prebjegom – ni zbijegom*, *pridonositi – donositi – nositi*… Takvim se postupkom, kao što je i vidljivo, često postižu vrlo uspjele gradacije.

Na drugoj, semantostilematskoj razini, karakteristična je upotreba neologizama. Naći ćemo *ovozemaljce* s nedvosmislenim pejorativnim, ali sažalnim, neosuđujućim značenjskim konotacijama, imamo novotvorenicu *stoljetovanje* s jakim domoljubnim konotacijama te mnoge druge jasne neologizme kao *željenje*, *bezizlazje*, *glavoboljni (propuh)*, *neimanje*, *oduzeća*, *vjéčiti* (gl.) itd. Tome je srodna i upotreba oksimorona, figure prividne kontradikcije. Pa su moguće: *lažne istine*, *silnikove moći nemoćne*, *čiste ruke oprane u prljavštini*, *spoznaje nepoznate* i sl.

Na sinaktostilematskoj razini također se očituju karakteristične književnoumjetničke vrijednosti, kao što su inverzija i ogoljenost sintakse. Često je, naime, iskaz bez glagola ili glagol bez logičnog objekta. Time se samo povećava asocijativnost i semantička valentnost rečenog dijela iskaza. Kad se kaže, primjerice, *i obući/ i otići* ne naglasivši ni koga ni kamo, ostavlja se zapravo otvorenim svaka opcija, značenje se poopćuje, semantički dobiva astralne proporcije.

Povezano s posljednjim, toj jednostavnosti izraza doprinosi i osnovna grafostilematska osobitost – izostanak interpunkcije. Ovo se odnosi prvenstveno

na novije Milićevo pjesništvo, a može značiti više stvari: može se tumačiti kao čista misao, ona ni nema zareza, mislima su oni suvišni. Nema ni velikih slova, osim u riječima *Bog*, *Hercegovina* i *Mostar*, što je svakako znakovito. Nema upitnika iza naslova *Treba li* i *Zašto smo se stisli*. Čemu upitnici, zar doista nisu bespotrebni mislima i logici? Nema ni naslova vrlo često. Ta naslov nije ništa drugo do reklama, ono što je *trailer* za film. To je sveukupno poeziji nepotrebno, od čitatelja se traži da u pjesmu uđe neposredno, da je samim tim doživi, da se s njom suživi, da na kraju krajeva sudjeluje u njoj.

Ukupan je stil ovog pjesništva aforističan, ali na poseban, ozbiljan način, epigramatičan, ali milićevski, nekako više epski. Ispušteno je sve suvišno. A krajnja je misija ove nenametljive poezije itekako dinamična i intenzivna, s porukama o neodustajanju od traženja, čak i nakon što je napušten, ne odustaje pjesnik od prezanja, on zapravo ni ne traži, on progoni, nipošto se ne predaje…

Nadira Puškar

Alexander Sacher – Masoch
Maslinici u plamenu

Austrijski pisac Alexander Sacher- Masoch rođen je 18. studenoga 1901. godine u Wittkowitzu, Moravska. U Moravskoj se rodio igrom slučaja. Njegov otac, Arthur Wolfgang Ritter von Sacher- Masoch, po profesiji časnik, često je mijenjao odredišta službovanja.

Alexanderova ljubav prema književnosti i pisanju nije slučajna. Njegov otac se također okušao u spisateljskim vodama i bio poprilično uspješan. Pisao je pod pseudonimom Michael Zorn i objavio nekoliko romana i niz kratkih priča. Po njegovom romanu *Izmedu rijeke i stepe (1936)*, 1938. godine je snimljen film sa Attilom Hörbiger u glavnoj ulozi.

Iako je upisao i uspješno završio studij kemije u Grazu 1925. godine, mladi Alexander se nije dugo bavio znanošću. Po završetku studija otišao je u Berlin, gdje je jedno vrijeme radio u laboratoriju Siemens i Halske. Ipak, svakodneni, uniformirani život nije odgovaro njegovom senzibilitetu. Napustio je znanstvenu karijeru i zaplovio boemskim vodama neizvjesnosti.

Njegov književni opus dotiče se podjednako privatnoga i javnog. Alexander je veoma rano imao priliku osjetiti što znači biti bez domovine. Budući da je njegov otac bio časnik, obitelj Sacher- Masoch neprestano se selila iz mjesta u mjesto, iz zemlje u zemlju. Malom Alexanderu je to teško padalo, jer nikad nije mogao biti kod kuće i svugdje je bio stranac. Te je svoje osjećaje boli i zbunjenosti pretočio u roman *Parada (1947)*. U ovoj priči prikazana su dva oprečna svijeta, sukobljeni su otac i sin, stara i mlada generacija. U svijetu starih još je uvijek bio prisutan snažan osjećaj odanosti državi, njenoj vojničkoj disciplini i redu. Svijet mladih, međutim, želio je popustiti stege, osloboditi misli i osjećaje neprimjerene svijetu jakih vojničkih figura. I dok vojnika vodi osjećaj dužnosti zbog kojega je spreman ići na kraj svijeta, dječak sanja o pravom domu, dječijoj sobi i priči za laku

noć. U romanu *Pustolovno ljeto (1947)*, eksperimentirao je sa žanrom kriminalističkoga romana. Mjesto događanja je tipičan mali grad čiju svakodnevnicu i mir poremeti iznenadno misteriozno ubojstvo. Osim romana pisao je i kratke priče. Tako su nastali naslovi: " Četiri lule", " Djedove naočale", "Raj", " Suza" i druge kratke priče koje je objavljivao u raznim berlinskim časopisima.

Sacher-Masochova kulturno-stvaralačka djelatnost je bila doista široka. Osim spisateljstva bavio se i kazalištem, te je u znamenitom glasilu socijaldemokratske partije *Vörwärts* djelovao prvo kao kazališni kritičar, a potom i kao urednik kulturne rubrike i član umjetničkog savjeta glasovitoga berlinskog *Volksteatra*. Te godine istrajnoga i predanog rada tekle su mukotrpno. Alexander je i u ratu ostao naklonjen političkoj ljevici, pa je bio pod stalnim pritiskom tadašnjih vlasti. Satisfakciju u obliku mirovine dobio je tek u šezdesetim godinama. Zahvaljujući toj mirovini, 1990. je utemeljena zaklada Alexander Sacher-Masoch.

Iako su mu česta seljakanja uvjetovana očevom službom teško padala, iz njih se izrodila jedna sretna okolnost. Nakon prvih godina Alexanderovog školovanja u Beču i Grazu, obitelj Sacher-Masoch se preselila u Mađarsku, gdje je mladi Alexander maturirao u jednoj od mađarskih škola. Perfektno je naučio mađarski jezik i postao vrsni prevoditelj, pa je tako preveo čak 34 romana različitih mađarskih autora na njemački jezik.

Ženio se dva puta. Prvi put je oženio Ruth Schlesinger sa kojom je dobio kćer Barbaru. Drugu ženu, Milicu, upoznao je u godinama izgnanstva u tadašnjoj Jugoslaviji. I s njom se razdvojio 1955., no nikada definitvno. Supružnci su imali odvojene stanove, ali su uvijek bili u kontaktu i njihova se ljubav nikada nije ugasila. Milica, kći iz dobrostojeće građanske obitelji, nije mogla podnijeti česte Alexanderove finansijske uspone i padove, koji su bili posljedica njegove neodgovornosti. Alexander je često unaprijed uzimao novac za projekte koje još nije bio dovršio, a zarađeno bi otišlo isto onako brzo kako je i došlo. Ipak, Milicu je iskreno voljeo. Ona je bila njegova muza. Njoj u spomen, stvorio je lik Mile u romanu *Maslinici u plamenu*.

Bio je polu – Židov. Iako nije bio religiozan, kao humanist nije se mogao pomiriti s činjenicom da šutke i pognute glave promatra strašne događaje koji su se u to vrijeme zbivali u svijetu. Bio je svjedokom i Prvog i Drugog svjetskoga rata. Zajedno sa Kurtom Neumannom izdavao je časopis *Neue österreichishe Blätter*. U ovom je časopisu 1938. objavio uvodnik u kojemu je oštro kritizirao fašizam. Zbog toga je dospio na listu veleizdajnika i morao je napustiti zemlju. Pobjegao je u Beograd gdje je radio kao novinar korespondent švicarske vlade za glasilo *Berner Bund*. Kada je Jugoslavija 1941. pristupila paktu triju sila (Njemačka, Italija i Japan), svi su Austrijanci i Nijemci trebali biti protjerani iz zemlje. Alexander je, međutim, uspio ostati zahvaljujući svojim novinarskim poznanstvima. Priključivši se partizanskom pokretu otpora, napustio je Beograd i otišao za Dalmaciju gdje je na otoku

Korčuli boravio tri godine. Iz ovih godina izgnanstva nastala su dva njegova značajna djela: roman *Maslinici u plamenu (1943.)* i zbirka pjesama *Doba demona (1940.)*. Pisao je i prozu pod naslovima *Bepo i Pule (1949.)* i *Plaotina (1963.)*. Na Korčuli se upoznao sa austrijskim dramatičarem Franzom Theodorom Cskorom na kome je utemeljio lik pjesnika- emigranta Fritza Theobalda u romanu *Maslinici u plamenu*.

Dvojica književnika 1944. zajedno bježe sa privremeno okupiranoga otoka. Odlaze u Bari koji su tada kontrolirale engleske trupe. U Beč se vratio 1946. godine. Zajedno sa Milom Dorom i drugim povratnicima emigrantima 1947. godine obnavlja rad austrijskoga PEN-a. Organizacija je promovirala mlade austrijske autore. U suradnji sa drugim književnicima, Sacher-Masoch je 1946. pokrenuo časospis *Österreichisches Tagebuch*. Bio je angažiran i u radu demokratskoga časopisa *Union*.

Njegov roman *Brnistra(1951.)*, te zbirka kratkih pripovjesti *Četveronožne priče (1953.)* potječu iz poslijeratnoga doba. Svoje kratke priče, kao i kratke priče svojega oca objavljivao je u brojnim časopisima poput *Land und Garten*, *Švicarska domaćica*, *Dom i život*, te u podlistcima *Welta*, *Süddeutsche Zeitunga*, *Tagesanzeigera* i drugih. Kako je volio kuhati, sastavio je knjigu recepata *Jedan kuhar*. Knjiga nikad nije objavljena jer se navodno radilo o plagijatu. Radio je i na knjizi *Svjetska povijest cigana*, međutim, projekt nikad nije priveo kraju.

Volio je ljude i bio je rado viđen u svakom društvu. Ovaj nadahnuti i vrijedan stvaratelj, te nadasve humanista, ostao je zapamćen kao džentlmen i dobar prijatelj. Dame ga se sjećaju po šarmu i finim manirima, a gospoda kao čovjeka uvijek spremnoga pružiti ruku prijatelju ili neznancu u nevolji. U Hrvatskoj su ga veoma voljeli pa su ga naposlijetku prozvali "naš Saša". Umro je 17. kolovoza 1972. u Beču, gdje je i pokopan na groblju Grinzing.

Maslinici u plamenu

Proživjevši sedam desetljeća, Alexander Sacher-Masoch bio je svjedokom velikih socijalnih previranja i kriza. Još je od djetinjstva bio prisiljen na česte selidbe. Svugdje je bio voljen, uvažavan i uspješan, ali nikada do kraja prihvaćen. Bio je poput stabla kojemu su isčupali korijene. Židovstvo i osjećaj nepripadnosti ostavili su na njemu duboke tragove. Čežnja za pravom domovinom koja bi ga bezuslovno prigrlila i voljela, tematika je prisutna gotovo u svakome njegovom djelu. Još kao dječak, Alexander je uvijek iznova morao sticati prijatelje i prolaziti kroz teške rastanke sa njima. To kao da ga je pripremilo za nesigurna vremena koja će doći. Njegov identitet je zauvijek ostao obilježen etiketom stranca. O svojoj apatridskoj sudbini progovara kroz lik Pierra u *Maslinicima u plamenu:*

"Puno prije nego je Hitler izmislio arijevce, ljudi su izmislili 'strance, koje je dopušteno gledati sa prezirom. Pritom ih je najmanje smetalo to što su i sami svakoga trenutka mogli postati 'stranci', ovisno o ćudima doba. A doba se mijenjaju, prolaze, no stranci ostaju."[1]

Tijekom Drugoga svjetskog rata, pojačan je udar na Židove. Nije im se dobro pisalo. Hitlerovi progoni su postali još strahovitiji i spasiti živu glavu za Židove je bio uspjeh. Alexander je iz Austrije pobjegao u Beograd, iz Beograda na Korčulu. Činilo se da njegovom izgnanstvu nema kraja. Ipak, po završetku rata, kada se konačno vratio u Beč, shvatio je da nikad neće dobiti toliko željeno, potpuno priznanje. Kao netko tko nije "bio tu" u najtežim godinama političke krize, nije bio tretiran kao oni koji su cijelo vrijeme bili u Austriji i koji su se sada zbog toga dičili. Dakako, potpuno je jasno što bi se dogodilo da je za vrijeme Hitlerovih progona jedan pisac židovskoga podrijetla ostao u Beču.

Maslinike u plamenu Sacher-Masoch je napisao 1943. godine za vrijeme svoga trogodišnjeg boravka na Korčuli. Iz očevidnih političkih i osobnih razloga, ovo je djelo, međutim, objavljeno tek nakon 1956. Temelj romana je piščeva autobiografija. Ipak, na izraz "autobiografski" treba gledati sa određenim otklonom. Likovi iz romana nisu puke preslike pisca i ljudi koje je poznavao, niti je roman ključ za odgonetavanje njihove konačne sudbine. Istina je da su stvarni likovi piscu poslužili u oblikovanju njegovoga romana i da je radnja najvećim dijelom utemeljena na stvarnim povijesnim događajima. Stoga na podudarnosti iz životnih okolnosti stvarnih i fikcionalnih likova treba gledati kao na izvor inspiracije, podsticaj da se klupko priče razmota. Glavni lik Pierre (Alexander) je izgnanik židovskoga podrijetla koji na Korčuli upoznaje Milu (Milicu Leitner), djevojku s kojom će željeti provesti ostatak života. Mila je bila kći iz ugledne i dobrostojeće obitelji. Njezin otac, zagrebački odvjetnik i visoko odlikovani časnik austrijske vojske, doktor Feldmann (Marko Leitner), odbija pobjeći iz tada antisemitististički nastrojenoga okruženja, jer je svjestan da je jedan od rijetkih koji mogu pomoći svom židovskom narodu. Naposljetku, tu je i pjesnik Frtiz Theobald (Theodor Cskor).

Priča počinje u Beogradu. U tijeku je Drugi svjetski rat. Upoznajemo se sa likom emigranta Pierra, koji ubrzo shvata da za njega, kao za Židova, ni Beograd više neće biti sigurno boravište. Iz Beograda se prebacuje za Bosnu, gdje kratko vrijeme boravi u Sarajevu, a potom bježi u Dalmaciju, ponovno iz straha za goli život. Pierrovo je putovanje, čini se, beskonačno. To putovanje je pozadinski motiv koji oblikuje temeljnu tematiku ovoga romana, sudbinu ljudi apatrida. Pierre je svugdje samo prolaznik. Svjestan je da si u vremenima u kojim živi ne

[1] Alexander Sacher-Masoch: *Maslinici u plamenu*, Split: Književni krug, 2004., Str.33 (Prijevod sa njemačkog : Ivica Duhović- Žankić).

smije dopustiti luksuz da se vezuje za ljude. Želi li preživjeti, mora ostati neprimjetan, gotovo nevidljiv:

> *"Pierre je brzo shvatio da i sam ima bezizražajnu masku. Mi više ne smijemo imati svoja lica, nitko ne smije zamjetiti da smo ljudi, mislio je. Tako nas nitko neće pronaći."*[2]

Kao i svi drugi ratovi, i ovaj rat nalik je maskenbalu. Naizgled pitoma stvorenja postaju divlja. Na površinu izlazi ono najgore u ljudskoj prirodi. Stavljaju se i skidaju maske. U tom šarenom ludilu Pierre upoznaje mnoge ljude, i dobre i loše. Od poznanstava sa prelijepom Sarajkom Arsijom i Židovom Oskarom Korinthom ostat će mu samo sjećanje. Arsija će ostati u Sarajevu, a Oskar će od prevelike tuge zbog ženine nevjere dići ruku na sebe. Ovog neobičnoga čovjeka Pierre je upoznao u Dalmaciji. Jadnik se prilijepio uz Pierra jer je konačno našao mrvicu razumijevanja, na nekoga kome će indirektno ispovjediti svoju ljubavnu tugu. Oskar Pierru priča o svom nekada sretnom životu u Sarajevu u kojem je ostavio suprugu. Ona navodno nije htjela bježati sa njim, kako bi spasila njihovu imovinu. Oskar je morao otići kako bi spasio vlastiti život, ali je zapravo iz dana u dan polagano umirao iznutra i Pierre je primjećuje da on "*biva svakim danom sve sitniji, (da) nestaje kao biljka kojoj su oduzeli zemlju…"*.[3] Oskar je Pierru svakoga dana čitao pisma koja su navodno stizala od njegove žene, a koje je zapravo pisao sam sebi. To su pisma puna ljubavi i brige za njega. Ta nježna osjećanja, međutim, Oskarova je supruga već odavno prestala gajiti. Pierre to saznaje u razgovoru sa jednim poznanikom iz Sarajeva, koji mu nakon Oskarove smrti oda da se gospođa Korinth već od prvog dana okupacije odala druženju sa "arijevcima". Rat, dakle, ne razara samo imovinu. Naprotiv, postaje potpuno jasno da je materijalno kao nešto nadoknadivo potpuno irelevantno u usporedbi sa ljudskim životom. Ono što je ubilo Oskara nije toliko bila čežnja za domom, koliko uništena iluzija o bezuvjetnoj ljubavi.

Rat kao besmisleno ludilo je također motiv koji uokviruje uvijek iznova aktualnu temu "stranca". Biti stranac znači biti ograničen strahom i nesigurnošću. Ta istina je nažalost jednaka i u ratu i u miru. Pierre se osjeća stjeranim u kut i ne zna više kamo da krene:

> *"Vrijeme je zasićeno strahom, lišeno sna i odmora. Kamo? Sva se vrata zatvaraju."*[4]

---

[2] Alexander Sacher-Masoch: *Maslinici u plamenu*, Split: Književni krug, 2004., str.6 (Prijevod sa njemačkog : Ivica Duhović- Žankić).

[3] Alexander Sacher-Masoch: *Maslinici u plamenu*, Split: Književni krug, 2004., str.13 (Prijevod sa njemačkog : Ivica Duhović- Žankić).13

[4] Alexander Sacher-Masoch: *Maslinici u plamenu*, Split: Književni krug, 2004., str.14 (Prijevod sa njemačkog : Ivica Duhović- Žankić).

On unaprijed žali ljude koji će uskoro dijeliti njegovu sudbinu i ne osuđuje ih jer zna da kao što "sit gladnom ne vjeruje", ni čovijek koji ima domovinu ne razumije stranca. Dotada mirni otok prvi puta bombardiraju Nijemci. Dolazi i prvi val izbjeglica. Uskoro će i otočani sami postati izbjeglice. Uskoro će izgorjeti toliko gajeni maslinici. I Pierre će oplakivati maslinike i svoju novu domovinu. On se na otoku udomaćio, srastao sa ribarima, vinom, veseljem, mirisom borova i morem. Skrasio se sa svojom Milom, djevojkom koja je kao izbjeglica stigla na otok, u njihovoj kućici sa cvijećem. I baš kada su mislili da su pronašli sklonište i mir, Nijemci su zapalili ono što su ljudi mukotrpno i strpljivo gajili dugi niz godina. Zapalili su simbol mira – maslinike:

> *"Znaš li brate, što znači kada ti izgore masline? Sadio ih je tvoj otac i tvoj djed, jer takvo stablo rađa tek nakon dvadeset i tri godine. Masline dozrijevaju sporo, kao mir. (...).Znaš li, brate, što znači kad maslinici plamte i to samo zato što su došli muškarci bez srca, došli su bezbožnici s brzometnim pištoljima labavo zataknutim o pojas? I zapalili su tvoja stabla maslina, a ona su tvoj kruh. Šćućuren iza nekog brežuljka gledaš, lice ti je blijedo a koža znojna, od bola i od srdžbe. Još iste noći odmetnut ćeš se i ti u šumu, k samotnjacima koje su nužda, nasilje i smrt stjerali zajedno i koji su postali tvrđi i od nužde i od nasilja i od smrti."*[5]

I dok uplašeni traže sklonište i domovinu koja će im pružiti sigurnost, jedan Židov prkosno odbija napustiti hrvatski grumen zemlje jer ga bezuvjetno voli. To je odvjetnik doktor Feldmann, otac Pierrove Mile. On uživa veliki ugled u Hrvatskoj. Počasni je časnik austrijske vojske i uvaženi odvjetnik. Međutim, on se ne smatra toliko Židovom, koliko Hrvatom. To Nijemice, međutim, ne zanima. Doktor Feldmann zna da je njegov život u opasnosti, ali zna i to da ne bi mogao živjeti sa činjenicom da je kao privilegirani Židov napustio prijatelje u nevolji. Stoga je ostao i borio se do samoga kraja. Nisu pomogle ni Miline molbe, kao ni diskretni savjeti njegovih arijevskih poznanika. Doktoru je Feldmannu austrijska država kao svom počasnom časniku dosta dugovala i mnogo su mu puta nudili da napusti Hrvatsku i spasi svoj život. Međutim, doktor Feldmann nije ponudu iskoristio za sebe. Pomagao je drugim Židovima, nabavljajući im propusnice za bijeg. Skrivao je njihovo blago, jer je bilo sigurno da je zadnji kod koga će ga Nijemci tražiti. Kada, međutim, jednoga dana, biva svjedokom prizora u kojem Nijemci na smrt pretuku mladića samo zato što je Židov, biva slomljen i posramljen:

> *"Stajao sam u blizini, u nekoj kućnoj veži, i nisam se mogao pomaknuti. Ja, Markus Feldmann? Čije ime je u izvješćima Prvoga svjetskog rata upisivano među imenima najsmionijih, tko je bio ustrajani dragovoljac za sve*

[5] Alexander Sacher-Masoch: *Maslinici u plamenu*, Split: Književni krug, 2004., str.57. (Prijevod sa njemačkog : Ivica Duhović- Žankić).

noćne napade, čovijek koji je u jednom jurišu zaradio tridest topova? Jesam li to ja, Markus Feldmann, koji se naposljetku izjasnio kao Hrvat i koji je branio ovaj grad od pljačkaški raspoloženih ostataka austrijske vojske? Stajao sam tamo i gledao kako su zatukli mladog Hirscha naočigled njegove majke. I nisam prišao, čuo sam kako mu pucaju kosti , nisam ih pokušao spriječiti, skriven samo sam posmatrao. Žena s kojom živim već deset godina nije me prepoznala kad sam se vratio doma. Tako sam postao stranac u vlastitoj kući. Točno znam kada se to dogodilo."[6]

Sacher-Masoch kroz Feldmannovu priču tretira motiv srama. Sram je u Feldmannu potisnut. Duboko u sebi on osjeća grižnju savjesti zbog svog agnosticizma i indiferntnosti prema Židovstvu. Židovstvo je nešto sa čime je rođen, ali prema čemu ne osjeća nikakvu obvezu. Njegovi otac i majka su bili Židovi, ali on postaje Židovom tek kada shvati da je to jedino što mu je dozvoljeno. Židovska ga zajednica bezuvjetno prihvata. To je njegova jedina domovina :

"Dok god sam živ, dok god budem disao, želim biti u službi svojega napaćenog naroda. Ja sam Židov. Postao sam to sada, ovih dana i tjedana."[7]

Jedna od posljednjih scena u knjizi je Feldmannova borba za spašavanje Sarah Hirsch. To je majka nasmrt pretučenog mladića, ali i njegova prva dječačka ljubav koju je potisnuo i zaboravio boreći se za ugled i uspjeh. Nažalost, propusnica koju je nabavio za Sarah stiže prekasno. Ona umire od tuge za svojim sinom. Ta činjenica egzorcira Feldmannov potisnut sram i umrljanu savjest. On odlazi u smrt, znajući kako jedino tjelesna smrt može oživjeti njegov duh. Korača do njemačkog štaba i prijavljuje svoj "kukavičluk"- činjenicu da nije reagirao na ubijanje nedužnoga čovijeka. Nijemci ga sprovode na vlak za Auschwitz, ali Feldmann mirno korača u tamno carstvo smrti - jedinu domovinu potlačenih.

Sacher- Masochov stil pisanja je jednostavan, gotovo novinarski. Rečenice su kratke i odmjerene, a opisi precizni. Ipak, njegovim rečenicama ne nedostaju emocije. One, naprotiv, bujaju ispod prividne suzdržanosti. Na taj način je mnogo više rečeno. Šutnja skriva nešto strašno. Zatomljeni vrisak progovara iz nje i progovara ono užasavajuće. Rastureni domovi iobitelji, prekinute mladosti, izgubljena vjera u ljude, teme su o kojima Sacher- Masoch piše novinarski objektivno, a ipak sa puno emocija i duha. Zahvaljujući novinarskoj crti u piščevom stilu prenesen je duh ondašnjeg vremena. Jasne i jezgrovite rečenice obogaćene

[6] Alexander Sacher-Masoch: *Maslinici u plamenu*, Split: Književni krug, 2004., str.89. (Prijevod sa njemačkog : Ivica Duhović- Žankić).

[7] Alexander Sacher-Masoch: *Maslinici u plamenu*, Split: Književni krug, 2004., str.86 (Prijevod sa njemačkog : Ivica Duhović- Žankić).

su osjećajnom punoćom i dijalektom prostora sa kojim pisac dolazi u doticaj. Kronološki struktuirana fabula isprekidana digresijama je simbol pomutnje koju u dotada mirne i normalne živote unosi rat. Tehnikom retrospektive, Sacher-Masoch na izvanredan način pravi kontrast između mira i rata, razboritosti i ludila.

Sudbina ljudi koji tragaju za domovinom, odnosno sudbina svih onih koji svoju domovinu nemaju, uvijek je ista. Takva je sudbina Židova. Takva je sudbina Armejaca, ali i mnogih drugih. Danas se ratovi vode u miru. Ekonomske emigracije preplavile su političke. Ljudi iz nerazvijenoga svijeta u potrazi za boljim životom napuštaju svoju domovinu. Zbog toga ovaj roman svojom suvremenom tematikom posjeduje univerzalnost koja korespondira sa ratnim i poratnim vremenima u kojima se još uvijek događaju krupne društvene promjene. Globalizacija, tema prisutna i u ovom romanu, priča je o najezdi ljudi iz prostora siromašnih u prostore bogatih u potrazi za boljim životom. Priča Pierra ili Feldmanna je priča pojedinaca, ali i priča svih nas.

Sabina Konkić

Elementi Nietzscheove filozofije u poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića

Sažetak:

U radu namjeravam pronaći elemente Nietzscheove filozofije u pjesništvu Silvija Strahimira Kranjčevića. Tumačenjem Nietzscheovih djela *Volja za moći* i *Tako je govorio Zaratustra*, koja su ključna za razumijevanje njegove filozofije, pokušat ću neke elemente njegovih filozofskih opservacija zapaziti i u Kranjčevićevoj poetici i potkrijepiti ih adekvatnim stihovima. Naročito je zanimljiva ideja Boga kod Nietzschea i Kranjčevića i način na koji obrađuju u svojim djelima kult Boga. Oni Boga, kao simbol savršenstva i vječnosti obrađuju u modernom duhu nastojeći što više približiti Apsolut čovjeku.

Njihov Bog na taj način postaje svakodnevni Bog, posvuda prisutan, među ljude doveden i čak poprima obličje običnog čovjeka. U prezentiranju ove ideje Nietzsche je svakako bio mnogo radikalniji proglasivši smrt tradicionalnog Boga. Nietzschea i Kranjčevića veže modernistički svjetonazor u poetici (zrela moderna i postmoderna uveliko počivaju na Nietzscheovoj filozofiji, a i Kranjčevićeva poezija nagovještava modernističke tendencije u književnom stvaranju na južnoslavenskome prostoru).

Zajednička im je i težnja za odvajanjem vjere od vjerskih institucija i sarkastičan odnos prema crkvi koja guši ljepotu vjere. U filozofskom učenju Nietzschea i Kranjčevićevoj poeziji mogu se primijetiti i elementi panteističkog poimanja svijeta koje je inače vrlo blisko modernoj poetici. Taj panteizam primijetimo u njihovom dovođenju Boga u prirodu, među ljude, kroz zapažanje Boga u svemu što nas okružuje, a ne kao nečeg onostranog, nespoznatljivog. Nietzscheova ideja nadčovjeka kao spoja animalnog, ljudskog i božanskog može aludirati na tu činjenicu.

Ključne riječi: očovječeni Bog, panteizam, ideja Prometejeve žrtve.

UVOD

U Kranjčevićevoj[1] poeziji možemo pratiti smjenu različitih svjetonazora, počev od patriotskog zanosa koji je dominirao u njegovim najranijim pjesmama pisanim u duhu romantizma, preko pjesama sa naglašenom socijalnom tematikom, pa sve do najvećih pjesničkih ostvarenja u kojima Kranjčević u duhu moderne obrađuje velike univerzalne teme ljudske egzistencije.

Kranjčević je među prvima nagovijestio prodor modernističkih tendencija u književnom stvaranju na južnoslavenskim prostorima. Tako je moguće u nekim njegovim pjesmama prepoznati ček i elemente filozofije apsurda i egzistencijalizma koja je značajno obilježila epohu moderne i postmoderne, ali i elemente filozofskog učenja Friedricha i Nietzschea[2] koje je također snažno uticalo na formiranje načela moderne

[1] Silvije Strahimir Kranjčević rođen je u Senju 17. februara 1865. godine gdje pohađa gimnaziju, a studij teologije započinje u Rimu. Ubrzo napušta studij i razočaran dolazi u Zagreb gdje pohađa učiteljski tečaj. Zbog napuštanja studija teologije i sumnjivog tematiziranja Boga u svojim djelima, bit će oštro kritikovan od strane katoličkih redova za besramno širenje ateizma. Dolazi u Bosnu i službuje u Mostaru, Livnu, Bijeljini i Sarajevu. Objavio je četiri zbirke pjesama: Trzaji (1902.), Pjesme (1908.), Izabrane pjesme (1898.) i Bugarkinje (1885.). Bio je urednik časopisa Nada u Sarajevu (1895-1903) i napisao je veliki broj književno-kritičkih osvrta, bilješki itd. 1898. godine u trideset i trećoj godini života ženi se Gabrijelom Anom Kašaj sa kojom će dobiti kćerku Višnju. 1904. godine biva izabran za profesora i direktora Trgovačke škole u Sarajevu , a 1905. godine izabran je za člana Hrvatskog pedagoško- književnog zbora u Zagrebu. 1908. zdravstveno stanje mu se pogoršava i umire 29. oktobra, a sahranjen je na sarajevskom groblju Koševo. Posmrtno će biti objavljena njegova zbirka Pjesme. Njegove početne pjesme pisane su uglavnom u duhu romantizma, ali kasnije će on krenuti drugačijim putem sve više pišući u duhu moderne i u toj fazi će nastajati njegova najbolja pjesnička ostvarenja.

[2] Friedrich Wilhelm Nietzsche rođen je u Rockenu u Prusiji 15. oktobra 1844. godine, a umro u Weimaru 25. avgusta 1900. godine. Njegov otac je bio luteranski sveštenik. Nietzsche je gledao kao mali svog oca kako godinu dana umire u neviđenim mukama, što je znatno uticalo na njegove sumnje u Božije postojanje, upravo zato što je njegov otac toliko izmučen, a služio je Bogu. Poslije očeve i bratove smrti porodica Nietzschea šalje u internat Pforti poznat po strogom vjerskom odgoju. U internatu je bio izuzetno marljiv i pokazao je interes za vjerski odgoj, ali je bio i pretjerano ozbiljan. Nakon internata upisuje studij teologije u Bonnu sa namjerom da postane sveštenik kao i otac. Međutim, na Uskrs 1865. godine odbija se pričestiti u crkvi, napušta studij i posvećuje se studiju klasične filologije, te biva fasciniran filozofijom starih Grka prije Sokrata. Poznato je njegovo prijateljevanje sa Rihardom Wagnerom, ali zbog Wagnerove kršćanske orijentacije Nietzsche prekida njihov blizak odnos. U početku je pisao pjesme, filozofske tekstove potpisujući se kao Dioniz ili Razapeti. 1889. godine u Torinu doživljava duševni slom sažalivši se nad iznemoglim konjem na torinskim ulicama i od tada se o njemu u Weimaru brine njegova sestra Elizabeta koja je bila nacistički nastrojena i falsificirala njegova djela koja je Treći Rajh zloupotrebljavao pogrešno razumijevajući Nietzscheovu filozofiju. Bio je strastveni kritičar vladajućeg morala i religije koji su po njemu izgrađeni na nemoralu i zagovornik ideje da treba u svijetu stvoriti novi poredak stvari. Njegova velika filozofska djela su: Volja za moć, Tako je govorio Zaratustra, Antikrist, Sumrak idola, S onu stranu dobra i zla, Slučaj Wagner, Uz genealogiju morala, Rođenje tragedije.

poetike. Naime, možemo govoriti o uskoj povezanosti nekih Kranjčevićevih ideja koje je obradio u svojim pjesmama sa Nietzscheovim filozofskim opservacijama.

U tom smislu nameće se ideja novog razumijevanja Boga kao ključna tema Nietzscheovih djela i dominantan motiv Kranjčevićevih pjesama. Moguće je zapaziti sličnost u Kranjčevićevom i Nietzscheovom tumačenju Boga. I dok se u Kranjčevićevim pjesmama neprestano nameće ideja odsustva Boga, Nietzsche još radikalnije pristupa toj ideji i proglašava smrt tradicionalnog Boga.

Zapravo, Nietzsche proglašava smrt Boga kojeg je čovjek stvorio tj. njegova vizija Boga je ateističke naravi, pa takav Bog može i umrijeti. Kako Kranjčević i Nietzsche insistiraju na antropocentrizmu, jednostavno u tom slučaju Bog mora otići iz kosmosa kako bi čovjek mogao da vlada. Nietzsche je takvu ideju najbolje objasnio u svom djelu *Volja za moći* i *Tako je govorio Zaratustra* gdje podrobno objašnjava osnovne stavke svoje filozofije.

S druge strane, i Kranjčević se u pojedinim pjesmama, svjesno ili nesvjesno, približava ničeanskom načinu poimanja svijeta. Naročito se dodiruju kroz ideju prisustva očovječenog Boga u svijetu, odnosno kroz ideju prizemljenja metafizičkog.

Tako je moguće Nietzscheovu ideju nadčovjeka poistovijetiti sa Kranjčevićevom idejom očovječenog Krista koji biva doveden među ljude i združen sa njima.

Sličnost između Nietzscheove i Kranjčevićeve poetike zapažamo i u ideji buntovne pobune protiv autoriteta koje prožima njihova djela, potom kroz ideju panteističkog poimanja svijeta, te kroz motiv odsustva Boga u ovozemaljskoj dimenziji. Zanimljivo je da sličnosti možemo tražiti čak i u biografskim podacima ova dva velika stvaraoca.

Ideja prizemljenja metafizičkog u Nietzscheovoj i Kranjčevićevoj poetici

Motiv "očovječenog" Boga

U svom djelu *Tako je govorio Zaratustra* Nietzsche je kroz Zaratustrino[3] propovijedanje obradio ideju odsustva Boga u svijetu i nagovijestio ideju nadčovjeka (Uebermensch) kojeg možemo razumijevati kao novog očovječenog Boga, svakodnevnog i bliskog ljudima.

[3] Zaratustra je bio veliki religijski reformator drevnog Irana i živio je u 5. ili 6. stoljeću prije Krista. Štitio ga je princip dobrote *ahura mazda*. Kad je napunio 30. godinu života sveti besmrtnici su mu dali otkrovenja kojima je odolijevao raznim kušnjama, odrekao se poštivanja bogova tadašnjeg Irana i propovijedao je dobru pročišćenu vjeru koja je usmjerena na borbu protiv dobra i zla. Njegova vjera je bila monoteizam, iako je naginjala i dualizmu. Smatra se da je njegova majka bila djevica i da je začela Zaratustru trakom svjetlosti, zbog čega je on smatran prorokom sa nadnaravnim moćima, a neprijatelji su ga neprestano pokušavali ubiti i konačno su u tome uspjeli, ubivši ga na molitvi u 77. godini života.

I u svom drugom velikom djelu *Volja za moći* on naglašava ideju nadčovjeka ili novog čovjeka koji treba da postavi nove vrijednosti u svijetu jer je, prema Nietzscheu, čovjek taj koji je unio vrijednosti u stvari, pa kada se ukinu u svijetu sve kategorije koje je čovjek uveo (bitak, jedinstvo, svrha, smisao...), on zapravo postaje bezvrijedan. U svojoj filozofskoj poemi *Tako je govorio Zaratustra* Nietzsche slavi i uzvisuje čovjeka: ***Vi gledate naviše kad ištete uzvišenja, a ja gledam naniže, jer ja sam uzvišen.***[4] Tako Niče u ovom svom djelu predstavlja samog Zaratustru kao oličenje nadčovjeka.

Kranjčevićevu repliku na Nietzscheovu ideju nadčovjeka pronalazimo u liku Krista u njegovim pjesmama kojeg on spušta sa pijadestala nedodirljivosti i nespoznatljivosti dovodeći ga među običan puk, približavajući ga narodu kroz što iščitavamo kod Kranjčevića šopovsku ideju svakodnevnog Boga. Ta ideja najbolje zaživljava u pjesmi ***Resurrectio***.

U ovoj pjesmi najbolje dolazi do izražaja simbolička funkcija figure Krista koji sada predstavlja očovječenog Boga ili obogotvorenog čovjeka čime je postignuto prizemljenje i pohistoričenje metafizičkog. Bog na taj način postaje djelatan činilac svakodnevne ljudske akcije, a ne samo puki simbol u religiji i vremenu.[5]

Pjesma izaziva aluziju na francusku buržoansku revoluciju 1789. godine gdje se usred krvoprolića za vrijeme revolucije na ulicama Pariza, kao borac za slobodu među običnim ljudima, javlja Krist kojeg ljudi jedva da i prepoznaju:

Samo oni, što su zrnom pogođeni smrtno pali,
Nazriješe ispod suze, što im zadnja oči zali:

Iz neznana da je došo i u neznana da se vinu,
Ko meteor, što na časak rasvijetli pomrčinu.

Gledahu mu sjajnim tragom, izdisahu lako, tiho:
Krist je ovo s križa sašo, sad je evo u nas bio![6]

Ovdje Krist postaje Nietzscheov ideal nadčovjeka, božanstva združenog sa ljudima, a i sama slika revolucije je ovdje simbolična u smislu revolucionarnog preobraženja postojećih vrijednosti u svijetu i revolucionarne ideje očovječenja Boga.

Nikola Dogan u svom članku ***Transpersonalna religioznost: Joseph Murphy i proširena podsvijest***, analizirajući ideje američkog religiologa Jozefa Marfija, bavi se problemom psihologizacije religioznosti i dolazi do zanimljivog tuma-

[4] Nietzsche, Friedrich. *Tako je govorio Zaratustra*, Večernji list, Zagreb, 2009., str. 74.

[5] Kazaz, Enver: *Kranjčevićeva sintetička poetika*, nav. prema: *Silivje Strahimir Kranjčević*, *Izabrane pjesme*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2007., str. 15., 16.

[6] Kranjčević, Silvije Strahimir: *Izabrane pjesme*, Svijetlo riječi, Sarajevo, 2007., str. 156.

čenja Boga kao produkta čovjekove podsvijesti. Na meti Murphyjeve kritike je kršćansko vjerovanje da Isusova smrt i uskrsnuće od mrtvih može čovjeka spasiti. On drži da je to zabluda, jer čovjek, zapravo, sam sebe diže od mrtvih. Zato on i preporučuje: "Kad se odreknemo starih vjerovanja, praznovjerja i zabluda, mi uskrsavamo od mrtvih i spoznajemo prisutnost Boga u sebi." Murphy ide korak dalje te tvrdi da je sam čovjek uosobljeni, utjelovljeni Bog i kaže: "Vi ste individualizirani izraz Boga, i ovdje ste da biste izrazili sebe na nov i prekrasan način. Čovjek je sam sebi spasitelj od vlastite grešnosti neznanja, jer čovjek je skrivena moć i sila, čovjek je sam sebi Krist."[7] U ovakvom Murphyjevom učenju prepoznajemo Nietzscheovo i Kranjčevićevo poimanje ideje Boga.

Motiv Božijeg odsustva u ovozemaljskoj dimenziji

Osnovna atomsfera koja preovladava u Nietzscheovim i Kranjčevićevim djelima je slična atmosferi koja vlada u brojnim postmodernističkim djelima, atmosfera odsustva Boga u apokaliptičnome svijetu.

Kranjčevićevu repliku Nietzscheovoj ideji o nepostojanju Boga i najadekvatniji primjer za sliku svijeta bez Božijeg prisustva pronalazimo u njegovoj pjesmi ***Zadnji Adam*** u kojoj se sve vrijeme nameće ideja odsustva Boga, a u centru kosmosa je čovjek, prvi biblijski čovjek na Zemlji Adam/Adem, koji ujedno postaje i posljednji čovjek u svijetu.

Prije svega, u pjesmi je prisutan ironičan odnos prema temi poimanja Apsoluta kojem je sada oduzeta funkcija nedodirljivosti, nepristupačnosti, pa čak i uzvišenosti jer se ovdje više uzvisuje čovjek nego Bog. Pjesma se može razumijevati i kao oda čovjeku jer lirski subjekt pjeva kako je sve u svijetu čovjek vlastitim znojem postigao, a ne Bog:

I sve na zemlji, što se rajem zvalo.
A čovjek svojim stvorio je znojem,
Sagradiv carstvo Edenovo palo
O trudu samo svojem?!

Ovdje je naglašeno veličanje čovjeka, a ne Boga, smrt čovjeka postaje veća tragedija od smrti Boga. U pjesmi je naročito zanimljiva metafora leda kroz koju je obrađena ideja Božijeg odsustva u svijetu.

Već u prvih trinaest stihova pjesme nameće se ničeanska ideja umiranja Boga, ambijent zaleđenog prostora postaje upravo posljedica odsustva Boga u svijetu. Tako ideja vječnog leda i ništavila postaje i reakcija same prirode na takvo novo stanje u svemiru – stanje bez Boga u svijetu.

[7] Dogan, Nikola: *Transpersonalna religioznost*: *Joseph Murphy i proširena podsvijest*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2006., str. 971., 972.

Stvarnost zadnjeg Adama ne upire u činjenicu prisutnog, već upravo odsutnog Boga, a sverazdirući led postaje metafora odsutnosti Onoga koji je na početku vremena rekao: *Neka bude svjetlo*. Postajanje svijeta ledom posljedica je umiranja Boga što pokazuju navedeni početni stihovi pjesme. Bog odlazi iz kosmosa, a kosmos ostaje referencija na njegovu prazninu.[8]

U podlozi pjesme je mitska priča o Apokalipsi i biblijskom prvom čovjeku, ali Kranjčević biblijsku teocentričnu utemeljenost zamjenjuje antropocentričnom, pa se namjesto božanskog pogleda na apokalipsu u *Zadnjem Adamu* razvija ljudski pogled i s njim usklađena drama.

Na koncu, posljednji čovjek upisuje upitnik u led vlastitim noktom a ne križem, što simbolizira upitnost čovjekove egzistencije i upozorava na smisao čovjekovog života, ali time prva božanska riječ biva zamijenjena posljednjim čovjekovim upitnikom.

Ideja prometejstva kod Nietzschea i Kranjčevića

Prometejski kompleks u Nietzscheovom Zaratustri

Jedna u nizu sličnih ideja i motiva koji karakterišu Nietzscheovu i Kranjčevićavu poetiku jeste i ideja prometejstva o čijem prisustvu u Kranjčevićevim i Nietzscheovim književnim djelima se također može govoriti.

Inače, intertekstualni dijalog sa antičkim mitom o Prometeju čest je u svjetskoj književnosti. Ideja otpora čovjeka prema Apsolutu ne počinje sa Nietzscheovom filozofijom, nego i mnogo ranije. Ova ideja zaživljava još od prvog praiskonskog čovjekovog grijeha, posezanja za zabranjenim voćem, što je simbol posezanja čovjeka za božanskim. Zatim, u antičkom periodu, ova će se ideja javiti kroz mit o Prometeju, tako da je njeno prisustvo pratimo kroz cijelu povijest svjetske književnosti.

Mit o Prometeju govori o pobuni smrtnika protiv božanstva (autoriteta) i potčinjenog položaja čovjeka u odnosu na Boga. Tako se u antičkoj Grčkoj, prema mitu, titan Prometej (pola bog, pola čovjek) pobunio protiv bogova sa Olimpa i njihovog vrhovnog božanstva – Zeusa i ukrao vatru, koja je inače bila dostupna samo bogovima, te ju je donio među ljude kako bi im olakšao život. Taj njegov čin pobune protiv božanskog zakona surovo je kažnjen tako što je Prometej zakovan na kavkasku stijenu gdje su mu ptice svaki dan kljuvale utrobu koja se iznova obnavljala kako bi mu muke bile strašnije i nepodnošljivije.

---

[8] Miščin, Danijel. *U stih upisana metafizika. Ontologija i transcendencija u djelu S.S. Kranjčevića*: *Elementi Kranjčevićevog fundamentalno-ontološkog tezarija*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2004., str. 438.

Motiv pobune protiv božanstva (autoriteta) koji odlikuje ideju prometejstva susrećemo i u Nietzscheovom filozofskom učenju. Naime, u njegovoj veličanstvenoj filozofskoj poemi ***Tako je govorio Zaratustra***, kroz kontroverznu ideju nadčovjeka (Uebermensch) moguće je prepoznati ideju prometejskog duha kroz ideal novog bića koji je pola čovjek, a pola božanstvo. Nietzscheovog Zaratustru odlikuje otpor prema Apsolutu i žudnja za obožењem. Prometej je svojim činom htio razrušiti hijerarhičnost u svijetu i ono što je dostupno bogovima učiniti jednako dostupnim i ljudima i napraviti ravnopravan odnos između Boga i čovjeka. Tako Nietzscheovom nadčovjeku možemo pripisati prometejski kompleks jer i on želi dovesti u ravnopravan odnos Boga i čovjeka i zato on i jeste Nadčovjek, dakle, nešto između Boga i čovjeka.

Prometejski kompleks kod Kranjčevićevog lirskog subjekta

U Kranjčevićevoj poeziji također nailazimo na tragove ideje prometejske pobune i to naročito u njegovim antologijskim pjesmama *Mojsije* i *Zadnji Adam*.

Poema ***Mojsije*** još je jedan primjer Kranjčevićevog postupka prizemljenja metafizičkog što postiže kroz čin dijaloga između smrtnika Mojsija i boga Jehove, kroz direktno obraćanje božanstvu i glas božanstva kojim se obraća čovjeku. Simbolični su i imperativni oblici izražavanja kojima se Mojsije obraća Bogu i kojim tobože više zahtijeva nego što moli za pomoć:

...Izvedi narod moj, o Gospode,
Izvedi ga iz ropstva zlopatna
I skini mu sa vjeđa pospanih
Još onu mrenu tvrdu, zlokobnu,
Što zastire sad oči njegove![9]

Kroz Mojsijevo obraćanje Bogu imperativnim oblicima izražavanja (***izvedi***, ***skini***) vidimo njegovu superiornost kao običnog smrtnika nad vrhovnim autoritetom tj. Bogom.

Mojsije ovdje ima funkciju buntovnog borca za dobrobit svog naroda koji zahtijeva pomoć od Boga, ali na koncu i Mojsije, kao i Prometej, biva kažnjen od strane božanske sile i umire očajan zbog naroda za kojeg se toliko borio, a koji nije cijenio njegovo žrtvovanje.

U *Zadnjem Adamu* zapažamo stihove koji doslovno upozoravaju na intertekstualni dijalog sa antičkim mitom o Prometeju u vidu poređenja posljednjeg Adama sa likom Prometeja:

[9] Kranjčević, Silvije Strahimir. *Pjesme*, Mladost, Zagreb, 1972., str. 59.

Pa on je tu ko zadnji od Titana
Ko zadnji svjetlac prometejske vatre
Buntovnik, mrtve što bogove dira,
I tužitelj svemira![10]

Tako i Adam poput Prometeja postaje onaj koji stavlja čovjeka u centar kosmosa, ističe njegovu važnost, pripisuje mu prometejski kompleks borbe protiv autoriteta i buntovništva, pa on upitnik u led upisuje vlastitim noktom, a ne križem.

Osjećaj prometejstva i titanizma kao protesta povrijeđenog moralnog osjećanja i osjećaja pravičnosti prisutan je u Kranjčevićevom liku Krista u pjesmi ***Eli! Eli! Lama azavtani?*** (naziv pjesme u prijevodu sa starohebrejskog znači: Bože moj! Bože moj! Zašto si me ostavio? što su riječi umirućeg Krista na križu) gdje se Krist javlja kao od Boga ostavljen i od crkve zarobljen mučenik.

I ovdje se pokazuje uzaludnom žrtva Krista za dobrobit čovječanstva koje će mnogo vremena nakon Kristovog raspeća u ime Boga ubijati (križarski pohodi) pa se javlja ideja Boga koji je umro uzalud jer ljudi nisu ništa naučili iz njegove žrtve.

Potreba za odvajanjem vjere od vjerskih institucija u poetici Kranjčevića i Nietzschea

Odvojiti vjeru od utjecaja institucionalnog jedna je od osnovnih ideja koju Nietzsche i Kranjčević zagovaraju u svojim djelima. Vjera po sebi je nešto što ne smije i ne treba biti smješteno u okvire institucionalnog, jer je vjera poput duha koji mora biti posvuda prisutan.

U svojim djelima Nietzsche je bio izričiti zagovornik potrebe za odvajanjem vjere od vjerskih institucija jer je smatrao da upravo vjerske ustanove zloupotrebljavaju vjeru kako bi manipulirali masama. Identična ideja rađa se i u mladom Kranjčeviću koji napušta studij teologije u Rimu uvidjevši koliko je licemjerno službeno crkveno kršćanstvo i koliko najviše vjerske ustanove manipuliraju ljudima predvođene onima koji pod maskom skrušenosti, pobožnosti i poniznosti kriju najcrnje misli.

Nietzsche pak u svom djelu ***Volja za moć*** u kritici upućenoj kršćanstvu i religijskim institucijama otvoreno govori: ***Crkva je upravo ono protiv čega je propovijedao Isus i protiv čega je učio svoje učenike da se bore.***[11]

Na ovaj način on ukazuje na potrebu oslobađanja i odvajanja vjere od vjerskih institucija koje guše ljepotu vjere. On prezire kršćanstvo zbog njegovog zagova-

[10] Kranjčević, Silvije Strahimir: *Izabrane pjesme*, Svijetlo riječi, Sarajevo, 2007., str. 145.

[11] Nietzsche, Friedrich: *Volja za moći*, Naklada ljevak, Zagreb, 2006., str. 168.

ranja zagrobnog života i negiranja ovozemaljskog u čemu se nazire Nietzscheov hedonistički koncept svijeta. On naglašava da je: ***Hrišćanstvo sistem življenja, a ne sistem vjere, ono nam govori kako da živimo, ne u šta da vjerujemo.***[12]

Kao i Kranjčević, i Nietzsche se zgraža nad kršćanstvom koje je ubijalo u ime Boga (pri tome aludira na križarske pohode u kojima je stradalo na hiljade nevinih žrtvi, a koje su predvodili crkveni poglavari) iako je ubiti čovjeka najveći i neoprostiv grijeh.

Pjesma ***Hristova slika*** predstavlja kobni čin zarobljavanja Krista od strane crkvenih ustanova koje zloupotrebljavaju vjerska načela. Pjesma prikazuje kontrast: slika Krista dok je bila u prirodi, na otvorenom prostoru, zračila je ljepotom i životnošću, bila je dostupna posmatranju većeg broja ljudi, a lik Krista na njoj bio je nasmijan i zadovoljan:

Dolazaše vazdan sunce da miluje Nazarenca,
U raskošnim haljinama da ga pita: jel ga boli,
Da mu teške rane kiti svetokrugom zlatna vijenca
I da mu se blagoj misli vječno klanja, vječno moli.[13]

Kada slika dospije u mračne crkvene prostorije njena ljepota biva uništena, ona biva sklonjena od naroda, narod biva udaljeniji od vjere, a lik Krista postaje sumoran:

Al' jednog onda dana podigoše tamo ljudi
Katedralu silnu, divnu, a otada sunce nije
Prodirati više moglo, da Hristovu glavu ljubi,
Od zidova načičkanih i tornjeva ledenijeh.[14]

Poput Nietzschea, i Kranjčević ovdje zagovara Krista oslobođenog od službenog crkvenog kršćanstva, od institucionalnog, od crkvenih ustanova koje su oličenje političke moći i licemjerja. On želi izvesti Krista iz crkve među ljude, u prirodu koja će mu odati počast. On je radije Krista vidio u prirodi, na suncu, svježem zraku, nego među hladnim zidovima crkve, radije među običnim ljudima, siromašnim i prostim, nego u institucijama, velelijepim katedralama, koje su, a on je to iz sopstvenog iskustva dobro znao, pretvorene u centre moći iz kojih se upravlja svijetom i pod kontrolom drže ljudska bića.

U pjesmi ***Hristova slika*** Krist je sklonjen sa otvorenog i osunčanog prostora gdje je vedro dijelio ljudima oprost i širio ljubav, pa je zasužnjen u zidine hladne i mračne katedrale i preobražen u mrtvu sliku čime se pokazuje da su upravo vjerske institucije izgrađene na licemjerju i nemoralu ubile Boga:

[12] Nietzsche, Friedrich: *Volja za moći*, Naklada ljevak, Zagreb, 2006., str. 168.

[13] Kranjčević, Silvije Strahimir: *Izabrane pjesme*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., str. 92.

[14] Kranjčević, Silvije Strahimir: *Izabrane pjesme*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., str. 92.

I sad Hristos mrtvo visi- na usnama nema smiješka
Divna slika na Gogoti naslikana jednog dana
Visi mrtva, bez topline, kao kakva krpa teška,
Sva od sjene silne crkve - pomračena, zamazana.[15]

Zato i Nietzsche želi raskrstiti sa takvim kršćanstvom koje je stoljećima propagiralo ideje vjere izgrađene na grijehu i laži i želi uspostaviti novi poredak stvari i vrijednosti u svijetu koji će biti ljepši bez takvog tradicionalnog kršćanskog Boga.

Kada govorimo o sličnostima u Nietzscheovoj i Kranjčevićevoj poetici, onda je zanimljivo pomenuti da postoje i izvijesne slične činjenice u biografiji ova dva velika književna stvaraoca. Naime, ta sličnost je najizraženija u njihovoj povezanosti sa vjerom, vjerskim institucijama i odnosu sa vjerskim poglavarima. Zanimljivo je da su i jedan i drugi upisali studij teologije i ubrzo ga napustili, a razlog napuštanja studija skoro je pa identičan. Naime, mladi buntovnici vrlo brzo uviđaju licemjerje vjerskih institucija koje ne propagiraju ljepotu vjere, nego su pretvorene u centre političkih moći iz kojih se manipulira masama. To će biti presudno za odluku o napuštanju studija teologije, zbog čega su obojica skoro cijeli život bili prezirani od strane vjerskih poglavara i nerijetko nepravedno osuđivani za otvoreno širenje ateizma i bezbožništva.

Ideja panteističkog poimanja svijeta kod Nietzschea i Kranjčevića

U ovakvom Nietzscheovom i Kranjčevićevom stavu i pokušaju odvajanja vjere od vjerskih institucija, nazire se i njihova panteistička vizija Boga, pa tako Nietzsche i proglašava smrt tradicionalnog skolastičkog srednjevjekovnog Boga i zagovara propast moralnog svijeta u kojem više nema autoriteta.

Panteizam kod Nietzschea i Kranjčevića primjećujemo već u njihovom postupku očovječenja Boga i njegovom dovođenju među ljude pri čemu on postaje svakodnevni i svugdjeprisutni Bog, a upravo je zapažanje Boga u svemu što nas okružuje osnova panteističkog poimanja svijeta.

Njihov panteizam suprotan je moralnoj ideji Boga jer smatraju da treba biti nemoralan baš kao i priroda. U Kranjčevićevoj pjesmi ***Hrist djetetu u crkvi*** nailazimo na elemente panteizma kada Krist djetetu u crkvi kaže da ide u prirodu, na sunce i svjež zrak da posmatra ljepotu prirode i božanski dah u njoj, te da mu nije mjesto među hladnim crkvenim zidinama, na hladnoj mermernoj ploči, pored mrtvog oltarskog cvijeća među mirisom tamjana:

[15] Kranjčević, Silvije Strahimir: *Izabrane pjesme*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., str. 92.

Vani, gle, ptičica s grane na tebe očicam miže
Janješce blekeće bijelo, leptiri sunčaju krila;
Pred tobom mekim i malim priroda u čast se diže
Rad ti je pričat ko vila.
Ovij se o grlo njojzi; umjesto tamjanske zaduhe
Ljubit će uvojke tvoje kaduljin talas sa gora
Pjevat će ševa i lišće zlaćane zrikat će muhe
Sumorna umjesto kora.[16]

U ovakvom obraćanju Krista djetetu u crkvi prisutna je Kranjčevićeva ideja panteističkog poimanja svijeta. Krist savjetuje dječaku da smisao, Boga i ljepotu traži u ničim uprljanoj prirodi i da uživa u „cvrkutu ptica" a ne u zvucima „sumornog crkvenog hora".

Kod Kranjčevića elemente panteizma možemo prepoznati i kroz još neke simbole, kao na primjer u pjesmi ***Slavenska lipa*** gdje kroz motiv lipe obrađuje ideju čovjekovog stapanja s prirodom. Naime, lipa je staroslavenski simbol svejedinstva čovjeka i prirode, a prije nego li su Slaveni prihvatili kršćanstvo, klanjali su se lipovom drvetu jer su ga smatrali svetim. Tako u ovoj pjesmi, osim što je možemo razumijevati u romantičarskom maniru kao vraćanje korijenima i praiskonskom, možemo prepoznati ideju panteističog poimanja svijeta.

Pesimizam u Nietzscheovom i Kranjčevićevom književnom stvaralaštvu

Jedna od važnih odlika Nietzscheove i Kranjčevićeve poetike jeste i pesimizam, odnosno pesimistična vizija svijeta koja je ipak izraženija kod Kranjčevića.

Kod Nietzschea pesimizam primjećujemo kao dominantno i pripremno stanje za nihilistički pokret, ništa u svijetu više nema smisao, sve treba razrušiti, uništiti, prevrednovati, pa čak i Onaj koji je predstavljao Smisao više nije tu i treba sve početi ispočetka.

U Kranjčevićevoj poeziji pesimizam je dominantno osjećanje naročito u pjesmama u kojima tematizira neminovnu tragičnost ljudske sudbine, uzaludnost isusovske žrtve iz koje ljudi nisu ništa naučili, socijalnu nepravdu, besmisao krvoprolića ili smrt koja je jedino pravedna, pa u takvom, u crno obojenom svijetu, više zapravo i nema mjesta za optimizam. Pesimistična slika svijeta u Kranjčevićevoj poeziji prouzrokovana je spoznajom o općeljudskoj tragičnosti života, pa su pjesme sa pesimističnom atmosferom istodobno i njegove najbolje pjesme.

Pesimističnu viziju svijeta pokazuje u pjesmi ***Lucida intervalla*** (svijetli trenuci) u kojoj govori o jedinoj mogućoj pravdi koja nas čeka jedino u smrti. Siroti

[16] Kranjčević, Silvije Strahimir: *Izabrane pjesme*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., str. 93.

pjesnik i bogataš pod zemljom bivaju jedino ravnopravni što može istodobno upućivati na političko-satiričku dimenziju pjesme:

Međutim, u grobu, gdje ja sad ležim
Nema razlike misli
I bogzna ova glava uza me
Od kakva li polazi grofa![17]

U *Zadnjem Adamu* iščitavamo ideju pesimizma kao jedinog preostalog i mogućeg osjećanja u svijetu kroz sliku zaleđene Zemlje koja je postala beživotna i ništavna, kroz egzistencijalnu borbu posljednjeg čovjeka na Zemlji koji umire ne saznavši tajnu, smisao i svrhu čovjekovog postojanja u svijetu. Pesimistična atmosfera u pjesmi je prouzrokovana nemogućnošću čovjekovog saznavanja krajnjeg smisla, beživotnim prostorom u kome više nema Božijeg daha i posvuda je ništavilo. Kranjčevićev pesimizam nazire se i kroz metaforu suze kao dominantnog motiva u njegovoj poeziji kojim sugeriše ljudsku patnju i bol, tragičnost ljudske sudbine. Međutim, ovdje se pesimizam nazire kroz simboliku zaleđenog prostora koji sugeriše bespomoćnost, beživotnost i krah, pa u jednom takvom zaleđenom ambijentu svijeta koji pomalo iščezava nemoguće je biti optimističan. Kranjčevićev pesimizam u kritici često je nazivan i svojevrsnim **"hamletizmom"** kao strastvenim protestom nad sudbinom čovjeka.

Pa i kada pjeva o crkvi koja manipulira masama i koristi vjeru za vlastite političke manipulacije, Kranjčević je opet krajnje pesimističan, jer u svijetu u kome stvarnost tako crno izgleda ne može imati svijetlu budućnost i u njemu nema mjesta za optimizam.

S druge strane, Nietzscheov pesimizam zbog svijeta u kome sve stvari gube svoju vrijednost, biva ublažen njegovim optimizmom u bolju i svjetliju budućnost, dok kod Kranjčevića nemamo tu vjeru u procvat i progres.

Kranjčevićev pesimizam naročito je naglašen u zbirci pjesama ***Trzaji*** objavljenoj 1902. godine gdje se osjeća da pomalo posustaje u svojoj nadljudskoj borbi, sumnje se u njemu sve češće javljaju, a poetska mu riječ sve više poprima određene pesimističke akcente. Inače, pjesme iz ove zbirke pisao je u periodu kada mu je bolest zadavala teške fizičke patnje, pa stoga i ne čudi što je atmosfera u njima izrazito pesimistična.

Ali kako u njegovoj poeziji postoje oprečni svjetonazori: romantičarski i moderni, tako i njegov pesimizam možemo razumijevati dvojako. Katkad je to pesimizam izazvan neskladom između surovosti zbilje i nemogućnosti ostvarenja čovjekovih ideala u takvoj stvarnosti, a ponekad je to pesimizam modernije vrste, izazvan čovjekovim egzistencijalnim tjeskobama u ništavnom svijetu.

[17] Kranjčević, Silvije Strahimir: *Izabrane pjesme*, Svijetlo riječi, Sarajevo, 2007., str. 122.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Kranjčević, Silvije Strahimir, *Pjesme*, Mladost, Zagreb, 1972.

Kranjčević, Silvije Strahimir, *Izabrane pjesme*, Svijetlo riječi, Sarajevo, 2007.

Kranjčević, Silvije Strahimir, *Trzaji*, Liber, Zagreb, 1978.

Literatura

1. **Ivo Frangeš**, *Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga*, Liber, Zagreb, 1975.
2. **Muhsin Rizvić**, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda*, El- kalem, Sarajevo, 1990.
3. **Drago Šimundža**, *Bog u djelima hrvatskih pisaca*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
4. **Friedrich Nietzsche**, *Tako je govorio Zaratustra*, Večernji list, Zagreb, 2009.
5. **Friedrich Nietzsche**, *Volja za moći*, Naklada ljevak, Zagreb, 2006.
6. **Friedrich Nietzsche**, *S onu stranu dobra i zla*, AGM, Zagreb, 2002.
7. **Antun Češko**, *Strukturna načela u genezi Kranjčevićevog pjesništva*, Matica hrvatska, Zagreb, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2001.
8. **Rachel Storm**, *Enciklopedija mitologija Istoka*, Leo commerce, Rijeka, 2002.
9. **Danijel Miščin**, *U stih upisana metafizika. Ontologija i transcendencija u djelu S.S. Kranjčevića*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2004.
10. **Muhamed Filipović**, *Filozofija*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 2003.
11. **Friedrich Nietzsche**, *Osvit*, Rad, Beograd, 1979.

PEDAGOGIJA I METODIKA

Izet Numanović

Obrazovanje ili...

1. UVOD

Naizgled, jednostavna tema. Što god se ne kaže, smatrat će se nedostatkom. Ako se opširnije sagleda fenomen obrazovanja i kadrovska problematika, ustanovit će se suvišnost informacija koje se ponavljaju. Ako se izolirano gleda na problem, pravi se krupna greška. Obrazovanje je dio sistema te bez sinergijskog djelovanja sa ostalim dijelovima sistema (podsistemima) koji vrše bitan utjecaj na njegovo postojanje kao procesa, svako razmatranje bi gubilo smisao i, kao takvo, bilo samo sebi svrha.

U takvoj misiji znanja kroz obrazovanje i obrazovanja za znanje ne zaboravljati činjenicu da: "Ni jedna specifikacija ni obrazac ni algoritam koji su do sada formirani nisu u stanju učvrstiti buduću tačnu upotrebu sintagme 'društvo znanja'. Tome nas uči postnormalna i postkolonijalna znanost koja predlaže drugačije paradigme znanja, drugačije iskustvo prirodnog i društvenog svijeta, i čak, drugačija mjerila razvoja".[1]

U što boljem obrazovanju leži toliko bolja budućnost, isto kao što je i poželjna budućnost nezamisliva bez kvalitetnog obrazovanja. Ta dva pojma su usko povezana i o njihovom skladu i prilagodbi jednog drugome će uvelike ovisiti kvaliteta i način života čovječanstva. Kvaliteta i način života čovječanstva leži u kvaliteti obrazovanja. "Osnovu za ocjenu kvaliteta obrazovnog procesa čine obrazovni ishodi koji obuhvataju znanje, sposobnosti, vještine i stavove učenika koji se stiču kroz formalno obrazovanje. Uspješnost obrazovanja ogleda se i u procentu učenika koji završavaju pojedine nivoe obrazovnog sistema".[2]

---

[1] Delić Z. "Društvo znanja – nova paradigma ili nova ideologija", Zbornik radova – Međunarodni naučni simpozij, Ekonomski fakultet univerziteta u Tuzli 2007, str 149.

[2] "Priručnik za obuku školskih menadžment timova u demokratskom školskom menadžmentu", II dio, "Kvalitet" CES – PROGRAM, Pedagoški zavod Tuzla 2005-2006, str. 40.

Vremena se mijenjaju, a ciljevi obrazovanja zajedno s njima; u svakom dobu su drugačiji. Tip obrazovanja za koje znamo da je nekada suvereno vladalo, danas je za nas samo dio povijesti na čijem iskustvu možemo nešto naučiti. Ušli smo u doba nevjerojatnih vrtoglavih promjena i više se vrijeme ne prilagođava ljudima, nego ljudi vremenu.

Obrazovna ideologija novog doba – Ideologija obrazovanja, u formalnom i neformalnom obrazovanju ispoljava se kroz različite oblike radikalizama ili pak fundamentalizama koji omogućavaju da se makro i mikro reformsko obrazovanje često pretvara u nešto drugo od onoga o čemu se govori. "Jean-François Litard svijetu je dramatično, 1979. godine, u svojoj knjizi Condition Postmoderne (Postmoderno stanje) objavio kako dani " velike narativnosti " pripadaju prošlosti. Oni ne zaslužuju više našu podršku, te smo posljedično tomu, ušli, u vrli, novi postmodernistički svijet u kojemu nas institucionalizirana vlast više ne drži u šaci kao što je činila najvećim dijelom savremenog doba. Univerzalne političke teorije naizgled su pale u konačnu nemilost, zajedno sa nekadašnjim totalitarnim režimima koji su nestali suočeni sa masovnom ravnodušnošću javnosti. Rađao se novi svjetski poredak slobodan od sterilnih ideoloških teza prošlosti. Međutim, ponovo se dogodilo nešto neočekivano. Veliki narativ – jači nego ikada ranije – vratio se u nizu zlokobnih, još opasnijih i nevidljivih oblika. U današnjem takozvanom globalnom društvu znanja, djeluje cijela baterija različitih znanstvenih i neznanstvenih fundamentalizama"[3].

Današnja priča o reformama obrazovanja, o globalnom društvu znanja, o tranzicijskim prestrojavanjima, europskim standardima, integracijama i sl. postala je nova mantra/mustra društvenih nauka i privilegirana priča globalizacijskog dijaloga dnevno-političkog establišmenta čija kvaliteta dostignuća i ostvarenih efekata dostiže razinu (nikako drugačije nazvati) gluposti. Danas, vjerojatno zbog opće učtivosti i poražavajuće uglađenosti ljudskog duha o tome se tako ne govori.

Vjerojatno zato što u društvu u kojem živimo i čiji smo sastavni dio, neovisno od naše volje, nije popularno, niti pametno, a posebno ne politički profitabilno, o tome govoriti na taj način, jer, prema današnjim kriterijima mudrosti, sposobnosti, popularnosti, korisnosti i pameti nije uputno suprostavljati svoj stav stavovima ideologije koja vlada.

Takva ideologija može se opisati i riječima dr. Nijaza Ibrulja, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu: "Da li smo u stanju da vidimo gargantuizam na vlastitim ulicama, u vlastitim institucijama, u našoj stvarnosti? Da li je takva društvena ontologija kao posljedica proizvod neznanja ljudi ili političke ontologije za koju ni blagostanje ni individualna sreća ne predstavaljaju ništa, nego joj je cilj samo gargantuizam (bahatost, žderanje, pijančenje, šegačenje) nekolicine "mladih džinova" koji su zemlju raskomadali i sebe obogatili? Čini se da će i naš

[3] Delić Z . "Nova ekonomija znanja, moć i obrazovanje", Zbornika radova, Filozofski fakultet univerziteta u Tuzli 2007, str 258-259.

izlazak iz neznanja započeti ulaskom moderne tehnologije u naše prostore: klasa povlaštenih političko-mafijaških i nacionalnih zastupnika vozit će se po našim blatnjavim drumovima u novim mercedesima, mijenjat će "nokije" i "motorole" kao gaće, svaki će parohijalni nacionalista imati laptop i njihova će djeca sasvim ličiti na djecu znanja. Djeca neznanja i siromaštva stajat će pred tuđim ambasadama čekajući vizu a njihovi roditelji pred domaćim kontejnerima i javnim kuhinjama čekajući komad hljeba"[4].

Robert Muzil je 1931. godine u svojoj knjizi "Čovjek bez svojstva" napisao: "Kad glupost ne bi toliko nalikovala napretku, talentu, nadi ili usavršavanju, da ih čovjek ne može razlikovati, niko ne bi želeo biti glup".[5] Dakle, autor gaji pretenziju da ironizira logičnost razumijevanja i samorazumljivost pojmova napretka, talenta i usavršavanja, upravo, temeljnih pojmova na kojima se gradi i urušava aktuelna ideologija društva znanja i obrazovanja.

Jedan drugi autor, vjerovatno ozbiljno, razumijevajući vlastiti posao pisanja navodi ohrabrujuće riječi u prilog znanju: " Ne bi bilo lako izračunati, čak ni otprilike, koliko novca ljudi troše da bi platili astrologe, predkazivače sudbine i njima slične varalice, ali, ako bi se samo jedna četvrtina od toga dala za gradnju škola, bolnica i znanstvenih instituta, život na ovom svijetu zacijelo bi se poboljšao".[6]

U svojoj knizi "Koraci ka miru", dr. H.B. Danesh navodi: "Preko **800** miliona ljudi u svijetu gladuje; u zemljama u razvoju oko **6 miliona djece umire** svake godine, uglavnom zbog bolesti vezanih za glad; Program za razvoj UN-a procjenjuje da bi za troškove zadovoljenja osnovnih potreba za očuvanje zdravlja i ishrane najsiromašnijeg stanovništva u svijetu trebalo izdvojiti **13 milijardi** dolara godišnje. Suma koja se potroši na hranu za kućne ljubimce u Sjedinjenim Državama i Evropi iznosi preko 13 milijardi dolara; svaki dan u zemljama u razvoju preko **30 000 djece umire** od bolesti koje se mogu lako spriječiti; U poslednjih 50 godina skoro **400 miliona ljudi u svijetu umire** od gladi i loših zdravstvenih uslova. **Ovo je tri puta više nego što je ubijeno ljudi u svim ratovima vođenim u 20-tom stoljeću.** Godine 1998. u zemljama u razvoju oko 130 miliona djece školskog uzrasta od ukupno 625 miliona nije pohađalo osnovnu školu. 73 miliona od te djece su bile djevojčice. Najbogatija petina svijeta potroši zaprepašćujućih 86 % svih roba i usluga dok petina najsiromašnijih potroši 1 %. 32 % populacije u zemljama u razvoju živi s manje od 1 dolara dnevno".[7]

Sve naprijed rečeno jeste moj pokušaj da epistemološki-literarno ilustriram opću socio-političku, socio-filozofsku, socio-psihološku, socio-realnu dimenziju

[4] http://humnauke.blogger.ba N. Ibrulj "Gargantuizam i siromaštvo" - Objavio/la Semargl u 23:18, 4 komentar(a)

[5] Robert M. "O gluposti", Stylos, Novi Sad, 2002. str. 7

[6] Pol T. „Istorija ljudske gluposti", Beograd 2001. str. 356.

[7] H.B. Danesh, "Koraci ka miru", The International Education for Peace Institute 2004, str. 7. i 9.

makroglobalnog stanja koje se nadaje kao refleksija neuspješnosti upravljanja svijetom i njegovim resursima.

U uvodnom dijelu pokušavam, u najkraćim crtama, ukazati na dio jednog epistemološkog, obrazovnog, institucionalnog i cjelovito, društvenog haosa koji nastupa u trenutku kada otkrijemo i spoznamo da je cijela priča o napretku, rastu, razvoju, progresu, globalizaciji, ukrupnjavanju, usitnjavanju, prestrojavanju, prilagođavanju, pravdi, nepravdi i sl., samo mit.

"Kao što magija, religija i politika počivaju na vjeri o uticaju čovjeka na stvarnost, čovjek sam pravi svoju stvarnost. Šta kada svijetom upravlja onaj koji vjeruje u jedan mit, priču, proročanstvo i sa svoje pozicije ima moć da ostvari to proročanstvo"?[8]

Čini se da će se ovaj svijet, bez sumnje, sa svim svojim ukusima slasti i gorčine, i dalje nezaustavljivo mijenjati i prisiljavati sve oko sebe da mu se prilagodi. Što se brže reagira i uskladi sa trenutnom situacijom i primarnim zahtjevima koji se traže od obrazovanja, to će obrazovanje biti produktivnije. To bi, dakako, trebalo povećati produktivnost obrazovanja u djelovanju na pojedine dimenzije društvenog razvoja. Što su ciljevi obrazovanja, ne ovisi samo o kvaliteti obrazovnog sistema nego i o posebitostima društvenog i socijalnog okruženja. Ukoliko ono nije receptivno za obrazovane ljude i ne zapošljava ih na odgovarajućim mjestima ili im ne omogućava vlastiti razvoj i druge oblike racionalnog iskorištavanja ljudskih potencijala, društvena je i individualna isplativost ulaganja u obrazovanje upitna. Obrazovanje nije društvena šteta. Ako se intenzitet njegove važnosti mjeri odnosom državnih institucija prema njemu, što bi se ponekad moglo zaključiti, posebno kada se o njegovim razvojnim potencijalima govori izvan društvenog konteksta, onda je to teret koji država izbjegava nositi na leđima. *Ako država i društvo ne žele takav teret imati na sebi, ko će ga nositi?* To je razlog da se strategija razvoja obrazovanja treba razumijevati u kontekstu strategije državnog razvoja, odnosno da se državni razvoj razumije s obzirom na razvojni potencijal obrazovanja.

2. ŠTA JE OBRAZOVANJE I ŠTA BI TREBALO BITI?

2.1. Pojam obrazovanja

"Obrazovanje, kao najnoviji ukras, brend – stavljeno je u pogon nove ideologije koja nema jedinstven naziv, to je ideologija globalnog, tržišnog, masovnog, građanskog, postgrađanskog, postmarksističkog, postkapitalističkog, posthumanističkog, posttradicionalnog, posttradicionalističkog, detradicionaliziranog itd. U svakom slučaju *obaveznog demokratskog obrazovanja. Šta god kažete, i kako god ga nazovete, ne možete pogriješiti*, jer ono što se tako zove, ima još hiljadu imena

[8] Lejla Panjeta "Samoostvarivi sudnji dan", http://www.odjek.ba/index.php?broj=09&id=10

i permanentno se mijenja. Idolizacija tijela, spektakl, zavođenje, komercijalizacija, cinizam, nebriga, bezosjećajnost, brzina, nasilje, razvrat, bogatstvo, prestiž, uspjeh promjena, neodgovornost, predstavljaju dominantne vrijednosti globalnog doba. Takve vrijednosti rađaju besmisleno, masovno, lažno navijačko, uživalačko, pseudograđansko, demokratsko, populističko, neodgovorno, nasilno, razuzdano, bezosjećajno, postemocionalno, potrošačko neodgovorno društvo – nešto što podsjeća na neinteligentno-eurosportsko-eurovizijsko društvo spektakla".[9]

Pojam obrazovanja ima višestruko značenje. U mnogim zemljama ne postoji poseban naziv za obrazovanje, već se zajedno s odgojem određuje kao "education", ili po našem, edukacija. Ono predstavlja i izraz ljubavi prema djeci, kojoj treba posvetiti puno pažnje i uložiti mnogo truda da ih se na pravi način usmjeri u život i pomogne im se naći najprikladnija uloga u društvu.

2.2. O tromosti sistema

Neupitna osobina gotovo svih obrazovnih sistema jest njihova tromost. Promjene u obrazovanju redovno su sporije od promjena u ostalim segmentima ljudskog djelovanja. To se odnosi i na metode kojima se koristimo u obrazovanju, i na sadržaje koje obrazovanjem prenosimo. Naravno, to ima svojih dobrih, ali i loših strana. Posljedice obrazovanja vremenski su dalekosežne i stoga uglavnom nepovratne za čitave generacije.

Ako se obrazovanju pristupa eksperimentalno, a nije rijedak slučaj da u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine postoje pilot projekti koji se snagom eksperimenta, razdvojeni i nepovezani jedni s drugima, inkorporiraju u naš obrazovni sistem gdje bivaju jako samo u onom vremenu u kojem traju. Ukoliko eksperimenti koji se provode nad jednom generacijom završe loše, a uglavnom je tako, takva generacija je unaprijed osuđena na propadanje, sa njom više ništa ne možemo raditi, ona druge prilike nema!!! Dodatni problem stvara se eksperimentalnim žrtvovanjem više generacija.

3. SVRHA I ZADAĆE ODGOJA I OBRAZOVANJA I OBRAZOVANJA KADROVA

3.1.Stvarno-političke okolnosti u reformskim uslovima

Znanje je danas postalo jedan od najvrjednijih i najvažnijih "resursa" svakog društva i temeljna pretpostavka svekolikog razvoja u postindustrijskoj etapi. U 21. stoljeću znanje će biti presudni faktor supremacije u znanosti, tehnologijama,

[9] Delić Z . "Nova ekonomija znanja, moć i obrazovanje", Zbornika radova, Filozofski fakultet univerziteta u Tuzli 2007, str 266.

informacijskoj tehnici i privredi. Utrka koja je na području obrazovanja započela sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća traje i danas i ne vidi joj se kraj.

Svrha odgoja i obrazovanja u suvremenom društvu je poticanje i ostvarivanje povoljnih prilika za razvoj ljudskog bića u toku čitavog života čiji je smisao cjelovito osobno sudjelovanje u intelektualnom, osjećajnom, fizičkom, moralnom i duhovnom djelovanju koje upućuje pojedinca na ostvarivanje visoke kvalitete života.

Obrazovanje je dinamičan proces pripremanja za aktivni odnos s pojedincima, skupinama, društvom, profesijom, vlastitom porodicom, upravljanjem vlastitim životom, te stvaranje novih dobara i kulture. To je međuodnos s drugim kulturama, njihovim različitostima i osobitostima koje čine život i društvo bogatijim.

Nas ce ovdje zanimati slučajevi nepoželjne tromosti koji su puno aktuelniji, jer proizlaze iz nekih osnovnih osobina vremena u kojemu živimo.

Nužni preduslov svake uspješne reforme, pa tako i reforme našeg obrazovnog sistema jest spremnost za promjene. Kakve? Ako većina aktera reforme nije za nju spremna i ako je ne prihvaća, reforma skoro sigurno nece uspjeti. Kakvi su naši izgledi u tom pogledu?

Naš obrazovni sistem percipira se kao sistem u teškoj krizi, kako unutar samog sistema tako i izvan njega. Nastavnici su na samoj granici apatije i jedva čekaju čak i male pozitivne pomake. Roditelji o školama misle toliko loše da su spremni prihvatiti svaku promjenu, možda i onu najgoru, što je vrlo opasno. Dokle će nastavnici kao pasivni posmatrači o svom statusu i položaju šutjeti? Dakle, rizikovati ili uspostaviti ozbiljan dijalog sa vlastima i dokazati da su faktor u sistemu ili se pomiriti sa situacijom i postati predmet trajne manipulacije kojoj se ne nazire kraj. Gdje su oni ili škole na ljestvici prioriteta u državi?

Dosadašnja iskustva su pokazala da su, često, male i siromašne zemlje način izlaska iz krize vidjele u kontinuiranom ulaganju u obrazovanje (Irska, Singapur, Izrael). Vlast koja to ne razumije, nego ulaganja u obrazovanje ostavlja za neka druga bogatija vremena, zapravo je nesposobna i neodgovorna vlast koja nas nikada ni neće dovesti do tih vremena.

Dakle, čini se da spremnost za promjene u obrazovanju postoji, te da im je glavna prepreka vlast, koja ne razumije njihovu važnost.

"Nije istina da vlast kvari ljude. Istina je samo da budale, ako se domognu vlasti, kvare vlast." (Bernard Shaw)

"Vlast je vlast, i ja to poštujem, tu su paragrafi pa zagrabi nek isto je i đavolu i đakonu, pa nek se zna!" (Đorđe Balašević - Ne lomite mi bagrenje)

"Nema vlasti bez ljudi, ljudi bez materijalnih dobara, materijalnih dobara bez prosperiteta, niti prosperiteta bez pravde i dobre politike".(Hasan Kafi Pruščak)

"Čim jedna vlada osjeti potrebu da svojim građanima obećava putem plakata mir i blagostanje, treba biti na oprezu i očekivati obrnuto od toga." (Ivo Andrić)

"Onome ko je jednom vladao nad drugima, nesnosna je vlast svakog drugog nad njime." (Konfučije)

"Ako hoćeš dobro vladati ljudima, bolje je iskoristiti im mane nego vrline."(Napoleon Bonaparta)[10]

Vlast je snaga podčinjavanja ljudi određenim naredbama, uspostavljena nekim oblikom legitimnosti. Legitimnost osigurava da većina ljudi odobrava i slijedi izabranu vlast i podržava uvjerenje većine članova političke zajednice da je ta vlast valjana i opravdana.

Pred obrazovanjem su zaista veliki izazovi i čini se da tromost, neodgovornost vlasti i obrazovnih vlasti, neartikulacija pozitivnog javnog mnijenja (intelektualci šute) i narodna percepcija važnosti izbora, više ne može biti djelotvorni odgovor .

Što možemo učiniti kako bismo uspješno odgovorili ovim izazovima?

"Neka su rješenja opća, obrazovanje, obrazovanje i obrazovanje".[11]

3.2. Reforma – osnov kadrovske politike

U svrhu približavanja problema u obrazovanju navest ću nekoliko servisnih informacija kao rezultat političke aktivnosti vlasti u Bosni i Hercegovini na poslovima ostvarivanja reforme obrazovnog sistema.

Na sastanku u Briselu, održanom 21. novembra 2002. godine, predstavnici bosanskohercegovačkih vlasti su Vijeću za provedbu mira predstavili strategiju reforme obrazovanja. Strategija – **Reforma obrazovanja** kako bi se Bosni i Hercegovini prušila bolja budućnost" je sveobuhvatan dokument, izrađen od strane domaćih nosilaca aktivnosti u oblasti obrazovanja uz podršku međunarodne zajednice, koji navodi ciljeve reforme obrazovanja i usmjerava se na aktivnosti neophodne za ostvarivanje zadatih ciljeva.

Grupa za koordinaciju pitanja u oblasti obrazovanja je u februaru 2003. godine donijela odluku da neke od ovih sveobuhvatnih ciljeva postavi za prioritete kao što je navedeno u daljnjem tekstu.

Zajedno sa trenutnim projektima reforme i u skladu sa Strategijom reforme obrazovanja, ovi mehanizmi osiguravaju dosljedne i zajedničke napore ka ciljevima dogovorenim u novembru 2002. godine, na sastanku Vijeća za provedbu mira, dok istovremeno osiguravaju kompatibilnost sa Programom strategije za smanjenje siromaštva u BiH koji su izradili nosioci aktivnosti u BiH.

[10] Izbor citata sa http://bs.wikiquote.org/wiki/Vlast

[11] http://infoz.ffzg.hr/afric/MetodeII/Arhiva01_02/Josip_Grgic.htm

Na osnovu svih dosadašnjih aktivnosti, ostvaren je formalni napredak kako bi se osiguralo najviše moguće ostvarivanje navedenih prioriteta reforme:

1. Potpuna provedba Privremenog sporazuma o djeci povratnicima.
2. Provedba zajedničke jezgre nastavnih planova i programa u osnovnom i općem srednjem obrazovanju.
3. Provedba Okvirnog zakona o osnovnom i općem srednjem obrazovanju na nivou države i prihvatanje Okvirnog zakona o visokom obrazovanju na nivou države.
4. Potpisivanje Bolonjske deklaracije od strane BiH.
5. Ujedinjenje "dviju škola" pod jednim krovom.
6. Početi sa potpunim administrativnimi pravnim ujedinjenjem.

Nažalost, međunarodna zajednica ostaje ta koja osigurava odvijanje reforme, i to u cijeloj BiH, za sve učenike. Informacije o naporima za reformu rijetko dolaze od lokalnih vlasti, direktora škola, sindikata prosvjetnih radnika, učenika i javnosti i veliki dio posla je urađen ili iza zatvorenih vrata, od strane međunarodne zajednice, ili kroz projekte Međunarodne zajednice. Ukoliko međunarodna zajednica prestane sa pritiscima i osiguravanjem značajnih finansijskih sredstava za proces reforme, postoji strah da će reforma obrazovanja stagnirati.

Kompletna strategija reforme obrazovnog sistema koja podrazumijeva i reformisanost stručnosti kadrova u obrazovanju sažeta je u pet obećanja.

Obećanje 1[12]

Vlasti BiH se obvezuju da će raditi kako bi osigurali da sva djeca imaju mogućnost kvalitetnog obrazovanja sa oslobađanjem od svih vrsta predrasuda.

Obećanje 2[13]

Vlasti BiH se obavezuju da će osigurati kvalitetno temeljno obrazovanje na nivoima predškolskih ustanova, osnovnih i općih srednjih škola, zasnovano na savremenom nastavnom planu i programu i modernom sistemu ocjenjivanja i dodjele certifikata učenicima i nastavnicima. Osigurat će da učenike podučavaju dobro obučeni nastavnici u adekvatno opremljenim i efikasno vođenim školama, na sljedeći način: uspostavljajući širom zemlje financijski održivo i pistupačno predškolsko obrazovanje. Izradit će okvir savremenog nastavnog plana i programa za sve nivoe predškolskog, osnovnog i općeg srednjeg obrazovanja kojim će biti obuhvaćeni svi predmeti, i koji će biti fokusiran na relevantna i savremena znanja, vještine i stavove potrebne učenicima da se suoče s izazovima 21. stoljeća.

[12] Preuzeto sa http://www.oscebih.org , Poruka građanima BiH – Reforma obrazovanja

[13] isto

Ovdje je upravo i ključni problem. U dosadašnjoj praksi poslije potpisivanja briselskog dokumenta nije urađena niti jedna konzistentna strategija stručnog usavršavanja nastavnika u duhu obećanja, nisu uopće stvoreni, niti se na tome u kontinuitetu radi, uslovi za rad nastavnika ni opremanje školskih prostora s jedne strane, a pojačani su zahtjevi prema nastavnicima u pogledu stručnog usavršavanja, pa i sticanja akademskih zvanja s druge strane. Istina, postoje povremeni "trzaji" i nastojanja da se "nešto" uradi. Cijeli postupak osobnoga usavršavanja nastavnika trpe nastavnici, bez pomoći poslodavaca (ako je ima onda je simbolična – nije sistemski uređena, spontana je, ili radi se samo ono što se mora da bi se opravdala forma), te za ovo poglavlje ne postoji racionalno ni društveno ekonomski opravdano obrazloženje.

Nastavnici i savjetnici i državni službenici u organima obrazovnih vlasti to rade "kako znaju i umiju", te često zbog toga čak i trpe u smislu pronalaženja vremena i novca da se uopće bave takvim poslovima. Sa univerzitetom je mnogo povoljnije stanje jer obezbjeđuje elementarne uslove za svoje zaposlenike, a to su:

1. sloboda da to mogu raditi i zbog toga odsustvovati sa posla, koju nemaju zaposlenici organa uprave, ustanova, zavoda (izuzev rukovodećih službenika), škole (uzuzev rukovodilaca);
2. u 40-časovnoj radnoj sedmici imaju planirano vrijeme za to koje poslodavac plaća, za razliku od navedenih kojima se ni ono 40-časovno ne plaća pravedno u smislu složenosti, obima i odgovornosti poslova koje izvršavaju. Cjelokupan sistem plaća i drugih ličnih primanja u obrazovnim, pa i drugim službama nije prožet određenim elementima pravedne raspodjele sredstava. Visinu plaća zaposlenika trebalo bi da određuje složenost poslova, obim i odgovornost za izvršavanje. U našem slučaju visinu plata određuju vrijednosti koje se uspostavljaju odlukama vlasti, demonstriranjem moći i vršenjem utjecaja. To zaslužuje posebnu komparativnu analizu;
3. poslodavac vrši plaćanje financijske obaveze za magistranta i doktoranta dok u ostalim ustanovama službenici (ministarstva, zavodi i škole) nemaju financijsku potporu.

Stručno usavršavanja u smislu stjecanja obrazovanja nije aktivnost koju će poslodavci na bilo koji način podržati, sa određenim izuzecima, izuzev verbalne i formalne podrške. Ovakvu privilegiju imaju samo rukovodeći službenici i izabrani dužnosnici, misleći, prije svega na njihov finansijski status prema kojem su se odrodili od ostatka svijeta. Ovakva pomoć za službenike i nastavnike živi samo u svijetu mašte. Istina, ministarstvo će povremeno dati simboličnu pomoć u finansiranju dijela (zanemarivog) obaveza prema odbranama magistarskih i doktorskih radova.

Najbolji vid pomoći od ovih poslodavaca bio bi davanje slobode zaposlenicima da to mogu raditi i priznati im povremeno odsustvo sa posla zbog kontakata

sa visokoškolskom ustanovom (konsultacije, predavanja i sl.) Kada bi ovaj oblik slobode postojao, u tom slučaju svaka druga vrsta pomoći bila bi nepotrebna. Ukoliko se od kadrova očekuje veći stepen spremnosti za rad, morao bi postojati mehanizam unutar 40-časovne radne sedmice koji to omogućava ili, ako ne postoji, tada je neopravdano očekivati pozitivne rezultate.

Kada sistem dobije određeni kadar koji je stekao sa poslodavcem određena, uglavnom, loša iskustva poslije svega ostaje otvoreno pitanje: ko, kako i pod kojim uslovima će prihvatiti ili angažovati kadrove koji imaju veću razinu obrazovanja i stručne osposobljenosti, odnosno, kome je on potreban?

Obećanje 3[14]

Vlasti će podržati ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine kroz uspostavu modernog, rasprostranjenog, fleksibilnog i visokokvalitetnog sistema stručnog obrazovanja i obuke, koji će odgovarati potrebama tržišta rada, na sljedeći način: unaprijedit će stručno obrazovanje i obuku kako bi osigurali da ove aktivnosti odgovaraju potrebama tržišta rada, da su dobro integrirane u sisteme osnovnog, općeg srednjeg i visokog obrazovanja, te da su zasnovane na principima učenja tokom cijelog života.

Evropa danas praktikuje i prepoznala je dva pravca razvoja obrazovnih sistema u skladu sa kojima i Bosna i Hercegovina treba graditi svoj obrazovni sistem.

3.3. Prvi model - tehničko-tehnološki

U suvremenoj se Europi velika važnost pridaje obrazovanju, odnosno znanju.

Znanje se smatra temeljnim uvjetom razvoja društva. To se znanje, međutim, usko povezuje s razvojem znanosti i tehničko-tehnološkim razvojem društva. Znanje se promatra kao ključ za konkurentnost, osobito konkurentnost radne snage, bogatstvo i uspjeh privrede jedne zemlje. Čini se da obrazovne strategije koje danas imaju u Europskoj uniji sve više okreću školu prema promicanju funkcionalnih ciljeva unutar jednog kompetitivnog modela gledanja na čovjeka i društvo. Spomenimo tako da je Lisabonska deklaracija utvrdila strateški cilj kojim se želi ostvariti da Europska unija do 2010. postane "najdinamičnije i najkonkurentnije gospodarstvo svijeta, sposobno za održiv razvoj, temeljeno na znanju, sposobno ponuditi brojnija i bolja radna mjesta te u kojem vlada socijalna kohezija. Takav način obrazovanja postaje obrazovanje za karijeru, a ustanove koje tako rade su ustanove za karijeru.

3.4. Drugi model

Možemo ga nazvati humanističko-solidarističkim. Shvaća školu kao mjesto pomoći razvoju pojedinca u njegovu samoostvarenju te u razvoju humanih

[14] isto

odnosa. Riječ je o modelu škole koji odbacuje instrumentalizirano shvaćanje obrazovanja, kao procesa usmjerenog na postizanje privrednih ciljeva i promatra obrazovanje kao proces koji ističe razvoj potpune osobe. Ako smatramo da je potrebno usko povezati školu, tržište rada, produktivnost i učinkovitost imat ćemo tip škole različit od onoga koji naglasak stavlja na međuovisnost i potrebu za solidarnošću, prava svih za obrazovanjem, vrijednost osobe prije svega i kvalitetan život.

Nije upitna potreba da se ljudi moraju pripremiti za život u novoj, na znanju utemeljenoj i tehnološki pokretanoj privredi. Ipak, potrebno je voditi računa o nekontroliranom razvoju tehnologije koja *stvara kulturu bez moralnog temelja te podriva određene mentalne procese i društvene odnose koji čine ljudski život vrijednim.*

3.5. Zašto nastaje Europski okvir ključnih kompetencija/osposobljenosti/ i čemu služi?

Prema odlukama Europskog vijeća europski sustavi obrazovanja trebaju se prilagoditi zahtjevima društva koje počiva na znanju i potrebi za zapošljavanjem i očuvanjem zaposlenosti.

Europsko vijeće je u Lisabonu (2000.) pozvalo države članice, Vijeće i Europsku komisiju da donesu europski okvir i definiraju "osnovne kompetencije".

U Barceloni 2002. donesen je Radni program "Obrazovanje i izobrazba 2010" kako bi se do 2010 mogli ostvariti zajednički ciljevi Europska komisija osnovala je stručne grupe sastavljene od stručnjaka iz država članica , zemalja EFTE, zemalja kandidatkinja, europskih institucija da rade na utvrđivanju mjera za provođenje ciljeva Radnog programa "*Obrazovanje i izobrazba 2010"*

Radna grupa za ključne kompetencije završila je 2004. godine Europski referentni okvir ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje.

Ključne kompetencije /osposobljenosti/ za cjeloživotno učenje sastoje se od:

- znanja,
- vještina i
- stavova.

Primjenjuju se u:

- predškolskom odgoju,
- osnovnoj školi,
- srednjoj školi,
- u visokoškolskom obrazovanju.

Kompetencije/osposobljenosti za cjeloživotno učenje su:

- komuniciranje na maternjem jeziku,
- komuniciranje na stranom jeziku,
- matematička i prirodoslovna pismenost,
- digitalna kompetencija,
- umijeće organizovanja i uređivanja vlastitog učenja,
- međuljudska i građanska kompetencija,
- poduzetništvo,
- kulturološko izražavanje (muzika, mediji, tjelesna kultura i očuvanje zdravlja, književnost, umjetnosti),
- ključne kompetencije su po naravi generičke ili transverzalne – temelje se na ciljevima koji se ugrađuju u sve predmete i obavezuju veći broj ili sve nastavnike na njihovo ostvarivanje.

Promjene koje se događaju u nastavničkoj profesiji pod utjecajem razvoja sistema cjeloživotnog učenja

Da bi se ključne kompetencije mogle valjano uključiti u odgojno-obrazovni sistem i promijeniti njegovu narav, potrebne su primjerene metodološke promjene u sljedećim područjima nastavničke profesije:

- dodiplomskom obrazovanju i stručnom usavršavanju učitelja,
- metodici poučavanja,
- metodologiji planiranja i programiranja,
- načinu poučavanja i učenja,
- sistemu stručne podrške nastavnicima.

S kakvom ćemo koncepcijom čovjeka suočiti toliko problematičnu budućnosti?

Obećanje 4[15]

Vlasti se obavezuju da će poboljšati kvalitet visokog obrazovanja i istraživanja u Bosni i Hercegovini, bitno povećati broj osoba koje pristupaju visokom obrazovanju i osigurati puno sudjelovanje bosanskohercegovačkih sveučilišta u evropskom prostoru visokog obrazovanja."

Obećanje 5[16]

Osigurat ćemo transparentno, konkurentno, racionalno i finansijski održivo finansiranje javnih resursa, i implementirat ćemo zakonodavstvo u oblasti obrazo-

[15] isto

[16] isto

vanja na svim nivoima, koje se zasniva na evropskim standardima i normama, a što je utemeljeno na međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima." Poboljšanje racionalnosti potrošnje i efikasnosti budžetskih davanja sistemu obrazovanja i unutar sistema obrazovanja, i poboljšanje jednakosti javnog finansiranja u obrazovanju kroz regije i između nivoa prihoda

4. OBRAZOVANJE I POTREBA OBRAZOVANJA NASTAVNIKA

4.1. Zaposleni u obrazovanju i njihov status

Nijedna reforma ne može uspjeti bez suradnje i aktivnog sudjelovanja nastavnika. Zato je potrebno da se društveni, kulturni i materijalni status nastavnika počne smatrati prioritetom.

Prema izvornim podacima i platnim razredima u javnom proračunu Tuzlanskog kantona, nastavnici spadaju u grupu zaposlenih sa ispodprosječnom platom u odnosu na najviše utvrđene plate. Ukoliko bi se plata nastavnika ocjenjivala kao prioritet, takav prioritet je negdje na dvadesetom mjestu prema visini plate. Ovdje sa sigurnošću podatak nije tačan jer nemam uvid u određene informacije o plaćama u drugim sektorima. To je vrlo važan i presuđujući faktor motivacije za rad.

Sličan poražavajući je i status službenika koji rade u obrazovanju. To su savjetnici Pedagoškog zavoda, javnih obrazovnih ustanova predškolskog, osnovnog i srednjoškolskog nivoa i službenici Ministarstva. Visina ličnih primanja je stimulirajuća samo za rukovodeće službenike, a razlike u ličnim primanjima naspram poslova i njegove složenosti nisu korektne. Kada je u pitanju zakonodavni i izvršni sektor (organi vlasti) privilegiju za stručno usavršavanje, trenutno, zbog niza pozitivnih okolnosti koji njima idu u prilog i karaktera poslova koje rade imaju samo rukovodeći službenici, poslanici u skupštinama, ministri, njihovi pomoćnici i sekretari, direktori, šefovi itd..

Generalni problem bosansko-hercegovačkog društva sastoji se u tome da kada jedna interesna grupa riješi "svoj" problem u društvu, nju apsolutno ne zanima šta se događa u ostatku društvenog sistema. Najveću zabrinutost treba iskazati u odnosu na univerzitetske profesore. Imajući u vidu akademski status i kapacitet obrazovanja, od njih se očekuje da pravovremeno reagiraju, da budu korektori javnog mnijenja, jer njihova uloga nije samo izvršavanje ex-katedra obaveze. Svojom organizacijom i istupom mogu dosta učiniti u obrazovanju javnosti i građana, isključivo zbog toga, pretpostavlja se da imaju najbolji naučni osnov za to. Međutim oni ŠUTE. Profesori društvenih i humanističkih nauka šute, povlađuju problemima, ne uznemiravaju sebe niti javnost, a pozvani su da o tome govore, da pozitivno utiču na kreiranje javnog i znanstvenog mnijenja.

Pozitivna okolnost, ne tako značajna, ali ipak ohrabrujuća, je što prema zvaničnim informacijama osnovne i srednje škole uspijevaju za nastavnike pribaviti

određene stručne časopise. S druge strane, Pedagoški zavod nema takvu mogućnost za sve predmetne oblasti obrazovanja. U okolnostima kada ne postoji odgovarajući oblik stimulacije i i kada su na snazi otežani uslovi rada, pozicija nastavnika nije zahvalna. Oni se osjećaju izolirani i to uglavnom većinom zbog očekivanja koje obrazovanje stvara, te zbog kritika koje se često neopravdano, upućuju na njihov račun. Zato je nužno potreban dijalog između društva i nastavnika, te između vlasti i nastavničkih sindikata.

"Uticaj na kvalitet obrazovnog procesa je ograničen ali se zato ulaz i izlaz obrazovnog sistema mogu odrediti do izvjesnog stepena, i to putem ciljeva obrazovanja i očekivanih rezultata učenja. To bi upravo trebala učiniti država i društvo. Ona stoji na ulazu i izlazu obrazovnog sistema a obrazovnim procesom treba da se bave struka i nauka".[17]

U takvim okolnostima od nastavnika se neopravdano očekuje da odigraju ključnu ulogu u pripremi učenika ne samo da se puni samopouzdanja suoče s budućnošću, nego da je izgrađuju svrhovito i odgovorno. U ovom slučaju učenici imaju uzore u nastavnicima koji imaju vrlo slab i necijenjen status u društvu, te je vrlo diskutabilno očekivati da nastavnik bude uzor ili neko na koga će se učenici ugledati. Na nastavničkim leđima stoji golema odgovornost jer moraju oblikovati osobnosti i umove novog naraštaja. Također igraju iznimno važnu ulogu u razvitku pozitivnog ili negativnog odnosa prema učenju. Oni podstiču razumijevanje i toleranciju i mogli bi ih obilježiti kao nosioce promjena.

Za proces stručnog usavršavanja nastavnika najvažniji je odnos između nastavnika i poslodavca. Taj odnos bi trebao da ima za cilj puni razvoj nastavničke profesije i ostvarivanje krajnjih ciljeva nastavnikovog angažovanja u odgoju i obrazovanju učenika, s naglaskom na samostalnost. U ranoj fazi temeljnog odgoja uloga nastavnika je najveća. Ukoliko nastavnici nisu na odgovarajući način pripremljeni da odgovore zadacima odgoja i obrazovanja u duhu reformskih procesa ili ako je nastavnik loše školovan, neadekvatno stimuliran, neuvažavan na način na koji koji garantuje kvalitetan rad i odgovornost, temelji za daljnje učenje bit će nestabilni.

4.2. Nastavnik u funciji društva i obrazovanja

Funkcija nastavnika kao autoriteta treba se mijanjati, ali on ostaje glavni izvor odgovora na pitanja koja postavljaju učenici o svijetu te najvažniji preduvjet za potpuni uspjeh procesa učenja.

Radni uslovi odgajatelja u predškolskim ustanovama, nastavnika i profesora u osnovnim i srednjim školama i univerzitetskih profesora, danas su jako pogor-

[17] Osnove demokratskog školskog menadžmenta, CES Programe, Finnish Co-operation in the Education Sector of Bosnia and Hercegovina 2003-2006, Sarajevo oktobar 2006, str. 273.

šani. Oni se često nepripremljeni suočavaju s novim zadaćama kod poučavanja o društvenim i porodičnim problemima.

Prema većini autora "nove" pedagogije, edukatori bi trebali raditi u timovima, posebno u osnovnim i srednjim školama i na taj način pomoći da se postigne potrebna fleksibilnost u nastavnim sadržajima koji se nude.

Obrazovanje, kao temelj na kojem će se graditi bolja budućnost, bez sumnje će nailaziti na sve veće prepreke i probleme, od kojih ga se doduše neki možda ne tiču izravno, ali sigurno negativno utječu na njegov razvitak u pravom smjeru.

Filozofi i sociolozi ovog doba opisuju drugu polovicu 20. stoljeća kao "društvo čvrstog stanja" u kojem smo učili da bismo znali i tako bili spremni odgovoriti zahtjevima budućnosti. Početak 21. stoljeća nazivaju **"društvo tekućeg stanja"** u kojem se promjene događaju takvom brzinom da je zapravo ultimativni zahtjev biti spreman odgovoriti zahtjevima sada i ovdje, što znači da je važno biti prilagodljiv, snalažljiv, otvoren i znati misliti svojom glavom, a to možemo ako razvijamo samopoštovanje, vjeru u sebe i odgovornost.

Međutim, cijeli niz okolnosti koji ne idu u prilog nastavnicima ne mogu biti argument za neodgovorno i neprofesionalno ponašanje ili eventualno izbjegavanje obaveza.

Nastavnicima su na raspolaganju barem ograničena sredstva, posjeduju darove, neophodan kvantum obrazovanja stečen sticanjem diplome o završenom studiju, i pored toga što shvataju da "nikoga nije briga za njihove ideje"[18] , ne koriste u dovoljnoj mjeri raspoloživa sredstva i instrumente svoga rada i djelovanja, što za posljedicu ima prebacivanje tereta odgovornosti na druge, odnosno, očekuju da bi netko drugi morao učiniti ono što je zapravo njihova zadaća.

Istina je da to sami ne mogu uraditi zbog nedovoljno povezanih interesa u sistemu u kojem rade i djeluju. Ne postoji niti ijedan razlog koji može edukatora amnestirati odgovornosti za neuspjeh u obrazovanju. "Budite osoba na koju se drugi ugledaju, prihvatajte izazove i svršavajte poslove. Ne propuštajte prilike, ponudite svoju pomoć ili blagovremenu sugestiju, sačinite plan i radite u skladu s njim. Tražite pomoć i angažujte i ostale da bi se posao obavio. Budite dobrovoljac, budite istrajni i uvijek izvršite ono što počnete".[19]

"Biti učitelj i odgojitelj" u pravom smislu te riječi, znači nešto ozbiljno, odgovorno, vrijedno, ali i veoma teško. Ne piše uzalud u Svetom pismu, u poslanici Hebrejima: "Isprva se doduše čini da nijedno odgajanje nije radost, nego žalost, ali onima koji su njime uvježbani poslije donosi mironosni plod pravednosti"[20] (Heb 12,11).

[18] Pogledati Bob N. "Nemoj da radiš samo ono što ti kažem", MONO & MANA, Novi Sad, str. 52.

[19] Isto str. 58.

[20] Biblija

Prema iskustvima europskog i izvaneuropskog prostora, skoro da je postalo planetarno pravilo, nastavnici se nisu uzimali u obzir prilikom provođenja reformskih procesa. U svijetu najčešće su ulogu uzimala udruženja i asocijacije koje su kao akteri nevladinog sektora, uglavnom pritiscima na zvaničnu politiku, vršile utjecaj na poboljšanje obrazovnog statusa nastavnika. "U mnogim naletima reforme nastavnici se nisu uzimali u obzir, kao ni njihova potreba da pomognu u formiranju promjene, niti vrijeme i obrazovanje koje je neophodno za provođenje datih promjena, a ni sredstva potrebna za njihovu procjenu. Nije puno učinjeno da se nastavnici uvedu u proces donošenja odluka".[21]

Ukoliko se ozbiljno razmišlja o uspostavi znanstveno profitabilne nastavne kadrologije u obrazovanju, većina reformskih procesa će u inicijalnom i stalnom stručnom obrazovanju nastavnika imati na umu potpuno izgrađenu "svijest nastavnika o europskoj dimenziji koja je krucijalna za sve aktivnosti u ovoj oblasti i treba se razvijati tokom redovnog školovanja nastavnika i u daljem stručnom usavršavanju. Nastavnici tokom školovanja moraju u okviru predmeta iz svoje struke biti informirani o:

- općim ciljevima obrazovanja,
- o bilansu između branši obrazovanja i ciljeva,
- o strukturi i menadžmentu obrazovanja,
- o sadržaju nastavnih planova i programa i nastavnih metoda,
- o ljudskim resursima,
- o procesu reforme,
- o Europskoj dimenziji u obrazovanju,
- o školskim i vannastavnim aktivnostima,
- o inicijalnom i stalnom stručnom obrazovanju nastavnika"[22].

Ljudi su danas rastrgani između globalizacije i osjećaja pripadnosti. Obrazovanje se danas više no ikad mora suočiti s tim problemom i mora omogućiti svakome od nas, bez iznimke i u potpunosti, razviti sve naše talente i ostvariti naš stvaralački potencijal, uključujući i odgovornost za vlastite živote i postignuće osobnih ciljeva.

Taj cilj bi trebao biti ispred svih ostalih.

[21] Gary A. G."Obrazovanje nastavnika", Pedagoški zavod Bihać, str. 76.

[22] Strategija obrazovnih reformi od koncepta do realizacije, Simpozijum Prag od 4-6 novembra 1999, Pedagoški zavod Bihać 2007. str.177-183

5. ZAKLJUČAK

Svjesni smo činjenice da živimo i radimo u okolnostima proizvedene i u najvećem broju slučajeva osmišljene i dirigovane krize svake vrste: moralne, materijalne, općenito duhovne, društvene, državne.

Svjesni smo činjenice da direktno nismo proizvođači narastajuće netrpeljivosti svake vrste koja klija na rasponu od pojedinca građanina do državnog vrha.

Svjesni smo činjenice da se društvena kretanja obično odvijaju u pravcima u kojima ne bismo željeli. Ali ne smijemo biti svjesni toga da nešto od svega navedenog ne možemo promijeniti.

Prije nekoliko decenija ljudi nisu bili svjesni kakve će promjene u svijetu obrazovanja nastupiti poslije njih, nisu mogli ni zamisliti dostignuća do kojih je današnji čovjek došao, nisu mogli ni pretpostaviti da će današnja slika svijeta uveliko derogirati nihove tadašnje vizije i perspektive.

Isto tako i mi danas, bez obzira koliko smo uvjereni ili samouvjereni u vlastitu percepciju današnjeg znanja, ne možemo pretpostaviti kojom će brzinom snaga ljudskog uma, konstruktivna ili destruktivna, ostvariti nova i za nas još uvijek nepoznata dostignuća.

Snaga tradicionalizma ne može biti uništena, bez obzira koji su nasrtaji na nju, moramo insistirati na tome da čovjek, u svom obrazovnom ciklusu u pogledu na 21. vijek ostvaruje Delorsove postavljene ciljeve: učiti da zna, učiti da djeluje, učiti da bude, te učiti za život u zajedništvu.

Smatram da u vremenima koja dolaze, a autori to najčešće nazivaju "bliska budućnost", treba više usmjeriti pažnju na izgradnju i osposobljavanje pojedinca da se uspješno suoči sa sve većim zahtjevima nadolazećeg doba društvene nepravde i licemjernog užasa koji isijava iz ralja uglavnom nezasitih i sa narodom neživućih vlasti, da bude što elastičniji i snalažljiviji u prilagodbi vremenu u kojem živi, ne zbog toga što se slaže sa principima tako postavljenog vremenskog življenja, već zato da bi opstao!!!

Ako živimo u okrutnim i beskurpuloznim vremenima sa dominacijom potiranja ljudskog individualiteta trebalo bi ljude naučiti da barem oni budu obzirni i posvete bar malo pažnje jedni drugima, da se ne naviknu biti samo puki izvršioci donimirajućih i destruktivno političkih ideologija i da ne budu sastavni dio mehanizma koji će samo mehanički obavljati svoju funkciju i ništa više.

Smatram da se radi o kraju klasične historije morala. Životni prostor je pretvoren u tržište, vrijeme u novac, mišljenje u kalkulaciju, znanje u robu, a čovjek u poslušni mehanizam. Iluzorno je živjeti u zabludi isčekujući da će zakon biti iznad svakoga. To struktura divlje kapitalističke vladavine nije u stanju obezbijediti. Pojedinci su iznad zakona. O tome govori Goodman. i mislim da je u pravu

(“Moćnici su iznad zakona”. Razotkrivanje korumpiranih političara, ratnih profitera i medija koji ih vole, Prometej, Zagreb, 2006.).

To je paradigma ovog vremena, vremena nestanka solidarnosti i čovječnosti. “Sve je dopušteno”, uzviknuo je Ivan Karamazov.

Uslijed velike ekspanzije znanja kojim čovjek ovladava smatram da ćemo biti u dilemi otvoriti Pandorinu kutiju iz koje mogu izaći dva rezultata:

- obrazovani i znanjem opremljeni ljudi koji će biti u službi nauke, društva pravde, mira i čovječnosti i
- obrazovani i znanjem opremljeni ljudi koji će biti u službi ličnih i uskosopstveničkih interesa koji će gajiti aspiracije međugalaktičkih ratnika, jer će im planeta Zemlja biti vrlo tijesna.

Postavljaju se pitanja:

1. Kako privući sposobne pojedince da izaberu posao nastavnika?
2. Kako organizovati inicijalno obrazovanje i stručno usavršavanje koje će osigurati da učitelji i nastavnici budu uspješni u stimulisanju učenika na visoka obrazovna postignuća?
3. Kakvim mjerama osigurati da se kvalitetni nastavnik zadrži i razvija u nastavničkoj profesiji?
4. Koja je svrha istraživanja u području učenja i poučavanja te obrazovanja učitelja i nastavnika ako nisu dovoljno motivirani za rad?

Nedostatak smisla za život u društvu, zajednici, miru, toleranciji, međusobnom uvažavanju, trpljenju, za dijalog, progres, napredak i općenito boljitak pokazao se kroz parčanje moćnih državnih tvorevina potkraj 20 stoljeća.

“Deset godina nakon rušenja zablude zvane komunizam, došlo je vrijeme da trezveno pripremamo rušenje kapitalizma”. Naši ciljevi su revolucionarni, ali metode su reformističke. Nasuprot globalnoj moći kapitala, danas moramo stvoriti globalnu protumoć vladavine zakona, demokracije i civilnog društva na svjetskom nivou.[23]

Obrazovanje uvijek mora biti primarni cilj i zato opreza nikad dosta.

[23] http://zoranostriczelenalista.blog.hr/2008/12/1625707233/janus-globalizacije-prijetnje-i-sanse-u-doba-globalnog-trijumfa-kapitalizam.html, Zagreb 2000.

LITERATURA

1. Delić Z. "Društvo znanja – nova paradigma ili nova ideologija", Zbornik radova – Međunarodni naučni simpozij, Ekonomski fakultet univerziteta u Tuzli 2007,
2. "Priručnik za obuku školskih menadžment timova u demokratskom školskom menadžmentu", II dio, "Kvalitet" CES – PROGRAM, Pedagoški zavod Tuzla 2005-2006,
3. Delić Z . "Nova ekonomija znanja, moć i obrazovanje", Zbornika radova, Filozofski fakultet univerziteta u Tuzli 2007,
4. Goodman, A. "Moćnici su iznad zakona", Razotkrivanje korumpiranih političara, ratnih profitera i medija koji ih vole, Prometej, Zagreb, 2006.
5. Robert M. "O gluposti", Stylos, Novi Sad, 2002.
6. Pol T. "Istorija ljudske gluposti", Beograd 2001.
7. H.B. Danesh, "Koraci ka miru", The International Education for Peace Institute 2004,
8. Osnove demokratskog školskog menadžmenta, CES Programe, Finnish Co-operation in the Education Sector of Bosnia and Hercegovina 2003-2006, Sarajevo oktobar 2006,
9. Bob N. "Nemoj da radiš samo ono što ti kažem", MONO & MANA, Novi Sad,
10. Gary A. G."Obrazovanje nastavnika", Pedagoški zavod Bihać,
11. Strategija obrazovnih reformi od koncepta do realizacije, Simpozijum Prag od 4-6 novembra 1999, Pedagoški zavod Bihać 2007.

IZVORI S INTERNETA

1. http://bs.wikiquote.org
2. http://infoz.ffzg.hr
3. http://www.oscebih.org
4. http://zoranostriczelenalista.blog.hr
5. Lejla Panjeta "Samoostvarivi sudnji dan", http://www.odjek.ba
6. N. Ibrulj "Gargantuizam i siromaštvo" - Objavio/la Semargl u 23:18, 4 komentar(a) http://humnauke.blogger.ba

Dijana Marković Hajdarhodžić

Becoming a Reflective Practitioner:
How to improve the mentorship program in Tuzla Canton and Bosnia and Herzegovina

Abstract:

The reforms concerning the education system in Bosnia and Herzegovina have been of the greatest interest for me, an educator who truly believes the future of every country depends on tolerance, open-mindedness and the absence of prejudice. These three basic principles of a successful democratic society are best acquired through competent teaching in the classroom. Working as a mentor and teacher educator in circumstances which, for most people, are far from satisfying made me realize how little is needed to start making a significant change in the world I live in. This paper has the purpose of showing my colleagues what we as working professionals can do to help the education reform in our country. It describes models of teacher education with special focus on a reflective approach to teaching whose goal is developing a 'reflective practitioner' with a positive attitude to learning and an awareness of the constant need for further professional improvement.

1. Introduction

1.1. A journey of a Bosnian teacher

'Teaching and learning are critical to our individual and collective survival and to the quality of our lives.' (Palmer: 1998)

I have decided to start this paper with the above quotation because I believe that the successful development of a country mirrors the quality of its education system. Being a teacher in Bosnia and Herzegovina (BH) for the last eleven years and living this noble profession encourages me to speak out for all of us, the BH

teachers, who are facing a great number of challenges every day. In order to help our country's democratization we are constantly asked to organize an interactive, student-centered classroom where team spirit is shared, a healthy community is formed, and where the teacher has the role of a facilitator and an advisor. But how can we accomplish that?

Coming into the profession fresh from the university with the diploma of a teacher in our hands means anything but the end of our learning. It is just the beginning of this lifelong experience. Going through pre-service teacher training gives us only the foundation of our further teacher development. Entering the institution we are going to teach in and stepping into the classroom, we hope to see a friendly face of an experienced colleague whose role of a mentor is to introduce us to the most important secrets of teaching. However, in most cases we get no support or we get one of a colleague who takes his/her role of an authority figure so seriously that we have our whole being constantly insulted during a legally required nine-month-long period of supervised teaching. In the end, the crown we earn is a teaching certificate, given after we have our teaching performance and competence assessed by the board presented by the ministry of education. The conclusion that can be drawn from the above mentioned is that our authorities are still nurturing the former country's philosophy stating that the product is more important than the process itself. I wonder if the certificate should serve as the proof to BH teachers that they are competent professionals or that they are at the starting point of their life long learning.

Under the big umbrella of democracy that has been spread all over BH there has been a number of internationally supervised reforms happening over the last fifteen years. One of the major ones is the education reform, which is concerned more with restructuring schools, rewriting curricula and renewing textbooks than with 'the human resource called the teacher on whom so much depends' (Palmer:1998). Facing this reality as a professional who believes that the process is at least as important as the product, I have tried to make a difference in novice teacher development by focusing on the way that observation influences the teachers' growth or, more exactly, the process of having them develop the skills of self-reflection under the influence of observation. My contribution to the education system in Bosnia and Herzegovina lies in the research I, as a mentor to a colleague, have performed in belief that its results are going to become a part of the professional suitcase we all as teachers take on this challenging journey. The rationale behind this work is that each individual can make a contribution to any reform if they believe in the power of what they are doing.

1.2. Educational reform in Bosnia and Herzegovina

The education system in Bosnia and Herzegovina has been under reform for the past decade, which represents the post-war and post-socialist period in the

development of this new country. The reform itself has been done under the supervision, guidance, influence and constant advice of a wide range of different organizations coming mostly from the European Union and the United States of America. On the one hand, there are ones, such as the Open Society Institute (OSI) and the School for International Training (SIT), whose mission is to promote the principles of a democratic learning-centered classroom by supporting the teachers directly and equipping them with knowledge, attitudes, skills and awareness they need for developing their own BH support network. On the other hand, there are those, such as UNICEF, the European Council or OSCE (Office for Security and Cooperation in Europe), which are using more an abstract approach towards the reform, such as the improvement on the level of legislation.

In their wish to encourage the growth of this country, they have been trying their best to help us understand the importance and usefulness of their own ideas about a healthy education system, no matter how applicable it is to our Bosnian culture. Numerous seminars and workshops have been organized, ranging from those showing what a democratic classroom should look like, to the ones presenting teaching methods with no clear objectives and with ambiguously stated principles or beliefs which, if misunderstood, could lead to the loss of a teacher's authority or even to ridicule of the approach presented. I wonder if, for example, Silent Way or Community Language Learning principles of relying on the students' background knowledge and their belief that students are not empty vessels would be seen as absurd, since the curriculum that is to be presented already exists. However, it is important to emphasize that all of these advisory organizations, regardless of their size or origin, have focused their attention on showing us, the BH educators, the essence of each educational system – that everything that happens in the classroom is to serve the student itself or, more exactly, should contribute to a successful learning process.

Furthermore, the BH government and the official educational structures have been too busy defending the positions and beliefs of their political parties. While the experienced educators from developed western countries have been engaging themselves in Bosnia and Herzegovina in order to share their knowledge and show us the norms and characteristics of an efficient and democratic educational system, the politics of segregation based on ethnicity have become deeply entrenched in our classrooms. The organization of the country has not been helpful either, since there are ten cantons and two entities with their own governments and ministries of education and their own laws and regulations. Because politics have dominated the education scene in BH, the quality and standards of education have suffered. Curricula and textbooks differ from region to region, depending primarily on ethnicity. Teachers have not been trained in up-to-date pedagogical methods. Fresh graduates are not equipped with the necessary skills to tackle real-world challenges.

In November 2002, BH authorities presented the Education Reform Strategy to Peace Implementation Council in Brussels. It is a document developed by local education experts, authorities, parents, teachers, students and international organizations, listing goals for the reform and the actions needed to achieve them. Its overriding objective is to develop a modern, de-politicized education system in Bosnia and Herzegovina. One of the Strategy's major goals, or pledges, as the document says, is to ensure high quality teacher training in leading methodologies for all subjects, focusing on both experienced and novice in-service teachers.

> 'Pledge 2: Ensuring that the quality of teaching reaches, and remains at, acceptable standards throughout Bosnia and Herzegovina.
> Ensure all teachers receive training in modern teaching methodologies within four years (2003-2006).
>
> Develop standards and procedures for licensing and certifying pre-school and primary school teachers (2004) and secondary schoolteachers (2007)…'
> (http://www.oscebih.org/documents/26-eng.pdf;p.9)

Bearing in mind there are five of these pledges, delivering all of them has not been easy, due to both the short period of time and the government's decision on prioritizing. Though the first three are focused on the student and the teacher, and the forth and fifth are about developing both legal and financial frameworks supporting the system acceptable in the European Union, once again the two most important components of the successful education system, the actors of the teaching process itself, have been relegated to the position of secondary importance. Furthermore, the work on the legal framework has not shown any effort in developing standards and procedures for getting a teaching certificate or license or, if it has we the teachers have not been introduced to them. The results, seen through the eyes of a teacher, are not very encouraging, but they should alarm and awaken us to start taking responsibility for the reform happening in our classrooms as well as for sharing the experience we all possess. The strength lies in a bottom-up approach, where teachers are the instigators of change, seen through a constant process of reflection.

1.3. The education law in Tuzla Canton and its effectiveness

As has already been mentioned while describing the current organization of Bosnia and Herzegovina, there are ten cantons and two entities, which have their own governments and ministries of education. The following is description of in-service novice teacher training regulated by the law and regulations of Tuzla Canton Ministry of Education, Culture, Science and Sport.

Graduates start working in schools equipped with the knowledge they bring from their methodology classes at university. In certain cases, those classes do

not even have a practical component, or the practice was organized through observing, with no clear guidance from a mentor teacher.

According to the cantonal law these novice teachers have to go through a nine-month period of training with their mentors. Teachers who can perform the role of the mentor are those who either have the official title of mentor due to their long teaching experience or those who have no such title but have been known to the ministry through their exceptional work in the classroom. The mentor is assigned by the school a novice starts working in or, if there is no one in that school who could do that work, the mentor comes from another school. The law on education says that during those nine months the mentee is to observe 10 of the mentor's classes and s/he is to be observed for 10 classes by the mentor. In addition to doing the observations they need to organize the work on up-to-date methodology, school administration and the legal regulations as well. The mentor is obliged to write the plan and the assessment of the mentee's work. In the end, after the mentor/mentee work, the mentee has to pass an exam in order to get their certificate. The exam itself consists of three parts:

1. conducting the class based on a lesson plan written by a mentee who teaches it,
2. an oral exam on methodology, pedagogy and psychology, and
3. an exam on knowledge of legal regulations.

The decision whether or not a teacher passes the exam and gets the certificate is made by the committee assigned by the cantonal ministry.

The law regulations described above are so general that the effectiveness of the law itself is brought in question. First of all, neither the mentor nor the mentee get any guidelines for planning and performing such a work so that they both can be as successful as possible. Observation itself is an area of teacher training with clearly formulated roles and objectives. A person who has no previous experience or training in observation needs assistance in order to become a successful observer, and be able to help a novice teacher develop his/her own teaching principles and beliefs. Moreover, the criteria for the mentor's assessment of the mentee's work are not stated at all. Thus, we have a situation where two people who are supposed to develop a fruitful relationship have no stepping stone to start from.

The result of this confusion and lack of clarity is either the absence of any mentor/mentee work or work whose leitmotif is judgment, making the relationship one of superior to inferior.

2. Models of teacher education

In order to come to the point where we can say that we are successful professionals, it is necessary for us to understand that our education does not stop with

any kind of pre-service or in-service training we go through. It is the departure place of our lifelong journey through the areas of our professional growth. In other words, the balance between theory and practice needs to be present. It is necessary for all educators to be pre-equipped with the theoretical knowledge we can rely on when developing our skills through practical teaching.

In my desire to become a successful teacher trainer and mentor I have based my work on the wisdom of the great minds in the domain of teacher education and development with a special emphasis on teacher observation and reflection. The following covers some of the many existing theories about this very topic.

2.1. Three models of teacher education

There are three models of teacher education appearing chronologically through history:

1. the craft model
2. the applied science model
3. the reflective model

The craft model is the one where all the expertise resides in a professional practitioner. Thus, the experienced teacher is the expert in the 'craft' of teaching. Observing the expert's class leads to imitating it. What happens during the training period depends entirely on the trainer who instructs and advises the trainee to imitate the techniques of an expert in order to develop teaching routine. This model resembles the principles of behaviorism and it is highly static. The trainee is completely disregarded as a person with background knowledge acquired during the period of the pre-service university teacher education program, in-service teacher training program or mere experience of being a learner and participant in any type of a learning experience.

Furthermore, this model is difficult to sustain in an educational context of new methodologies where a novice teacher may be better informed than the experienced teacher. Let us take the context of my country, Bosnia and Herzegovina, as an example. The most usual case of a professional with the mentor role is a teacher of more than 20 years of teaching experienced either in our ex-communist country where the classroom was entirely teacher-centered or during the last war when all of us were only concerned about mere survival. On the other hand, there is a novice teacher with a recently received university diploma in teaching after participating in a two-semester-long pre-service teacher training program where s/he was exposed to many different up-to-date methodologies. I believe in this situation the mentor's authority fades away and the training itself is performed only for the purpose of getting the final product – the teaching certificate. So this leads me to wonder what the true goal of the mentor program is.

The applied science model is the traditional and probably the most present model underlying most teacher education and training programs. It is based on the achievements of empirical science in the nineteenth and twentieth century. The followers of this model, such as Stones and Morris (Stones, E. & Morris, S., 1972), believe that all teaching problems can be solved by applying empirical science to the desired objectives. In other words, the changes that can happen in practice are those brought by the experts in the knowledge and not by the 'practitioners' themselves. The question that arises is how a person who is, in most cases, removed from the day-to-day working scene knows what the best solution for the classroom problem is. I agree that theory is extremely important but its value is overestimated if the practical component of teaching is absent. At the same time, this model completely ignores the roles students and teachers have in the teaching process and their learning styles. As a trainer I wonder what the role of observation in this case is. I am aware it is not imitation, but it also should not be to supply the trainee with readymade theory-based solutions which, according to applied science, always work although overlooking the peculiarities each class brings.

Whereas both the craft model and the applied science model create a huge gap between the importance of theory and practice in teacher education, **the reflective model** establishes a qualitative balance between the two. Schön (Schön, D.A., 1983) points out that there are two different types of 'professional knowledge'- ***'received knowledge'*** and ***'experiential knowledge'***. If we look at this model through the metaphor of a mobile, on one side there is '*received knowledge'*. It echoes the phrase 'received wisdom' meaning that it is accepted without proof of questions. (Wallace, M.J., 1991) In other words 'received knowledge' lays its foundations on facts, theories and data often connected to certain research which is often 'received' but not 'experienced' by a trainee. On the other side of the same mobile there is '*experiential knowledge'* creating a perfect harmony with the 'received' one. It consists of two other components of equal importance which Schön describes as ***'knowing-in-action'*** and ***'reflection'***. Schön describes 'knowing-in-action' as

> …the workaday life of a professional depends upon tacit knowing-in-action… In his day-to-day practice he makes innumerable judgments of quality for which he cannot state adequate criteria, and he displays skills for which he cannot state the rules and procedures. Even when he makes conscious use of the research-based theories and techniques, he is dependent on tacit recognitions. Judgments are skilful performances (Schön, 1983: 49-50).

This clearly refers to practicing teachers and it implies that the decisions they make are not based on a direct application of 'received knowledge' but rather on feelings. These decisions, however, may be left unexplored or they may be explained through further reflection. The role of reflection is to shed light upon our

unconsciously made classroom decisions, thus leading us to conscious development of insights into 'knowing-in-action'.

This third model, which is also the leading one in today's teacher education and development, emphasizes that observation needs to be organized around that structured reflection which the trainee best benefits from. As a matter of fact, the trainee learns about theories, research findings and skills which are a necessary part of the profession and develops knowing-in-action through practice that is reflected upon. The final outcome of the training period is that s/he becomes an autonomous reflective practitioner capable of constant self-reflection leading to a constant process of professional self-development.

2.3. The establishment of theory – practice equilibrium

Wallace (Wallace, M.J., 1991) divides the process of professional development into two stages:

Stage 1 – the pre-training stage, i.e. the trainee is at the very beginning of the professional development process.

Stage 2 - the stage of professional education and development

The goal of both stages – increased professional competence

Stage 1, as the pre-training stage, highlights what the trainees bring into the training process. It is important to remember that trainees who start the training process possess their own 'conceptual schemata' (Wallace, M.J., 1991) which is created either through professional reading materials and university teaching programs or previous teaching experience. This schema is actually a cluster of ideas, beliefs, attitudes and the like which shape the trainees' work in various typical or consistent ways. Furthermore, at this stage every trainer ought to be aware of not only the place the trainees are coming from professionally but what place they are at when the process itself starts. No training or supervisory procedures can function effectively without all this information.

Stage 2, the stage of professional education and development, is based on two key elements of the reflective model: received knowledge and experiential knowledge. (Wallace, M.J., 1991)

Received knowledge consists of facts, data and theories about the profession that should directly inform experiential knowledge and also be directly informed by it. In fact, the relationship between received and experiential knowledge needs to be reciprocal, not one way; trainee teachers should learn how to apply received knowledge to practice as well as have practice guide their further theory research.

According to Wallace (*ibid*), experiential knowledge is the core of the reflective model. It is basically the practical experience each teacher, whether a trainee or not, has in her/his classroom. However, that experience has no value for the teacher's professional competence development if it is not reflected upon and evaluated so that s/he is able to decide whether or not changing their teaching is necessary. Development implies change, and fruitful change is extremely difficult without reflection. A teacher needs to think through and understand the rationale of the method or technique before applying it in a particular context. Improving the quality of reflection needs to be the major aim of the reflective model training program.

The most common way of applying received knowledge to the experiential one and vice versa, with the aim of helping a trainee become a successful reflective practitioner, is the use of the reflective cycle model or Kolb's Experiential Learning Cycle (see Figure 1). This is a model used for supporting the continuing process of reflection which can take place before, after or during the event (reflection-in-action) in the context of professional action. It consists of four stages:

1. *concrete experience*, i.e. teaching a class,
2. *reflective observation*, i.e. reflecting on and describing what happened in the classroom,
3. *abstract conceptualization*, i.e. going back to 'received knowledge' to look for the explanation of the experience and possible solutions to it, and
4. *active experimentation*, i.e. teaching the class with the changes based on 'received knowledge' theories

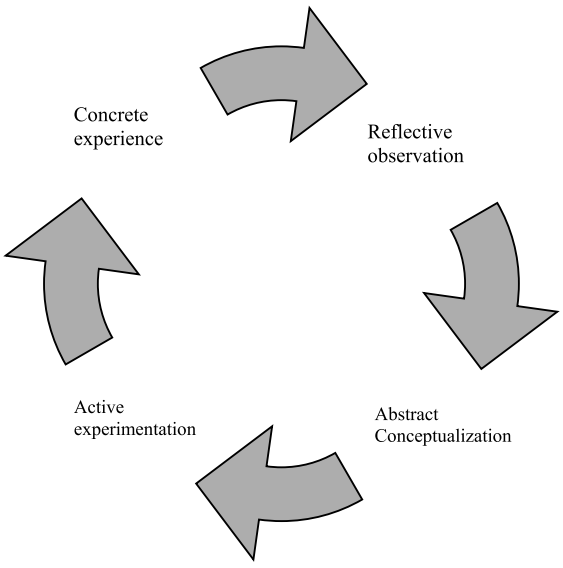

Figure 1: (after Wallace:1991)

Nevertheless, any experience we all have, either professional or personal, is private and we cherish it as the item of the highest value to us. So the question that arises is whether it is possible to have an objective reflection. The teacher training based on developing and strengthening the skills of reflection through observation of teaching practice and the discussion following it is perceived as an attack on the teacher's authority if the potential focus in discussion is absent or if there is a lack of structure in the mode of articulating reflection. A reflective dialogue between a mentor and a trainee is the most effective if it is supported by active listening. A successful trainer with the ability to listen actively to her/his trainee by not just asking questions which might be misunderstood and perceived as offensive, but with the skill to recast, objectively reformulate and clarify what a trainee is saying is the trainer who assists the sound growth of the reflective practitioner capable of self-reflection and further self-development.

The goal of each training period is increased professional competence of a trainee. There are two senses of professional competence:

1. initial competence – a certificate gained at the end of a teacher education course, and
2. competence as 'a moving target or a horizon towards which professionals travel all their professional life but which is never finally attained' (Wallace, M.J., 1991).

Thus, it is essential for teachers to understand that professional certification is not a final point in teacher education. Any teacher training program should equip the trainees with the techniques that are going to sustain their further professional competence development, bearing in mind the constant research done in the area of teaching. Teacher training or education is mostly presented and managed by more experienced teachers or qualified teacher trainers who unselfishly share their knowledge of both theory and practice with their colleagues. Teacher development, on the other hand, is something that is done only by and for oneself.

2.4. Classroom observation and its key parameters

There are many different ways of providing the shared experience with data that can be used for reflective dialogue such as microteaching, transcripts of lessons, videotaping the lesson, reflective journals, observed teaching practice and so forth. All of them are procedures helping both trainees and trainers develop deeper understanding of teaching. Classroom observation is the subject that I find the most fascinating and it can be done in three different ways - by a student teacher observing an experienced colleague, a teacher trainer observing a trainee or a colleague observing another colleague, i.e. peer observation. The goal of any of these types of observation is advancing professional competence. Collecting

data through the observation of teaching practice and conducting the reflective dialogue in the appropriate way for me presents a process of creating a special bond between two professionals regardless of the fact that one could have an authority role in their relationship originating from a mentor/mentee or superior/ inferior training context.

There are four key parameters insuring successful observation (*Figure 2*):

1. primary data
2. the medium
3. the interpreter
4. interpretation

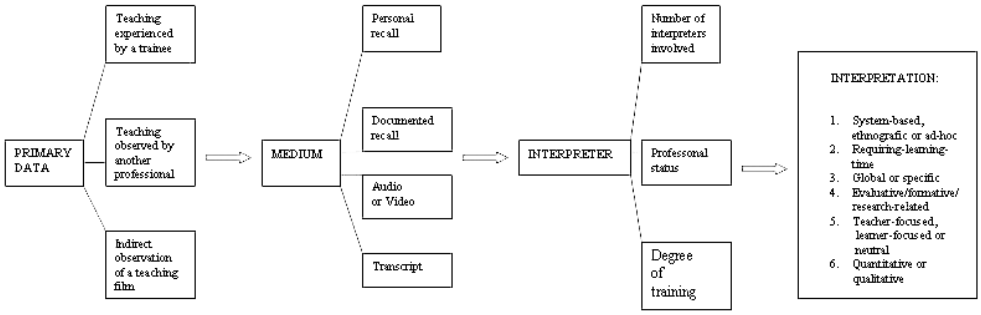

Figure 2: The four parameters (after Wallace, M.J., 1991)

Primary data. Deciding on what really happened during a professional action is a challenge on its own. Primary data consists of actual events that happen during a lesson. In order to have a fruitful reflective dialogue between a supervisor and a trainee both parties need to agree on what happened.

According to Wallace, there are three sources of primary data:

a) Teaching to be analyzed has been done by a trainee – a novice teacher or an in-service teacher.
b) Teaching is observed by someone who was present in the classroom. This source is extremely valuable because certain aspects of the lesson can be clear only to the observer if s/he approaches it objectively.
c) Indirect observation is done by watching a teaching film. However, in this case there is no communication with the teacher or the students on the video, so certain questions can stay unanswered. (ibid)

However, a fourth possibility may be added to this list. It is the "unobserved observation" in which there is no observer, but the teacher knows exactly which

lesson will be the focus of a follow up discussion with a supervisor. It is low-anxiety because there is no actual observer, and the teacher remains the expert on what happened. It is the supervisor's job to get the teacher to reflect carefully.

The Medium. A lesson can be observed through more than one medium:

a) personal recall – teacher and/or observers try to recall what happened during the class, which can be highly efficient if they are able to describe the classroom situation before initiating its interpretation,
b) documented recall – there is a certain documented trace of the observation, which can be in the form of field notes, an audio or video recording, or a transcript of an audio or video recorded lesson.

The Interpreter. Once the lesson is observed and the data collected the question that arises is that of who has the responsibility to interpret those data:

a) Number of interpreters. An interpretation of the lesson is often done by the teacher him/herself. However, there is a possibility of having a reflective dialogue with someone else, i.e. a colleague or even with a number of observers, i.e. a supervisor and peers from a team teaching group.
b) Professional status. A reflective dialogue may be performed with a fellow trainee who observed the lesson or with a supervisor or a student in the class. These reflections can be very different, depending on the observer.
c) Degree of training. This could be related to professional status in the sense that reflection done with a highly skilled observer who has observed hundreds of classes differs from one done with a student visiting the class.

Interpretation. The interpretation of the professional action may vary in structure depending on who has done the observation. Thus, it can completely lack structure or, on the other hand, be extremely well organized.

Wallace (Wallace, M.J., 1991) emphasizes six different approaches to interpretation:

1) System-based, ethnographic or ad hoc.

System-based observation is based on the system of fixed observation categories i.e. Bellack, et al (1966) – audio recording, transcripts, or Flanders (1970): FIAC – a pencil and paper technique for recording the interaction.

The ethnographic approach is based on the participation in people's everyday lives for an extended period of time. In this case, the observer first identifies the areas of concern and then decides what kind of data collection is appropriate.

The ad hoc approach is devised for a specific purpose. It is a guided 'discovery' approach in which the trainers devise their own system of observation.

2) Requiring-learning-time.

There is a question how much learning time is required for mastering the system of observation that is picked up or for designing and mastering a trainer's own system. We must have in mind that this process may be extremely time consuming, and therefore unlikely to be used by practicing teachers.

3) Global or specific.

The trainer may be interested in looking at the teaching *globally* (all aspects of teaching or a wide range of aspects), or in *specific* areas of the teacher development.

4) Evaluative, formative or research-related.

The observer's goal is assessing the classroom events (*the evaluative approach*), or the training aspects of the process itself (*the formative approach*), or gathering the classroom data for research purposes (*the research-related approach*).

5) Teacher-focused, learner-focused or neutral in focus.

The focus of a training process can be on *the teacher*, or *the learner*, or it can be on some balance found between the two thus making it *focus-neutral*.

6) Quantitative or qualitative.

Quantitative. The observer is interested in the amount of data acquired during the process of observation (e.g. through already mentioned audio recording technique, transcripts, or FIAC – a pencil and paper technique for recording the interaction).

Qualitative. The observer is interested in the data that is appropriate for the identified areas of concern (e.g. ethnographic approach).

C. Rodgers (Rodgers, C., 2002) says that teachers need to see in more than one color. What she actually means is that teachers need to be capable of discerning, differentiating, describing and analyzing the elements of students learning with the goal of responding intelligently to it.

It is through reflection on a professional action that professional expertise is developed. The trainer can encourage the trainees to identify their own problem areas and create their own observation plan so they can focus on their own reflection.

2.5. Supervision: Types and approaches

The Longman Dictionary of Contemporary English (2005) defines 'to supervise' as '*to be in charge of an activity or a person, and make sure that things are done in the correct way (*p.1667)'. According to Wallace, a supervisor, in a very broad sense, is anyone who has the duty of monitoring and improving the quality

of teaching done by other colleagues in a given educational situation. (Wallace, M.J.,1991)

Looking at the pure denotation of the words used for the description of *'a supervisor'* and *'to supervise',* the participants in the supervision might misconceive the purpose of the process itself. If a trainee and especially a trainer do not possess enough knowledge of teacher education theories, and their skills, attitudes and awareness are not developed, the outcomes of the supervision are usually defeating and the relationship barely functions. In order to have both parties participating in the training process understand the basic principles of effective supervision, they need to become informed about its different types and approaches to it.

Sergiovanni and Starratt (Sergiovanni, T.J. & Starratt, R.J., 1983) make a distinction between *general* and *clinical* supervision. General supervision refers to what can be called the 'administrative' aspects of supervision or 'out of class' supervision – issues of curriculum, syllabus and the management structure of education.

Clinical supervision is concerned with what goes on inside the classroom or 'refers to contact with teachers with the intent of improving instruction and increasing growth' (*ibid*, 1983).

Wallace emphasizes that the term '*clinical'* can be misleading in the sense that it might be closely connected to the 'applied science' model where the expert is the owner of the ultimate truth that could offer the solution for a possibly challenging classroom situation. However, clinical supervision accepts the 'reflective' model rather than the 'applied science' one. It should be seen as a mode of training which promotes face to face interaction between a supervisor and a supervisee or a group of teachers analyzing a previously observed classroom teaching in order to professionally develop the teacher or teachers in question.

Clinical supervision can be applied in various ways. Freeman (Freeman, D., 1982) differentiates between the supervisory approach, the alternative approach and the non-directive approach. The supervisory approach is an approach which gives an observer the role of authority and arbitrator who is to direct good model teaching and finally evaluate. In the case of the alternative approach, an observer is there to offer alternative perspectives and in the non-directive approach an observer has the role of a non-judgmental understander. Gebhard (Gebhard, J.C., 1984), on the other hand, adds up two more approaches, collaborative supervision and creative supervision. Collaborative supervision is the type of supervision where a supervisor and a teacher make any decisions together, thus establishing a sharing relationship. Finally, creative supervision is actually the combination of all those four approaches mentioned.

Furthermore, all these approaches to supervision are actually a series of possible supervisory behaviors which can be gathered into two basic ones (*see Figure 3*):

Classic prescriptive approach	Classic collaborative approach
• Supervisor as authority figure • Supervisor as only source of expertise • Supervisor judges • Supervisor applies a 'blueprint' of how lesson ought to be taught • Supervisor talks; trainee listens • Supervisor attempts to preserve authority and mystique	• Supervisor as a colleague • Supervisor and trainee or teacher co-sharers of expertise • Supervisor understands • Supervisor has no blueprint: accepts lesson in terms of what trainee or teacher is attempting to do • Supervisor considers listening as important as talking • Supervisor attempts to help trainee or teacher develop autonomy, through practice in reflection and self-evaluation

Figure 3: (Wallace, M.J., 1991: 110)
(after Sergiovanni, 1977)

The goal of supervision should be increased collaboration. A more collaborative approach in most cases improves the relationship between a supervisor and a trainee and it also promotes the conditions for reflective practice and longer-term professional development of the trainee.

However, this approach to supervision is a demanding and time-consuming process. Cogan (Cogan, M.L., 1973) offers the eight-phase cycle of collaboration implementation:

1. teacher and supervisor establish a relationship of mutual trust and support,
2. teacher and supervisor plan the lesson, or the series of lessons together,
3. teacher and supervisor agree on what and how much will be observed,
4. the observation,
5. teacher and supervisor analyze the events of the lesson, either together or separately first and then together,
6. teacher and supervisor plan how, when and where the supervisory conference will be conducted,
7. the supervisory conference, and
8. resumption of planning (cycle begins again).

Point eight mainly refers to a context where the existence of a really close trainer/trainee relationship is possible. In other, more usual contexts, a two-phase cycle is more appropriate:

1. the observation, and
2. the supervision conference.

In order to have a successful supervision conference or, more exactly, the reflective dialogue following the observation, Schön (Schön, D.A., 1983) emphasizes that a trainer and a trainee should share the understandings of first what teaching in general, and language teaching in particular, is all about and then what is important and what is not, what is successful and what is not. However, bearing in mind the possible existence of age difference, experience, background knowledge and education, these issues evidently need to be explored between the two. Finally, the rules of the game should be made clear and explicit. To these constants Wallace (Wallace, M.J., 1991) adds one more, the need for focus, considering how complex teaching really is. The data collected during supervision have to be focused and limited so that they are effectively handled.

To sum up, supervision in general and clinical supervision in particular is a demanding and time consuming process which should be informative for both a trainee and a trainer. It is a set of principles and beliefs creating a path towards a successful professional development. The relationship, either prescriptive or collaborative, that a supervisor and a teacher develop and the cooperation they create influences the choice of the decisions they both make in this process.

3. Concluding remarks

The only concern the recently graduated teachers in Bosnia-Herzegovina have when coming into the teaching profession is getting a mentor, going through the nine-month long training as painlessly as possible and finally getting the teaching certificate, regardless of whether they have really earned it or not. What matters is that the certificate ensures a teaching position in any school in the country, assuming there is any opening. On the other hand, the mentors reluctantly accept to do the mentoring mainly because the organization of a beneficial training period without any straightforward guidelines is quite challenging. The results of such a situation are that the mentors, who feel forced to train a novice teacher, either do nothing or the frustration they might feel is not conducive to well-organized and productive work. Even though the final outcome, i.e. the teaching certificate, is of great importance, it certainly cannot diminish the significance of the process that led to it.

How successful one course has been depends on how successfully it has been organized and delivered. The mentoring process should be the product of a planned collaboration between the mentor and her/his mentee. The experience

and the background knowledge both of them possess should shape their joint work within the boundaries of the legislation norms and the Education Reform Strategy currently present in Bosnia-Herzegovina.

According to Wallace (Wallace, M.J.:1991), any course on teacher education should cover two functions. First, it is to inform and teach the trainee in terms of received and experiential knowledge and the second one is to provide the observation of good teaching practice. There is no place for the assumption that the process of reflection will develop simply by doing the job, but it must be facilitated through the training process.

The Education Reform Strategy that is being implemented in BH covers two areas in education – creating the functional law on education, and the teacher training program. Since the Ministry of Education is mostly concerned with the first area, little has been done in terms of teacher education so far. Thus, there are still no clear guidelines for organizing the nine-month period of mentoring except for the number of classes both the mentee and the mentor have to observe. However, the decision to organize and deliver mentoring program based on observation and reflection has at least two positive results; firstly, both the individual and professional growth of a mentor and her/his mentee, and secondly, sharing the experience with all the colleagues who are interested in mentorship could contribute to reform in the place where it should be happening – in the classroom.

'Practice what you preach'

As human beings we continually go through the process of our intellectual development experiencing different ways of learning. Our personal knowledge base keeps being enriched through all our senses and different life situations. Furthermore, the attitude towards learning we all possess is constantly being influenced both by cultural and personal factors. The world and the society we live in changes with every second, making it difficult for us to understand and accept all of these modifications without fear of losing our cultural individuality in the growing globalization. We expect our leaders to show us 'the right way' even though we may not agree with it.

Being educated in a country such as Bosnia-Herzegovina, where the teacher still has a dominating role in the classroom, challenges the young teaching professionals in their own attempt to change the current classroom situation. The gap that exists between the young less experienced and the older much more experienced educators in our traditional country occasionally seems unbridgeable because the administration itself makes no effort to acknowledge those who come with fresh ideas concerning a modern approach to teaching. The belief that the diploma and the teaching certificate are the only solid and thus acceptable proof of one's qualification is going to remain dominant on the BH teaching scene unless we, as the

new generation of teachers, take the responsibility for developing the educational system that functions in every classroom, school, canton, entity and finally in the whole country. Our teaching minds should not be entrapped within the walls of the non-teaching bureaucracy. Moreover, there is no excuse for saying that the administrative aspect of education is what causes de-humanization of any learning process, including the process of mentoring. We are the ones who should serve the needs of our community. The change is going to appear only if we all initiate it in our own classrooms first, either as teachers or as teacher trainers who practice what they preach.

Bibliography

Bellack, A.A., Kliebard, H.M., Hyman, R.T. & Smith, F.L. (1966). *The Language of the Classroom.* New York: Teachers Colleague Press, Colombia University.

Cogan, M.L. (1973). *Clinical Supervision.* Boston: Houghton Mifflin.

Flanders, N.A. (1970). *Analyzing Teacher Behavior.* Reading, Massachusettes: Addison-Wesley.

Freeman, D.(1982). Observing teachers: three approaches to in-service training and development. *TESOL Quarterly,* 16,1,21-28.

Gebhard, J.C. (1984). Models of supervision: choices. *TESOL Quarterly,* 18, 3, 501-14.

Palmer, P. (1998). *The Courage to Teach: Exploring the Inner Landscape of a Teacher's Life.* San Francisco. Jossey-Bass Publishing.

Randall, M. & Thornton, B. (2001). *Advising and Supporting Teachers.* Cambridge: CUP

Rodgers, C. (2002). Seeing student learning: Teacher change and the role of reflection. *Harvard Educational Review*, 72(2), 230-253.

Schön, D.A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action.* London: Temple Smith.

Sergiovanni, T.J. & Starratt, R.J. (1983). *Supervision: Human Perspectives.* (3rd ed.). New York: Mc Graw-Hill.

Stones, E. & Morris, S. (1972). *Teaching Practice: Problems and Perspectives*. London: Methuen.

Wallace, M.J.(1991). *Training Foreign Language Teachers: A Reflective Approach.* Cambridge: CUP.

The Longman Dictionary of Contemporary English (2005). Harlow, UK: Person Education Limited.

Amila Osmić

Testovi znanja

Dokimologija je naučna disciplina kojoj je zadaća da pronađe i u praksi ponudi najprikladnije i valjane načine prosuđivanja i ocjenjivanja.

Školska dokimologija se bavi pitanjima ispitivanja i procjenjivanja učeničkih odgojno-obrazovnih postignuća na temelju ljestvice ocjena od 1 do 5. Cilj joj je postići što objektivnije mjerenje znanja.

Testovi znanja sastoje se od manjeg ili većeg broja zadataka koji učenici najčešće rješavaju pismeno.

Ono po čemu se testovi znanja razlikuju od tradicionalnog usmenog ili pismenog izlaganja jest ponajprije to što oni isključuju uticaj svih onih subjektivnih faktora nastavnika, koji inače znatno utiču na ocjenu.

Najčešći faktori koji utiču na nastavniku prilikom ocjenjivanja:

- Lična jednačina nastavnika -- ili je preblag ili prestrog.
- Halo efekt -- nastavnik ocjenjuje učenike uzimajući u obzir ocjene iz drugih predmeta.
- Logička pogreška -- nastavnik subjektivno ocjenjuje učenika na temelju drugog predmete koji mu predaje ili na temelju rezultata drugih aktivnosti (takmičenja, izbora ljepote, politike).
- Pogreška definicije -- dodavanje u skalu ocjenjivanja od 1 do 5 još međuocjena kako bi "preciznije" izmjerili učenička znanja.
- Pogreška kontrasta -- nastavnik subjektivno ocjenjuje učenike na temelju poređenja sa drugim učenicima višeg ranga školovanja.
- Pogreška tendencije prilagođavanja ocjena -- nastavnik subjektivno prilagođava kriterije mogućnostima učenika za svaki razred posebno.

Mjerne karakteristike testova znanja

Da bi neki test kao mjerni instrument bio upotrebljiv u praktične svrhe mora zadovoljiti sljedeće karakteristike:

- Valjanost -- mora pokriti sve sadržaje koji su propisani operativnim nastavnim planom.
- Objektivnost -- dobiveni rezultati isključivo ovise samo o razini znanja pojedinog učenika.
- Pouzdanost -- ako u nekoliko uzastopnih mjerenja daje iste mjerne vrijednosti.
- Osjetljivost -- ako se pomoću njega mogu dobro razlikovati učenike s obzirom na njihova znanja koja su predmet mjerenja
- Normiranost -- na temelju većeg uzorka testova učenika dobiva se prosječna vrijednost koja postaje referentna tačka, te se od nje mjeri odstupanje pojedinog učenika.

Tipovi zadataka u testova znanja

U izradi testova znanja koristi se više različitih vrsta zadataka kojima je cilj objektivnije ispitivanje i mjerenje učeničkih znanja. To su, zadaci

1) dosjećanja
2) kompletiranja ili dopunjavanja
3) alternativni tip
4) tip s dva kriterija izbora
5) višestrukog izbora
6) ispravljanja i sređivanja
7) povezivanja
8) zadaci esej tipa
9) radionički zadaci

Dalje ćemo navesti nekoliko primjera svih ovih zadataka i osvrnutu se na njihove prednosti i nedostatke.

1) Tip dosjećanja

Testovi znanja ovog tipa sastoje se od zadataka u kojima je pitanje formulisano tako da od ispitanika zahtjeva odgovor u obliku jedne riječi, broja ili simbola. Na primjer,

- Kako glasi sinusna teorema? . . . . . .
- Navedi Pitagorinu teoremu! . . . . . .

Dobre strane:

- Teško je moguće pogađanje.
- Traže se precizni odgovori.

Loša strana jeste da ovakav tip zadatka zahtjeva “oskudan odgovor.”

2) Tip dopunjavanja

Zadaci dopunjavanja redovno imaju oblik rečenice u kojoj su neke riječi ispuštene. Zadaća je učenika da na prazno mjesto upiše onu riječ koja nedostaje. Na primjer,

- Skup …… i skup …… su podskupovi skupa racionalnih brojeva.
- Razlika kvadrata glasi……, a kvadrat razlike glasi ……..!

Dobre strane:

- Mala šansa pogađanja.
- Lakše rangirati učenike.
- Mogu obuhvatiti veliku količinu gradiva.

Loše strane:

- Za rješavanje treba više vremena.
- Odgovori traže pamćenje naučenog gradiva.
- Mogući su približni odgovori.

3) Alternativni tip

To su tipovi zadataka tačno -- netačno ili da -- ne, a redovno sadrže neku tvrdnju i pored ili ispod nje odgovor . Na primjer,

- Pitagorina teorma glasi: U pravouglom trouglu je kvadrat nad hipotenuzom jednak zbiru kvadrata na katetama? T ili N
- Presjek simetrala stranica je centar upisane kružnice? T ili N
- Broj -35 je veći od broja -15? T ili N

Dobre strane :

- Lako se sastavljaju
- Za odgovore treba malo vremena
- Njima se može obuhvatiti dosta gradiva
- Pitanja se lako ispravljaju i boduju.

Loše strane:

- Velika mogućnost pogađanja (50 posto).
- Mora se postaviti veći broj takvih zadataka.
- Ne može se napraviti razlika između bitnog i manje bitnog gradiva.

4) Tip s dva kriterija izbora

U ovim se zadacima od učenika zahtjeva da niz podataka koje zadatak sadrži razvrstaju prema dva kriterija izbora. Na primjer,

- U skupu A={8, -3, $\frac{44}{33}$, $\frac{99}{33}$, $1\frac{11}{88}$, $-\frac{\sqrt{2}\sqrt{2}}{4\ 4}$, $\frac{3\ 3}{\sqrt{9}\sqrt{9}}$, $\frac{\sqrt{8}\sqrt{8}}{4\ 4}$, 5^7, $\frac{2^8 2^8}{4\ 4}$, $\sqrt{-9}\sqrt{-9}$, $\sqrt{125}$ $\sqrt{125}$} zaokruži brojeve koji pripadaju skupu cijelih brojeva, a podvuci brojeve koji pripadaju skupu iracionalnih brojeva.

Dobre strane:

- Mala mogućnost pogađanja.
- Vrlo su jasni i razumljivi.
- Lako se boduju.

Loše strane:

- Postoji mogućnost da odgovor ulazi u obje ili ne ulazi ni u jednu kategoriju.

5) Tip višestrukog izbora

Zadaci višestrukog izbora redovno sadrže tvrdnju ili pitanje i više predloženih odgovora na izbor. Samo je jedan odgovor tačan! Na primjer,

- Prvi član geometrijskog niza je $a_1=2$, a količnik je q=3 Kako glasi a_5?
  a) $a_5=162$ b) $a_5=-162$ c) $a_5=6$ d) $a_5=5$ e) nijedan od odgovora
- Riješiti jednačinu: 8X-4X-20=0
  a) X=20 b) X=-20 c) X=5 d) X=-5 e) nema rješenja

Dobre strane.

- Mogućnost pogađanja je samo 20 posto
- Mogu se primijeniti u svim predmetima

Loše strane:

- Kod loše postavljenog zadatka lako se pogađa rješenje.
- Svi ponuđeni odgovori moraju biti usko vezani za pitanje.

6) Tipovi ispravljanja i sređivanja

Zadaci ispravljanja se sastoje od cijele rečenice u kojima su pogrešno napisane riječi. Na primjer,

- Ako je A={1,3,5} i B={c,m,n}, tada je Kartezijev proizvod ova dva skupa dat na sljedeći način:
  A×B={(1,c),(3,c),(c,5),(m,1),(m,3),(5,m),(n,1),(3,n),(5,n)}. Ispravi grešku, ako postoji!

Zadaci sređivanja traže da se elementi poredaju po nekom poretku i li načelu. Na primjer,

- Poredaj brojeve od većeg ka manjem:

17, -1.5, 21, -9, $-3\frac{11}{55}$, -8, $\frac{44}{77}$,

Dobre strane:

- Zadaci se mogu koristiti u svim predmetima.
- Vrlo korisni za provjeru pismenosti učenika

Loše strane:

- Slabije su razumljivi
- Teže se boduju

7) Tip povezivanja

Zadaci povezivanja redovno sadrže dvije serije elemenata koji su u nekom međusobnom odnosu. Učenikova je zadaća da poveže srodne. Na primjer,

? U navedenoj tabeli spojiti tačne odgovore!

$V_4^1+V_4^2+V_4^3+V_4^4=$	104
$3\cdot V_2^3+5\cdot V_2^4=$	124
$P_5+2\cdot P_2=$	64
$V_4^4+P_4=$	48

Dobre strane:

? Potiču učenika na logičko razmišljanje.
? Mogućnost ispravke greške nakon uparivanja.
? Lako se boduju.

Loše strane:

? Mora postojati jednak broj elemenata u oba stupca.
? Svi elementi moraju imati svoj par.

8) Zadaci esej tipa

Sastoje se od neke teme ili nekog broja zadataka o kojima učenici pišu opširnije i slobodnije. Obično se u njima nešto opisuje, nabraja, objašnjava ili komentira te se potiče misaona razrada tematike. Zadaci esej tipa prikladni su za ispitivanje složenih aspekata znanja i učeničke psihe. Ovakav tip zadatka se rjeđe primjenjuje u matematici.

Pri izradi eseja treba se držati koncepta ili niti vodilje: uvod -- glavni dio - zaključak.

Dobre strane:

? Učenik sam naglašava njemu bitne elemente i ima veću slobodu i izražavanju.
? Imaju visoku obrazovnu vrijednost jer pobuđuju umjetničko stvaralaštvo.

Loše strane:

? Povećana mogućnost subjektivnog ocjenjivanja nastavnika.
? Ako nemaju koncept vrlo se lako gubi smisao.
? Ako nije jasna tema, velika je mogućnost “odlaska u krivom smjeru”.

9) Radionički zadaci

Radioničkim testom može se obuhvatiti djelomično znanje, ali i radne sposobnosti učenika. Može se podijeliti u dva dijela:

- Grafički dio -- do izražaja dolaze znanja iz tehničkog crtanja i tehnologije.
- Praktični dio -- provjeravaju se radne vještine prilikom izrade nekog predmeta.

Dalje ćemo navesti primjer jednog testa iz matematike za treći razred Ekonomske škole po Euvet programu. Ovaj test je rađen 2008./'09. godine u JU MSŠ Banovići (Ekonomska škola). Učenici su dobro reagovali na težinu zadataka testa i razultati su bili na zodovoljavajućem nivou. Test sadži 9 pitanja različitog tipa. Pored svakog zadatka ima i broj bodova. Na kraju testa je navedeno koliko bodova je potrebno za koju ocjenu. Ovje treba naglasiti da je test sastavljen po pravilima Euvet programa te da je 50% urađenih zadataka za ocjenu 2.

Test iz matematike (Grupa A)

Ime i prezime:

Datum:

1) Spojiti tačne odgovore: (5 bodova/)

$V_4^1+V_4^2+V_4^3+V_4^4=$	104
$3\cdot V_2^3+5\cdot V_2^4=$	124
$P_6=$	64
$P_5+2\cdot P_2=$	48
$V_4^4+P_4=$	720

2) Ako je A={1,3,5} i B={c,m,n}, tada je Kartezijev proizvod ova dva skupa dat na sljedeći način: A×B={(c,1),(3,c),(c,5),(m,1),(m,3),(5,m),(n,1),(3,n),(5,n)}. Ispravi grešku, ako postoji!

(5 bodova/)

3) Stepenuj $(\sqrt{x}+\sqrt[3]{x^2})^2(\sqrt{x}+\sqrt[3]{x^2})^2$. (8 bodova/)

4) Koliko ima četverocifrenih brojeva kojima je prva cifra paran broj? Zaokruži tačan odgovor! (5 bodova/)

a) 5000 b) 4000 c) 34

5) Koliko ima petocifrenih brojeva u čijem zapisu nema nule i nema ponavljanja cifara? Zaokruži tačan odgovor! (5bodova/)

a) 27216 b) 35 c) 15120

6) Ukupan broj svih petocifrenih brojeva koji imaju cifre kao broj 25179 je 120. Da li je to tačno? (5bodova/)

a) DA b) NE

7) Odrediti peti član u razvoju binoma $(\sqrt{x}+\frac{1}{\sqrt{x}})^7(\sqrt{x}+\frac{1}{\sqrt{x}})^7$. (6 bodova/)

8) Redni broj člana u razvoju binoma $(\frac{\sqrt[3]{a}}{\sqrt[6]{b}}+\frac{\sqrt{b}}{\sqrt[6]{a}})^{21}(\frac{\sqrt[3]{a}}{\sqrt[6]{b}}+\frac{\sqrt{b}}{\sqrt[6]{a}})^{21}$, koji sadrži a i b na isti eksponenet je T_9. Da li je to tačno? (6 bodova/)

a) DA b) NE

9) Odrediti član koji ne sadrži x, u razvoju binoma $(x\sqrt[4]{x}-\frac{1}{\sqrt[8]{x^5}})^n(x\sqrt[4]{x}-\frac{1}{\sqrt[8]{x^5}})^n$, ako je suma binomnih koeficijenata, drugog člana od početka i trećeg člana s kraja, jednaka 78. (8bodova/)

0-25 (nedovoljan) 26-31 (dovoljan) 32-41 (dobar)

42-47 (vrlodobar) 48-53 (odličan)

Napomena: Nije dovoljno samo zaokružiti tačan odgovor. Potrebno je uraditi zadatak i zaokružiti tačan odgovor!

Sretno!!!

Rješenje testa i način bodovanja

1) $V_4^1+V_4^2+V_4^3+V_4^4=4+4\cdot3+4\cdot3\cdot2+4\cdot3\cdot2\cdot1=64$ ..... (1 bod)

$3\cdot V_2^3+5\cdot V_2^4=3\cdot2^3+5\cdot2^4=104$ .... (1bod)

$P_6=6\cdot5\cdot4\cdot3\cdot2\cdot1=720$ .... (1bod)

$P_5+2\cdot P_2=5\cdot4\cdot3\cdot2\cdot1+2\cdot2\cdot1=124$ .... (1bod)

$V_4^4+P_4=4\cdot3\cdot2\cdot1+1\cdot2\cdot3\cdot4=64$....(1bod)

2) Greška je u prvom, trećem, četvrtom, petom i sedmom element. Korektno bi bilo

(1,c)..(1bod), (5,c)..(1bod), (1,m) (1bod) (3,m)..(1bod), (1,n)..(1bod)

$\binom{3}{0}(x^{\frac{1}{2}})^3(x^{\frac{2}{3}})^0\ \binom{3}{0}(x^{\frac{1}{2}})^3(x^{\frac{2}{3}})^0\sqrt[3]{x^2}\ \binom{3}{1}(x^{\frac{1}{2}})^2(x^{\frac{2}{3}})^1\ \binom{3}{1}(x^{\frac{1}{2}})^2(x^{\frac{2}{3}})^1\ \binom{3}{2}(x^{\frac{1}{2}})^1(x^{\frac{2}{3}})^2\ \binom{3}{2}(x^{\frac{1}{2}})^1(x^{\frac{2}{3}})^2\ \binom{3}{3}(x^{\frac{1}{2}})^0(x^{\frac{2}{3}})^3\ \binom{3}{3}(x^{\frac{1}{2}})^0(x^{\frac{2}{3}})^3 +$

(4 boda)= $x^{\frac{3}{2}}x^{\frac{3}{2}}+3x^{\frac{5}{3}}x^{\frac{5}{3}}+3x^{\frac{11}{6}}x^{\frac{11}{6}}+x^2x^2$ (2 boda).

4) Skup svih cifara je {0,1,2,3,...,9}.

Prvu cifru biramo na 4 načina ..... (1 bod)

Drugu cifru biramo na 10 načina ..... (1 bod)

Treću cifru biramo na 10 načina ..... (1 bod)

Četvrtu cifru biramo na 10 način ..... (1 bod)

Prema tome, ukupan broj svih četverocifrenih brojeva kojima je prva cifra paran broj je $4\cdot10\cdot10\cdot10=4000$ ..... (1 bod)

5) Skup svih cifara je {1,2,3,...,9}

Prvu cifru biramo na 9 načina ..... (1 bod)

Drugu cifru biramo na 8 načina ..... (1 bod)

Treću cifru biramo na 7 načina ..... (1 bod)

Četvrtu cifru biramo na 6 način ..... (1 bod)

Petu cifru biramo na 5 način ..... (1 bod)

Prema tome, ukupan broj svih petocifrenih brojeva u čijem zapisu nema nule i nema ponavljanja cifara je $9\cdot8\cdot7\cdot6\cdot5=15120$ ... (1bod)

6) Cifre broja 25179 možemo permuturati na 5! načina.(3boda) Prema tome, ukupan broj svih petocifrenih brojeva koji imaju cifre kao broj 25179 jeste 120. (2boda).

7) a=$\sqrt{x}\sqrt{x}=x^{\frac{1}{2}}x^{\frac{1}{2}}$.....(1bod) b=$\frac{1}{\sqrt{x}\sqrt{x}}=\frac{1}{x^{\frac{1}{2}}x^{\frac{1}{2}}}=x^{-\frac{1}{2}}x^{-\frac{1}{2}}$ ..... (1bod)

$T_{k+1}T_{k+1}=\binom{nn}{kk}a^{n-k}b^{k}a^{n-k}b^{k}$ (1 bod) , $T_5T_5=T_{4+1}T_{4+1}=\binom{77}{44}$ $(x^{\frac{1}{2}})^{7-4}(x^{-\frac{1}{2}})^{4}$

$(x^{\frac{1}{2}})^{7-4}(x^{-\frac{1}{2}})^{4}$ (2 boda) = $35x^{-\frac{1}{2}}x^{-\frac{1}{2}}$ (1 bod)

8) $(\frac{\sqrt[3]{a}}{\sqrt[6]{b}}+\frac{\sqrt{b}}{\sqrt[6]{a}})^{21}(\frac{\sqrt[3]{a}}{\sqrt[6]{b}}+\frac{\sqrt{b}}{\sqrt[6]{a}})^{21}=(a^{\frac{1}{3}}b^{-\frac{1}{6}}+b^{\frac{1}{2}}a^{-\frac{1}{6}})^{21}(a^{\frac{1}{3}}b^{-\frac{1}{6}}+b^{\frac{1}{2}}a^{-\frac{1}{6}})^{21}$.... (1bod)

$T_{k+1}T_{k+1}=\binom{nn}{kk}a^{n-k}b^{k}a^{n-k}b^{k}$ $T_{k+1}T_{k+1}=\binom{2121}{k\ k}(a^{\frac{1}{3}}b^{-\frac{1}{6}})^{21-k}(b^{\frac{1}{2}}a^{-\frac{1}{6}})^{k}$ $(a^{\frac{1}{3}}b^{-\frac{1}{6}})^{21-k}(b^{\frac{1}{2}}a^{-\frac{1}{6}})^{k}=\binom{2121}{k\ k}a^{\frac{21-k}{3}}b^{\frac{k-21}{6}}b^{\frac{k}{2}}a^{-\frac{k}{6}}a^{\frac{21-k}{3}}b^{\frac{k-21}{6}}b^{\frac{k}{2}}a^{-\frac{k}{6}}=\binom{2121}{k\ k}$

$a^{\frac{21-k}{3}-\frac{k}{6}}b^{\frac{k-21}{6}+\frac{k}{2}}a^{\frac{21-k}{3}-\frac{k}{6}}b^{\frac{k-21}{6}+\frac{k}{2}}$ (3 boda).

Kako se traži član koji sadrži a i b na isti eksponent to imamo

$$\frac{21-k}{3}-\frac{k}{6}=\frac{k-21}{6}+\frac{k}{2}$$

$\frac{21-k}{3}-\frac{k}{6}=\frac{k-21}{6}+\frac{k}{2}$ (1 bod)

Rješavajući ovu linearnu jednačinu dobijamo da je k=9 ..... (1 bod)

Prema tome, član koji sadrži a i b na isti eksponent je $T_{9+1}=T_{10}$.

$(x\sqrt[4]{x}-\frac{1}{\sqrt[8]{x^5}})^{n}(x\sqrt[4]{x}-\frac{1}{\sqrt[8]{x^5}})^{n}=(x^{\frac{5}{4}}-x^{-\frac{5}{8}})^{n}(x^{\frac{5}{4}}-x^{-\frac{5}{8}})^{n}$…….. (1 bod)

Kako je suma binomnih koeficijenata, drugog člana od početka i trećeg člana s kraja, jednaka 78 to imamo,

$\binom{n}{11}+\binom{n}{22}=78$

$n+\frac{n(n-1)n(n-1)}{2 \quad 2}=78$

$n^2+n-156=0 n^2+n-156=0$ …….. (3 boda)

Rješavajući ovu kvadratnu jednačinu, dobijamo, n_1=-13 n_2=12. Negativno rješenje se odbacuje jer ne pripada skupu prirodnih brojeva.

$T_{k+1}=T_{k+1}=\binom{n}{k} a^{n-k}b^k a^{n-k}b^k \binom{12}{k} \binom{12}{k}(x^{\frac{5}{4}})^{12-k}(-x^{-\frac{5}{8}})^k =\binom{12}{k}(-1)^k x^{\frac{60-5k}{4}}x^{-\frac{5k}{8}} =\binom{12}{k}(-1)^k x^{\frac{60-5k}{4}}x^{-\frac{5k}{8}}$

$(x^{\frac{5}{4}})^{12-k}(-x^{-\frac{5}{8}})^k =\binom{12}{k}(-1)^k x^{\frac{60-5k}{4}}(-1)^k x^{\frac{60-5k}{4}-\frac{5k}{8}}$

…… (3boda)

Kako se traži član koji ne sadrži x, to vrijedi $\frac{60-5k}{4}-\frac{5k}{8}=0\frac{60-5k}{4}-\frac{5k}{8}=0$ .Rješavajući ovu linearnu jednačinu, dobijamo da je k=8.

Prema tome, redni broj člana koji ne sadrži x u razvoju binoma je $T_{8+1}=T_9$..... (1 bod).

Literatura

[1] Tomislav Grgin, *Školsko ocjenjivanje znanja.*

[2] Igor Koletić, *Testovi znanja.*

GRADOVKH

PRIKAZI

Drago Bojić

Unutarnja zemlja i *Bosanski Hrvati* – nova izdanja

Knjige *Unutarnja zemlja – kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine* i *Bosanski Hrvati – esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, već otprije poznate bosansko-hercegovačkom i širem južnoslavenskom čitateljstvu, a dijelom i onom europskom, jer su prevođene i na druge jezike, doživjele su svoja nova izdanja. Ovo je četvrto po redu prošireno izdanje knjige *Unutarnja zemlja* i drugo izdanje knjige *Bosanski Hrvati*, također dopunjeno i prošireno. I jedna i druga knjiga pojavljuju se u novom, tehnički i estetski gledano, dosad najbolje izvedenom izdanju, koje potpisuje izdavačka kuća *Synopsis*, Sarajevo-Zagreb.

Iako su dakle ove knjige već poznate bosansko-hercegovačkom čitateljstvu i iako su o njima proteklih godina ispisane mnoge recenzije, zaslužuju da ih se uvijek iznova aktualizira, ne samo zbog toga što se pojavljuju u bitno proširenoj verziji, već zbog njihove trajne važnosti za tematiku kojom se bave – Bosnu i Hercegovinu i bosansko-hercegovačke Hrvate. Ovaj kratki prikaz novih starih Lovrenovićevih knjiga ima za cilj kratko podsjetiti na nastajanje i povijest izdanja koja su prethodila ovome, rekapitulirati dio mišljenja i recenzija o ovim knjigama u prethodnim izdanjima i ukratko, kroz vlastite impresije o knjigama, ocrtati značenje ovih knjiga za identitet Bosne i Hercegovine i bosanskih Hrvata ne samo u odnosu na prošlost i sadašnjost, već još više i prije svega u odnosu na budućnost ove zemlje i ovoga naroda.

Unutarnja zemlja

Knjiga Unutarnja zemlja – kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine poznato je Lovrenovićevo povijesno-kulturološko djelo, koje je autor za novo izdanje redigirao, te znatno izmijenio i nadopunio "do mjere u kojoj ga je moguće smatrati novom verzijom knjige". Prvobitni tekst, iz koga su se razvila

sva kasnija, pa i posljednje izdanje ove knjige, bio je napisan još 1982. godine za ilustriranu monografiju *Bosna i Hercegovina*, koja je objavljena i na nekoliko stranih jezika (francuski, španjolski, ruski, engleski, njemački, arapski). Ta publikacija je vremenom proširivana i izišla je u dva izdanja pod naslovom *Labirint i pamćenje. Kulturnohistorijski esej o Bosni* (Sarajevo 1989, 1990), a na temelju tih izdanja izišla je i knjiga *Unutarnja zemlja*, koja je prevedena na neke strane jezike – na mađarski, češki, njemački i engleski jezik.

U pogovoru knjige *Unutarnja zemlja*, koji je donesen i u novom posljednjem izdanju ove knjige, Ammiel Alcalay autora Lovrenovića doživljava kao vodiča čitatelja – "koji nas nikad ne napušta i cijelim putem nas drži za ruku dok lutamo kroz mjesta poganskih obreda, sinagoge, crkve, džamije..." Lovrenović je u knjizi uspio dati kratki, objektivni pregled kulturne povijesti jedne vrlo kompliciranе i složene zemlje kakva je Bosna i Hercegovina, i pritom ga oslobodio svake vrste mitologije i subjektivnosti. Alcalay će zapisati i sljedeće: "Usprkos mnogim dobrim knjigama o Bosni, ništa se ne može usporediti s *Unutarnjom zemljom*. (…) Lovrenovićev stil predstavlja jedinstvenu i nevjerojatnu zgusnutu mješavinu geografije, politike, historije, kulture i poetike. Trajna snaga ove mješavine proizlazi iz njegovog dubokog osjećaja da jedan narod može posjedovati nagomilano iskustvo jednog mjesta i da ono može biti sadržano u njegovim građevinama, knjigama, muzici i jeziku, te da se taj kompleksni amalgam mora prenijeti u svem njegovom bogatstvu."

Jedan drugi recenzent (Michael A. Sells) povodom objavljivanja ove knjige na engleski jezik prije nekoliko godina, o *Unutarnjoj zemlji* je napisao: "Vrlo posebna knjiga. Ona je najjasniji, najrazumljiviji uvid u kulturu, povijest i identitet Bosne i Hercegovine dostupan na engleskom jeziku. Morala bi biti prva knjiga za čitanje prije bilo kakve rasprave o Bosni. Preporučljiva je ne samo za one koji se zanimaju za Bosnu i Hercegovinu, nego za sve koji se zanimaju za europsku povijest, istočno-zapadne relacije, i za dinamiku između religije, kulture i identiteta."

Bosansko-hercegovački književni teoretičar Enver Kazaz za ovu knjigu piše: "… U krajnje pesimističnom kontekstu Bosne, u kojem je poražena transetnička i transvjerska koncepcija, Lovrenovićeva knjiga predstavlja pravu dragocjenost. Ona nudi mogućnost da se stalnim ispisivanjem skrajnute tradicije bosanskog suživota obnovi složeno lice zemlje, obnovi ona kulturna memorija, koja je, nažalost, tako žestoko potisnuta kolektivno - autoritarnom interpretacijom nacionalnog identiteta".

Bosanski Hrvati

Knjiga *Bosanski Hrvati – esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, objavljena prvi put prije osam godina (*Durieux*, Zagreb, 2002), otpočetka je pobudila veliko zanimanje u književnim i znanstvenim krugovima i kod čitalač-

ke publike. Osnovni obrisi ove knjige – kako to autor ističe u predgovoru novom izdanju - nastali su na autorovim feljtonima objavljivanim u splitskom tjedniku *Feral Tribune* od prosinca 200. do ožujka 2001. godine. "Inovacije i proširenja u ovom drugom izdanju – napominje autor uz drugo izdanje – prelaze četrdeset procenata prvobitnog teksta (dodana nova poglavlja i informacije, prerađena stara poglavlja), pa se u neku ruku može smatrati novom knjigom."

O ovoj knjizi već spomenuti književni teoretičar Enver Kazaz će zapisati: "Kulturnopovijesni identitet bosanskih Hrvata Lovrenović promatra u neposrednom okruženju, koje razvija sistem kulturnog poliloga u prostoru Bosne kao unutarnje zemlje. Samo podnaslov – *Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture* – insistira na tome da nijedna kultura ne može biti homogena, monolitna, nego je uvijek hibridna, kultura koja je u dijalektičkom toku povijesti sastavljena od bezbroj dijaloških odnosa prema svojoj tradiciji, ali i drugim kulturnim cjelinama, pa je uvijek otvorena za dijalog s drugim."

Uz prvo izdanje ove knjige (2002.) povjesničar Ivo Banac ustvrdio je između ostalog da knjiga *Bosanski Hrvati* "pisana shakespeareovskim osjećajem za tragediju (…) traga za alternativnom paradigmom za hrvatsku budućnost u Bosni i Hercegovini", te da "u hrvatskom povijesnom pismu davno nije bilo temeljitije i ozbiljnije knjige".

Knjige za budućnost

Ako bismo htjeli napraviti listu najvažnijih i istodobno najboljih knjiga u Bosni i Hercegovini u posljednjih dvadeset godina, onda bi se na toj listi morale naći i ove dvije knjige, prva (*Unutarnja zemlja*) kao ponajbolja kulturna povijest ove zemlje, druga (*Bosanski Hrvati*) kao najvjernija skica za portret ove nacionalne mikrokulture.

I dok knjiga *Unutarnja zemlja* predstavlja kratki pregled i jednu vrstu "retrospektive bosanske povijesti i kulture" (Karl-Markus Gauss), ove, kako ju se često atributira, "najkompliciranije zemlje Europe" (Adalbert Reif), *Bosanski Hrvati* je dosad najozbiljna rekonstrukcija povijesti hrvatskog naroda u Bosni, koja u prokazivanju njezinih mitskih i ideoloških zastranjenja daljnje i bliže prošlosti i sadašnjeg trenutka, nudi alternativnu i jedinu pravu i moguću paradigmu za budućnost hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.

I jedna i druga knjiga, temeljite i ozbiljne, kako smo to i navikli od njihova autora, nastajale i pisane u turbulentnim vremenima posljednja dva desetljeća, jedinstvenim jezikom, što je još jedna autorova specifičnost, nezaobilazne se u svakom stručnom i ozbiljnom razgovoru o Bosni i Hercegovini i bosanskim Hrvatima, imaju gotovo udžbenički karakter, te bi ih kao takve svakako trebalo uvrstiti u obaveznu literaturu unutar bosansko-hercegovačke kulturne i političke povijesti.

U vremenu kada nas sa svih strana zatrpavaju fabricirana jednonacionalna viđenja povijesti i identiteta i Bosne i Hercegovine i bosanskih Hrvata iz kvaziznastvenih laboratorija i ideološki zaslijepljenih autora, ove dvije knjige imaju demistifikatorsku ulogu u njihovom raskrinkavanju, pružaju čvrst temelj za daljnja istraživanja u perspektivi ozbiljnog interdisciplinarnog povijesnog, kulturnog i političkog razumijevanja i pozicioniranja Bosne i bosanskih Hrvata.

Za sve one za koje Bosna i bosanski Hrvati nisu tek puka, "nesuvisla i neodrživa naseobina", laki plijen za međunarodne i domaće mešetare, niti slučajni kompleksni proizvod povijesnih i civilizacijskih gibanja, već egzistencijalna stvarnost jedino mogućeg i prihvatljivog životnog okvira, ove knjige, nakon svega što se i s jednom i drugom stvarnošću zbilo i zbiva, "vraćaju dostojanstvo i otvaraju i šire nove obzore" (I. Šarčević).

Iako su obje knjige koncepcijski ostale iste i u svom novom izdanju, došlo je do promjena u interpretativnim elementima za pojedina područja, a naročito za one fenomene koji tretiraju noviju historiju Bosne i Hercegovine, takozvani ratni i poratni period, što autor Lovrenović pojašnjava na sljedeći način: *"Osnovna postavka je ista - BiH je specifična zemlja koja ima svoj historijski i kulturni identitet. Mi imamo problema sa tim identitetom jer teško shvaćamo da je sastavljen od mnogo različitosti. Ono što me je posebno zanimalo u četvrtom izdanju Unutarnje zemlje jeste problem današnjih generacija koje se ne mogu nositi sa višestrukošću BiH zbog koje mnogi pomišljaju da je ona, zapravo, zemlja bez identiteta. Ova knjiga je upravo posvećena tom istraživanju i toj mogućnosti da se pokaže kako identitet nije samo u jednome, već može biti snažan i osebujan zbog te mozaičnosti*."

I za jednu i za drugu knjigu – koje u svojoj osnovnoj namjeri i jesu retrospektiva povijesti Bosne i bosanskih Hrvata, povijesnih, civilizacijskih i društveno-političkih procesa kroz koje su prolazili – smije se ustvrditi kako je njihovo značenje još veće za sadašnjost i budućnost, u kontekstu traganja za pravim historijskim, kulturnim i političkim identitetom Bosne i bosanskih Hrvata, s onu stranu iskrivljavanja, mistificiranja i fabriciranja. Obje ove knjige su zbog svoga objektivnog i stručnog pristupa fenomenima koje obrađuju nezaobilazne pri svakom budućem govoru o Bosni i Hercegovini i bosanskim Hrvatima.

Mirsad Kunić

Lada Buturović, *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Oslobođenje, Sarajevo 2010.

Broj knjiga objavljenih u Bosni i Hercegovini o njenoj usmenoj tradiciji obrnuto je srazmjeran značaju koji ta tradicija ima za ukupnu bosanskohercegovačku kulturu. Istovremeno, možda više nego igdje drugdje, strani istraživači su nam sakupljali, istraživali i po svijetu promovirali istu tu tradiciju. Iz tih, ali i nekih drugih razloga (o kojima ću u ovom prikazu) rukopis Lade Buturović je višestruko značajan.

Prije svega, radi se o knjizi koja tretira našu usmenu tradiciju, tačnije, neke teorijske probleme usmenoga žanra iz *insajderske* pozicije, iz pozicije unutrašnjeg sudionika (ili zatočenika!) a ne posmatrača Tradicije (*autsajdera*), ako pod riječju Tradicija smatramo Tradiciju pripovijedanja i Tradiciju istraživanja. Koristeći sve privilegije unutrašnjeg pristupa autorica demonstrira dobro poznavanje iste, temeljitu znanstvenu senzibilnost i spremnost da se osvijesti sopstvena pozicija u Tradiciji istraživanja, kroz spremnost da se usvoje i kritički valoriziraju dosadašnji rezultati na istom polju. S druge strane, Lada Buturović svjedoči svoju *autsajdersku* poziciju u situacijama kada se bavi poredbenim temama iz naše usmene epske i francuske srednjovjekovne pisane književnosti, s obzirom da francuski jezik i književnost nisu njeno izvorno područje. To joj, međutim, ne onemogućava da pokaže zavidno poznavanje odabranih tema i djela i, kao rezultat svega, dođe do zanimljivih rezultata.

A ti rezultati bivaju zanimljivim upravo zbog toga što ukazuju na postojanje izvjesnih veza između francuskog srednjovjekovnog *Romana o Percevalu* i našega epa *Ženidba Smailagić Mehe*, te francuske viteške poeme iz XIII. stoljeća

Šareni at i narativne poeme (što je dobro žanrovsko određenje autorice) *Svatovsko groblje na Morinama.* Lada Buturović se, zapravo, zadržava na postojanju zajedničkih mitskih obrazaca o mladom buntovnom junaku koji, da bi ušao u svijet odraslih kao njegov ravnopravan član, mora proći neke provjere, što je u mitološkoj tradiciji prepoznato kao čin inicijacije. Na drugom poredbenom paru (*Šareni at* i *Svatovsko groblje na Morinama*) najprije se pokušava oboriti krajnje pojednostavljena i neosnovana tvrdnja Ante Šimčika o utjecaju djela originala (*Šareni at*) na djelo plagijat/kopiju (*Svatovsko groblje na Morinama*), a zatim se dokazuje postojanje paralelnih mitskih slika u oba djela.

Ovim potragama za mitskim matricama i njihovim prepoznavanjem u epskim ili nekim drugim narativnim strukturama zapravo se slijedi teorijski obrazac koji je inaugurirao Northrope Frye. Taj obrazac je poznat pod nazivom mitološka kritika i to je, premda relativno stara, kritika koja ima mogućnosti primjene posebno u usmenoj književnosti, premda je pisana prije svega za pisanu književnost. Od toga nije trebalo bježati, naprotiv, trebalo je direktno se pozvati na njenoga autora i donijeti neke osnovne definicije. I inače, rukopisu manjkaju još neke definicije i elaboracije: veoma prisutni termin Tradicija nije nigdje definiran, pa se moramo dovijati šta tačno znači ovaj inače frekventan termin, neki čisto teoerijski pojmovi također (mimezis, npr.).

Polazeći od činjenice da na početku naše baladeskne, pa i ukupne usmene književnosti stoji najpoznatija balada *Hasanaginica*, autorica sasvim razložno svoju knjigu započinje s nekoliko ogleda koji tretiraju ovu baladu. To su radovi koji teorijski razmatraju fenomen jednog kazivanja i jednog zapisa balade, koji se bave centralnim motivom 'glasne tišine' u baladi, zatim fenomenom 'balade nad baladama' ili 'balade o svim drugim baladama' (metabaladičnost – termin L. B.). U evidentna obilježja žanra balade Buturović ubraja i postojanje dva pola, muškog i ženskog, prirodnog i društvenog (premda nije baš sasvim jasna ova dihotomija), koji drže pod stalnim dramskim naponom radnju balade. Nakon što su prepoznati i grupisani oko onoga što se naziva žanrom balade, svi ovi elementi se zatim posmatraju u izvjesnom rasulu, pretakanju u drugi žanr, u žanr romana Irfana Horozovića *Imotski kadija*, koji se, nakon svega, kao rekreirani žanr balade drži one iste tajanstvene šutnje i onog istog duha Mediterana. Nisu za odbaciti ni još neki poredbeni rezultati: sličnost motiva i tema u poeziji Gerarda de Nervala i Coleridgea sa nekim motivima naše znamenite balade.

Po našem mišljenju najbolji su dijelovi rukopisa dva središnja eseja – *Poetika baladeskne i epske pjesme o pogibiji Hifzi-bega Đumišića* i *Mitske strukture gostoprimstva*. U ovim radovima autorica, terminološki precizno i ubjedljivo, elaborira sve sličnosti i razlike između epske i lirskonarativne pjesme o istom istorijskom događaju – pogibiji bega Đumišića. Dok balada sa svojim osmercem ubrzava tok stvari ka neumitnoj tragediji, dotle epska pjesma svojim desetercem smiruje tok, dok se prva usredsređuje na samo jedan dan i jedan događaj u životu

junaka, druga želi obuhvatiti cjelokupnost vremena, dok se radnja prve fokusira na *urotu*, u radnji druge se ističe spremnost na junaštvo. Time se, zapravo, dešava ono što autorica poetski vješto naziva ***treperenje žanra***, epskog prema lirskonarativnom i baladesknom, odnosno, lirskonarativnog i baladesknog prema epskom. Motiv gostoprimstva se elaborira na primjerima iz bošnjačke usmene (ep *Ženidba Smailagina sina* Avde Međedovića) i francuske srednjovjekovne književnosti (kurtoazni roman Chrétienea de Troyesa *Priča o Gralu*). I da ne bi sve ostalo samo na pjesničkim vrstama, na epskoj pjesmi, epu i baladi, problem žanra se, na koncu, testira i na nekim proznim vrstama – na primjeru nekoliko bošnjačkih bajki i na basnama.

Rukopis Lade Buturović *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti* popunjava prazninu koja postoji u oblasti izučavanja usmene književnosti. Ukupnim dometima, elaboracijom sasvim određenih teorijskih problema i konkretnim komparativnim interpretacijama – knjiga opravdava svoje pojavljivanje i svoje buduće postojanje.

Atif Kujundžić

Fenomen estetskog kao djelatni pokretač

Atelier *Ismet Mujezinović* Tuzla, Ćazim Sarajlić: Izložba slika povodom deset godina umjetničkog rada

TUZLAK ĆAZIM SARAJLIĆ SLIKAR

Baš kao što je o Tuzli raširena *odrednica* kao o gradu *crnih* i *bijelih* rudara, gradu *ugljena* i *soli*, uvjetovana rudnim resursima i njihovim eksploatiranjem, tako je stvarna i ozbiljno zasnovana nominacija *slikarska Tuzla*, uistinu, uvjetovana snažnim individualnostima likovnih umjetnika koje likovni kritičar Aleksandar Adamović Aco u svojim tekstovima o tuzlanskoj likovnoj sceni naziva *Tuzlancima*. Dakako, *slikarsku Tuzlu*, dominantno, uobličilo je djelovanje *Međunarodne galerije portreta* – institucije velikog ugleda, na prostoru širem od ex-Jugoslavije.

Interesantno, obje floskule, jednako o *rudarskoj* i *slikarskoj Tuzli*, artikuliraju sami *Tuzlaci* već s kraja XIX. stoljeća. Riječ je o istovremenom intenziviranju eksploatiranja ugljena i kamene soli i pojavljivanju uglednih slikarskih imena, koja svojim radom i djelom tvore tuzlansku likovnu scenu, od Đorđa Mihajlovića (1875.), prvog akademski obrazovanog slikara, do danas. Riječ je o usitinu respektabilnom broju slikarskih imena i djela.

Ranih šezdesetih, Ćazim Sarajlić je bio u grupi talentiranih dječaka i djevojčica koji su činili sada već znamenitu *Likovnu sekciju u kabinetu akademskog slikara – njihovog profesora likovnog odgoja – Mevludina Ekmečića.* Učenici su sa svojim profesorom prihvatili, ponijeli i nosili ideju o osnivanju *Galerije portreta poznatih ličnosti u Tuzli*. Zamisao su zajedno oblikovali Ismet Mujezinović, akademski

slikar i revolucionar (inače *Napretkov* stipendista) i Mevludin Ekemečić, akademski slikar, a prva izložbena postavka portreta koje su darovali poznati jugoslavenski umjetnici, napravljena je upravo u učionici osnovne škole *Centar* Tuzla.

Nakon studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1968 – 1983.) Ćazim Sarajlić u *Galeriji jugoslavenskog portreta* radi kao kustos, a potom i kao njezin direktor. Tako je cijeli njegov život ugrađen u stvaranje, razvoj i rad *Međunarodne galerije portreta Tuzla*, likovne institucije internacionalnog značaja i ugleda. U slikarskoj pojavi Ćazima Sarajlića ne bi trebalo gubiti iz vida njegovu dugogodišnju i stvarnu ljudsku bliskost sa Ismetom Mujezinovićem, Mensurom Derviševićem Memom i Mevludinom Ekmečićem, ali i sa širim krugom likovnih umjetnika, posebno Nezirom Čorbićem i radom u njihovim ateljeima.

ĆAZIM SARAJLIĆ SLIKAR

Sarajlić je stvaran poznavalac likovnih umjetnosti i ugledan autor brojnih tekstova o umjetnicima i njihovome djelu. Urednik je brojnih likovnih publikacija, kataloga i monografija u izdavačkom aspektu rada *Međunarodne galerije portreta Tuzla*, čije je intenzivno i kontinuirano djelovanje dinamiziralo likovni život na ovim prostorima. Potom i knjige *Likovne bilješke,* ogledi, prikazi, kritike (*Harfograf*, 2008.).

Sarajlić intenzivnije slika od početka svojih pedesetih. Uspješan od prvog slikarskog pojavljivanja, ostavlja dojam umjetnika koji je čekao svoj trenutak vremena da uzme kist i stane ispred štafelaja. Njegovo poznavanje likovne umjetnosti, njegova kultura promatranja i inventivnog zapažanja, njegova sposobnost darovitog analiziranja likovnog djela, pokazali su se kao visok likovno-estetski kriterijum, sada opredmećen u njegovim slikama.

Ćazim Sarajlić ide u red onih rijetkih umjetnika, koji kontemplativno, meditativno i refleksivno, likovno-estetski i snažno poetički, dominantno sazrijevaju u svome duhu, a to ispoljavaju kao likovno postignuće tek u određenom trenutku pune zrelosti svoje zamisli i predstave o slikarskoj namjeri i cilju.

U osnovi, Sarajlićeva ulja i akrilici na platnu su oslonjena na snažan crtež orijentiran geometrijski pravilnim oblicima, koji sugeriraju njegovu duboku osjećajnost spram memoriranih, osvijetljenih i odraženih, obojenih ploha. Sarajlićev kolorit dolazi iz autentičnog, memoriranog doživljaja i odiše svježinom osobnog viđenja, a skoro pa dječjem pamćenju bliskih i dragih osoba i prizora. Sve njegove slike su krajnje intimistički odraženi prizori koji zbunjuju nadrealnom otvorenošću ili zatvorenošću u istom znaku. To su slike koje smo pouzdano vidjeli u svojim životima, a sada ih prepoznajemo, kao nešto što smo s radošću čuvali u svojoj nutrini.

Možemo razumjeti kako Ćazim Sarajlić, kustos i galerist, izvrsno obaviješten i dobro upućen u tokove likovnog života i djelo brojnih suvremenika, kao slikar,

prirodno sintetizira njihovo svekoliko slikarsko iskustvo i ovaploćuje ga u svome radu, kao osobno, dominantno estetsko postignuće, artikulirajući na taj način i osobnu likovnost, *svoje vjeruju*.

Naime, imamo razloga pomišljati, kako je slikarski *spiritus movens* Ćazima Sarjalića, naglašeno estetske naravi. Imamo razloga pomišljati, kako se slikarski dar Ćazima Sarajlića kao čovjekova vrhunaravna mudrost odupirao slikanju i slici koja će biti samo još jedna varijacija istog u postojećem miljeu ili puka replika viđenih slika. Čovjek i njegov dar su sazrijevali i *čekali* trenutak *spoznaje o sebi*, kao o apsolutno osobnoj i *osviještenoj prilici* i tada su se pokazali iznimno djelatnim. Sarajlić intenzivno slika i izlaže, ako ne i više, nego oni koji samo to čine već desetljećima. Nakon deset godina može se reći kako je Ćazim Sarajlić ostvario i ima – svoj likovni opus, svoje stvarno slikarsko djelo, svoju galeriju likova i duboke osjećajnosti, ljepote koju je čuvao za sve nas.

Interesantno, slike Ćazima Sarajlića su od samog njegovog pojavljivanja lijepe i u istom estetskom nivou postignuća. Bez padova ili naročitih uzleta, Sarajlić slika svoju intimu jednako radeći portret Meše Selimovića i portret svoje majke, mali i veliki format, do sada uglavnom ulja ili akrilik na platnu. Ta okolnost sugerira i mogućnosti njegovog daljnjeg slikarskg angažiranja kao konstantu artikuliranja njegovoga likovnog svijeta. Međutim, ponavljanje istog motiva na slikama, konkretno, niz portreta Meše Selimovića koji *variranom mrljom* njegovoga čela ovaploćuju tajanstvo spisateljevog dara i intelekta, svjedoče o konstanti Sarajlićevog meditativno-refleksivnog odnosa spram likovnog predloška, intrige osobnog pamćenja i njegovog likovnog ispoljavanja. Istodobno, osvjetljavaju prostor njegovoga likovnoga rasta i likovno-estetskog sazrijevanja.

PORIJEKLO ESTETSKOG I KOMPOZICIJA

Slike Ćazima Sarajlića su lijepe i dominantno su to. Riječ je o cjelovito shvaćenoj i oduhovljenoj ljepoti. Riječ je o ljepoti koja se ne nameće kao akcent slike, već o ljepoti koja živi u slici kao povod njezinog nastajanja. Riječ je o ljepoti koju, kao njegov jasan doživljaj, slika dodatno amalgamira i estetski oplemenjuje kao rječitu namjeru i zamisao.

Sarajlić je, nesumnjivo, pronicljiv i o umjetnosti dobro obaviješten čovjek. Svjestan je pređenog puta u slikarstvu tuzlanskog miljea, ali i puno šire. On ne dolazi u iskušenje da pravi puke sinteze, da eksperimentira ili da se upušta u pomodne zahvate. Njegova recepcija je zrela izrasla u likovnu suvremenost. Njegovo lirski intonirano osjećanje svijeta pouzdan mu je oslonac. Sarajlićeve su slike prigušeno ekspresivne i zato odišu svježinom karakterističnog viđenja i pamćenja o putu, kao upravo onim što slikarstvo u ovom miljeu do sada nije registriralo. Riječ je o drugom i drugačijem nivou vizualizacije ambijenta, kulturalnog miljea i osobnog pamćenja o društvenom i obiteljskom životu, dragih i poznatih lica.

I u kolektivnim izložbenim postavkama, Sarajlićeve slike plijene promatrače jer u njima otkrivaju i prepoznaju ono što su tražili i željeli vidjeti. Naime, Sarajlić slika asocijativno i sebi blisko, do sada nenaslikano, a to je u osnovi svakog poriva likovnoga pamćenja. Riječ je o vremenu i ljudima, koji su stabilno i uredno živjeli jedan život i bili nosivi društveni sloj.

Ćazim Sarajlić je smjelo nadišao jednu snažnu i bogatu likovnu tradiciju koju karakteriziraju zamagljen crtež i ugašena kolorističkа gama koja je desetljećima odašiljala realističke i nerijetko sumorne poruke o životu i umjetničkom usudu iz Tuzle i BiH, a koja se sama zatvarala između dvije želje: da slijedi *akademsko* ili da otvori svoju dušu. Riječ je o tradiciji koja se neprekidno mimoilazila sa životom i čovjekovom potrebom da bude svoj i lijep na svome shvatanju života i životnom uvjerenju blizak i primjeren način. Kao neporeciv baštinik svega što u likovnoj umjetnosti tvori stilska formacija *moderne*, Sarajlić sasvim primjereno identificira slobodan prostor, sebe i svoje viđenje, svoje mogućnosti i likovnu opciju i biva *postmodernistom*.

Svjesno ili nesvjesno, to strašno mjesto: *biti ili ne biti svoj*, kao tragično i kardinalno mjesto prethodnika suočenih sa sobom i oktroiranim zahtjevima svoga vremena, sa svojim poskliznućima i djelomičnim uspjesima, Sarajlić je osvojio na jednostavan i uistinu slikarski način, prosto: dosljedno ostajući kod svoje vizije i njezinoga prenošenja u sliku. Bez sumnje, sve je brižljivo promotrio i dobro prostudirao, a potom, kako je talentiranima blisko, nepogrješivo, instinktivno i inventivno registrirao na slikarskom platnu. Bez potrebe da ikome pokazuje svoje prve crteže, tempere i akvarele, zrelo i odmjereno slika svoju likovnu nadu u čvrstoj i održivoj kompoziciji.

Sarajlićeve slike izrastaju autohtono na mjestu preklapanja slikarskih iskustava i postignuća prethodnika u njihovoj težnji ka slobodi i ljepoti. Rješenje je pronašao oslobađajući svoju unutrašnjost prepunu slika koje čuva i nosi u pamćenju. Riječ je o tome da je njegovo najdublje pamćenje dominantno vizualne naravi, sada transponirano u karakteristično i prepoznatljivo njegovu sliku. Fragmenti likovnosti iz njegovoga sjećanja dolaze u *imažinistički koncipiranu* – ma koliko se pojam *imažinizma* protivio konceptu, a potom izgrađenu i ostvarenu kompoziciju koja odražava ukupnost autorovog unutarnjeg doživljaja, njegov puni sklad i ravnotežu.

Kod Sarajlića, to se događa na način što u sliku interpolira pojedinosti izdvojene samo za tu priliku, jer to je njemu stvarno i blisko, a slici i estetici potrebno. U tom smislu, dobar primjer su slike *Enterijer I, II* i *III*. Znakovit je karmin-crvenom označen okvir dinamične kompozicije koju čine plave konture figura. *Enterijer II*, (2007.) donosi mušku i žensku figuru u bliskoj komunikaciji, u središtu ambijenta koji tvore sivo-bijele plohe i tople boje upotrebnih predmeta. *Odlazak* je krajnje intimistički orijentirana slika opsjednuta snažnom sjetom. Činjenica da autor zrelo vlada mogućnostima komponiranja likovnih cjelina i elemenata

slike, jednako pozicioniranja figuralnog aspekta i crteža, boje, tamno-svijetlog itd., njegova djela izvodi do estetskog nivoa bez zapadanja u narativno, dramatsko, banalno realističko. Riječ je o umjetničkim postignućima, evidentno prema zahtjevima *lege artis*.

Sarajlićevi veći formati slika jednako su uspješno realizirana likovna sjećanja/zamisli o minulom životu koji pamti. *U avliji*, 2007. i *Enterijer*, 2007., npr. Slikar donosi niz karakterno snažnih i autentičnih likova koji su u nivou slike nedvosmisleno fiksirani svojim pogledima. To sa njihovim očima na slici čini ih likovima koji i nisu *rado pristali pozirati*, koji su u slici voljom slikara ili snagom njegovoga stvarnog sjećanja. Njihov pogled, taman i dubok, usmjeren na promatrača je protivljenje i sprječavanje ulaska u njihovu intimu, čiju snagu sugerira položaj njihovih tijela, držanje ruku, nogu, njihove frizure, nakit, odijevanje. *Djevojka* ima ogrlicu od koralja i prsten sa rubinom, što vrlo efektno dovršava koloristička organizaciju površine slike i predstavlja estetski akcent koji sliku dovršava. Sarajlićeva slika *Dženaza*, svedena je na različite pozicije bjeline ahmedija u masi svijeta koja funkcionira kao naznaka. Sarajlić kao slikar prepoznaje jedan stalež, prešutkivan i odrican zbog svoje intelektualne i društvene nadmoći.

Veliki formati ostvareni kontrastima u rasponu nijansiranja crvene i zelene, čije sjene prelaze na lica i ruke ljudskih likova, oslanjaju se i dovršavaju akcentima čiste bjeline *heklanih* kragnica/ovratnika, brižljivo odabranih marama, modnih haljina, i zidova koji se kroz prozore vide u vanjskom prostoru, plavetnila koje se otvara u pukotinama dvorišnih zidova, ograda i kapija. To, pouzdano, mogu biti i prizori sa starih crnobijelih fotografija čiji je kolorizam, kao čisto i intimno osjećanje u duhu slikara, sada oživljen na slici. Riječ je o snažnoj i filozofski orijentiranoj poetici koja ne krije tragove rezignacije naspram svekolike prolaznosti kojoj je, krhak i prema sebi slab, čovjek izložen i agresivno napadnut drugačijim pravilima i životom.

Sarajlićevi likovi su ostvareni snažnim crtežom koji je izveden geometrijski pravilnim oblicima, sasvim sljedstveno naučavanju u najboljim školama crtanja. Lica su lijepa i pravilna, figure snažne, udovi mirni – složeni i *brižljivo odloženi* u dubini kompozicije slike tako da istu bitno tvore, oči su tamne i duboke, cvijetni uzorci na tekstilu, zavjesama i tepisima, ukrasni predmeti i površine namještaja, odjeća i atmosfera koju slike donose – sve što se može vidjeti – svjedoči o jednom solidnom životu u kojem opstaju svjesni, misleći ljudi s jasnim predstavama o smislu i perspektivi svojih života. Na slikama sve odiše mirom, skladom, intimom. Djevojka ima crvenu maramu, ali, zeleno osjenčene šake i blistav rubin u prstenu. Jedna od *Drugarica* je naga, njezine noge se spuštaju u produžetku crteža koji čine prekrižene ruke odjevene *drugarice*. To sliku čini prirodnom i mirnom usprkos činjenici što se ne mire odjevenost i razodjevenost. Snažno i odmjereno izdijeljene površine slike prostor čine skrovitim, sliku zaklonjenom i intimno sigurnom.

Akt žene, koja se sa šeširom na glavi, u intimnom rublju, sa zadignutom bluzom sunča na balkonu, donosi energiju njezine nevjerojatne erotske konstitucije i intimno neubičajene ljepote, pa izgleda kao da joj je slikar *zaboravio* ruke i *zapostavio* poprsje. Ta okolnost i dodatno naglašava erotsko, čak ga potcrtava i čini tako stvarnim, da sliku dovodi do ekstatičnog upravo zelenim sjenama koje je slikar dao s izvanrednom mjerom na pregibima bedara i koljena. Intimnost prizora odiše iz nedužnosti neposredno viđenog, iz bjelina odložene odjeće, iz zasukane bluze koja je dominantno crvena. Ljepota i refleks strasti, sve je dato u obrisima, crvenilo usana, dio neprekrivenog ležaja, i sve s intimističkim realizmom – koji nas u stvarnosti pogađa snagom života i zauvijek obaveže i prisili da se svega živo sjećamo, valjda smo i sami imali takve trenutke.

Portreti koje slika Ćazim Sarajlić dati su crtački snažno i moćno, a koloristički u zagasitoj gami koja svjetlost reducira na bitno, karakterno, mentalno, misaono. Sarajlić ima portrete žena, muškaraca i djece koji, pouzdano, visoko kotiraju kao dosezi portretne umjetnosti uopće. Među Sarajlićevim portretnim zahvatima, svakako, posebno mjesto zauzima portret Meše Selimovića. Sarajlić je napravio seriju izuzetnih slika/portreta koje ovaploćuje zamisao prema kojoj: *slika se misli*. Slika je tako pronicljivo ostvarena, pa bismo mogli pomisliti kako i ona misli! (Što da ne!) Spisatelj Meša Selimović je tako portretiran da je postao sušta osobna misao i umjetnosti općenito /čemu se i dao do kraja života/! Njegovo visoko i široko, snažno čelo svijetli kao njegova spisateljski djelatna moždana masa.

Svi Sarajlićevi portreti su brižljivo i ne bi se pomislilo, s obzirom na tehniku nanošenja boje, minuciozno realizirani: imaju skoncentriran pogled, funkcioniraju u punoj ravnoteži osvijetljenih i zatamnjenih površina, njihova kosa i bjelina okovratnika taman izdvajaju sve ono što držimo bitnim za čovjekovu osobu i portret kao sliku, a što je umjetnika navelo da jedno lice i ono što je iza lica pretvori u sliku. U pogledima i držanju glave, portretirani nose sasvim određenu i njihovom karakteru blisku, stvarnu samosvojnost, svoju intelektualnu uspravnost koja je na portretima ženskih osoba bliska prkosu. Ćazim Sarajlić portretira nastojeći ostvariti potpuno jedinstvo pogleda, izraz lica, držanja glave i ono imaginarno, karizmatično, što uobičajeno podrazumijevamo pri pomisli na određenu osobu.

PORIJEKLO SARAJLIĆEVE SLIKE

Ćazim Sarajlić je slikar osobne intime, na način kako se to, pouzdano, u intimistički orijentiranom slikarstvu kod nas i nije dogodilo. Predmetno i vanjsko, za Ćazima Sarajlića – nisu pokretači. On slika davno zapretane fragmente svoga pamćenja i njima obasjane ambijente svoga duha, koje svojim darom svaki smisao svode u osnovni motiv, pokretač.

Zato su, u poetičkom nivou, Sarajlićeve slike izuzetno i bitno snažne, a estetski sasvim primjereno označene i dosljedno izvedene. Na svojim slikama, koje suklad-

no svojoj prirodi asociraju na kolaže i vitraže, Sarajlić prosipa u pamćenju sačuvano zlato sunčevog svjetla na živote, stvari i likove. Svjetlo dolazi iz njegovoga pamćenja i slikarske logike, a tako, ustvari, iz nenaslikaong prostora koji prožima sliku kao toplota slikarevog duha u kojem trajno egzistira i njegova slika.

Plava boja je elementarna čežnja u kojoj se događa i opstaje prizor *Odlaska*, ali, ona je i estetska konstanta slike u kojoj dvije osobe proživljavaju trenutke bliskosti koje možda više i nema izuzev kao čežnje koja se gasi. Intimu naglašavaju zavjese sa cvijetnim uzorkom i topli tonovi prebivališta koji su i bitnim razlogom da se događaj pamti zauvijek, da opstane u slici.

Sasvim neslučajno, stvarno, dakle, *Žena i mačka* u koncentraciji pogleda usmjerenog na istu stranu, dvije su, međusobno, organski podržavane figure. U kompoziciji slike, na odgovarajućim mjestima *odloženi* su, opstaju dijelovi njihovih tijela. Umireni su pregibi i pokreti koji tvore suvislo organiziranu građu i bitno kompoziciju slike, a dosegnuto je estetsko biće poriva njezinoga nastajanja. Tome podjednako služe i predmeti i stvari, čime, ustvari, slikar i doseže svoje pamćenje iz kojega iznosi na platnu naslikani prizor.

Sarajlić izvrsno balansira snagu kolorita na svojim slikama, podižući kolористички nivo do estetskog pokretača koji pamti, memorira bitno. On je dominantno sjetan i meditativan spram prolaznosti. On slika jedan njemu drag i solidan svijet, pouzdane ljude, njihove živote, ali uočava već u postupku: njegove slike su tek dokazi o prolaznosti, o vječnosti koja nasrće i obesmišljava čovjekovo pregnuće, ma koliko da je brižljiv i odgovoran njegov odnos, sasvim nezavisno od toga šta je u njihove živote uloženo. Njegovo živo sjećanje koje se smiješta u sliku, njegovo pamćenje koje doseže stvaran smisao osvježeno slikom, naziremo kao porijeklo njegove trajne rezignacije spram života, ljudi, institucija.

Ćazim Sarajlić je uvijek, odvajkada, imao za njega blisku – njegovoj osobi i daru mu imanentnu slikarsku optiku – vizir i sposobnost vizueliziranja. To što je gledajući zapamtio, čuva u dubini svoga sjećanja i osjećanja svijeta kao stvaran i neporeciv intimni oslonac. To što iznosi na svjetlo dana i nudi kao sliku, fragment je lirskog doživljaja koji ga osobno opredmećuje u slici. Bitan razlog za slikanje koji kod Ćazima Sarajlića ide ispred estetskog poriva, krajnje je intiman i zaustavljen je ispred slike. Inače, riječ je o kontinuiranom prolasku filmske trake i projekciji koju autor pregledava i provjerava.

Sarajlić je, neupitno, duboko i lirski okrenut svijetu, a njegovo osjećanje svijeta je *poetika melankolije,* kako bi rekao dr. Davor Beganović. To ga i karakterno čini do izvjesne mjere pesimističnim i rezigniranim, ali svijetu snažno korisnim i dobrim. Prizori na njegovim slikama su uređeni u strogom i neporecivom poretku, kolористички i estetski izbalansirani u nivou promišljanja zahtjeva klasičnih umjetnosti i osobnih kriterija, čekaju svoj red u razumijevanju svjetske recepcije.

ESTETSKO BIĆE SLIKE ĆAZIMA SARAJLIĆA

Brižljivo organizirana kompozicija Sarajlićevih slika, svakako, dominanta je njegovih likovnih ostvarenja i djela. Kompozicija je onaj aspekt djela u kojem se, primjereno ili ne, ispoljava umjetnikov osnovni stav, njegova osnovna zamisao o djelu i nivo kultiviranosti njegove mjere u cjelini umjetničkog posla. Potom, ako smo uhvaćeni, razmatramo druge elemente.

Bez pretjerivanja, Sarajlić je majstor kompozicije, i to upravo u domenu mjere za svoju osnovnu zamisao. Siguran kao crtač, on ne inzistira na dotjeranom ili detaljnom crtežu, već ga uspostavlja kao pomoćni i nosivi dio kompozicije i slike u cijelosti ili u *obojene površine* koje ne inzistiraju na teksturi. Sarajlićeva likovna kultura je od rijetkih, suvremenih i racionalnih pogleda koja stvari, pa i sliku koju rade, vide u njihovoj biti. Sarajlić sliku pokriva bojom taman u mjeri koja će racionalno funkcionirati između osnovne zamisli i estetskog ishoda djela. Dobro obavješten o iskustvima i tokovima umjetnosti i u svjetskim razmjerama, Sarajlić ni na čemu ne inzistira, zato mu svi elementi slike funkcioniraju u potpunoj harmoniji i skladu s osnovnom zamišlju. Iz blizine gledano, učinit će nam se kako je tu puno nedovršenih stvari, čak mrlja, a s normalnog rastojanja za promatranje i fotografijama djela, uočit ćemo kako je to upravo ono što je trebalo uraditi da se dobije baš takva slika. Riječ je, dakle, ne o ispraznoj estetici usmjerenoj na dopadljivost, već funkcionalnoj ljepoti koja je jednako motivacija i povod slici, kao i odmjerena poruka iz slike upućena promatraču.

Ćazim Sarajlić se na čudesan i krajnje osoben način slikarski uspravlja u jednom, umjetnički strogo označenom slikarskom miljeu i ambijentu. Ovo *čudesan*, prevashodno se odnosi na uvjet prema kojem je počeo slikati *tek* u pedesetim i slika *tek* deset godina, a njegovo djelo, ma kako procjenjivano, umjetnički je neporecivo i nezaobilazno, jer je njegov umjetnički progovor zreo i siguran u slici kao ishodu.

Almir Mustafić
Jasmina Musić

Ingo Plag
Tvorba riječi u engleskom jeziku

U današnjem svijetu obilježenom kao era brzoga života, masovnih kretanja naroda, tehnoloških dostignuća i liberalizacija čak i najbizarnijih ideja, Ingo Plag se odlučuje napisati knjigu u kojoj će riječi iskoristiti da ispriča jednu novu priču o riječima koje su neizostavan dio svih ovih modernih društvenih trendova. *Igrajući* se širokim spektrom mogućnosti metajezika, autor nastoji rasvijetliti dileme koje prate nastanak novih riječi u engleskom jeziku. Prateći trendove razvoja leksikona, Plag pokušava izolovati pravila za tvorbu riječi u engleskom jeziku i utvrditi da li postoji mogućnost da se ponudi samo jedna sveobuhvatna formula za definiranje nastanka novih riječi u jeziku. U svojoj knjizi *Word-Formation in English*, Plag analizira tvorbu riječi, te na interesantan način daje prikaz mogućih i stvarnih riječi. Analiza podijeljena u sedam poglavlja uključuje i različite procese pristupa interpretaciji novih složenih riječi, analizu procesa koji vode do tvorbe novih riječi, modele tvorbe riječi i leksičku fonologiju. Ingo Plag je poznati njemački lingvista, a specijalizirao se u područjima fonologije, morfologije, sintakse, engleskoga i kreolskih jezika. Kao renomirani autor objavio je veliki broj članaka i stručnih radova. Među njegovim najpoznatijim djelima su: *Morphological Productivity: Structural Constraints in English Derivation* (1999) i *Phonology and Morphology of Creole Languages (2003)*. Svakako možda i najveće dostignuće ovog inovativnog autora je knjiga *Word-Formation in English* koju je 2007. godine objavio Cambridge University Press. Na 227 stranica teorijskih postulata i praktičnih analiza, autor predstavlja ključne ideje za utvrđivanje sveobuhvatnih pravila za tvorbu riječi. U prvom poglavlju knjige, autor objašnjava fenomen tvorbe riječi i razrađuje neke definicije riječi. Autor daje razne definicije riječi do kojih čitaoca dovodi logičkim rasuđivanjem. U ovom dijelu analize, Plag također raspravlja o fenomenu infleksije i derivacije.

Kao uvodni dio, ovo poglavlje je nazvano *Osnovni pojmovi*. U narednom dijelu, autor analizira probleme koji se susreću upraktičnoj primjeni ovih principa. Drugi dio nosi naslov *Proučavanje složenih riječi*. Treće poglavlje *Produktivnost i mentalni leksikon* razmatra mehanizme pristupanja riječima mentalnog leksikona i produktivnost. Autor nastavlja sa *Afiksacijama* u četvrtom i *Derivacijama bez afiksacija* u petom poglavlju. Najproduktivnija metoda tvorbe novih riječi tj. složenica je smještena u šesto poglavlje, *Tvorba složenica*, dok sedmo poglavlje čitaoca upoznaje sa leksičkom fonologijom i morfološkim teorijama koje postavljaju temeljna pravila za tvorbu riječi. Prikaz knjige, kao i sama knjiga, je podijeljen na sedam poglavlja i daje kratki pregled ključnih analiza obrađenih u ovoj knjizi.

U prvom poglavlju, *Osnovni pojmovi*, autor analizira fenomen tvorbe riječi kao i sam pojam riječ, što ga dovodi do nekoliko različitih definicija pojma riječi. Autor kaže da je riječ moguće definirati u odnosu na: strukturu njenih glasova, strukturu rečenice, unutrašnji integritet i njeno značenje. Plag objašnjava da je glavni naglasak određene riječi ključni kod određivanja riječi u odnosu na strukturu njenih glasova. On navodi da se ovaj kriterij može primijeniti na veliki broj riječi, ali ako u razmatranje uzmemo to da u engleskom jeziku članovi i pomoćni glagoli nisu naglašeni, vidimo da ovaj kriterij nije sveobuhvatan, tj. ne može se primijeniti na sve vrste riječi. Kod određivanja riječi u odnosu na strukturu rečenice, autor navodi da sintaktički kriteriji predstavljaju ključnu kariku kompletne analize. Prema ovim kriterijima, riječi predstavljaju najmanje elemente date rečenice. One kao takve pripadaju određenoj podkategoriji, odnosno vrsti riječi, te se u skladu sa svojom funkcijom analiziraju kao zasebni elementi. Prilikom analize riječi u odnosu na njen unutarnji integritet, autor analizira riječ kao nedjeljivu jedinicu koja ne dozvoljava radikalne promjene, tj. ne dozvoljava ubacivanje novih elemenata.

Ukoliko se novi elementi dodaju, oni mogu da se pojave samo na početku ili na kraju riječi. Plag navodi da ovo pravilo ima određenih izuzetaka i da nije sveobuhvatno (sons-in-law). Analizirajući riječ u odnosu na njeno značenje, Plag objašnjava da je svaka riječ zaseban semantički koncept i da ova definicija može biti primjenjena na veliki broj riječi, međutim, on tvrdi da je nemoguće utvrditi jednu riječ za sve koncepte. Kao rezultate detaljne analize riječi i svih odnosa u kojima ona može stajati, autor dolazi do zaključka da svi navedeni kriteriji zajedno određuju riječ jer, kako je već rečeno, riječ ima višestruka svojstva. U nastavku analize, autor razlaže složene riječi na morfeme, tj. najmanje jedinice značenja i dolazi do zaključka da morfeme možemo podijeliti na vezne i slobodne. Vezni morfemi se mogu dodati na bazu, dio riječi na koji dodajemo afikse, i na korijen, tj. na bazu koja se ne može rastaviti na morfeme. Vezni morfemi se nazivaju afiksi, koji se dijele na prefikse i sufikse. Prefiksi se dodaju na početak, dok se sufiksi dodaju na kraj riječi. Slobodni morfemi imaju osobinu da mogu biti samostalni nezavisni članovi rečenice. Plag u analizu uključuje i vezne korijene

za koje tvrdi da se u rečenici mogu pojaviti samo ukoliko im se doda neki afiks, te se ona onda naziva izvedenicom ili derivacijom. Prema Plagu, razlika između derivacije i infleksije je u tome što derivacija vodi ka tvorbi novih leksema dok infleksija mijenja kategoriju riječi, ali ne dovodi do tvorbe novih leksema.

U poglavlju *Proučavanje složenih riječi*, Plag analizira morfeme i nastoji da uspostavi kriterije za tvorbu riječi. On daje teoretske postulate fenomena alomorfije koju zajedno sa primjerima višestruke afiksacije detaljno analizira i postavlja temelje za nastavak utvrđivanja pravila za tvorbu riječi. Autor nastavlja analizu sa pojmom morfema za koji kaže da je to, u osnovi, jedinica koja ima svoj oblik, tj. morf, i svoje značenje. Prema Plagu, ovo je najvažnija karaktristika morfema. Autor također navodi da pojam morfema u pogledu ove teorije nije sveobuhvatan, tj. zbog procesa konverzije u kojem dolazi do pretvaranja imenice u glagol, morfem postaje višeznačan, odnosno ima više formi realizacije, morfova. Morfovi koji predstavljaju isti morfem se zovu alomorfi, a ovaj fenomen alomorfija. Nastojeći da odredi kriterije i pravila za tvorbu složenih riječi, Plag kaže da se u obzir moraju uzeti fonologija, morfologija i semantika riječi. Dolazi do zaključka da postoje riječi koje se tvore van okvira utvrđenih pravila tvorbe, ali da ovakve riječi prate modele nekih drugih prethodno uspostavljenih riječi (air-sick prati model riječi sea-sick ili earwitness od eyewitness). Kod višestruke afiksacije, Plag nastoji uspostaviti principe izvedbi složenih riječi, tj. riječi koje su nastale spajanjem više od dva morfema. Putem analize, autor određuje kojim redoslijedom su dodavani afiksi složene riječi.

U poglavlju *Produktivnost i mentalni leksikon* fokus analize su pojmovi *moguća riječ* i *stvarna riječ*. Plag analizira metode 'skladištenja' složenih riječi u mentalni leksikon. Ovaj proces je jedan od glavnih faktora produktivnosti. Pod *mogućim riječima* autor navodi sve one riječi čija je semantička, morfološka ili fonološka struktura u skladu sa uobičajenim utvrđenim pravilima jezika. Riječi koje koristimo u razgovoru, tj. riječi koje govornici istog jezika razumiju zovu se *stvarne*. Plag kaže da ovakve riječi mogu biti idiosinkratične, odnosno one ne moraju neophodno biti u skladu sa uobičajenim pravilima tvorbe riječi. Ovakve riječi se ne izvode na osnovu pravila jezika, te ih stoga, kao cjeline, 'skladištimo' u našem mentalnom leksikonu. Pristup složenim riječima u mentalnom leksikonu je složen i simultan proces koji se ralizuje kroz direktni pristup cijeloj reprezentaciji riječi ili kroz pristup raščlanjenim elementima. Onaj pristup koji se ostvari u kraćoj jedinici vremena se realizuje govorom, odnosno blokira sporiji pristup. Plag u ovom poglavlju vrši procjenu vjerojatnoće javljanja novih riječi koje pripadaju određenoj morfološkoj kategoriji. Autor navodi primjer u kojem se nove riječi poput neologizama broje u datom vremenskom periodu. Analizom je došao do zaključka da je veliki broj neologizama razvijen u 18. vijeku, dok ih u 20. vijeku skoro i nema. Plag tvrdi da prilikom tvorbe novih riječi moda, odnosno ekstralingvistički razvoj društva igra veliku ulogu, tj. čini određene riječi i morfološke elemente poželjnim za upotrebu (mega-, giga-, mini- itd.). Pored ovog, postoje i strukturna ograničenja i takozvano blokiranje koje ne dozvoljava

tvorbu nove fonološki i semantički identične izvedene forme (homonim i sinonim) na osnovu postojeće forme. Kao primjer strukturnog ograničenja, autor uzima sufiks –al koji se može dodati na glagole koji završavaju na naglašeni slog (deny – denial), ali također navodi da pravilo nije sveobuhvatno (propose – proposal).

Četvrto poglavlje knjige je posvećeno obradi metoda razlikovanja afiksa od drugih elemenata. Plag definira afiks kao vezani morfem koji se dodaje na bazu. Kroz analizu, autor pokazuje koje poteškoće se javljaju prilikom pokušaja utvrđivanja kojoj kategoriji određeni element pripada, tj. da li je vezani ili slobodni morfem i da li je određeni element korijen ili afiks. Nakon analize, dolazi do zaključka da određeni element može biti slobodni morfem ili da to mogu biti dvije različite jedinice. Dakle, ako postoje značajne razlike u upotrebi, pretpostavka je da je riječ o dvije različite jedinice. Da bi objasnio razliku između afiksa i vezanog korijena, autor koristi riječi koje se tvore od morfema iz latinskog i grčkog jezika. Oni se zovu neoklasični elementi i predstavljaju lekseme iz latinskog i grčkog jezika, a njihove kombinacije su modernog porijekla (geology). Plag smatra da ove lekseme treba smatrati složenicama, a ne izvedenicama koje se tvore afiksacijom što vodi do zaključka da ovi elementi nisu afiksi nego vezni korijeni. Vodeći raspravu o općim svojstvima engleske afiksacije, autor govori o fonološkim karakteristikama koje mogu znatno mijenjati bazu riječi i porijeklu sufiksa koje obično određuje njihovu bazu. Sa etimološkog aspekta, sufiks ima svojstvo da određuje bazu, jer se latinski sufiksi uglavnom dodaju na baze latinskog porijekla. Putem fonološke analize, autor zaključuje da fonološke osobine afiksa mijenjaju broj slogova, oblik i izgovor riječi ili pomjeraju naglasak. U odnosu na položaj baze, afiksi se dijele na: prefikse, sufikse i infikse. Sufiksi su elementi koje dodajemo na kraj baze riječi, a mogu biti: imenički, glagolski, pridjevski i priloški. Imenički sufiksi se dodaju na bazu da bi se: imenica izvela od glagola (renew – renewal); imenica izvela od pridjeva (adequate – adequacy); dobile neke druge imenice (mercury – mercurate). Pomoću pridjevskih sufiksa se pridjevi tvore od imenica (culture - cultural) ili od glagola (change – changing). Priloge od imenica i pridjeva tvorimo pomoću priloških sufiksa (length – lengthwise, hard - hardly). Prefiksi su elementi koji se dodaju ispred baze riječi. Podijeljeni su u tri kategorije: kvantifikatori, lokativi i temporali. Postoji i četvrta kategorija u koju spadaju svi oni prefiksi koji ne zadovoljavaju kriterije nijedne od navedenih kategorija. Ovakvi prefiksi označavaju koncepte. Infiksi su elementi koji se ubacuju unutar baze (kanga – bloody – roo). Razlikuju se od prefiksa i sufiksa po tome što oni predstavljaju riječi, a ne vezni morfemi.

U petom poglavlju, koje je nazvao *Derivacija bez afiksacije*, Plag piše o konverziji, prozodijskoj morfologiji, abrevacijama i akronimima. Proces izvođenja jedne vrste riječi od druge, pod uslovom da imaju istu fonetsku realizaciju, autor opisuje kao konverziju. On navodi primjere gdje je glagol nastao od imenice i obratno (hammer – to hammer), glagol od pridjeva (empty – to empty) i imenica nastala od pridjeva (poor – the poor). Da bi razlikovao smjer konverzije, Plag

razmatra etimologiju riječi, njene semantičke informacije i naglasak i učestalost pojavljivanja u govoru. Analizirajući prozodijsku morfologiju, Plag obrađuje dva procesa tvorbe riječi u kojima prozodija ima bitnu ulogu, a to su **truncation** i **blend.*** Prvi proces, truncation, je karakterističan po tome što izvedena riječ nema fonetskog materijala. Ovaj proces obuhvaća skraćena imena (Mike za Michael), **y-diminutiv** (Patty za Patricia) i **clipping** (Demo za Demonstration). Plag ističe da se sva imena putem ovog procesa skraćuju na jedan slog, uglavnom se uzima prvi slog ili prvi naglašeni slog riječi koja se skraćuje. **Y-diminutivi** se najčešće tvore od ličnih i zajedničkih dvosložnih imenica kod kojih je drugi slog naglašen, a završavaju se na –y ili -ie. Kako autor navodi, **clipping** sve češće nalazi primjenu u današnjem svijetu. Vrlo je značajan proces jer duge riječi sa više slogova skraćuje na jedan ili dva sloga. Ove riječi izražavaju poznavanje denotacije (Lab za Laboratory). **Clipping** se tvori od prvog sloga riječi koja se skraćuje ili od prvog naglašenog sloga primarne riječi. Blend je proces u kojem dolazi do gubitka fonetskog materijala prilikom stapanja dvije riječi (modulator + demodulator = modem). Riječi koje se stapaju su uglavnom imenice, a stapa se prvi dio prve riječi sa drugim dijelom druge riječi. Abrevacija i akronim su također okarakterisani gubitkom fonetskog materijala. S obzirom da su sve više u upotrebi, Plag vrši posebnu analizu ovih pojava. On ističe da su ovi procesi pod jakim utjecajem ortografskih pravila. Akronimi predstavljaju skraćenice koje su nastale uzimanjem početnih slova višeriječnih nizova koji obično predstavljaju imena kompanija, organizacija, pokreta, a također mogu biti i neke ustaljene fraze (EC – European Community). Kako autor tvrdi, mogu se također kombinovati početna sa nepočetnim slovima neke riječi ili niza riječi (Inc. – Incorporated), a skraćenice se mogu, u skladu sa ortografskim i fonetskim osobinama, pisati velikim ili malim slovima, sa ili bez tačaka između slova. Također, skraćenica se može izgovarati kao riječ ili kao svako slovo zasebno, što vodi do podjele na inicijalizme (svako slovo posebno) ili akronime (riječ). Ova podjela je, kako autor navodi, uslovljena fonetskim i ortografskim karakteristikama datih riječi.

Šesto poglavlje nazvano *Tvorba složenica* daje prikaz najproduktivnije metode tvorbe riječi. Polazeći od činjenice da se složenice mogu analizirati kao binarne strukture, Plag složenice objašnjava kao riječi koje se, bez obzira na broj riječi koje su uključene u kombinaciju složenice, sastoje od dva elementa. Prvi element je korijen, riječ ili fraza, a drugi korijen ili riječ. Naglasak u složenicama je najčešće na prvom elementu koji ujedno modifikuje drugi element. Plag složenice dijeli na: imeničke, pridjevske i glagolske. Imeničke složenice se dijele na one koje se tvore od: imenica (film society), glagola i imenica (pickpocket), pridjeva i imenica (greenhouse) i priloga i imenica (afterbirth). U svim ovim slučajevima desni element je glava složenice. Značenje imeničkih složenica ovisi o: glavi imenice, sastavnicama, konceptualnom odnosu kombinovanih riječi i kontekstu

* Podebljane riječi na ovoj stranici su engleske riječi koje označavaju procese skraćivanja riječi na različite načine. Precizne definicije i analiza ovih riječi su navedene u nastavku teksta.

upotrebe. Pored navedenih složenica, postoje i složenice koje su karakteristične po tome što imaju dvije semantičke glave. Ovakve složenice se zovu sastavne ili kopulativne složenice. Pridjevske složenice su slične imeničkim, te je i princip interpretacije isti kao i kod imeničkih složenica. Mogu se tvoriti od imenica i pridjeva (stone – deaf) i dva pridjeva (light –green). Prvi element modifikuje drugi. Plag navodi da se, prema načinu tvorbe, glagolske složenice dijele u tri grupe: imenica-glagol (brainwash), glagol-glagol (stir-fry) i pridjev-glagol (blind-fold). Glagol je glava strukture, a interpretacija se vrši putem konverzije. Složenice koje se tvore od dva glagola imaju dosta karakteristika kopulativnih složenica. Pored navedenih tipova složenica, Plag u posebnu kategoriju svrstava složenice koje se sastoje od leksema grčkog ili latinskog proijekla. Oni stoje na početku i na kraju složenice (geo-logy). Interesantan fenomen kod ovog tipa složenica je da se, ukoliko se prvi element ne završava na samoglasnik a završni element složenice ne počinje na samoglasnik, dodaje vezni element –o-. Ovaj fenomen je fonološki uslovljen. Naglasak kod ovog tipa složenica nije sveobuhvatnog karaktera, ali većina složenica sa kombinirajućim elementima na početku složenice i riječima na drugom mjestu imaju naglasak na desnom elementu.

Posljednje poglavlje, *Teoretska pitanja: modeli tvorbe riječi*, je bazirano na analizi teorije leksičke fonologije i metode pomoću kojih morfološke teorije određuju oblik i pravila tvorbe riječi. Leksička fonologija se bavi primjenom fonoloških pravila u leksikonu, koja se zajedno sa morfološkim primjenjuju na mentalnom leksikonu. Plag navodi kružni način dodavanja morfema koji je zasnovan na dva nivoa. Sufiksi i prefiksi engleskog jezika se nalaze na jednom nivou. Autor objašnjava da su afiksi prvog nivoa uglavnom latinskog porijekla i da se dodaju na vezne korijene i riječi. Afiksi drugog nivoa su germanski, a mogu se dodati samo na riječi. Plag tvrdi da se na prvom morfološkom nivou dodaje sufiks nakon čega dobijeni oblik prelazi na prvi nivo fonologije. Na ovom nivou oblik dobija određeni naglasak. Ovakav oblik prelazi na drugi nivo morfologije gdje se dodaje drugi afiks te se proces nastavlja kružnim tokom, zbog čega je ovaj proces dobio naziv.

Uzimajući u obzir da pravila nisu sveobuhvatna, Plag navodi alternativne teorije. U razmatranje uključuje sufiksaciju kojoj je osnova baza. Analizom dolazi do zaključka da se ovdje ne radi samo o slučajevima u kojima sufiks bira bazu nego i o onima gdje baza bira afiks. Što se tiče pravila tvorbe riječi, Plag govori o dva pristupa: sintagmatski (morfologija bazirana na morfemu) i paradigmatski (morfologija bazirana na riječi). Kod morfologije bazirane na morfemu, Plag kombinuje morfem da bi dobio željene riječi. Ovaj pristup naziva sintaksa riječi, jer su pravila morfologije i sintakse ista ako izuzmemo objekte na kojima se ona primjenjuju. Posmatrajući riječi kao fraze, Plag kaže da se ista ova pravila mogu primijeniti i na složene riječi. Dakle, afiks se može smatrati leksičkom jedinicom, s tim što je on vezni a riječ slobodni morfem. S obzirom da svaka fraza ima svoja strukturna pravila, Plag riječi postavlja kao fraze koje imaju glavu. Dakle,

on afikse, zbog njihovih osobina da određuju sintaktičku kategoriju dobijene riječi, smatra glavama riječi. Plag kaže da ni ovo pravilo nije sveobuhvatno, te kroz analizu pokazuje da, iako generalno ne određuju vrstu izvedenih riječi, ima prefiksa koji spadaju u ovu kategoriju (en + able - enable). S druge strane, Plag navodi da postoje i sufiksi koji se ne ponašaju kao glava (grey + ish = greyish). Gledajući na ovaj model sa općeg stanovišta, Plag kaže da je problem u tome što, ako prihvatimo hipotezu da su riječi i fraze paralelni, postaje neuobičajeno da riječi imaju glavu sa desne strane. U dijelu u kojem govori o morfologiji baziranoj na riječima, Plag ističe odnos između morfološki povezanih riječi i nastoji utvrditi zajednička svojstva ovih riječi. Kao prednost ovog modela, navodi da model može objasniti i afiksaciju i tvorbu riječi bez afiksacije. Odnos između izvedenih riječi i njhovih osnova predstavljen je ortografskim oblicima, fonološkim razlikama i razlikama u značenju.

Plagovo djelo, kroz analizu brojnih primjera, donosi slikovit prikaz kompleksnog načina utvrđivanja procesa koji vode ka tvorbi novih riječi u engleskom jeziku. Koristeći se primjerima riječi engleskog jezika, Plag pokazuje da riječ, a također i morfem, nije moguće definisati jednom sveobuhvatnom formulom. U nastojanju da nađe rješenje, Plag navodi da se pri ovakvim analizama moraju uključiti mnogi aspekti koji na jedan ili drugi način utječu na riječ. Međutim, ono što narušava čak i ovako složenu i sveobuhvatnu analizu, moglo bi se reći po već ustaljenoj praksi, su izuzeci od pravila koji su u engleskom jeziku neizostavna tema skoro svake jezične analize. Knjiga nam također daje slikovit prikaz procesa tvorbe riječi putem afiksacije, složenica, konverzije itd. Sve ove metode su obrađene na pojedinačnom nivou, ali također i u ovisnosti o prozodiji, morfologiji i ortografiji. Plagovo djelo predstavlja detaljan prikaz tvorbe riječi engleskog jezika, protkan brojnim praktičnim primjerima. Iako je tema izuzetno zahtjevna, ovaj prominentni autor pokazuje svoju veličinu nudeći rješenja za probleme koji još uvijek muče vodeću elitu svjetskih lingvista. Balansirajući između izuzetaka od pravila i kompleksnih pitanja tvorbe riječi, autor nam daje jedan opći prikaz koji će zaintrigirati ne samo strastvene lingviste i studente engleskog jezika, nego i širu grupu čitalaca koji žele saznati više o engleskom jeziku i njegovoj tvorbi riječi.

GRADOVRH

PRIRODOZNANSTVENE TEME

Orhana Bušatlija

Gospodarenje vodama na području općine Bugojno

1. Uvod

Općina Bugojno je smještena u centralnoj Bosni i zahvata površinu od 366 km². Veći dio općine nalazi se na lijevoj riječnoj terasi Vrbasa, nadmorske visine između 560 m i 570 m. Povoljni prirodno-geografski faktori i geoprometni položaj imali su odlučujući utjecaj na nastanak i razvoj grada. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine Bugojno je imalo 46.863 stanovnika, a danas, prema nekim procjenama, na ovom području živi oko 40.000 stanovnika.

Rad se osvrće na hidrogeografski potencijal općine Bugojno, antropogene utjecaje na vode ovog prostora i na vodoprivredu i gospodarenje vodama općenito.

Obeshrabrujući podaci upućuju na indiferentnost čovjeka prema svom prirodnom okruženju, što se konačno može odraziti na život i zdravlje budućih generacija. Geografska sredina u kojoj živimo i koju iskorištavamo dio je kompleksnog geografskog omotača. Svaka djelatnost čovjeka ima za cilj zadovoljenje životnih potreba, ali pri tome treba voditi računa o fizikalnim zakonima, te o kvalitativnim i kvantitativnim promjenama unutar geografske i prirodne sredine koje izaziva čovjek.

2. Hidrogeografske karakteristike općine Bugojno

2.1. Površinske vode općine Bugojno

Geološka građa, geomorfološki sklop i klimatske odlike prostora općine Bugojno omogućile su razvoj relativno guste riječne mreže. Općina hidrografski pripada slivu Vrbasa sa brojnim pritokama. Ukupna površina sliva na području općine Bugojno iznosi 1.034 km².

Slika 1. Vrbas

Vrbas sa svojim pritokama ima nivalno - pluvijalni režim sa dva maksimuma i jednim minimumom vodostaja. Dugogodišnja mjerenja visokih i niskih vodostaja i proticaja su pokazala da se maksimalni vodostaji javljaju u visinama od 250 i 370 cm, a minimalni u visinama od 3 i 34 cm. Prvi maksimum vodostaja je krajem marta i početkom aprila, a drugi u septembru i oktobru. Minimalni vodostaj je u augustu.

Prvi maksimum nastaje kao posljedica otapanja snijega sa okolnih planina, a drugi je posljedica pojave dugotrajnih jesenjih kiša. Proticaj vode Vrbasa dužinom Skopaljske doline iznosi od 0,45 do 6,50 m^3/s.

Sliv Vrbasa na prostoru općine Bugojno je asimetričan. Od većeg broja pritoka duže su lijeve, a najznačajnije su Poričnica, Vesošnica, Okašnica i Bunta. Od desnih pritoka treba izdvojiti Vilešku rijeku i Vitinu.

Tabela 1. *Najznačajnije pritoke Vrbasa na području Bugojna*

Pritoke Vrbasa	Nadmorska visina izvora	Dužina toka	Nadmorska visina ušća
Gračanica	1.200 m	8,4 km	598 m
Okašnica	580 m	1,2 km	568 m
Vesošnica	900 m	7 km	599 m
Poričnica	842 m	14,5 km	558m
Odžačka rijeka	994 m	5,5 km	598 m
Vileška rijeka	1.000 m	12,5 km	579 m
Vitina	1.157 m	10 km	575 m
Drvetinska rijeka	590 m	2 km	570 m

Izvor : Prostorni plan općine Bugojno, Zavod za urbanizam i izgradnju Bugojno-Zavod za planiranje razvoja grada, Sarajevo, 1980. godina

Desne pritoke su specifične zato što teku kao paralelni tokovi Vrbasa. Ovo je slučaj i sa Vileškom rijekom, koja nekoliko kilometara teče paralelno sa tokom Vrbasa, pa tek potom formira ušće. Ova pojava posljedica je velike količine

Slika 2. Jezero Zanesovići

pokretljivog aluvijalnog materijala, koji Vrbas bočnom erozijom pokreće, nosi i potom odbacuje. Kako manji tokovi teško savladavaju inerciju bočne erozije Vrbasa, uključuju se u kretanje aluvijalnih čestica i na mijestima gdje Vrbas formira jači pad usljed devijatorske sile toka u cijelini dolazi do obrazovanja ušća. Navedeno nameće potrebu regulacije vodotoka Vrbasa na području općine Bugojno, ali i područjem cijele Skopaljske kotline.

Od ostalih površinskih voda na ovom području može se izdvojiti jezero Zanseovići, smješteno u ruralnom području naselja Gračanica uz magistralni put Bugojno - Gornji Vakuf/Uskoplje. Jezero ima površinu manju od 0,50 km², vještačka je tvorevina nastala na mjestu nekadašnjeg površinskog kopa ugljena rudnika "Gračanica". Jezero predstavlja svojevrsnu atrakciju ribolovcima, koji njime i gazduju, te mnogobrojnim kupačima u ljetnom periodu.

2.2. Podzemne vode općine Bugojno

Za potrebe Prostornog plana općine Bugojno, koji je izrađen 1980. godine, izvršena su sonažna ispitivanja zemljišta pri čemu su konstatirana tri nivoa podzemnih voda. Prvi nivo podzemnih voda se javlja na dubinama od 1.70 do 2.50 m i ima veliku i kontinuiranu razvijenost. Ova voda pripada niskim izdanima na području sliva Vrbasa u Skopaljskoj dolini.

Drugi nivo podzemnih voda javlja se na dubinama između 2.70 i 4.00 m. Specifičan je po izoliranim akumulacijama, koje su nastale zahvaljujući naslagama gline i lapora. Akumulacija vode je manja u odnosu na prvi nivo i predstavlja prelazni vlažni horizont.

Treći nivo podzemnih voda se javlja na dubinama od 4.50 do 6.50 m i pripada dubokoj izdani. Voda se javlja u velikim akumulacijama, na aluvijalnim naslagama i gravitira toku Vrbasa. Intenzivnije duboke izdani nalaze se ispod najniže terase Vrbasa i inundacione ravni, odnosno na lokalitetima naselja Donjići, Čaušlije, Vučipolje i Vrbanje.

Navedeni nivoi vode isključivo su vezani za javljanje vodoodrživih naslaga čiji nivo nije kontinuirano razvijen, jer ovisi o stratifikaciji pleistocenih i neogenih naslaga. Akumulirane podzemne vode mogu se odgovarajućim tehničkim intervencijama koristiti za opskrbu stanovništva pitkom vodom, ukoliko bi u budućnosti bilo potrebe za tim.

Na području općine Bugojno nalazi se jedno termalno vrelo, koje nosi naziv Vruća voda. Smješteno je u rasjedu između planina Kalin i Rudine, u slivu Vitine. Ovo termalno vrelo udaljeno je od centra grada 6 km. Temperatura vode na dubini od 36 m iznosi 41° C. Područje Vruće vode nikada nije značajnije ispitivano i u ovisnosti o nekim budućim istraživanjima i rezultatima, potrebno je izvršiti njegovo vrjednovanje i pravilan način gazdovanja.

3. Problemi u oblasti vodoprivrede na području općine Bugojno

3.1. Osnovni ciljevi razvoja vodoprivrede općine Bugojno

Osnovni ciljevi urbanog razvoja općine u oblasti vodoprivrede mogu se definirati kroz sljedeće stavove:

- postizanje višeg stupnja opremljenosti komunalne infrastrukture za opskrbu vodom,
- odgovarajućim mjerama zaštiti sadašnje i buduće kapacitete vode za piće,
- prečišćavanjem otpadnih voda osigurati zaštitu podzemnih i površinskih voda u skladu sa zakonskim odredbama,
- spriječiti plavljenje zemljišta uz riječne tokove,
- racionalno korištenje voda.

Neki od navedenih stavova definirani su prostornim planom, ali nažalost veći dio nije nikad realiziran.

3.2. Opskrba stanovništva pitkom vodom

Oko 90% stanovništva Bugojna se opskrbljuje pitkom vodom sa dva izvorišta, vrela Kruščica i izvora Resnik. Veći dio vode se obezbjeđuje sa vrela Kruščica sa kojeg se danas opskrbljuju osim Bugojna, Gornji Vakuf/Uskoplje i naselja duž puta Bugojno-Gornji Vakuf/ Uskoplje. Sa oba izvorišta voda se do grada transportuje gravitacijom. Prema do sada provedenim mjerenjima maksimalna izdašnost vrela Kruščica iznosi 530 l/sec, a izvora Resnik 50 l/sec. Vodovodom upravlja JKP "Vodovod i kanalizacija" Bugojno.

Dužina vodovodne mreže je 195 km na kojoj je ugrađeno 12 pumpnih stanica i 4 rasteretne komore u naseljima Vrbanja, Kopčić, Gradina, Čipuljić. Broj domaćinstava priključen na vodovod kreće se oko 6.700. Na izvorištima sa kojih se opskrbljuje gradski vodovod redovno se obavlja analiza kvaliteta i klorisanje pitke vode, a prema do sada provedenim analizama voda odgovara standardima.

Na području općine Bugojno postoje 32 vodovoda za pojedina ruralna područja iz kojih se vodom opskrbljuje preko 3.000 domaćinstava. Osnovni problem je upravljanje ovim vodovodima. Vlasnici vodovoda su dužni dati vodovod na upravljanje ovlaštenoj instituciji, a dosada ni jedan lokalni vodovod nije povjeren na upravljanje. Većina lokalnih vodovoda je izvedena bez tehničke dokumentacije, nema utvrđenih zona sanitarne zaštite, ne vrši se kontrola kvaliteta vode, kao ni klorisanje. Stanovništvo koje se oopskrbljuje sa lokalnih/seoskih vodovoda ne plaća potrošnju vode. Veći dio vodovodne mreže na području općine Bugojno je starijeg datuma izgradnje (1974.) a iako nema podataka, pretpostavlja se da su gubitci vode u mreži znatni.

Kada je riječ o zaštiti izvorišta, utvrđene su tri zone sa propisanim režimom zaštite. Prva zaštitna zona je određena neposredno oko zahvatnog objekta i u tu zonu smiju pristupiti samo ovlaštena lica. Druga zaštitna zona obuhvata šire područje sa strogim režimom zaštite i zabranjuje izgradnju stambenih i drugih objekata. Treća zona obuhvata slivno područje izvorišta i u toj zoni zabranjena je izgradnja industrijskih kapaciteta.

3.3. Kanalizaciona mreža

Slika 3. Plavljenje stambenih zona

Dužina izgrađene kanalizacione mreže iznosi 58 km i koristi je oko 4.500 domaćinstava ili oko 40% od ukupnog broja domaćinstava. Fekalne vode odvode se preko šest kolektora u rijeku Vrbas direktno, dok se sedmim kolektorom fekalne vode ispuštaju u rijeku Vesočnicu, lijevu pritoku Vrbasa.

Fekalne vode se ne prečišćavaju i situacija je u pogledu odvodnjavanja i disponiranja otpadnih voda znatno lošija u odnosu na opskrbu pitkom vodom. Također, u nadmorski nižim dijelovima grada prilikom jačih kiša dolazi do nemogućnosti prihvatanja velike količine vode i izlijevanja kanalizacije na lokalne površine.

Veći dio naseljenih mjesta van gradske jezgre nema kanalizacionu mrežu, niti su stambeni objekti priključeni na propisne taložnice. Otpadne vode se otvorenim kanalima odvode na okolna zemljišta ili u najbliži površinski tok.

U dogledno vrijeme bilo bi neophodno instalirati kanalizacionu mrežu koja bi pokrila barem šire urbano područje, kao i izgraditi kanalizacionu mrežu sa mogućnošću instaliranja pojedinačnih manjih sistema za prečišćavanje otpadnih voda.

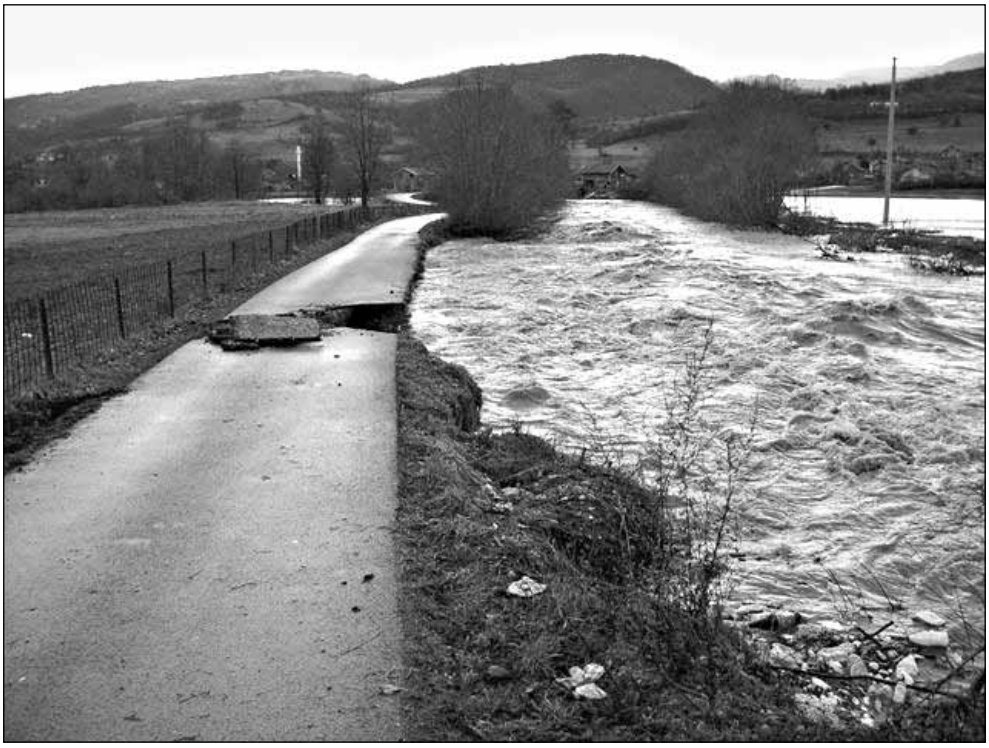
3.4. Uređenje i regulacija vodotoka

U cilju zaštite od poplava i regulacije oticanja na vodotocima na području Bugojna do danas nisu urađeni značajni radovi. Rijeka Vrbas za vrijeme viših vodostaja povremeno plavi područja oko Donjiča, Čaušlija, Luga, Gračanice i Vrbanje. Ovo su gusto naseljena mjesta i sva su prelaznoga tipa osim Donjiča, koji su u širem urbanom dijelu općine. Na području Gračanice štete su najveće jer se stanovništvo bavi poljoprivredom i usjevi su iz godine u godinu izloženi poplavama.

Slika 4. Vrbas na području naselja Gračanica

Osim Vrbasa poplave se javljaju i na pritokama, posebno na Poričnici, Vesočnici, Bunti i Vileškoj rijeci. Gornji tokovi ovih rijeka teku kroz šumska područja, gdje nema stvaranja aluvijalnih nanosa. Obale im se potkopavaju i obrušavaju, posebno na mjestima trošnog materijala. Stvoreni nanos se odlaže u koritima rijeka što utječe na smanjenje profila i protočne moći, te dolazi do izlijevanja na okolna područja.

Slika 5. Vrbas, proljeće 2010. godine

Na urbanom području zaštita od erozije i uređenje bujičnih tokova nije vršeno u većem obimu, što ima posljedice posebno u donjim tokovima pritoka Vrbasa. Najizrazitiji bujični vodotok u urbanom području ima Vesošnica. Od desnih pritoka Vrbasa najveće probleme lokalnom stanovništvu zadajur Vitina i Vileški potok. Također jedan od ključnih problema na području općine je nekontrolirana eksploatacija šljunka i pijeska pored rijeka i iz riječnoga korita. Prostornim planom Bugojna je utvrđeno uređenje korita na užem urbanom prostoru, na dužini od oko 4 km u cilju osiguranja novih površina za izgradnju stambenih objekata. S obzirom na nedovoljnu propusnost postojećih korita i na štete koje izazivaju pritoke Vrbasa, regulacioni radovi u urbanom dijelu općine su neophodni.

3.5. Navodnjavanje

Osim manjih zahvata na privatnim parcelama, na području općine nema izvedenih sistema za korištenje podzemne vode ili vode iz površinskih tokova za navodnjavanje. Uzimajući u obzir raspoložive obradive površine i vrstu poljoprivrednih kultura, ne postoji ni ekonomski razlog za izgradnju sistema za navodnjavanje.

4. Problem zagađenosti vodotoka na prostoru općine Bugojno

Na području grada problem zaštite voda je akutniji nego u ostalim djelovima općine. Razlog leži u tome što su potrebe grada za pitkom, sanitarnom i tehnološkom vodom najveće, a ujedno je grad i najveći zagađivač vode. Rječice u Bugojnu su zagađene, ali ne u onolikoj mjeri kako je to bilo 1992. godine, jer većina industrijskih kapaciteta nije u funkciji. Jedina tvornica koja je imala pročišćivače za vodu danas nije rentabilna.

Najveći zagađivač na području grada danas je Tvornica kože i obuće "Kvalitet" koja ima ispusni kolektor na rijeci Vesočnici. Ovaj tok je čist samo uzvodno od Tvornice kože i obuće, a nizvodno je potpuno mrtav, bez vidljivih tragova života. Industrijski zagađena voda iz Tvornice "Kvalitet" ispušta se nepročišćena, a i samo ispuštanje je nekontrolisano što izaziva revolt građana zbog neugodnog mirisa koji se širi iz vode. Ribari koji su lovili u blizini ušća ove rijeke u Vrbas tvrde da njihove ribarske čizme nakon jedne sezone istrule, što je svakako alarmantno.

Na ostalim tokovima situacija je nešto bolja jer nema kemijskih zagađivača, ali je većina tokova puna otpadaka, koji se nekontrolirano odlažu. Ovome doprinosi i činjenica da Bugojno nema uređenu sanitarnu deponiju. Odvoz smeća se vrši u samo u gradskom području, dok prigradska naselja nemaju organiziran odvoz smeća. Ovo je glavni razlog nastajanja privremenih divljih deponija uz korita rijeka. Zagađenosti Vrbasa doprinosi i otpuštanje otpadnih voda iz rudnika Gračanica, kao i gradska kanalizacija.

Slika 6. Utjecaj čovjeka, Vrbas

5. Značaj zaštite voda

Čovjek dnevno za osnovne fiziološke potrebe troši do 3 l vode. Ako ovo pomnožimo sa brojem stanovnika općine Bugojno, dobit ćemo podatak da se samo za ove potrebe prema standardima WHO-a dnevno troši 120.000 l vode.

Potrebe stanovništva za sanitarnom vodom su znatno veće, a prema standardima WHO-a potrebno je prosječno po stanovniku 150 l vode na dan, što za Bugojno iznosi oko 6.000.000 l dnevno. Izraz potrošnja vode ne treba svatiti kao konačnu radnju, jer ova voda ne nestaje nepovratno. Ona samo mijenja poziciju i ponekad agregatno stanje. Procesom kruženja vode u prirodi ponovo se vraća u prirodni ciklus, ali sa kemijskim preparatima ili drugim antropogenim primjesama. Značaj riječnih voda za vodoopskrbu ne treba posebno naglašavati pa ovo upućuje na značaj zaštite voda.

Najveći potrošač i zagađivač kopnenih voda je industrija, a na području Bugojna to je Tvornica kože i obuće "Kvalitet". U naseljima na zagađenje i kvalitet vode utječu fekalne i druge otpadne vode. Vode slivnika zagađene su kemijskim i bakteriološkim zagađivačima, ponekad čak i više od otpadnih industrijskih voda. Ovom doprinosi povišena temperatura voda iz slivnika koja je oko 100 puta toplija od prirodnih tekućica. Sve ove vode zagađuju podzemne vode u slobodnoj izdani u radijusu od 3 do 5 km. Nažalost, čovjek obrati pažnju na ove probleme tek nakon pojave različitih epidemioloških oboljenja, a na području općine Bugojno još niko nije prepoznao ovaj problem.

Da bi se došlo do neutralizacije antropogenih polutanata u hidrosfernom kompleksu, treba tražiti rješenje u maksimalnom smanjenju antropogenog otpada i efikasnom pročišćavanju zagađenih voda.

5.1. Mogući načini pročišćavanja otpadnih voda na tekućicama

Riječne vode se mogu pročišćavati na više načina, ali danas su najviše u upotrebi tri: mehanički, biološki i fizičko-kemijski način. Mehanički način pročišćavanja podrazumijeva odstranjivanje tvrdih tvari. Prethodi biološkom pročišćavanju i temelji se na različitim filtracijama vode. Zagađena voda propušta se kroz pedološki supstant u sistemu navodnjavanja. Nedostatak je u tome što antropogeni otpad može zagaditi pedološki supstrat.

Biološki način pročišćavanja sastoji se u uspostavljanju što je moguće više prirodnih uslova u kojima dolazi do bržeg razlaganja kemijskih jedinjenja, pri čemu se oni uvode u prirodni biološki ciklus kruženja. Pri tome se koriste mikroorganizmi i vještačko dodavanje kisika u posebnim aerohidrobasenima. Oni imaju mnogo manju površinu u odnosu na mehanički sistem pročišćavanja. U toku fizičko-kemijskog pročišćavanja troši se velika količina električne energije, pročišćavanje se vrši na jednom mjestu uz puni tretman postrojenja.

Kako je cijena pročišćavanja tekućih voda veoma visoka, kao najekonomičniji i najefikasniji način pročišćavanja pokazao se fizičko-kemijski koji otpadne vode pročišćava na mjestu ispuštanja u otvorene recipijente.

6. Zaključak

Prostor Bugojna je obiluje površinskim i podzemnim vodama, koje pripadaju slivu Vrbasa. Od površinskih tokova se izdvajaju Vesošnica, Poričnica, Okašnica, Bunta, Vileška rijeka i Vitina. Sonažnim ispitivanjima je utvrđeno da se podzemne vode javljaju u tri nivoa u rasponu od 2.70 m do 6.70 m, što je uslovljeno slojevima hidroloških kolektora i izolatora. Od termalnih voda izdvaja se Vruća voda, smještena u rasjedu između planina Kalin i Rudine.

Prostornim planom općine Bugojno postavljeno je više ciljeva u oblasti razvoja vodoprivrede, od usavršavanja komunalne mreže, vodovoda, do pročišćavanja voda, ali nikada nije došlo do njihove realizacije. Oko 90% stanovništva se opskrbljuje vodom iz dva izvorišta, Resnika i Kruščice, dok ostatak, uglavnom ruralnog stanovništva, vodu za piće koristi iz vododvoda koji nisu evidentirani ili iz bunara i slično. Situacija je znatno teža kada je riječ o odvodu fekalnih voda. Na kanalizacijsku mrežu je priključeno oko 80% stanovništva, dok ostali dio stanovnika ovaj problem rješava putem taložnica. U oba slučaja fekalne vode se ispuštaju u pritoke Vrbasa ili direktno u taj riječni tok.

Pored toga što je na određenim dijelovima toka Vrbasa i pritoka izražena fluvijalna erozija, nikada nije došlo do regulacije vodotoka, niti njihovoga uređenja. Ovaj problem još dodatno pogoršava ilegalna eksploatacija šuma.

Nepravilno deponiranje otpada, loša kanalizaciona mreža, ispuštanje industrijskih, sanitarnih i fekalnih voda bez prethodnog prečišćavanja, dotrajali vodovodi, neuređena korita rijeka i eksploatacija nanosa, te pored svega niska svijest stanovništva doprinose veoma teškoj situaciji u oblasti gazdovanja i zaštiti voda. Ukoliko naš odnos prema navedenom ne bude promijenjen u skoroj budućnosti, vrlo je vjerojatno da ćemo plaćati veoma visoku cijenu.

Literatura

1. Lokalni akcioni ekološki plan, LEAP, Bugojno, 2005. godina.
2. Muriz Spahić, Osnovi geoekologije, HARFO-GRAF, Tuzla,1990.
3. Prostorni plan općine Bugojno*,* Zavod za urbanizam i izgradnju Bugojno-Zavod za planiranje razvoja grada, Sarajevo, 1980. godina.
4. Urbanistički plan grada Bugojna, Zavod za urbanizam i izgradnju Bugojno-Zavod za planiranje razvoja grada, Sarajevo, 1980. godina.

Marina Čuljak

Stanje i perspektive ruralnog razvoja u Hercegovini

Sažetak

U radu se razmatra ruralni prostor Hercegovine s osvrtom na postojeće stanje te mogućnost i perspektiva razvoja ruralnih prostora koja se ogleda u stvaranju seoskih gospodarstava, agroturizmu, ekološkoj poljoprivredi i ruralnom turizmu. Za razvoj ruralnih područja potrebno je stvoriti ekonomsku perspektivu u vidu mogućnosti otvaranja novih radnih mjesta i upošljavanja stanovništva, obnovi infrastrukture, te u povezivanju prostora kao prirodnoga teritorijalnog kapitala sa svojim vrijednostima, poljoprivrede kao osnovne djelatnosti, ruralnog turizma i razvoja malih obiteljskih obrta i poduzeća. Sa značajnim ruralnim prostorom, poljoprivredom i turističkim potencijalima Hercegovina može postati važna turistička destinacija. Za unaprijeđenje ruralnog razvoja potrebno je mnogo aktivnije učešće državnih institucija, a posebno lokalne zajednice.

Ključne riječi: Hercegovina, ruralni razvoj, poljoprivreda, agroturizam, ruralni turizam.

STATE AND RURAL DEVELOPMENT PERSPECTIVES IN HERZEGOVINA

Abstract

The paper examines the rural areas of Herzegovina with regard to the current situation and possibilities and perspectives of development of rural areas which is reflected in the creation of farms, agro-tourism, organic farming and rural tourism. For rural development is necessary to create an economic perspective in mind the possibility of job creation and employment of the population, reconstruction of infrastructure and in connecting the area as a natural territorial capital with their values, agriculture as a core business, rural tourism

and development of small family businesses and trades. With a significant rural area, agriculture and tourism potential Herzegovina can become an important tourist destination. For the promotion of rural development requires a much more active participation of state institutions, especially local communities.

Keywords: Herzegovina, rural development, agriculture, rural tourism, rural tourism.

Uvod

Hercegovina zauzima ¼ ukupnog teritorija BiH i pretežno je ruralnog karaktera. Posljednjih pedeset godina selo je bilo na margini društvenoga zanimanja što je uvjetovalo da su današnji ruralni prostori izolirani i zaostaju u razvoju, imaju izraženu depopulaciju, ili je ostalo samo starije stanovništvo, te lošu prometnu i komunalnu infrastrukturu. Stoga se postavlja pitanje, mogu li se i na koji način revitalizirati ruralna područja Hercegovine?

Mogućnost revitalizacije ruralnih krajeva ogleda se u povratku stanovništva i stvaranju mogućnosti novih radnih mjesta s ciljem zapošljavanja, razvoja poljoprivrede, stvaranja obiteljskih (seoskih) gospodarstava i razvoja ruralnog turizma.

Proces revitalizacije ruralnih prostora započinje razvijanjem ostalih nepoljoprivrednih djelatnosti u ruralnom prostoru, koje će uz poljoprivredu, kao osnovnu djelatnost, omogućiti ostvarivanje dodatanog izvora prihoda domaćinstvima kako bi se zaustavio pad broja stanovnika, omogućilo njihovo zapošljavanje i spriječio njihov odlazak sa sela. To bi se moglo postići stvaranjem seoskih gospodarstava i razvojem ruralnog turizma. U ruralnim područjima neophodno je osigurati i razviti komunalnu i prometnu infrastrukturu, kvalitetnu opskrbu stanovništva, te oživjeti kulturni život ruralnih prostora.

R*azvoj ruralnog turizma je tek u začetku i još uvijek mu se pridaje slaba pozornost, iako Hercegovina ima ogroman neiskorišten potencijal za njegov razvoj kao i stvaranje novih vrijednosti u ruralnim područjima. Ruralni turizam će sigurno biti* ključna odrednica u revitalizaciji hercegovačkih sela i stoga njegov razvoj zaslužuje posebnu pozornost. Da bi se unaprijedio ruralni razvoj, potrebna je aktivnija uloga lokalne zajednice, jer *ruralni turizam kao značajan čimbenik u aktiviranju i održivom razvoju ruralnih područja pomaže očuvanju lokalnog identiteta, tradicije i običaja, štiti okoliš, jača autohtonu, tradicijsku i ekološku proizvodnju.*

Cilj rada je ukazati na velike mogućnosti koje postoje na ovom području za ruralni razvoj, kako bi Hercegovina u skoroj budućnosti postala važna turistička destinacija.

1. Zemljopisne karakteristike i stanovništvo Hercegovine

Hercegovina je zemljopisna regija[1] koja se prostire na 12.276 km², što čini 24% od ukupne površine Bosne i Hercegovine[2] i sastoji se od dvije mikroregije:

- niske (primorske ili jadranske regije) Hercegovine, koja obuhvaća donji tok rijeke Neretve, Bregavu i Trebižat, te polja: Mostarsko, Popovo i Trebinjsko polje i
- visoke (gornje, planinske) Hercegovine, koja obuhvaća gornji i srednji tok rijeke Neretve, Nevesinjsko i Gatačko polje, te planine Prenj, Čvrsnica, Crvanj, Velež i Volujak.

Hercegovina ima izlaz na more u Neumu u duljini od 23,5 km obale.Veći dio Hercegovine administrativno se nalazi u Hercegovačko-neretvanskoj županiji, (općine Ravno, Neum, Čitluk, Stolac, Čapljina, Mostar, Jablanica, Prozor-Rama i Konjic), a u Zapadno-hercegovačkoj županiji nalaze se općine: Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg i Grude. Općine: Ljubinje, Trebinje, Gacko, Nevesinje i Bileća su u Republici Srpskoj.

Za područje Hercegovine karakteristična su dva tipa klime: mediteranska i izmijenjeno kontinentalna s određenim podtipovima.

Područje Hercegovine uslijed teških uvjeta života i brojnih ratova oduvijek je bilo prostor izražene migracije stanovništva, što se odrazilo i u posljednjem ratz 1992.-1995. godine. Pokriva jednu četvrtinu ukupnog teritorija BiH i pretežno je ruralnog karaktera sa 36,5 stanovnika na jedan kilometar kvadratni[3], pa se može smatrati slabo naseljenom regijom. Stopa nezaposlenosti predstavlja poseban problem. Stanovništvo se bavi poljoprivredom ili je zaposleno u okviru malih i srednjih poduzeća koji nisu proizvodnog već uglavnom uslužnog ili trgovačkog karaktera.

2. Ruralni prostor

Pod pojmom "ruralno" podrazumijeva se prostor izvan urbanih sredina koji ima različitu namjenu od urbanog prostora, demografski predstavlja slabo naseljene

[1] A.Melik (1949) je prvi dao regionalno-zemljopisni prikaz prostora bivše Jugoslavije, a na području Bosne i Hercegovine, između ostalog, spominje velike kraške visoravni južne Bosne i visoke Hercegovine i nisku srednju Hercegovinu, a T. Kanaet (1954) naglašava da zemljopisne oblasti i područja na smatra samo prirodno- c zemljopisnim cjelinama, već i prostornim jedinicama u kojima se odražavaju društveno-ekonomski i kulturno-historijski utjecaji. Vidjeti više u: Papić,K.: Ekonomskogeografske regije Bosne i Hercegovine, Geografski pregled, Geografsko društvo BiH, sv.XXI, Sarajevo, 1997, str.27.

[2] http://hr.wikipedia.org/wiki/hercegovina 27.07.2010 , 9,45h.

[3] Jurilj, I., Sivrić,I.: *Mogućnost korištenja pred-pristupnih fondova EU u funkciji ruralnog razvoja,* Prvi međunarodni geografski znanstveni simpozij, Transformacija ruralnog područja u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku uniju, Zbornik sažetaka, Kupres, 2009, str.17.

oblasti i mjesta gdje se ostvaruju manji prihodi jer se stanovništvo bavi uglavnom poljoprivredom. *Ruralni prostor se može promatrati kao resurs i kao kapital. Prostor kao resurs postaje sve više ugrožen pa sve više dobiva na značenju i vrijednosti (ekonomskoj, ekološkoj i estetskoj razini). Funkcije sela i ruralnog prostora se mijenjaju pa poljoprivredna funkcija kao osnovna gospodarska grana ruralnog prostora gubi na značaju, a sve značajnije postaju stambena i turistička funkcija.*[4] Da bi se izbjegle negativne promjene u prostoru uslijed neprimjerene gradnje naselja i prometnica, prostornim planiranjem potrebno je utvrditi pravilno korištenje i namjenu prostora kako bi se očuvala ekološka i estetska vrijednost ruralnih prostora. Prostor kao kapital ima svoju prirodnu, ekonomsku, socijalnu i kulturnu vrijednost. *Od današnjih ruralnih prostora traži da su "multifunkcionalni" odnosno da mogu obavljati i zadovoljiti više različitih funkcija. Pored razvoja poljoprivrede, socijalnih, gospodarskih i kulturnih promjena ruralni prostori sve više služe u svrhu stvaranja kvalitetnih uvjeta za rad, stanovanja, odmor i rekreaciju, obrazovanja te očuvanju prirodnih i kulturnih vrijednosti.*[5] Stoga je važno u ruralnom prostoru povezati poljoprivredu, turizam i zaštitu okoliša.

Mogućnost revitalizacije ruralnih krajeva ogleda se u povratku stanovništva i stvaranju mogućnosti novih radnih mjesta u cilju zapošljavanja, razvoju poljoprivrede, stvaranju obiteljskih (seoskih) gospodarstava i razvoju ruralnog turizma. Sa ekonomske tačke gledišta, ruralni prostor je važan za niz ekonomskih djelatnosti koje trebaju stanovništvu osigurati određene prehrambene proizvode, pružanje određenih usluga, ali postati i sjedište malih i srednjih industrijskih, zanatskih i trgovačkih poduzeća. Ruralne oblasti svojom ekološkom funkcijom predstavljaju područja za očuvanje prirode, flore i faune, kao i mjesto za odmor i provođenje slobodnih aktivnosti. Stoga u cilju ruralnog razvoja, svaka lokalna zajednica na svom teritoriju treba povezati prirodne resurse, poljoprivredu sa turizmom, obrte, kulturu i tradiciju pojedinih lokaliteta.

3. Ruralni razvoj i poljoprivreda

Za prehranu i zaposlenost stanovništva poljoprivreda je osnovna gospodarska djelatnost u ruralnim područjima, a utječe i na razvoj drugih gospodarskih djelatnosti, te očuvanje tradicije, kulturnih vrijednosti, održavanje ekološke ravnoteže i zaštitu okoliša. Ovisna je o utjecaju klimatskih elemenata, prirodnih resursa tla i vode, pojavi različitih biljnih bolesti i štetočina, sezonskog je karaktera i vrlo niskog koeficijenta obrta kapitala što dovodi do velikih oscilacija u proizvodnji i cijenama na tržištu.

---

[4] Kranjčević, J., (2006): *Teritorijalni pristup kao polazište za planiranje ruralnog razvoja,* Proceedings from the First International Conference on Agriculture and Rural Development Topusko, Croatia, November , Volume 7, No 3, str.23

[5] Isto, str. 23

Najveći dio ruralnih područja Hercegovine je nerazvijen, sa poljoprivrednim zemljištem koje se neracionalno koristi ili ne obrađuje. Posjedi su usitnjeni i parcelizirani jer se vlasništvo nad zemljom pravom zakonskih nasljednika prenosi s koljena na koljeno, čime se stalno povećava broj vlasnika, a veličina posjeda usitnjava što može biti jedan od ograničavajućih faktora za racionalizaciju poljoprivredne proizvodnje. Industrijalizacijom u drugoj polovini 20. stoljeća dolazi do masovnog odlaska stanovništva sa sela u cilju zapošljavanja u gradovima, sela se postepeno zapuštaju i polako gube tradicionalne vrijednosti.

I pored svega, prirodni resursi, geografski položaj, povoljni klimatski uvjeti, zemljište i voda na području Hercegovine omogućavaju različitu poljoprivrednu proizvodnju koju je moguće plasirati na domaćem i tržištu susjednih zemalja. Zahvaljujući pogodnim klimatskim uvjetima Hercegovina je poznata po proizvodnji ranog voća i povrća, vinove loze i drugih proizvoda. U poljoprivrednoj proizvodnji mogu biti zastupljeni: voćarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo (posebno proizvodnja ranog voća i povrća), ratarska proizvodnja u brdsko planinskom području i to pojedine žitarice, krumpir, stočna hrana, stočarstvo (posebno ovčarstvo), rasadnička i hortikulturna proizvodnja, duhan, ubiranje i proizvodnja ljekovitog, aromatičnog i začinskog bilja i sjemena, proizvodnja meda i pčelinjih proizvoda i proizvodnja ribe.

U EU je prisutan multifunkcionalni tip poljoprivrede koji će stanovništvu omogućiti proizvodnju hrane i stvaranje kvalitetnih uvjeta za život na selu, ali uz očuvanje i zaštitu prirodne sredine. Pod "multifunkcionalnošću" poljoprivrede podrazumijeva se povezanost proizvodnje materijalnih dobara i ponude raznih vrsta usluga. Kako ističe Ivanović.: *Riječ "multifunkcionalnost" često se povezuje sa sintagmom "seoski razvoj" što se odnosi na novi koncept poljoprivrede koja se ne smatra tek uskom granom proizvodnje proizvoda već sustavom djelatnosti ukorijenjenim u lokalno društvo i gospodarstvo. Poljoprivredne djelatnosti u ovom kontekstu nisu povezane samo sa zemljom i proizvodnjom hrane, nego i s upravljanjem okoliša kao i pružanjem usluga za lokalnu zajednicu i čitavo društvo.*[6]

Za snažniji razvoj poljoprivrede na prostorima Hercegovine, između ostaloga, potrebno je učiniti slijedeće:

- objediniti u zajedničku bazu podataka o zemljišnim resursima sve podatke o klimi, zemljištu i terenu (odrediti tip tla, duljinu vegetacijskog perioda, temperaturne vrijednosti),
- odrediti sistem odabrane poljoprivredne proizvodnje sa definiranim načinima ulaganja i specifičnim uvjetima prilagođavanja određenim poljoprivrednim kulturama,
- izvršiti agroekološko zoniranje (pogodnost zemljišta za uzgoj određenih kultura),

[6] *Ivanović,M.* Baranjski oktogon 2 - Poljoprivreda i modeli njene organizacije od 04.05.2010)

- restrukturirati poljoprivrednu proizvodnju, obnoviti infrastrukturu, izvršiti brendiranje poljoprivrednih proizvoda.

ECON (Economic Co-operation) je fondacija**,** nevladina mikrokreditna organizacija, koja potpomaže ekonomski razvoj i suradnju u BiH. Aktivnost ove fondacije je usmjerena na razvoj organske (ekološke, biološke) poljoprivrede, bez vještačkih đubriva i drugih kemijskih štetnih elemenata koji zagađuju prirodu. U okviru ove fondacije pokrenuti su različiti projekti organske poljoprivrede u BiH koji su povezani sa razvojem ruralnih područja i upošljavanjem stanovništva. Za proizvodnju ekološke hrane, korisnici kredita dobiju stručnu pomoć i edukaciju za ovakav način proizvodnje koja dugoročno donosi ekonomsku korist.

U proizvodnji ekološke hrane koristi se tehnologija koja ne narušava ravnotežu u prirodi. U stvari, to je povratak tradicionalnom uzgoju koji je na ovom području stoljećima bio zastupljen.

Prvi nasadi ekološkog vinogradarstva u "Carskim vinogradima" u Mostaru se odvijaju u okviru ECON-a, kao i proizvodnja ranog voća i povrća u prigradskim naseljima gdje su kooperanti, 60 obiteljskih gospodarstava sa područja Hodbine, Blagaja, Bijelog polja –Podgorani, Humilišani i Drežnice prošli edukacijski program i bave se proizvodnjom ekološkog voća povrća.

U Hercegovini je uspostavljen Centar za ruralni razvoj i poljoprivredu koji prenosi metode LEADER[7] za ruralni razvitak i ima za cilj organizirati različite programe edukacije stanovništva o ruralnom razvoju, poljoprivredi i turizmu.

4. Razvoj turizma u ruralnom prostoru Hercegovine

Za razvoj ruralnog turizma Hercegovina ima veliki neiskorišteni potencijal, posebno sela koja se nalaze u blizini urbanih centara ili su na putu prema različitim turističkim atrakcijama. U ruralnim područjima Hercegovine živi poljoprivredno stanovništvo koje je osiromašeno i bez turističke tradicije, nezaposlenost je vrlo visoka pa je potrebno poticati nove izvore prihoda.

[7] LEADER je novi pristup ruralnoga razvoja u EU koji se provodi od 1991 godine, a temelji na zbližavanju i uspostavljanju veza, unaprijeđenju svakodnevnog života ljudi u ruralnim područjima, doprinosi poboljšanju kvalitete života i razvojnih potencijala u ruralnim područjima, okuplja različite projekte, ideje, sudionike i resurse na lokalnoj razini. Leader se temelji na sedam načela i to: pristup temeljen na osobitostima lokalnog područja, pristup odozdo prema gore u kojem lokalna zajednica sudjeluje u donošenju odluka prioritetnih za razvoj, partnerski pristup i stvaranje lokalnih grupa (LAG), stimuliranje inovacija u razvoju ruralnih područja, integralni pristup, umrežavanje i suradnja Leader grupa u cilju razmjene znanja i iskustva, lokalno financiranje i upravljanje projektima. Vidjeti više o Leader na: www.valpovstina.info/index.php?...leader

Prepreke razvoju ruralnog turizma su vrlo mala i usitnjena obiteljska poljoprivredna gospodarstva na kojima je ostala starija populacija bez poduzetničkog iskustva, **loša komunalna i turistička infrastruktura, nepovezanost lokalnih zajednica, nedostatak subvencija, neodrživost privatnih inicijativa i nedostatak dodatne turističke ponude.**

Osnovna odlika ruralnog turizma jest zaustavljanje ruralnog egzodusa i davanje većeg značenja tradicionalnim vrijednostima i čuvanju nacionalne kulturne baštine. Klima sa čistim zrakom, očuvana priroda, raznolikost staništa i biljnih zajednica samo su jedan od uvjeta za razvoj ruralnoga turizma. Razvoj turizma i rekreacije u ruralnim prostorima se najprije javlja uslijed povećanoga slobodnog vremena ljudi za odmor i rekreaciju, pojavom ekološke svijesti, željom za novim načinom življenja u očuvanoj prirodi, čistom zraku i proizvodnji ekološke hrane. Ideja je najprije potekla od strane obrazovanijih ljudi, a kasnije i od samoinicijative građana koji počinju pružati turističke usluge s ciljem razvoja ruralnoga turizma.

Pojam ruralni turizam obuhvaća različite nazive kao što su: ruralni turizam, eko-turizam, seoski turizam, agro-turizam, turizam na seoskim gospodarstvima.

Najopćenitija definicija ruralnog turizma preuzeta je s Internetskih stranica gdje se ruralni turizam definira kao široki pojam koji označava svaku turističku aktivnost unutar ruralnih područja, odnosno obuhvaća različite vidove turizma (lovni, ribolovni, turizam u parkovima prirode, zimski, seoski, ekoturizam, zdravstveni, kulturni). Istovremeno, ruralni turizam ne mora stvarati dodatni prihod već može biti i profesionalna djelatnost.[8]

Prema definiciji Vijeća Europe ruralni turizam je turizam na seoskom području sa svim aktivnostima na tom području. Prednosti ruralnog turizma, prema mišljenju stručnjaka, su upravo njegove najvažnije značajke, a to su mirna sredina bez buke, očuvani okoliš, komunikacija s domaćinima, domaća prehrana, upoznavanje seljačkih poslova. Razvoj ruralnog turizma temelji se na održivom razvoju, odnosno na revitalizaciji već postojeće tradicijske gradnje, odnosno baštine, kojoj se daje nova turistička namjena. Istodobno, ovaj oblik turizma, za razliku od ostalih općepoznatih oblika turizma, nema potrebu za izgradnjom novih kapaciteta, već, dapače, susreće se s izazovima kako na najbolji i najkvalitetniji način iskoristiti postojeće strukture.[9]

Ruralni turizam kao poseban oblik turizma nema odlike masovnosti i odvija se na seoskom gospodarstvu gdje se osim poljoprivredne djelatnosti, članovi domaćinstva bave i prodajom vlastitih proizvoda proizvedenih na tradicionalan način, pružanjem usluga prehrane, smještaja i drugih sadržaja te time ostvaruju dodatan izvor prihoda. Tako Belaj ističe: *Važnost ruralnog turizma ogleda se u*

[8] Mesarić Rupčić, R. : *Ruralni turizam i poduzetništvo: Primjer Međimurske županije,* Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str.1

[9] Isto, str.2

vrlo važnoj interakciji poljoprivredne proizvodnje, proizvodnje tradicionalnih proizvoda, predstavljanja tradicije, tradicijske gastronomije i turističkih usluga, jednom riječju – iskorištavanju već postojećih resursa.[10]

Ruralni turizam u ruralnim krajevima Europe i tranzicijskim zemljama danas je važan element razvoja ruralnih prostora i ukupne turističke ponude. Obuhvaća različite oblike turizma koji se nude turistima, od turizma na seoskim gospodarstvima, ruralne hotele, agro-turizam, avanturistički, ekoturizam, lov i ribolov, skijališni, edukacijski turizam i vjerski turizam.

Ruralni turizam ima više pozitivnih učinaka:

- sprječava depopulaciju seoskog prostora,
- omogućava dodatni izvor prihoda seoskom gospodarstvu,
- povećava zaposlenost lokalnog stanovništva i potječe proizvodne i uslužne djelatnosti,
- obogaćuje turističku ponudu i potječe razvoj ruralnog prostora,
- omogućava čuvanje tradicijskih i kulturnih vrijednosti.

Ruralni turizam treba biti temelj budućeg razvoja u regiji. Geografski položaj Hercegovine, pogodni klimatski uvjeti, prirodne ljepote i kulturno-povijesno nasljeđe, te utjecaj različitih kultura, religija i tradicijskih običaja čine je specifičnim turističkim proizvodom i time predstavlja važno i zanimljivo turističko odredište. Prirodna bogatstva čine: rezervat ptica Hutovo blato, Boračko i Jablaničko jezero,Vodopad Kravice, kanjon Neretve, izvor Bune u Blagaju.

Na području Hercegovine mogu se razvijati različite vrste turizma i to: zimski turizam (Blidinje, Kupres), primorski (Neum), religijski turizam (Međugorje), eko i seoski turizam (Etno selo Međugorje i Marića gaj u Ružićima, Vinska cesta Hercegovine), planinarenje i alpinizam, rafting i splavarenje (Neretva, Trebižat), sportski lov i ribolov. U Mostaru, Blagaju, Rami, Trebinju i Međugorju može se tijekom cijele godine posjetiti veliki broj povijesnih, kulturnih i religijskih spomenika iznimne vrijednosti.

Za planiranje, provođenje raznih aktivnosti i poticanje razvoja turizma u ruralnom prostoru na području Hercegovine, županije trebaju donijeti program razvoja turizma u ruralnom prostoru kojim se planira i daje potpora budućim razvojnim projektima. Tako se mogu predvidjeti slijedeći projekti:

- vinske ceste,
- auto-kampovi,
- turistička signalizacija,
- prometna povezanost svih mjesta,

[10] Belaj, M.(2007): *Izvješće sa skupa Perspektive razvoja ruralnog turizma*, Hvar 17-21 listopada, Etnol.trib. 30, Vol.37, 2007, str 126

- biciklističke staze,
- proizvodnju različitih tradicionalnih proizvoda (vina, sira, meda),
- educiranje stanovništva u ruralnim prostorima,
- etno-gastronomija,
- izrada suvenira,
- izrada vodiča za seoski turizam i sl.

Projekt vinske ceste je već zaživio na prostoru Hercegovine. Vinska cesta podrazumijeva obilazak obiteljskih gospodarstava koji se bave proizvodnjom vina u tradicionalnim vinskim podrumima, upoznavanje sa procesom proizvodnje, kušanje vina i domaćih proizvoda. O objektima nije organiziran smještaj, ali se može probati i kupiti neki tradicionalni proizvod (med, vino, rakija, pršut, sir).U okviru postojeće Vinske ceste u Hercegovini moguće je posjetiti 22 vinska podruma.

U cilju poticanja i razvoja športskih i rekreacijskih aktivnosti mogu se urediti biciklističke staze u prirodi, koje trebaju biti ucrtane i obilježene putokazima, sa uređenim prostorom za odmor, sanitarnim i ugostiteljskim uslugama uz mogućnost iznajmljivanja bicikala.

Za razgledanje parkova prirode prihvatljiva je izgradnja biciklističkih staza ili promet posebnim vozilom za razgledavanje, zaprežnim kolima ili organizirati promet vodenim putovima.

Na području Hercegovine već je urađen jedan dio smeđe turističke signalizacije kako bi se gosti i sudionici u prometu što bolje snalazili i bili obaviješteni o prirodnim i turističkim znamenitostima, kulturnim, povijesnim te ostalim sadržajima i objektima.

Potrebno je dodijeliti bespovratna sredstva za proizvodnju različitih tradicionalnih proizvoda (vina, sira, meda) u cilju poticanja obiteljskih gospodarstava na proizvodnju tradicionalnih proizvoda i njihovo međusobno udruživanje u cilju stvaranja uvjeta za tržište. Isto tako, mogu se osnovati udruge proizvođača s ciljem realizacije različitih projekata, očuvanja i zaštite tradicionalne proizvodnje, dodjele certifikata za proizvode posebne kvalitete, te pružanje stručne pomoći za unapređenje proizvodnje, marketing, izložbe i sajmove. Prirodni resursi Hercegovine su izuzetni i za proizvodnju visokokvalitetnog meda i pčelinjih proizvoda. Značajan je ribolovni turizam uz koji su vezane i mnoge druge aktivnosti.

U susjednoj Republici Hrvatskoj donesena je Deklaracija o ruralnom turizmu koja može poslužiti kao primjer za stvaranje iste na području Hercegovine. Deklaracija o ruralnom turizmu donesena od strane županija, općina i institucija i stručnih udruženja doprinijela bi *poticanju i razvoju ruralnoga i seoskog turizma u ruralnim područjima, razvijanju turističkih usluga, kao i stvaranju lakših preduvjeta za razvoj ruralnoga turizma i turističkih seoskih gospodarstava, s ciljem da Hercegovina postane važna turistička destinacija ruralnog turizma.*

U Deklaraciji o ruralnom turizmu u Hrvatskoj između ostalog stoji da se razvoj ruralnog turizma može potaknuti kroz:[11]

- *izradu strategije za razvoj ruralnog turizma,*
- *poticanje državnih i lokalnih institucija, znanstvenih i stručnih institucija, turističkih zajednica i razvojnih agencija da* svojim mjerama daju podršku razvitku ruralnog turizma na svom području, nađu mogućnosti financijske potpore te djeluju na poboljšanju i pojednostavljivanju zakonske regulative za turistička seljačka gospodarstva i seoski turizam,
- *poticanje edukativnih programa, projekata i procesa u obrazovnim institucijama u cilju očuvanja tradicijske graditeljske i kulturne baštine, postojećih resursa i ambijentalnih vrijednosti, te organiziranje različitih znanstvenih i stručnih skupova,*
- *aktivno promoviranje ruralnog turizma, kulture i prirode,*
- *čuvanje, njegovanje i održavanje prepoznatljive turističke manifestacije u ruralnim prostorima,*
- *poticanje suradnje seoskih gospodarstava i poduzetnika u ruralnom turizmu u vidu formiranja različitih udruga,*
- *promicanje kulturnog identiteta i poticanje proizvodnje tradicionalnih proizvoda te povećavanje konkurentnosti i kvalitete proizvoda i usluga u ruralnom turizmu i na seoskom gospodarstvu.*

4.1. Turizam na seoskim obiteljskim gospodarstvima

Turizam na seoskom obiteljskom gospodarstvu se često naziva i agroturizam. Odvija se na obiteljskom domaćinstvu gdje se pored poljoprivredne djelatnosti gostima nudi i smještaj uz tradicionalne gastronomske proizvode i organiziraju jednodnevni izleti ili se gostima iznajmljuju ruralne kuće za odmor, ruralni obiteljski hoteli, te odmori na vinskim cestama. Pored usluga prehrane i smještaja, gostima se na imanju nudi i mogućnost sudjelovanja u poljoprivrednim radovima, učenje i izrada starih obrta i slično. Seosko obiteljsko gospodarstvo je manja gospodarska cjelina koja je smještena u turistički atraktivnom kraju sa ugodnom klimom, očuvanom prirodom i graditeljskim nasljeđem, uvjetima za rekreaciju i različitim turističkim sadržajima, te mogućnostima posjete povijesnim i kulturnim znamenitostima.

Agroturizam kao selektivni oblik turizma u ruralnim područjima Hercegovine postaje sve važniji u turističkoj ponudi, a javlja se samoinicijativno i zahvaljujući poduzetničkom duhu lokalnog stanovništva. U okviru seoskog turizma neophodno je osigurati potrebnu infrastrukturu (voda, telefon, kanalizacija), postojeće objekte preurediti za turističku namjenu i povezati poljopri-

[11] Vidjeti više u: Deklaracija o ruralnom turizmu u Hrvatskoj na: www.hrvatski-farmer.hr i www.ruralis.hr

vrednu proizvodnju, tradicijsku gastronomiju, turističke usluge i prezentiranje tradicije i kulturne baštine.

Razvoj ruralnog turizma se ogleda u stvaranju obiteljskih domaćinstava koje uz poljoprivredu kao osnovnu djelatnost ostvaruju i dodatni izvor prihoda razvijanjem posebnih oblika turističke ponude:

- izdavanje soba ili kuća za odmor, smještaj gostiju na vlastitom gospodarstvu,
- ponuda i prodaja vlastitih proizvoda i jela koji se proizvede na tradicionalan način (vina, rakije, duhana, sira, voća, povrća, meda),
- pružanje usluga prema najavi za najviše 50 osoba ili grupu,
- kampiranje na posjedu,
- uzgoj autohtonih životinja,
- uporaba ljekovitog bilja,
- očuvanje starih zanata i obrta (vez, heklanje, proizvodi od vune, bakrorez, kovačke djelatnosti),
- održavanje tradicionalnih festivala (berba grožđa, dani trešnje, festival sira i vina, dani kosidbe),
- izložbe tradicionalnih proizvoda,
- organiziranje izleta u okolicu,
- športsko-rekreacijski, lovni i ribolovni turizam,
- vjerski turizam,
- edukacijski turizam.

Svaka djelatnost može biti obogaćena s onoliko sadržaja koliko ih nudi obiteljsko gospodarstvo, turističko okruženje, kreativnost gosta ili domaćina. Turist u ovakvu okruženju je gost koji plaća uslugu boravka i svih ponuđenih sadržaja.

4.2. Poticaji za razvoj ruralnog prostora

Na području Hercegovine je osnovana "Udruga za regionalni i ruralni razvoj Hercegovački Stap", koja u suradnji sa drugim stručnim i znanstvenim institucijama ima za cilj: poticanje i obavljanje aktivnosti za razvoj Hercegovine; poticanje, razvoj i podršku poduzetništvu, obiteljskim i malim gospodarstvima; rad na poboljšanju uvjeta i kvalitete življenja na ovim prostorima, zaštiti i promociji tradicionalnih proizvoda, obrta i zanata, običaja i kulturnih vrijednosti; održavanja Sajma STAP Hercegovina.[12]

[12] Sajam STAP Hercegovina je sajam kulturno-umjetničkog i izložbeno-prodajnog karaktera, koji je utemeljen s ciljem promoviranja zaštite tradicije i autohtonih proizvoda i starih zanata Hercegovine te afirmiranja obiteljskog, malog i srednjeg poduzetništva.

Na području Hercegovine djeluje i UCODEP[13] čiji je cilj lokalni ekonomski razvoj stanovništva i integrirani ruralni razvoj. Njegov rad usmjeren je na pružanje pomoći lokalnom stanovništvu, zaštitu i valorizaciju prirodnih, poljoprivredno-stočarskih i kulturnih resursa ovog područja u turističke svrhe, potporu malim i srednjim poduzećima u cilju promoviranja održivoga lokalnog razvoja u zemlji, valorizaciju kulturnih resursa i razvoj ambijentalnog turizma, te proces valorizacije tradicionalnih poljoprivredno-prehrambenih i zanatskih proizvoda od vrijednosti za Hercegovinu. Realizirano je već nekoliko projekata:

- osnivanje Pčelarske zadruge "Žalfija" u Trebinju u cilju povećanja proizvodnje meda,
- projekt "Put zlata" u cilju razvoja pčelarstva u Hercegovini, a kroz aktivnosti obuke, nabavke opreme i tehničke podrške poboljšani su proizvodni kapaciteti,
- projekt "Okusi Hercegovinu" posvećen podršci malih proizvođača i poboljšanju kvalitete poljoprivredno-prehrambene proizvodnje u Hercegovini, a posebno pčelarstva i mljekarstva
- promoviranje aktivnosti valorizacije turizma u Mostaru i Parku prirode Hutovo Blato, i to arheološka kolekcija Muzeja Hercegovina i obnavljanje Kule Herceguša u Mostaru,
- valorizacija eko-turizma i poboljšanje eko-turističke ponude u dolini Rakitnice, dolini Konjica, dolini Drežnice i Parka Hutovo Blato, te izrađeni razvojni planovi u cilju promocije ovog područja, izgrađene biciklističke staze, pristaništa za rafting i turistički info punkt,
- obukom, nabavkom opreme i tehničkom podrškom pokrenut je proces poboljšanja kvalitete i količine proizvodnje livanjskog sira (Livno), sira iz mijeha (Nevesinje) i meda (Trebinje).

Razvoj seoskoga turizma treba poticati i pratiti gospodarska komora, a radi bolje organizacije i suradnje seoskih gospodarstava može se osnovati Zajednica turističkih seoskih gospodarstava u okviru koje djeluje stručna služba koja prati, potiče, usmjerava rad te organizira različita savjetovanja i konzultacije za sve zainteresirane subjekte.

[13] UCODEP (Unity and Co-operation for the Developement of peoples – Jedinstvo i suradnja za razvoj naroda) je talijanska nevladina organizacija sa međunarodnim djelovanjem koja je u Bosni i Hercegovini prisutna od 2003. godine. U suradnji sa lokalnim općinama, agencijama za lokalni razvoj, javnim institucijama i udruženjima proizvođača na području Hercegovine koordinira različitim aktivnostima koje se odnose na ruralni razvoj i poticanje proizvodnje tradicionalnih proizvoda, eko-turizma i lokalnog ekonomskog razvoja.

5. Zaključak

Ruralni prostori i obiteljska gospodarstva su dugo bili zanemarivani, te je stoga ruralni turizam i turizam u seoskim domaćinstvima u Hercegovini tek u početnoj fazi. Ulaganjem u seosku infrastrukturu te stalnim osposobljavanjem i usavršavanjem poljoprivrednika za korištenje resursa i pružanjem stručne pomoći obiteljskim gospodarstvima, potrebno je doprinijeti stvaranju boljih uvjeta života u ruralnoj sredini kako bi se zaustavio odlazak stanovništva u gradove.

Mogućnost revitalizacije ruralnih krajeva ostvarit će se povratkom stanovništva i stvaranjem mogućnosti novih radnih mjesta u cilju zapošljavanja, razvojem poljoprivrede i to ekološke proizvodnje, stvaranjem obiteljskih (seoskih) gospodarstava i razvojem ruralnog turizma.

Koncept "Turizam na seoskim gospodarstvima**"** u Hercegovini bi se trebao temeljiti na uređenju, osmišljavanju i korištenju ruralnog prostora kao novog vida turističke ponude gdje se u okviru seoskih gospodarstava, uz poljoprivredu kao osnovnu djelatnosti vrši prodaja vlastitih proizvoda ili se pružaju usluge smještaja i prehrane gostiju.

Stvaranje kvalitetnih promjena u ruralnom prostoru zahtijeva izradu i donošenje prostornih planova koji će se temeljiti nagospodarskom, socijalnom i prostornom pristupu, kako bi se uspjelo povezati različite sektore: poljoprivredu, turizam, zaštitu okoliša uz uvažavanje gospodarskih, ekoloških i estetskih vrijednosti.

Potrebno je stvoriti različite programe u cilju oživljavanja ruralnih prostora, razviti ekološku svijest, prepoznati turističke potencijale u Hercegovini, te motivirati stanovništvo za bavljenje ovom vrstom turizma. **Ruralni turizam kao dodatni izvor prihoda može funkcionirati samo uz bolju stručnu pomoć i podršku državnih institucija i lokalne zajednice,** a sve aktivnosti se trebaju odvijati simultano u smislu poticanog i kontroliranog procesa.

Za razvoj turizma u Hercegovini neophodno je izvršiti: klasifikaciju i standardizaciju agro-turističkih objekata u Hercegovini, program edukacije o razvoju poljoprivrede i turizma u ruralnim prostorima, zaštitu tradicionalnih proizvoda, izdavanje promotivnih materijala. Isto tako, poticati i ubrzati proces gospodarskih i socijalnih reformi, stvoriti mogućnost novih radnih mjesta i upošljavanja i dobiti strana ulaganja u cilju gospodarskog razvoja u regiji. Za financiranje individualnih projekata i politike ruralnog razvoja pomoć tražiti u različitim fondovima koje nudi EU.

Za razvoj ruralnog i seoskog turizma u ruralnim područjima potrebno je donijeti program razvitka turizma u ruralnom prostoru Hercegovine, pristupiti procesu razvijanja turističkih usluga na ruralnim područjima te uključiti stručne institucije i jedinice lokalne samouprave za stvaranje lakših preduvjeta za razvoj

ruralnog turizma i turističkih seoskih gospodarstava kako bi BiH što prije postala važna turistička destinacija ruralnog turizma.

Literatura

1. Belaj, M.(2007): *Izvješće sa skupa Perspektive razvoja ruralnog turizma*, Hvar 17-21 listopada, Etnol.trib. 30, Vol.37, 2007, str 125-129
2. Cifrić, I.(2003): *Ruralni razvoj i modernizacija*, Zagreb.
3. Kranjčević, J.(2006): *Teritorijalni pristup kao polazište za planiranje ruralnog razvoja,* Proceedings from the First International Conference on Agriculture and Rural Development Topusko, Croatia, November , Volume 7, No 3, 23-25.
4. Marinović-Uzelac, A.(2001): *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb, str.411-416.
5. Mesarić Žabčić, R. : *Ruralni turizam i poduzetništvo: Primjer Međimurske županije,* Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
6. Papić,K.: Ekonomskogeografske regije Bosne i Hercegovine, Geografski pregled, Geografsko društvo BiH, sv.XXI, Sarajevo, 1997, str.23-52.
7. Šoljić, K., Pavličević, J., Milas, Z.(2004): *Mogućnosti razvoja poljoprivrede u Južnoj Hercegovini,* Pregledni znanstveni članak, Agronomski glasnik 1/2007
8. *Izvješće o provođenju programa razvitka turizma u ruralnom prostoru na području Osječko-baranjske županije*www.obz.hr/.../**Izvješće**%20o%20provođenju%20Programa%20**razvitka**%20turizma
9. Ivanović, M.: *Poljoprivreda i modeli njene organizacije*, Baranjski oktogon. http://www.baranja.net/modules.php?name=new&file=article&sid=3834
10. Hrvatska mreža za ruralni razvoj, Ruralni razvoj Hrvatske – šansa i izazov za koji se treba pripremiti, Izvještaj sa nacionalne konferencije "Ruralni razvoj Hrvatske-mogućnosti i izazovi", Zagreb, 10. i 11 srpnja 2006.
11. Prvi međunarodni geografski znanstveni simpozij, Transformacija ruralnog područja u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku uniju, Kupres, BiH, 2009. *Zbornik sažetaka*.
12. Prvi Hrvatski kongres ruralnog turizma: "*Perspektive razvoja ruralnog turizma s međunarodnim djelovanjem"*, Hvar, 17.-21. listopada 2007, Zbornik radova.
13. Turizam na seoskim obiteljskim gospodarstvima, *Tko se, kako i zašto može baviti turizmom na seoskom obiteljskom gospodarstvu,* Hrvatska gospodarska komora, Zagreb. 2002. hgk.biznet.hr/hgk/fileovi/2197.pdf – 12.07.2010., 08:45 h
14. Čavrak, V.2003: *Održivi razvoj ruralnih područja Hrvatske, Mali Lošinj.* hrcak.srce.hr/file/41399
15. Đurić, A., Ćejvanović, F.: *Mogućnosti razvitka agroturizma u regiji Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*. sa.agr.hr/.../radovi_02.html
16. Deklaracija o ruralnom turizmu, Benkovac, 2008. www.hrvatski-farmer.hr i www.ruralis.hr , 27.07.2010., 09.20 h

Internet
- www.geografija.hr/.../na-**selo-na-selo-razvoj-ruralnog**-turizma-u-europi
- www.valpovstina.info/index.php?...**leader**. 28.08.2010., 21:45 h
- http://www.stap.ba/ **14.07.2010., 09:35 h.**
- http://www.okusihercegovinu.org/projekti2.asp. 17.07.2010., 10:20 h.

Marija Jukić

Mineralna voda *Sarajevski kiseljak*

1. UVOD

Općina Kiseljak se nalazi u središnjoj Bosni i administrativno pripada Srednjobosanskom kantonu u Federaciji Bosne i Hercegovine. Površina općine je 165 km². Kiseljak graniči s općinama Fojnica, Busovača, Visoko, Kreševo, Ilidža i Hadžići.

U reljefnom smislu općina se nalazi na aluvijalnim naplavinama rijeka Fojnice i Lepenice, a prosječna nadmorska visina iznosi oko 475 metara. Geološki, područje općine Kiseljak čine raznovrsne litološke tvorevine: paleozojske naslage, naslage krede i deluvijalne i aluvijalne naslage. U tektonskom pogledu ovaj prostor karakterizira tzv. Busovački rasjed. Klima ovoga područja je umjereno kontinentalno pred-planinska. Srednja godišnja temperatura iznosi 8˚C, srednja siječanjska je -2˚C, a srednja srpanjska temperatura iznosi 18˚C. Prosječna količina padalina iznosi oko 950 mm.

Kiseljak se razvio u dolini rijeke Lepenice, na križištu putova iz Sarajeva prema Travniku, Visokom, Fojnici i Kreševu, što je pogodovalo ranoj naseljenosti prostora Kiseljaka. Naime, Kiseljak se počinje razvijati još u srednjem vijeku (Taubman, Finci, 1967.). U pisanim dokumentima se prvi put spominje 1531. godine u putopisu Benedikta Kupreškića. U vrijeme Osmanskog carstva, 1659. Kiseljak se spominje pod nazivom "Ekši su" što znači kisela voda o kojoj kao ljekovitoj piše i turski putopisac Evlija Ćelebija.

Kiseljak, kao i cijela Bosna i Hercegovina obiluje brojnim prirodnim bogatstvima, kao što su šume, čista izvorska voda, ali ono što Kiseljak izdvaja od ostalih dijelova Bosne i Hercegovine jeste prirodna mineralna voda *Sarajevski kiseljak* po kojoj je naselje dobilo ime.

Sl. 1. Grb Kiseljaka

Izvor: www.kiseljak.ba

2. MINERALNE VODE

Vode koje u jednom litru sadrže više od 1 gr. ili 0,1% suhe tvari-rastvorenih tvari nazivaju se mineralnim vodama (Spahić, 2005.). Suha tvar (suhi ostatak svih otopljenih soli) dobije se isparavanjem vode pri temperaturi od 100ºC (Herak, 1990.), ako količina suhe tvari prelazi 50 gr. ili 5% takvu vodu nazivamo rastvorom.

2.1. Nastanak mineralnih voda

Nastanak mineralnih voda vezan je za procese infiltracije i sedimentacije koji su određeni geološkom kronologijom i hidrološkim uvjetima. Od plinova koji su važni pri formiranju mineralnih voda posebnu ulogu imaju ugljični dioksid (CO2) i sumpor vodik (H2S).

Mineralne vode i rastvore zbog ljekovitog djelovanja nazivamo i ljekovitim vodama (Dukić, 1984.) i dijelimo na plinovite vode (imaju rastvorenih plinova manje od 1 gr./kg vode) i termalne vode. Termalne vode s obzirom na temperaturu klasificiraju se u 4 kategorije (Spahić, 2005.):

1. subtermalne vode (13-20ºC),
2. hipotermalne vode (20-34ºC),
3. homeotermalne vode (34-38ºC),
4. hipertermalne vode (više od 38ºC).

Proučavanjem ljekovitih mineralnih voda bavi se balneologija.

2.2. Podjela mineralnih voda

Mineralne vode (prema Dukić, 1984.) dijele se na:

1. *hladne (aktrotopege)*, temperatura im je niža od 20ºC,
2. *tople (aktrototerme)*, temperatura im je viša od 20ºC,
3. *kiseljaci* (imaju više od 1 gr. CO2/kg vode i manje od 1 gr. suhog ostatka-hladni),
4. *alkalne* (imaju više od 1 gr. suhog ostatka u 1 kg vode, najčešće alkalnih hidrokarbonata –hladni i termalni),
5. *zemno-alkalne* (imaju više od 1 gr. suhog ostatka u 1 kg vode, najčešće hidrokarbonata-HCO3 te iona zemnoalkalnih metala kalcija i magnezija. Ako sadrže i CO2 više od 0,25 gr/l nazivaju se zemno-alkalni kiseljaci-ovoj skupini pripada i sarajevski kiseljak),

6. *slane-murijatične vode* (sadrže od 1gr rastvorene kuhinjske soli u 1 kg vode-hladne i termalne, ako sadrže i CO2 nazivaju se i murijatični kiseljaci –jodo-bromove vode),
7. *gorke vode* (više od 1 gr/kg vode suhog ostatka soli natrij i magnezij sulfata-hladne vode),
8. *željezovite vode* (više od 1 gr/kg vode suhog ostatka, najmanje 0,010 gr. fero-Fe″ i feri- F‴ iona),
9. *sumporove* (spojevi sumpora- sumporvodik-H2S u količini preko 0,001 gr/kg vode),
10. *radioaktivne vode* (sadrže soli radija, plin radona-produkt raspadanja radija).

3. MINERALNA VODA SARAJEVSKI KISELJAK

3.1. Hidrogeološke karakteristike i nastanak vrela Sarajevski kiseljak

Prostor Kiseljaka se nalazi u tektonskom pogledu na busovačkoj rasjednoj zoni koju prati niz mineralnih vrela, i to kiseljaka: Busovača, Klokoti, Brestovsko, Kiseljak (najpoznatiji) i Blažuj, te termalna vrela: Vruća voda kod Bugojna (25,1ºC), Ilidža nad Kruščicom (19,2ºC), Fojnica (30,4ºC), Toplice u Lepenici i na Ilidži (56,8ºC) (Jevtić, 1963.).

Busovački rasjed se pruža jugozapadnim obodom Sarajevsko-zeničke kotline i preko Vranice izbija na Ilidžu. Na Busovačkom rasjedu formirano je nekoliko poprečnih i paralelnih rasjeda (Rajmond, 1978.). Jugoistočno od Kiseljaka, u Podgaju, ovaj rasjed ide desnom obalom Lepenice gdje se oligocenski laporci i laporoviti krečnjaci naslanjaju na paleozojske naslage. Kod glavnog izvora u Kiseljaku nalazi se poprečni rasjed čiji je smjer pružanja SW-NE od Rotilja do Podastinja gdje su tercijarne naslage prekinute strmim stijenama trijaskog krečnjaka pod kojima u istočnom pravcu mjestimično leže verfenske naslage (Jevtić, 1963.).

Godine 1949./1950. pod voditeljstvom prof. Baća (Jevtić, 1963.) izvršena su dubinska bušenja i istražni kapitažni radovi u neposrednoj blizini glavnog izvora mineralne vode. Pri tome je utvrđena debljina kvartarnog sloja u iznosu od 4,5-23,75 metara, a sastoji se od riječnog nanosa pijeska, šljunka, pjeskovitih glina, ilovače, te tanjih uložaka sedre kao produkta sedimentacije mineralne vode. Također je utvrđeno da se u kvartarnom sloju nalaze tanji umetnuti slojevi verfenskih škriljaca naknadno dospjeli u deluvijalnu podlogu koji su prekrivani kvartarnim naslagama. Dalje je utvrđeno da su verfenske naslage prema srednje trijaskim naslagama u nenormalnom položaju, tj. srednje trijaska ploča jer dublje utonula u poprečni rasjed nakon što su trijaski slojevi popriječeni glavnim rasjedom. Ovi su tektonski poremećaji doveli do jakog razlamanja krečnjačkih i stijenskih masa ispresijecanih većim ili manjim pukotinama što je omogućilo strujanje mineralne vode i plinova te njihovu pojavu na površini. Vrela u Kiseljaku izviru iz trijasa, i to dolomita koji leži na verfenskim slojevima.

3.2. Fizičko-kemijska svojstva mineralne vode Sarajevski kiseljak

Prirodna mineralna voda "Sarajevski kiseljak" po svojim fizičko-kemijskim osobinama je natrij-kalcij-magnezij-hidrokarbonatno-sulfatna kisela mineralna voda.

Prema fizičkim karakteristikama voda je bistra, bez boje i mirisa, temperatura na izvoru je 12,1ºC.

Tablica1 Kemijska analiza
(Federalni zavod za javno zdravstvo F BiH od 11.5.2004. godine)

IONA KATIONA	mg/l
Natrij (Na^+)	552,0
Kalij (K^+)	11,7
Kalcij (Ca^{2+})	248,5
Magnezij (Mg^{2+})	43,7
IONA ANIONA	mg/l
Hidrokarbonat (HCO_3)	1659,2
Sulfat (SO_4^{2-})	550,0
Klorid (Cl^-)	75,9
Silicijeva kiselina (H_2SiO_3)	14,9
Količina čvrstih tvari	3142,6
Ugljični dioksid (CO_2)	4000,0

Sl. 2. Etiketa iz 2005. godine

Izvor: Sarajevski kiseljak d.d., Kiseljak, 2007. godine

Mineralni izvori u Kiseljaku vodom se hrane od atmosferskih padalina sa slivnog područja. Voda na površinu izbija sa dubine 150-300 metara i na svom putu se obogaćuje mineralnim sastojcima, apsorbirajući CO_2 jer prolazi kroz eruptivne stijene. Naime, CO_2 je obično posljednja manifestacija vulkanske aktivnosti na jednom području. Na širem prostoru Kiseljaka, u zapadnom pravcu od Kruščice, preko Jasikovice do Grašice, ova je geološki mlada erupcija površinski mrtva, ali u velikoj dubini još aktivna (Jevtić, 1963.), što se manifestira u eskalaciji CO_2. Ovaj plin pod pritiskom kroz pukotine, pore i prsline izbija na površinu kao izvor "suhe" ugljične kiseline-mofete u Klokotima, dok pomiješan s vodom u obliku vezanog, polu vezanog ili slobodnog CO_2 izlazi na površinu kao kiselo mineralno vrelo/kiseljak.

3.3. Izvori mineralne vode Sarajevski kiseljak *u Kiseljaku i njihovo korišćenje*

Na prostoru Kiseljaka nalazi se nekoliko izvora mineralne vode-kiseljaci: Han Ploča, Podgaj, Park, Kiseljačić, Bilalovac, Brestovsko, Klokoti. Danas se eksploatiraju izvori Park i Kiseljačić čija je izdašnost 5 dm^3/s, koji su kapitirani i eksploatira ih poduzeće *Sarajevski kiseljak d.d.* s godišnjom produkcijom preko 35000000 litara (izvor: Sarajevski kiseljak d.d.).

Sl. 3. Vrelo "Park" Izvor: www.fojnica.ba

Sarajevski kiseljak je prirodna mineralna voda čiju je prvu stručnu analizu izvršio 1886. godine profesor E. Ludwig, dvorski savjetnik iz Beča (Jevtić, 1963.). Do studenog 1888. godine ozidano je vrelo u Parku. Tada počinje i izvoz vode u Sarajevo, Split i Beč. Međutim, sve do kraja II. svjetskog rata nije bilo značajnijih radova na kaptaži vrela i unaprijeđenju Kiseljaka u lječilišni i turistički centar. 1947. godine je osnovano zemaljsko lječilište *Banja Kiseljak* koje eksploatira i prodaje mineralnu vodu. Na prijedlog ing. Josipa Baća 1949./1950. nastavljaju se istražni i kapitažni radovi i na bušotini od 85 metara dobijeno je novo vrelo 5,2 l/s, te se osniva Državno poduzeće za eksploataciju ljekovitog vrela *Kiseljak* u Kiseljaku. Godine 1961. osniva se poduzeće *Sarajevski kiseljak* u Kiseljaku koje 2000. godine putem Jamnice d.d. ulazi u većinsko vlasništvo koncerna Agrokor.

3.4. Ljekovita svojstva Sarajevskog kiseljaka

Još 1659. godine turski je putopisac Evlija Ćelebija (preuzeto od Jevtić,1963.) o ljekovitosti kisele vode zapisao ovo: " Selo Kiseljak ima oko 3000 muslimanskih i kršćanskih kuća s baščama, nadomak tog sela izvire nekoliko vrela različite vode. Narav vode svakog vrela je različita, jedno vrelo sasvim čovjeka otvara više nego li ricinus, jedno vrelo sasvim čovjeka zatvara, jedno je vrelo dobro za svrab, lišaj i ostale kraste po tijelu, a i za frenjak, jedno vrelo izgleda žuto te ga siromasi meću u ćorbe da ćorba bude bolja nego s limunom i ružinim sirćetom. Vodu iz ovoga vrela nazivaju "ljuta voda" ali svako vrelo ima drugačiji ukus. Od ovih voda pune trgovci odsvakle u boce i raznose od vilajeta do vilajeta."

O ljekovitosti vode piše i Ivan Franjo Jukić kao o kiseloj vodi koju piju ljeti bolesni iz Dalmacije, Bosne, Srbije. Bivši pruski konzul u Sarajevu Otto Blau 1864. spominje kiseljačke pogače.

Zahvaljujući optimalnom odnosu minerala u *Sarajevskom kiseljaku* preporuča se njegovo redovito ispijanje. Redovito ispijanje ove vode (oko 21 dan) pridonosi filtriranju i izlučivanju toksičnih tvari iz organizma, razlaganju masnoća, održavanju tonusa mišića, i sl.

Prema stručnom mišljenju Zavoda za javno zdravstvo FBiH br. 454/97 od 14.4.1997. godine "Sarajevski kiseljak" pomaže liječenju:

- bolesti metabolizma,
- bolesti jetre, žuči i žučnih putova,
- bolesti probavnih organa,
- bolesti bubrega i mokraćnih putova.

3.5. Ekonomsko značenje mineralne vode Sarajevski kiseljak *za razvoj općine Kiseljak*

U razdoblju do 1992. godine na prostoru općine Kiseljak djelovalo je nekoliko perspektivnih tvrtki.

Budući da su ove tvrtke bile u većinskom vlasništvu države, kao i u većem dijelu BiH nakon rata padaju u stečaj ili su u procesu privatizacije. Jedina tvrtka koja je privatizirana i 2000. godine ulazi preko Jamnice d.d. u koncern Agrokor je *Sarajevski kiseljak*. Ulaskom u sustav Agrokora počinje ubrzana modernizacija *Sarajevskog kiseljaka* čime je povećana proizvodnja i zaposlen veliki broj radnika. Zahvaljujući prirodnom bogatstvu i modernoj proizvodnji mineralne vode (punjenje i distribucija), danas je *Sarajevski kiseljak* osnova gospodarstva i temelj daljnjeg razvitka Kiseljaka.

4. ZAKLJUČAK

Život bez vode je nemoguće zamisliti. Međutim, danas je sve manje čiste i zdrave vode. Brz ritam života dovodi do sve lošije kvalitete i nedostatka pitke vode. Na svu sreću, BiH je jedna od zemalja svijeta koja se može pohvaliti izvorima pitke vode. Osim čiste i bistre vode, bogatstvo naše zemlje su i brojni izvori mineralne vode. Upravo po izvorima mineralne vode, i to kiseljaka, poznat je i ime je dobio srednjobosanski grad Kiseljak. Upravo je kiseljačka mineralna voda brend prepoznatljivosti grada Kiseljaka danas u svijetu.

Kiseljačani su ovu prirodnu datost znali prepoznati, iskoristiti i pretvoriti u privredni resurs po kojemu će biti poznati. Međutim, priroda nije neiscrpna, te je zato ovu prirodnu blagodat potrebno racionalno koristiti i sačuvati za buduće generacije.

LITERATURA

1. Dukić, D., 1984.: *Hidrologija kopna*, Naučna knjiga, Beograd, str.63-67.
2. Finci, J. i Taubman, I., 1967.: *Kiseljak prostorna i teritorijalna organizacija*, Sarajevo, str.17-25.
3. Herak, M., 1990.: *Geologija*, Školska knjiga, Zagreb, str.63-67.
4. Jevtić, Ž. i dr., 1963.: *Sarajevski kiseljak,* Zbornik I., Kiseljak, str.17-25.
5. Jevtić, Ž. i dr., 1963.: *Sarajevski kiseljak*, Zbornik II. i III., Kiseljak, str. 9-28.
6. Rajmond, R., 1989.: *Prostorni plan opštine Kiseljak*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 1-18.
7. Spahić, M., 2005.: *Hidrologija kopna-podzemne vode*, štampana predavanja, Sarajevo, str. 39-47.

Internet adrese:

http://www.kiseljak.ba-*Povijest*, 11.4.2007.

http://www.fojnica.ba-*Foto galerija*, 11.4.2007.

http://www.sarajevski-kiseljak.com 11.4.2007.

Daliborka Divković

Teški metali arsen, kadmij i bakar u prirodnim vodama

1. Uvod

Teški metali zauzimaju drugo mjesto (iza pesticida) po štetnim efektima u životnoj sredini. Zbog toga eksperti iz raznih zemalja svijeta ukazuju da je monitoring biosfere potrebno početi s kritičnom grupom elemenata, koji su indikatori zagađenosti životne sredine, kao što su: olovo, kadmij, arsen, nikl, cink, bakar i drugi metali, a koji su nazvani teški metali.

Teški metali su ekološki vrlo značajni jer su nerazgradivi i ne iščezavaju već se kreću kroz ekosistem i imaju normalan biogeokemijski ciklus. Svaki teški metal odlikuje se specifičnim ekološkim osobinama, a općenito sve ih karakterizira široka disperzija i transport na velike udaljenosti, bioakumulacija, ulazak u lanac ishrane, izazivanje fizioloških poremećaja u organizmu.

Zbog sve većeg zagađivanja voda teškim metalima i njihovih toksičnih efekata, mnoge zemlje u svijetu donijele su stroge propise u pogledu dozvoljenih vrijednosti za sadržaj teških metala u vodama koje se koriste za piće, gajenje riba i navodnjavanje poljoprivrednog tla, radi zaštite zdravlja ljudi. Vodeni ekosistemi su vrlo osjetljivi na dugotrajno unošenje ovih hemijskih elemenata. Hemijske forme mikroelemenata u vodi su dostupne živim bićima, pa ih oni i pri malim koncentracijama u vodenoj sredini mogu akumulirati. Tako se metali iz kontaminirane vode uključuju u lanac ishrane i ugrožavaju zdravlje ljudi i životinja.

Svaki porast sadržaja teških metala u okolini iznad prirodnih vrijednosti direktno utječe na kvalitet zraka, tla i vode i ugrožava zdravlje ljudi, usjeve, šumske i druge ekosustave. Onečišćenje okoliša teškim metalima može uzročiti direktne posljedice na ljudsko zdravlje. Ovi polutanti kad jednom dospiju u ljudski organizam talože se u masnom tkivu, jetri, bubrezima i mozgu, a odatle ispoljavaju djelovanje na biokemijske i hormonske procese, kao što su metabolizam i rast

stanica. Prisustvo teških metala u vodama može dovesti u pitanje njihovo korištenje, te korištenje riba i drugih organizama iz takvih voda kao životnih namirnica, jer se stepen akumulacije teških metala povećava prelaskom iz abiotičke sredine u biotičke sustave, odnosno pojedine trofičke razine.

Glavni onečišćivači prirodnih voda teškim metalima jesu: stajsko đubrivo, komunalna otpadna voda, korištenje komunalnih muljeva u poljoprivredi, poplavne vode bogate metalima, sredstva za zaštitu biljaka i drugi antropogeni izvori.

2. Hidrosfera

Voda se na Zemlji pojavila u azoiku, kada su padom temperature stvoreni uslovi za kondenzaciju vodene pare. Tada između atmosfere i litosfere dolazi do formiranaj hidrosfere, za koju se može reći i da je konstantna masa vode sakupljena u udubljenjima Zemljine kore. Slijedeća važna etapa započela je snižavanjem temperature vode na 80ºC, kada su i stvoreni uslovi za razvijanje života. Nastanak života vezan je za vodu i može se pretpostaviti da su neke forme bakterija bile prvi njegovi predstavnici.

Voda je pokretač života i rasprostranjena je svugdje na Zemlji – čini oko 71% Zemljine površine. Zagrijavanjem Sunca isparava se i vraća u oblik padalina (kiše ili snijega), prodire u gornje slojeve tla i dalje teče do podzemnih slojeva te dospijeva do rijeka, jezera i mora zajedno s onečišćenim urbanim vodama zatvarajući tako neprekidan ciklus kruženja. Zahvaljujući kruženju opća količina vode na Zemlji se ne smanjuje pa se voda čini praktično neiscrpnom. Procijenjeno je da se pare atmosfere obnavljaju u prosjeku svakih 10 dana, riječne vode u riječnim koritima u prosjeku svakih 11 dana, dok se zemljišna blata obnavljaju godišnje. Najsporije se voda obnavlja u podzemnim vodama, jezerima, močvarama i lednicima.

Danas samo 28% ukupne Zemljine kore nije prekriveno vodom ili ledom. To znači da ovi dijelovi Zemljine kore nisu izloženi aktivnom djelovanju vode koja čini da se njena kora kontinuirano mijenja. Uslijed interakcije vode i Zemljine kore dolazi do rastvaranja materije i do njena ponovnog taloženja. Novonastale formacije zovu se sedimenti.

Po definiciji voda je tekućina bez boje, okusa i mirisa. Međutim, takva voda u prirodi i ne postoji. Već u atmosferi gdje dolazi do nastajanja kapljica vode, odnosno kiše ili snijega, voda čestice i plinove iz atmosfere otapa i mijenja svoja prirodna svojstva. Stoga kapljice kiše dijelom poprimaju hemijska svojstva čestica koje se nalaze u atmosferi. Već u tom stadiju voda kišnica je toliko čista koliko je čista sama atmosfera. Kad voda u obliku kiše ili snijega dospije na površinu kopna, voda započinje svoj "drugi život". U doticaju s kopnom voda pokupi svojom topivošću mnoge tvari koje se nalaze na površini.

Voda bez obzira kroz kakvu podlogu protječe, jednim dijelom dolazi u podzemlje i tamo ostaje. To su zalihe podzemne vode na određenom području. Te podzemne zalihe vode služe kao crpilišta za različite potrebe. Velik dio vode odlazi u mora i jezera, bilo podzemnim ili nadzemnim tokovima, ovisi o podlozi. Utvrđeno je, da mikroorganizmi u podzemnoj vodi mogu živjeti do pedesetak dana. Ipak je moguće i biološko onečišćenje vode, pa iz toga razloga prije upotrebe voda mora biti dezinficirana. Jednom onečišćene podzemne vode vrlo je teško povratiti u prvobitno stanje, a sam postupak vrlo je skup. Stoga je najbolje i najjeftinije čuvati podzemne vode od bilo kojeg onečišćenja.

Voda je nepresušan prirodni resurs koji se ipak može regionalno i lokalno iscrpiti. U globalnim se mjerilima danas čovječanstvo suočava s pojavom očevidnog prividnog nestajanja vode (nemogućnost da je koristi) zbog velikog onečišćenja. Čovjeku je potrebno 2-3 litra dnevno za biološki opstanak, a dnevna potrošnja vode u svijetu iznosi po stanovniku oko 500 litara (u razvijenim zemljama oko 500-1000 l/dan po stanovniku). Može se zaključiti da dnevna potrošnja vode iznosi tek 10% ukupne količine vode u rijekama i jezerima. Premda je, dakle, čovječanstvo dobro opskrbljeno pitkom vodom, ipak danas oko 25% svjetskog stanovništvo oskudijeva vodom, a približno 60% svjetskog kopna nema dovoljno slatke vode. Industrijski razvoj, poljoprivreda i urbanizacija izazivaju znatnija onečišćenja voda pa je danas nužno štititi pitke vode. Potrebno je štititi mora i oceane koji su najveći izvori kisika i veliki proizvođači hrane.

Tabela 2.1. Ukupna raspodjela vodenih resursa na Zemlji[1]

	Ukupna količina (u 1000 km^3)	Postotak ukupne zapremine
Oceani i mora	1,321.890	97,2
Polarni led i lednici	29.190	2,15
Podzemne vode		
- do 800m dubine	4.170	0,31
- preko800 m dubine	4.170	0,31
- vlaga zemljišta	67	0,005
Površinske vode		
- jezera	229	0,17
- rijeke i potoci	1	0,0001
Atmosfera	13	0,001
Ukupno	1,360.000	100,00

Od ukupne količine vode na Zemlji 97.5% je slana voda. Slatke vode je svega 2,5%, pri čemu podzemne vode čine 30,8%, jezera i rijeke 0,3%, dok je najveći dio slatke vode "zarobljen" u lednicima (68,9%). Procjenjuje se da je samo 1% slatke vode ili 0,007% ukupne količine vode na planeti Zemlji moguće koristiti za potrebe čovječanstva. Danas se u svijetu troši približno polovina raspoloživih zaliha slatke vode, a zbog očekivanog porasta broja stanovnika predviđa se da će se za nekoliko desetljeća trošiti oko 80% svih zaliha vode za piće. Broj stanovnika na Zemlji se u posljednjih pedeset godina utrostručio, dok je količina vode za piće ostala ograničena. Povećana potrošnja vode dovela je do povećanja količine otpadnih voda, čije ispuštanje u rijeke i jezera dovodi do intenzivnog zagađenja. Zbog kontinuiranog zagađivanja površinskih voda, u budućnosti se očekuje smanjenje količina higijenski ispravne podzemne vode, koja se najčešće koristi za piće.

Voda je osnovni sastojak svakog živog organizma na Zemlji. U organizmima biljaka i životinja ima prosječno nešto više od 56% vode. I u čovjekovom organizmu nalazi se u znatnom procentu (65%). U toku života procenat vode se postepeno smanjuje i u zrelom dobu postaje relativno konstantan. Organizam muškarca sadrži u periodu od 18. do 50. godina prosječno 61% vode u odnosu na težinu, a organizam žene u istom dobu 54%. Ova razlika objašnjava se većim sadržajem masti u organizmu žene, pa se tako težina tijela povećava, a udio vode smanjuje.

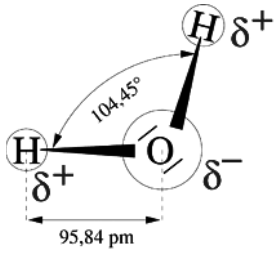
Prilikom gubitka količine vode koja čini 6-8% težine tijela dolazi do povećanja temperature, crvenila kože, usporenog rada srca i ubrzanog disanja, slabljenja mišića, nesvjestice i glavobolje. Gubitkom 15 do 20% vode pri temperaturi zraka višoj od 30ºC dolazi do smrti. Gubitak 25% vode i na nižim temperaturama također ima smrtonosni ishod. Voda je osnov za sve kemijske, biološke i mehaničke funkcije u organizmu. Neophodna je za sve funkcije u organizmu: pravilan krvotok, rad mozga, razmjenu materija u organizmu (metabolizam), regulaciju tjelesne temperature, funkciju bubrega i urinarnog trakta, rad digestivnog trakta (želudac, crijeva i pravilno varenje), rad mišića i nervnog sistema, za transport hranljivih materija do svake stanice, pravilnu funkciju zglobova i koštanog sistema, eliminaciju toksina iz organizma. Prosto, čovjeku kao i svim živim bićima nema života bez vode.

2.1. Voda kao kemijski spoj

Prirodne vode predstavljaju složene sisteme čiju osnovu čini kemijski spoj proste formule H_2O. Međutim, temeljnijim proučavanjem strukture molekula i osobina vode ispostavlja se da ona posjeduje niz neobičnih osobina. Molekula vode sastoji se od dva atoma vodika i jednog atoma kisika. Iako su moguće 42 različite kombinacije ovih atoma u molekuli vode, samo je 9 stabilnih, koje nastaju kombinacijom stabilnih izotopa vodika i kisika. To znači da se naša obična voda sastoji iz smjese

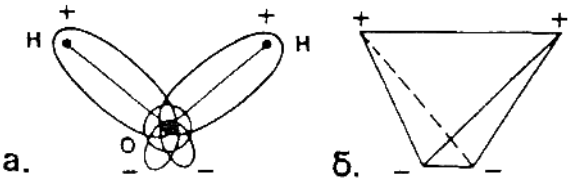
9 oblika vode, veoma različitih kemijskih osobina. Za sastav vode karakterističan je težinski sadržaj elemenata: 11,19% vodika i 88,81% kisika.

Molekul vode nastaje uslijed preklapanja oblaka s-elektrona atoma vodika s elektronskim oblacima ($2p_x$, $2p_y$) atoma kisika. Pri tome se maksimum preklapanja ostvaruje pri veličini ugla veze od 90º. Uslijed elektrostatičkog odbijanja atoma vodika ovaj ugao veze HOH raste. Kao rezultat hibridizacije ugao među valentnim vezama u molekuli vode postaje blizak tetraedarskom. Pri tome se obrazuju dvije potpuno i dvije do pola popunjene hibridne orbitale. Dvije od njih sudjeluju u stvaranju veze O-H, a druge, koje sadrže elektronske parove, nesimetrično se udaljavaju od jezgra kisika na strani suprotnoj vezama O-H.

Slika 2.1.1. Struktura molekule vode

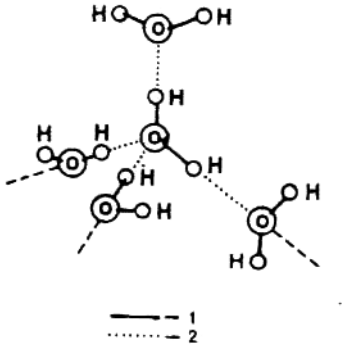
Svaka molekula vode može stvoriti 4 vodikove veze: dvije nastaju pri interakciji elektronskih parova atoma kisika s atomima vodika susjednih molekula vode, a dvije daju atomi kisika koji interagiraju s atomima kisika druga dva molekula vode.

Slika 2.1.2. Usmjerenost elektronskih orbitala (a)
i shematski raspored elekrtiziranja u molekuli vode (b)

Na 0ºC tečna voda pretvara se u led čija gustoća na toj temperaturi iznosi 0,9168 g/cm^3. Za vode je karakteristično postojanje nekoliko polimorfnih oblika leda. U ovisnosti o temperaturi i tlaku pri kojima dolazi do formiranja kristalne faze, razlikuje se 13 oblika leda. Pri običnim uslovima stabilan je led koji ima hegsagonalnu strukturu. Rentgenskom analizom kristalne strukture potvrđeno je

da je u kristalu leda, s molekulskom kristalnom rešetkom, svaka molekula vode tetraedarski okružena s 4 druge molekule, koji obrazuju s njim vodikove veze (Slika 2.1.3.).

Slika 2.1.3. Raspored molekula vode u strukturi leda
(1 – kemijske veze, 2 – vodikove veze)

Voda u poređenju s drugim tekućinama ima najveću toplotu isparavanja. Energija neophodna za prevođenje materije iz čvrstog stanja u tekuće – toplota topljenja – za vodu, također, ima maksimalnu vrijednost. Pri hlađenju vodene pare i zamrzavanju vode izdvaja se ekvivalentna količina toplote. Voda raspolaže maksimalnim toplotnim kapacitetom u odnosu na druge čvrste i tečne supstance. Na običnoj temperaturi voda jedina od svih tečnosti, osim žive, ima maksimalan površinski napon. Još jedna anomalija vode sastoji se u činjenici da je ona jedinstven mineral na Zemlji koji se može istovremeno nalaziti u sva tri agregatna stanja.

Sposobnost rastvaranja mnogih supstanci i njihova disocijacija na ione omogućena je visokom dielektričnom propustljivošću vode. Kod većine rastvarača relativna permitivnost nalazi se u oblasti 10 do 50, dok je vrijednost relativne permitivnosti vode među najvećima i iznosi 81.

2.2. Nastajanje i kemijski sastav prirodnih voda

Vodama u prirodi upravlja se prema načelu jedinstva vodnog sustava i načelu održivog razvoja kojim se zadovoljavaju potrebe današnje generacije i ne ugrožava pravo i mogućnost budućih generacija u ostvarivanju istih. BiH ima dovoljnu količinu pitke vode za svoje potrebe i za više desetaka hiljada godina u budućnosti. Prema izvješću o vodnim zalihama u svijetu koje je izradio UNESCO, BiH se ubraja među 30 vodom najbogatijih zemalja. BiH je jedna od rijetkih zemalja u svijetu koja ima velike rezerve neonečišćene pitke vode, ali je posljed-

njih godina uočena tendencija stalnog smanjenja kvalitete, kako površinskih tako i podzemnih voda. Uzmu li se u obzir ove činjenice postaje jasno da voda za BiH predstavlja prvorazredni faktor razvoja i jedan od ključnih prirodnih resursa.

Prvu etapu u formiranju sastava prirodnih voda predstavlja interakcija s atmosferom. Među supstancama koje dospijevaju u vodu iz atmosfere nalaze se organske i mineralne materije, a također i čestice prašine i čađi koje se nalaze u zagađenom vazduhu. Na taj način u vodu dospjevaju i radioaktivne zagađujuće materije. Izračunato je da jedna kap kiše od 50 mg padajući s visine od 1 km, ispira 16,3 dm^3 zraka, a 1 dm^3 kišnice ispira $3,26 \cdot 10^5$ dm^3 vazduha.

Drugom etapom formiranja sastava prirodnih voda smatra se interakcija atmosferskih padavina sa zemljišnim pokrivačem, pri čemu važna uloga pripada prisustvu biljnog pokrivača i njegovom karakteru. Da bi došlo do slivanja vode sa zemljišta potrebno je da intenzitet kiše bude jednak ili veći od 0,5 mm/min, a ukupna količina padavina (za popunjavanje pora u površinskom sloju zemljišta) ne manja od 15 mm. Pri interakciji voda koje se slivaju niz padinu s zemljom zapaža se ispiranje uz stvaranje suspenzija, a također i prelaz elektrolita u vodu.

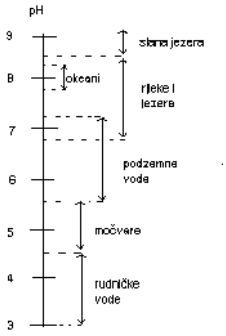
Pri interakciji vode s zemljištem pored rastvaranja soli, zapažaju se i adsorpcija i ionska izmjena. Zemljišni kompleks koji se sastoji iz organskih i mineralnih spojeva je važan izvor prehrane biljaka s obzirom da u zemljišni rastvor dostavlja katione neophodne biljkama i to ionskom izmjenom s vodikovim ionima iz kiselog soka koji se luči korijenovim sistemom. Mnoga zemljišta, posebno crnica i treset, posjeduju značajnu ionoizmjenjivačku sposobnost, koja je vezana za prisustvo huminskih kiselina u njima.

Rastvaranje soli, adsorpcija i ionska izmjena imaju svoju ulogu pri prodiranju vode u dubinu zemljišta. Dužina interakcije vode s zemljištem i kontakt s mineralima prilikom infiltracije uslovljavaju specifičnost sastava podzemnih voda. Procesi interakcije između vode i minerala litosfere imali su važnu ulogu u formiranju hemijskog sastava ne samo prirodnih voda, već i spoljašnjih slojeva litosfere. Kroz povijesni razvoj Zemlje minerali dospjeli na njenu površinu erupcijom, bili su izloženi fizičkoj eroziji pod dejstvom vode i drugih prirodnih faktora (kolebanje temperature, isparavanje, drobljenje pri zamrzavanju vode u pukotinama), a također i kemijskoj eroziji kao rezultat izmjene iona koji ulaze u sastav kristalne rešetke minerala – vodikovim ionima. Razvoj života na Zemlji također je ostavio traga na formiranje prirodnih voda. Razlaganje biljnih ostataka u Zemlji, uz nastajanje CO_2 i organskih kiselina, ubrzalo je rastvaranje minerala u zemljištu. Mineralizaciji prirodnih voda doprinos daje i djelovanje zemljišnih mikroorganizama koji prerađuju organske materije.

Prirodne vode su složeni sustavi koji sadrže materije u obliku iona i molekula, mineralna i organska jedinjenja u obliku koloida, suspenzija i emulzija. U vodi su rastvoreni plinovi koji ulaze u sastav atmosfere, a također i materije koje nastaju kao rezultat životnih aktivnosti vodenih organizama i procesa kemijske interakcije

u samoj vodenoj sredini. Formiranje sastava prirodnih voda nastaje kao rezultat interakcije vode sa sredinom – mineralima, zemljištem i atmosferom. Pri tome se odvijaju slijedeći procesi: rastvaranje jedinjenja, kemijska interakcija materija s vodom i vodenim rastvorima, biohemijske reakcije i koloidnohemijske interakcije. Djelovanje svakog navedenog procesa uslovljavaju temperatura, pritisak i geološke specifičnosti. Na formiranje sastava površinskih podzemnih i atmosferskih voda znatno utječe i raznovrsna ljudska djelatnost.

U formiranju sastava prirodnih voda važna uloga pripada ionoizmjenjivačkim procesima, koji se odvijaju među ionima koji se nalaze u vodi i ionima koji ulaze u sastav alumosilikata zemljišta. Kao rezultat takve izmjene dolazi do raspodjele kalija i natrija. Kalij se sorbira zemljištem, a natrij se na njemu ne zadržava i zbog toga uvijek značajno prevladava u prirodnim vodama. Na formiranje sastava površinskih voda veliki utjecaj ispoljavaju biokemijski procesi koji se odvijaju u živim vodenim organizmima i njihovim ostatcima. Oni utječu na osnovni kemijski sastav, raspodjelu plinova, sadržaj mikroelemenata i biogenih materija.

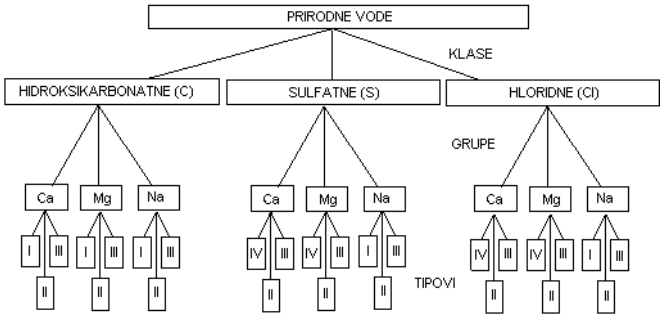

Slika 2.2.1. Karakteristične vrijednosti pH za različite prirodne vode[1]

Prilično detaljna klasifikacija prirodnih voda po kemijskom sastavu predložena je od strane Alekina. Ovom klasifikacijom prirodne vode se prema dominantnom anionu dijele u tri klase: karbonatne ili hidrokarbonatne (C), sulfatne (S) i kloridne (Cl). Po dominantnom kationu dijele se na grupe: kalcijevu (Ca), magnezijevu (Mg) i natrijevu (Na).

Grupe se dalje dijele na tipove koji ukazuju na odnos među ionima (mg/ekv). Prvi tip (I) karakterizira se slijedećim odnosom: $HCO_3^- > Ca^{2+} + Mg^{2+}$. Ovom tipu pripadaju meke vode s malim sadržajem soli s dominacijom iona Na^+ i K^+. Za drugi tip (II) važi odnos $HCO_3^- > Ca^{2+} + Mg^{2+} < HCO_3^- + SO_4^{2-}$. To su vode većine rijeka, jezera i podzemnih voda s malim i srednjim sadržajem soli. U vodama koje pripadaju trećem tipu (III) zapaža se slijedeći odnos među ionima: $HCO_3^- + SO_4^{2-} < Ca^{2+} + Mg^{2+}$ ili $Cl^- > Na^+$. Ovom tipu pripadaju vode mora i oceana i jako mineraliziranih

podzemnih izvora. Četvrtom tipu (IV) pripadaju kisele vode $HCO_3^- = 0$. Oni mogu biti samo u sulfatnoj i kloridnoj klasi, u grupama Ca i Mg.

Slika 2.2.3. Klasifikacija prirodnih voda[1]

Na osnovu ove klasifikacije može se skraćeno okarakterizirati sastav vode slijedećom formulom: klasna pripadanost vode označava se simbolom elementa koji ulazi u sastav dominantnog aniona. U desnom gornjem kutu stavlja se preovladavajući kation, tj. označava se grupa. Desno u indeksu simbola rimskim brojem označava se tip. Na primjer, C^{Ca}_{II} (voda hidrokarbonatne klase, grupa kalcija, tip II).

2.3. Štetne materije u hidrosferi

Hidrosfera direktno komunicira s atmosferom, litosferom i biosferom. Po sastavu je veoma jednostavna, njen osnovni sastojak je voda. Međutim, osobine vode su takve da može rastvarati niz neorganskih i organskih materija koje uz pomoć vode cirkuliraju kroz prirodu. Voda je agens koji potpomaže procese degradacije litosfere i omogućava mobilizaciju i depoziciju neorganskih materija iz nje, odnosno rastvara pojedine plinove iz atmosfere koji utječu na ravnoteže unutar homogene tekuće faze ili heterogenu ravnotežu litosfera-hidrosfera. Posebna uloga vode je rastvarljivost organske materije biogenog ili vještačkog porijekla. Kinetika procesa u vodi (pa i u zraku) je znatno brža od bilo koje kinetike u litosferi (čvrstoj fazi).

Bitan parametar u ocjeni stanja kvalitete prirodnih voda je sadržaj tragova metala. Osnovna podjela metala u vodenom okolišu prema biološkom kriteriju je na toksične i netoksične. Međutim, osim ove podjele, vrlo je važna i koncentracijska razina metala u okolišu. Neki metali, kao što su Hg, Cd i Pb, toksični su već kod vrlo niskih koncentracija, dok su drugi, kao npr. Zn i Cu, pri svojim prirodnim koncentracijama esencijalni, odnosno vrlo su važan faktor u fiziološkom funkcioniranju živih organizama, te reguliraju mnoge biokemijske procese.

Međutim, isti metali, ako su prisutni u povećanim koncentracijama, mogu imati različite toksikološke efekte na živa bića unutar vodenog ekosistema, a time posredno i na ljude.

Tabela 2.3.1. Kritične koncentracije nekih teških metala u prirodnim vodama[6]

Metal	Max. dozvoljena koncentracija (μg/ml)
Hg	0,002
As	0,5
Pb	0,5
Cu	0,6
Cd	0,04
Zn	5

Tragovi metala u vodenom okolišu uvijek su prirodno prisutni, a njihova prirodna koncentracija regulirana je prirodnim procesima kao što je razaranje stijena i tla uslijed vremenskih utjecaja. Unos tragova metala (prirodni i antropogeni) u vodeni okoliš odvija se putem slivnih voda (ispiranjem) i zrakom. Prirodne koncentracije tragova metala ovise o području u kojem se one nalaze, odnosno sastavu stijena i tla. Antropogeni unos tragova metala najlakše je uočiti u područjima kod kojih se zna njihova prirodna koncentracija. Zbog toga je za procjenu stanja nekog vodenog okoliša vrlo važno pratiti sadržaj tragova metala od samih izvorišta.

Važna činjenica kod tragova metala je da oni nisu (bio)razgradivi (za razliku od organske tvari), nego samo prelaze iz jednog oblika u drugi, tj. iz žive tvari u neživu i obrnuto. Kruženje tragova metala u vodenom okolišu odvija se nizom međusobno isprepletenih fizikalno-hemijskih i bioloških procesa između tri različita odjeljka: voda-biota-sediment. Put prelaska tragova metala iz jednog oblika/vrste u drugi prilikom ulaska u vodeni okoliš ovisi o njihovom izvornom obliku i koncentraciji. Prirodni proces uklanjanja otopljenog metala unutar vodenog stupca ide prema organizmima, i to s vrlo velikim posljedicama (bioakumulacija). Tragovi metala adsorbirani na čestice unutar vodene faze talože se na dno, što ima za posljedicu znatno povećanje njihove koncentracije u sedimentima. Pod određenim fizikalno-kemijskim uslovima, tragovi metala unutar sedimenta mogu prijeći u vodenu fazu te time uzrokovati sekundarno zagađenje.

3. Onečišćenje (zagađivanje) vode

Pod pojmom "zagađena voda" podrazumijeva se voda koja je promjenila svoj prvobitni sastav, jer je zbog unosa zagađivača došlo do niza fizičko-kemijskih i

bioloških procesa koji dovode do promjena parametara kvalitete vode. Onečišćujuće tvari u prirodne vode pristižu iz različitih izvora, od kojih najveći utjecaj imaju industrijske i komunalne otpadne vode, ispiranje poljoprivrednih zemljišta i odlagališta otpada. Kako bi se ovo spriječilo intenzivno se radi na zakonskoj regulativi zaštite voda, identifikaciji i nadzoru izvora onečišćenja, razvoju održivih tehnologija, kao i onih za obradu otpadnih voda. Obzirom na prilike u našoj zemlji, za očuvanje prirodnih voda nužna je izgradnja infrastrukture odvodnje i obrade komunalnih otpadnih voda, ograničenje i kontrola ispusta industrijskih otpadnih voda i potpuno spriječavanje nekontroliranog odlaganja otpada.

Izučavanje procesa zagađivanja prirode vrlo je složen poduhvat. Zasniva se na proučavanju utjecaja niza elemenata i kemijskih spojeva organskog ili neorganskog porijekla na prirodu i čovjeka. To obuhvaća proučavanje procesa preobražavanja i raspadanja (degradacije) svih prirodnih proizvoda, biogenih ili abiogenih, i zahtjeva poznavanja izvora zagađivanja, samog procesa zagađivanja i posljedica koje nastaju tokom zagađivanja. Savremena nauka ukazuje da su mnoge materije već i u izuzetno malim koncentracijama veoma štetne. Među tim štetnim materijama ističe se niz elemenata periodnog sustava, koji obuhvaćaju teške i toksične metale. Često su i niske koncentracije ovih metala dovoljne da ugroze prirodu i čovjeka.

Iz uporedne relativne zastupljenosti u svemiru i na Zemlji – u litosferi, Zemljinoj kori, atmosferi, hidrosferi i biosferi vidi se razlika u zastupljenosti elemenata. Tako, na primjer, litosfera i Zemljina kora obiluju srednje teškim i teškim elementima, dok hidrosfera, atmosfera i biosfera koncentriraju lake elemente. Suština ovih razlika objašnjava se diferencijacijom elemenata, odnosno procesima koji povećavaju ili smanjuju sadržaj elemenata u ovim sferama, odnosno njihovim djelovima.

Zagađivanje vode može biti slučajno, s katkad ozbiljnim posljedicama, mada je najčešće rezultat nekontroliranih ispuštanja zagađujućih materija različitog porijekla, kao što su: otpadne vode domaćinstava, industrijske otpadne vode, otpadne vode stočnih farmi, vode s poljoprivrednih površina i vode koje otječu i spiraju gradske površine. Treba naglasiti da i primjetna promjena temperature vode prouzrokovana ispuštanjem toplih voda u prirodne vodene mase (recipijente) predstavlja poseban vid zagađivanja tzv. termičko zagađivanje.

Iako zagađujuće supstance u vode mogu dospjeti i direktnim putem, taloženjem zagađujućih supstanci iz atmosfere na vodene površine, aviotretiranjem poljoprivrednih površina pesticidima ili pri prihranjivanju kultura mineralnim đubrivima, osnovna količina zagađujućih supstanci ispušta se otpadnim vodama različitog sastava. Ukupna zapremina otpadnih voda uslijed porasta stanovništva u svijetu, raste iz godine u godinu, i po jednom stanovniku iznosi oko 0,3 m^3 otpadnih voda na dan. Važno je napomenuti da se u svijetu za prečišćavanje otpadnih voda godišnje troši 5500 km^3 čiste vode, što predstavlja već 30% stalne riječne vode na Zemlji.

Danas je poznato više hiljada zagađujućih materija u industrijskim otpadnim vodama, među kojima su najčešće deterdženti, rastvarači, cijanidi, teški metali, neorganske i organske kiseline, NH_3 i druga jedinjenja azota, masti, soli, sredstva za bijeljenje, boje i pigmenti, fenolna jedinjenja, sredstva za štavljenje, sulfidi i mnoga druga jedinjenja. Veliki broj pomenutih jedinjenja je biocidan (uništava određene vrste živih bića) i toksičan.

Pokazatelji posljedica djelovanja štetnih tvari u otpadnim vodama su:

- organoleptički - tvari koje daju vodi boju, neprijatan ukus i miris,
- sanitarni - tvari koje imaju sposobnost samoprečišćavanja,
- toksični sanitarni - za tvari koje imaju izrazito toksično djelovanje kao što su: živa, olovo, cijanid, arsen itd.

3.1. Izvori zagađivanja (onečišćenja) vode

Danas se u svijetu sprovode brojna naučna istraživanja usmjerena na ispitivanje, unapređenje i zaštitu životne sredine, naročito vode, kao ograničenog i osjetljivog prirodnog resursa. Jedan od prvih koraka k rješavanju problema ekološkog zagađenja vode je istraživanje i praćenje prisustva i koncentracije štetnih supstanci, a naročito teških metala. Bez obzira na njenu ogromnu moć samoprečišćavanja pojedini polutanti među kojima su i teških metali dovode do promjene kvaliteta vode do te mjere da ona postaje neupotrebljiva u mnoge svrhe.

Iako postoje brojne mogućnosti klasifikacije kemijski zagađujućih materija, one se najosnovnijom podjelom mogu svrstati na: neorganske (nitrati, fosfati), organske (nafta i njeni derivati, pesticidi, deterdženti), teške metale (kadmij, živa, olovo...) i radioaktivne.

Upotrebljivost voda za pojedine namjene ovisi o sastavu, svojstvima i koncentraciji pojedinih tvari u vodi. Zbog toga se u gospodarenju vodama uvodi pojam kvalitetne vode. Kao što se količina vode izražava brojčanim vrijednostima, tako se i kvaliteta vode određuje veličinom pojedinih pokazatelja određenih tvari i/ili energije što ih sadrži voda. Vode se mogu podijeliti na: - **Vode I. kategorije:** najčistije prirodne vode, izvorišta rijeka i njihovi gornji tokovi. Koriste se za piće i u prehrambenoj industriji. Nemaju miris, vidljivu boju niti otpadne tvari.

- **Vode II. kategorije:** još uvijek relativno čiste. Mogu se koristiti za rekreaciju i uz određeno prečišćavanje za snabdijevanje gradova vodom. Ne smiju imati miris i boju.
- **Vode III. kategorije:** su zagađene prolaskom kroz gusto naseljene i industrijske oblasti. Imaju miris i vidljivu boju, ali se mogu koristiti u poljoprivredi i nekim granama industrije. Pokazatelji za ove vode imaju znatno više granične vrijednosti.
- **Vode IV. kategorije:** sve one vode koje ne spadaju u prethodne tri kategorije. Vrlo su zagađene i moraju se prečišćavati ako se upotrebljavaju u određene svrhe.

Kvaliteta vode ocjenjuje se prema trima skupinama pokazatelja: fizikalnim, biološkim i hemijskim. **Fizički pokazatelji** obuhvataju temperaturu, miris i ukus, boju, mutnoću, transparentnost i provodljivost vode, koncentracije čvrstih tvari i suhog ostatka. **Hemijski pokazatelji** obuhvataju kiselost i bazičnost, tvrdoću, redoks-potencijal (BPK_5, HPK), udio ili koncentraciju čvrstih, tečnih i plinovitih tvari u vodi i specifične kemijske analize. Među rastvorenim plinovima najveći značaj se pridaje kisiku. **Biološki pokazatelji** obuhvaćaju bakteriološko ispitivanje vode, saprobiološke metode i kompleksne toksikološke metode. U biološke pokazatelje ubraja se i utvrđivanje toksičnosti zagađenih voda.

Tabela 3.1.1. Pokazatelji kvaliteta vode[10]

		Klasa vode			
		I	**II**	**III**	**IV**
Rastvoreni O_2 mg/l		>8	>6	>4	>3
Zasićenost s O_2					
saturacija		90-105	75-90	50-75	30-50
supersaturacija		-	105-115	115-125	125-130
BPK_5	mgO_2/l	<2	>4	<7	<20
KPK	mgO_2/l	<10	<12	<20	<40
Nefiltrirajući ostatak	mg/l	<10	<30	<80	<100
pH vrijednost	-	6,8-8,5	6,8-8,5	6,0-9,0	6,0-9,0

Biokemijski potreban kisik (BPK) je glavni pokazatelj zagađenosti otpadnih voda. BPK je masa kisika (mg) potrebna da se u laboratorijskim uslovima (tama pri 20°C) u datom vremenskom periodu izvrši razgradnja organskih tvari u 1 litru otpadne vode. Vode s viškom vrijednosti BPK su nepovoljne za život. Povećanjem temperature dolazi do povećanja BPK, a do smanjenja količine rastvorenog O_2, zbog povećane metabolitske aktivnosti vodenih organizama. K**emijski potreban kisik (HPK)** je masa kisika (mg/l), potrebna za oksidaciju organskih spojeva i neorganskih soli. HPK je također pokazatelj zagađenosti otpadnih voda. **Odnos HPK/BPK** predstavlja parametar biorazgradljivosti. Raste sa porastom zagađivanja i obično se kreće od 1,5-3. U ekstremnim slučajevima može biti preko 5. Ako se u vodi nalazi jednaka količina vodikovih (H^+) i iona hidroksida (OH^-) otopina je neutralna i ima pH vrijednost 7. Međutim, ako ima više vodikovih nego hidroksidnih iona, otopina je kisela i ima pH<7, a ako je obrnuto otopina je bazična (lužnata) i ima pH>7. **Suhi ostatak** nastao procesom biološke razgradnje pokazatelj je mineralnih komponenata

u otpadnoj vodi. Mjerenjem mase suhog ostatka i dijelenjem sa početnom zapreminom uzorka dobija se koncentracija mineralnih tvari u vodi (obično u mg/l).

Iako fizikalni pokazatelji ne određuju u potpunosti kvalitetu i mogućnost upotrebe pitke vode, ipak određuje njezina svojstva s obzirom na izgled, boju, miris, okus i temperaturu. Hemijski pokazatelji u velikoj mjeri određuju upotrebu vode za piće, ali i za stanje pojedinog vodnog sistema. Upravo zato, jer se putem kemijskih analiza mogu otkriti otopljene tvari koje mogu utjecati na povećanje biološke proizvodnje ekološkog sistema, odnosno mogu se otkriti tvari koje su štetne za ljudski organizam.

Kemijske primjese u vodi mogu se podijeliti u tri skupine:

- tvari koje se nalaze u prirodnim vodama,
- tvari koje po sastavu ili koncentraciji bitno ne pogoršavaju mogućnost upotrebe vode, ali nisu poželjne u većim količinama i
- tvari koje po svom sastavu i/ili koncentraciji čine vodu neupotrebljivom za određene namijene, a mogu biti i otrovne.

Otpadne vode kao izvor onečišćenja vodnih sistema mogu se podijeliti u kućanske otpadne vode, industrijske i oborinske. Dok se kućanske i industrijske vode uglavnom usmjeravaju sistemom kanala, oborinske vode nakon ispiranja površine tla ulaze u vodene sisteme. Biološka razgradivost temeljno je svojstvo kućanskih otpadnih voda te se računa da 2/3 od ukupnih količina su tvari organskog porijekla. U tim vodama ima mnogo mikroorganizama fekalnog porijekla. Sastav i koncentracija industrijskih voda ovisi o tehnološkim postupcima i teško ih je uspoređivati. Te otpadne vode mogu se podijeliti na biološki razgradive i nerazgradive. Industrijske otpadne vode mogu sadržavati teške metale, baze, kiseline, mineralne soli, ugljikovodike, fenole, radioaktivne tvari itd. Oborinske vode samo se uvjetno mogu nazvati otpadima. Često se onečišćenje u otpadnim vodama naziva i "prirodno onečišćenje". Međutim, danas, zbog velikog onečišćenja zemljišta, oborinske vode čine značajan izvor onečišćenja.

Najčešća zagađenja u vodi su hemijska zagađenja, pesticidi, ugljeni i naftni fenoli, teški metali (olovo, bakar, hrom, kadmij, živa i cink). Od termičkih zagađenja su prisutne kisele kiše, izduvni plinovi automobila, radioaktivna zagađenja gdje nalazimo prisustvo stroncija i radija. Površinske vode (rijeke, jezera) primaju veliku količinu otpadnih voda koje sadrže biološka, kemijska organska i neorganska zagađenja. Na taj način se zagađuje zemljište u okolini rijeka i jezera, što ima posljedice po šire okruženje.

Teški metali u otpadnim vodama tekstilne industrije čine ogroman problem za okoliš, a kada se nalaze na tekstilnim materijalima iskazuju potencijalnu opasnost po ljudsko zdravlje. U tekstilnoj industriji teški se metali vrlo često koriste kao oksidansi, bojila te sredstva za poboljšavanje svojstava postojanosti.

Tabela 3.1.2. Standardi nekih zemalja za maximalno dozvoljene količine teških metala u industrijskim otpadnim vodama koje se ispuštaju u prirodni recipijent (mg/l)[2]

Metal	Ausrtija	Belgija	Danska	Italija	Mađarska	Njemačka	Slovenija
As	0,1	0,05	0,5	0,5	0,05	-	0,1
Cd	0,1	0,005	0,00	0,02	0,005-0,01	0,1	0,5
Cu	0,5	0,05	0,1	0,1	0,5-2,0	0,5	0,5

4. Porijeklo i ekološka svojstva teških metala

Pojam teški metali obuhvaća metale čija je gustoća veća od 5g/cm^3. Metali i metaloidni ioni mogu se podijeliti u tri skupine, u odnosu na njihovu toksičnost. U prvu skupinu spadaju metali (metaloidi) koji su toksični bez obzira na svoju koncentraciju, takvi su: ovolo, kadmij, živa. Metali druge skupine (arsen, bizmut, indij, antimon i talij) manje su toksični, tj. toksični su samo u većim koncentracijama. U treću skupinu spadaju metali (metaloidi) od esencijalnog značaja, kao što su bakar, cink, kobalt, selen i željezo koji su neophodni za različite biokemijske i psihološke procese u organizmu, a toksični su samo iznad tačno određene koncentracije.

Čitav niz ovih metala je u vidu elemenata u tragu neophodan - *esencijalan* za mnogobrojne funkcije u ljudskom organizmu, a njihov manjak dovodi do pojave ozbiljnih simptoma. Najbolji primjeri su anemija kod manjka željeza, dijabetes kod manjka hroma, problemi u rastu kod manjka nikla... Kod nekih elemenata, kao što su arsen i nikl, funkcija nije još uvijek dovoljno istražena. Kod drugih elemenata kao što su olovo, kadmij, živa, arsen i molibden dokazano je da u većim količinama ispoljavaju toksičko djelovanje.

Najčešće je pitanje toksičnosti zapravo samo pitanje količine, a ovaj raspon veoma varira kod svakog pojedinog elementa. Tako se dnevna neophodna količina kobalta, centralnog atoma vitamina B_{12} koji je neophodan u stvaranju eritrocita kreće oko 0.1 mikrogram. U količinama od 25-30 miligrama/dan nastupaju simptomi trovanja koji obuhvaćaju poteškoće od strane gastrointestinalnog trakta, srčana i bubrežna oštećenja. Ostali elementi kao npr. talij, su u bilo kojoj količini otrovni. Teški metali prisutni su u biosferi još od nastanka Zemlje. Njihovo porijeklo može biti:

- prirodno (geogeno),
- sekundarno (pod utjecajem atmosferilija) i
- antropogeno (kao posljedica djelovanja čovjeka).

Antropogeni izvori teških metala su stajsko đubrivo, komunalna otpadna voda, korištenje komunalnih muljeva u poljoprivredi, poplavne vode bogate metalima, sredstva za zaštitu biljaka... Rudnici i industrija metala kontaminiraju okoliš emisijom prašine koja sadrži teške metale, koji atmosferskim depozicijama dospjevaju na tlo, a vegetacijom i u vodu. Iz kontaminiranog tla i deponija otpada metali se ispiraju i kontaminiraju tlo, površinske i podzemne vode. Mineralna đubriva (naročito fosforna) važan su izvor nekih teških metala koji mogu kontaminirati tlo i vodu i putem ovih medija ugroziti žive organizme. Nekontrolirana primjena gnojiva, bez poznavanja osobina tla i njegove prirodne snabdjevenosti elementima ishrane, dodatno povećava rizike od zagađenja.

Sadržaj Cd u tlima je uglavnom nizak (ispod 3 ppm), a kontaminaciju izazivaju mineralna gnojiva, organska gnojiva i gnojiva dobivena iz kanalizacijskog mulja. Normalna koncentracija Cd u biljkama je 0.05–2 ppm, dok se toksičnost javlja >3 ppm. Cd u mineralnim gnojivima porijeklom je iz sirovina za proizvodnju P-gnojiva. Izborom sirovina može se utjecati na koncentraciju Cd u gnojivu, ali to utječe i na cijenu proizvoda.

Tabela 4.1. Cd u nekim sirovinama za fosfatna gnojiva[1]

Zemlja porijekla sirovine	Cd (ppm)
bivši SSSR	0.3
SAD	7.0
Izrael	36.0
Maroko	12.0
Tunis	56.0
Senegal	84.0
Alžir	23.0

Teški metali se u biosferu transportiraju prvenstveno preko atmosfere. Biogeokemijski ciklus s različitim vremenom zadržavanja u atmosferi, hidrosferi, litosferi i biosferi. U atmosferi se zadržavaju nekoliko dana do nekoliko sedmica, u vodi se zadržavaju mjesecima i godinama, a u oceanima tisućama godina.

Tabela 4.2. Grane industrije koje emitiraju teške metale[2]

Industrijska grana	Cd	Cr	Cu	Hg	Pb	Ni	Sn	Zn
Papirna industrija	-	+	+	+	+	+	-	-
Petrohemija	+	+	-	+	+	-	+	+
Produkcija hlora	+	+	-	+	+	-	+	+
Industrija gnojiva	+	+	+	+	+	+	-	+
Željezare i čeličane	+	+	+	+	+	+	+	+

Teški metali imaju normalan biogeokemijski ciklus, jer se uključuju u proces kruženja materije u ekosistemu, odnosno uključuju se u metabolizam ekosistema. Oni migriraju od nežive prirode ka živoj, odnosno od biotopa ka biocenozi, i obratno. Intenzitet tog kruženja je neravnomjeran u toku godine i ovisi o sezonskim promjenama, klimatskim uslovima i aktivnosti bioloških sistema. Transport, vrijeme zadržavanja i ponašanje teških metala kao i drugih elemenata u svakom ekosistemu je veoma složeno i karakterizira ih slijedeće:

1. široka disperzija i transport na velike udaljenosti,
2. bioakumulacija i utjecaj na kemijski sastav biljaka,
3. određene reakcije biljaka pod utjecajem polutanata,
4. ulazak u lanac ishrane i kruženje u ekosistemu.

Lanac kontaminacije teškim metalima koji potječu od antropogenih izvora, teče gotovo uvijek u biogeokemijskom ciklusu: *atmosfera – tlo – voda – biljke – životinje – čovjek.*

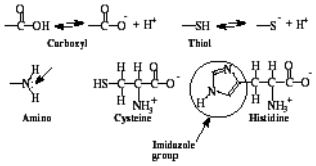
Teški metali mogu u vidu finih čestica prašine dospjeti u atmosferu, odakle se talože u vodama i tlu. U vodama se brzo razgrađuju i talože kao teško rastvorljivi karbonati, sulfati ili sulfidi na dnu vodenih površina. Kada se adsorpcijski kapacitet sedimenata iscrpi, raste koncentracija metalnih iona u vodi. Kruženje teških metala u prirodi ovisi o promjenama kojima ovi metali podliježu. Osobitu toksičnost ispoljavaju metaloorganski spojevi žive, olova, hroma i selena. Toksičnost pojedinih metalnih oblika prema živim organizmima najvjerovatnije je povezana sa sposobnošću metala da reagira s biološkom membranom, pri čemu je prijenos kisika, natrija, kalija i klora ometan ugradnjom metala u morfološki lanac. Prodiranje metalnog iona u membranu ovisi direktno o lipidnoj rastvorljivosti metala i brzini reakcije metalnog iona s proteinima iz membrane. Metal-preotein reakcija dovodi do prolaska metala kroz membranu .

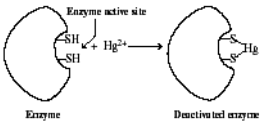
Mjesta toksičkog djelovanja metala:

1. na staničnu membranu,
2. na membranske enzimske sisteme,
3. uplitanje (interferencija) metala unutar stanice.

Djelovanje metala na membranu:

- vezanje na ionizirane ligande na membrani,
- monovalentni kationi stvaraju relativno nestabilne komplekse s ligandima,
- kad kation zasiti jedan tip liganda za koji ima najveći afinitet, počet će se vezati na slijedeći prema slijedu afiniteta,
- vezanje metala na -SH skupine dovodi do promjena propustljivosti membrane.

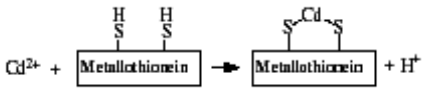

Uplitanje metala unutar stanice:

- metalni ioni unutar stanice mogu reagirati s membranskim ligandima organela endoplazmatskih retikuluma i drugim strukturama te njihovim enzimima,
- Sn djeluje na Krebsov ciklus u mitohondriju,
- Pb inhibira mnoge enzime uključene u biosintezu porfirina; inhibira i sintezu globina i stvaranje citokrom P-450,
- Cd se veže na membrane mitohondrija odgovornih za procese stvaranja energije (ATP).

Cd napada taj sistem na najmanje 3 mjesta:

1. veže se na -SH skupine enzima odgovornih za prijenos elektrona od NAD i flavinskih spojeva
2. inhibira najmanje jedan enzim odgovoran za sintezu ATP
3. pokazuje afinitet za enzim odgovoran za odcjepljenje fosfata iz ATP molekule

Teški metali se prirodno nalaze u zemljištu, u određenim koncentracijama, i vode porijeklo od matične stijene, odnosno supstrata na kojem je zemljište na-

stalo. U površinskim horizontima zemljišta često se mogu naći i teški metali koji nisu geokemijskog već antropogenog porijekla, odnosno, dospjeli su u zemljište kao posljedica različitih ljudskih aktivnosti (industrija, sagorijevanje fosilnih goriva, primjena agrokemikalija, atmosferska depozicija...). Pored ovih neorganskih zagađujućih materija u zemljištu su često prisutne i brojne organske zagađujuće materije koje zbog niske biodegradabilnosti nazivamo perzistentnim (perzistentni organski polutanti tzv. POP) u koje spadaju policiklični aromatični ugljovodonici (PAH), poliklorni bifenili (PCB) i ostatci pesticida i njihovih metabolita.

Urbana zemljišta, u odnosu na ruralna, često su više izložena antropogenom utjecaju zbog veće gustine naseljenosti, inteziteta saobraćaja, blizine industrije itd. Dugotrajno unošenje zagađujućih materija u zemljište može dovesti do smanjenja njegovog puferskog kapaciteta što kao posljedicu ima trajnu kontaminaciju zemljišta i podzemne vode.

Postoji nekoliko putanja kojima kontaminanti iz urbanog zemljišta mogu dospjeti u ljudski organizam. Najvažnija od njih je putanja *zemljište- uobičajene ljudske aktivnosti* kada čovjek dolazi u kontakt sa zemljištem boraveći u parkovima, na igralištima, stambenim zonama, industrijskim i drugim objektima. Druga po značaju je putanja *zemljište-korisne biljke-čovjek* kada čovjek dolazi u dodir sa kontaminantima posredno, preko biljaka koje gaji na zagađenim zemljištima. Značaj poznavanja kvaliteta urbanog zemljišta sa stanovišta sadržaja organskih i neorganskih kontaminanata ogleda se u mogućnosti procjene rizika, lociranja i sanacije zagađenih oblasti kao i gradskog planiranja u smislu identifikacije i izmještanja izvora kontaminanata. U posljednjih dvadeset godina u svijetu se intezivno razvijala svjest o utjecaju kvaliteta urbanog zemljišta na zdravlje ljudi što je rezultiralo detaljnim ispititivanjima kvaliteta gradskog zemljišta mnogih velikih gradova u Europi i Americi.

Znanstvenici su na temelju mnogobrojnih istraživanja utjecaja emisija drugih onečišćujućih tvari na sve sastavnice okoliša, koje se prenose atmosferom na velike udaljenosti, došli do spoznaje kako povećane emisije teških metala u atmosferi štetno utječu na zdravlje ljude, biljni i životinjski svijet (razgradnja imunološkog i nervnog sistema te metabolizma), a za neke metale dokazano je ili se sumnja da mogu biti i karcinogeni. Štetno djelovanje teških metala na okoliš u odnosu na njihov dalekosežni prekogranični prijenos može se podijeliti u četiri glavne skupine:

1. utjecaj na terestrijalni ekosistem,
2. utjecaj na mezofaunu, mikrofaunu i mikroorganizme,
3. utjecaj na poljoprivredna tla i
4. šumski ekosistem.

Također je ustanovljeno da dalekosežnim prijenosom emisija teških metala dolazi do njihovog trajnog taloženja čak i u područjima gdje nema antropogenih izvora

emisija i na taj način se teški metali akumuliraju u tlima i sedimentima, iscjeđuju u mora i jezera, štetno utječu na sastav humusa u šumskom tlu, jezerima i suhim tlima. Utvrđeno je da akumulacija nekih metala, posebno olova, žive i kadmijuma u višim šumskim predjelima dovodi do ometanja recirkulacije nutrijenta šumskog ekosistema, postaje stresni faktor za šumski ekosistem i vitalnost drveća. Također je znatno povećan sadržaj žive u jezerskoj ribi (Skandinavija i Sjeverna Amerika), što uključuje mogući rizik njenog korištenja kao ljudske hrane.

Iz priče o teškim metalima sasvim je jasno da smo na neki način stalno i fatalno izloženi djelovanju različitih faktora ekološkog onečišćenja. Ove tvari kada jednom dospiju u naš organizam, talože se u masnom tkivu, kao i jetri, bubrezima i mozgu, a odatle ispoljavaju djelovanje na biohemijske i hormonske procese, kao što su metabolizam i rast stanica, te plodnost. Povećana koncentracija teških metala može uzrokovati nastanka autoimunih oboljenja, pri čemu se stvaraju protutijela usmjerena protiv vlastitih organa. Pretpostavlja se da teški metali također utječu na metabolizam cinka, pri čemu izazivaju njegov manjak. Manjak cinka može izazvati smetnje u funkciji hipofize, štitnjače, nadbubrežne žlijezde, jajnika i testisa, što se može negativno odraziti na plodnost.

Tabela 4.3. Karcinogenost jedinjenja metala[9]

Metal	Životinje	Ljudi	Metal	Životinje	Ljudi
As	±	√	Cd	√	√
Cu	x	x	Co	√	±
Zn	x	x	Mn	±	x
Fe	±	±	Ni	√	±
Cr	√	√	Pb	±	±

√ - dovoljno dokaza, ± - ograničeno/malo dokaza, x – nedovoljno dokaza

4.1. Raspodjela i migracija metala u vodenim sistemima

Posljednjih godina sve se više pažnje posvećuje kontaminaciji zemljišta, vode, zraka, a time i hrane teškim metalima. Među njima su najopasniji kadmij, olovo, bakar i cink. Sadržaj teških metala u prirodnim vodama je uglavnom nizak zbog njihove male zastupljenosti u litosferi i pedosferi (osim Fe). Ukoliko teški metali dospiju u vodu, akumuliraju se u vodenim organizmima (bakterije, alge, beskičmenjaci i ribe), a preko lanca ishrane dospijevaju i u kopnene biljke, životinje i čovjeka.

Raspodjela i migracija metala u vodenim sistemima kontroliraju se prvenstveno karakterom sedimenata i vodene mase. Intenzitet dospijevanja metala iz

sedimenata ovisi o fizičkoj strukturi i hemijskoj prirodi sedimenata jer upravo one određuju silu vezivanja hemijskih elemenata. Fizičkohemijski uslovi vodene mase određuju oblike migracije metala: suspendovani, koloidni, rastvoreni ionski i u vidu kompleksnih spojeva. Metali u vodi mogu se pojaviti u vidu hidrata, hidroksiderivata, kao neorganski kationi, metalni kompleksi s organskim spojevima ili organometalni spojevi s kemijskim vezama tipa C-M. Od forme u kojoj se nalazi metal ovisit će i njegova rastvorljivost, biološki efekat i kretanje u slojevima vode.

Jezero Modrac je najveći vodoprivredni objekat ove vrste u BiH, osnovna namjena akumulacije Modrac je bila da osigura potrebne količine vode za potrebe industrije tuzlanskog bazena i rekreacije u ovom kraju. U posljednje vrijeme, zbog deficita prirodnih izvora kvalitetne vode na ovom području, akumulacija Modrac je od posebnog interesa kao moguće izvorište pitke vode za nekoliko općina tuzlanske regije. Slivno područje jezera Modrac obuhvaća sliv rijeke Spreče i sliv rijeke Turije, s njihovim pritokama. Važno je istaći da je čak 43,46% vode u slivnom području obradivo, što je bitno sa stanovišta zagađenja zemljišta ako se zna da se svo to područje navodnjava upravo iz jezera. U slivnom području akumulacije registrirano je 15 zagađivača koji svoje otpadne vode ispuštaju bez prečišćavanja u vodotoke u jezero se također upuštaju i značajne količine komunalnih otpadnih voda.

Za analizu prisustva teških metala Cu i Cd u jezeru Modrac uzimani su uzorci vode s 4 karakteristična lokaliteta jezera (ušća rijeka Spreče i Turije, područje oko brane i sredina jezera). Za određivanje ukupne koncentracije tragova teških metala kao i za hemijsku specijaciju ovih teških metala primjenjena je diferencijalna pulsna anodna striping voltametrija (DPASV). U tabelama 4.1.1., 4.1.2. i 4.1.3. dati su rezultati ispitivanja sadržaja tragova metala Cu i Cd u tri godišnja perioda u biogeokemijskom kruženju u vodenoj koloni, sedimentu i u biljnoj masi fitoplanktona na lokaciji A jezera Modrac.

Slika 4.1.1. Jezero Modrac

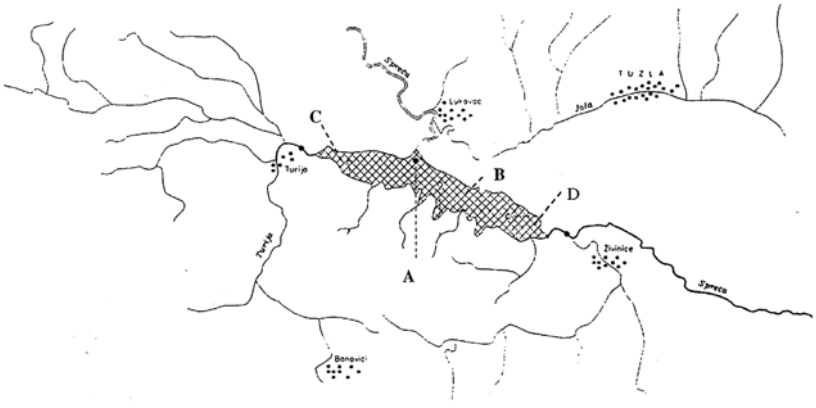

Tabela 4.1.1. Sadržaj Cd i Cu u biogeokemijskom sistemu lokacije A za jesenski period 2002.g.[5]

	Voda jezera (mol/l)	Biljna masa (µg/g)	Sediment (µg/g)
Cu	$7{,}5966 \cdot 10^{-9}$	2,126	0,84
Cd	$3{,}7000 \cdot 10^{-11}$	-	-

Tabela 4.1.2. Sadržaj Cd i Cu u biogeohemijskom sistemu lokacije A za proljetni period 2004.g.[5]

	Voda jezera(mol/l)	Biljna masa(µg/g)	Sediment (µg/g)
Cu	$2{,}0793 \cdot 10^{-8}$	$2{,}12^{8}$	0,939
Cd	$6{,}5560 \cdot 10^{-10}$	-	-

Tabela 4.1.3. Sadržaj Cd i Cu u bio-geohemijskom sistemu lokacije A za ljetni period 2004.g.[5]

	Voda jezera (mol/l)	Biljna masa (µg/g)	Sediment (µg/g)
Cu	$1{,}1734 \cdot 10^{-8}$	2,915	1,0256
Cd	$3{,}4688 \cdot 10^{-8}$	-	-

Rezultati ispitivanja pokazali su da su koncentracije labilne frakcije tragova metala Cu i Cd kroz tri godišnja doba na četiri lokaliteta ispod maksimalno dopuštene granice prema kriterijima EPA (Environmental Protection Agency) (Tabela 2.3.1.). Ukupna koncentracija labilnih frakcija bakra i kadmija najviša je u ljetnom periodu, tada je i najviše izražena eutrofičnost jezera koju prati promjena oksido-redukcijskih uvjeta, sadržaj slobodnog kisika, te povišena temperatura (u prosjeku 6-7ºC viša nego u ostalim godišnjim dobima).

Tabela 4.2.4. Maksimalne dopuštene koncentracije teških metala u vodi za piće[2] *(mg/l)*

Teški metal	Pravilnik u BiH	Direktiva EU	Smijernice WHO
As	0,01	0,01	0,01
Cu	0,10	2,00	2,00
Cd	0,005	0,005	0,003

4.3. Arsen, As

Arsen (As, latinski - *arsenium*) 1250. godine u čistom obliku prvi je izdvojio alkemičar Albert Veliki, mada na to otkriće pretendiraju i stariji arapski alkemičari i kineski narodni ljekari. Ime mu dolazi od grčke riječi *arsenikon* za zlatni auripigment (As_2S_3). Korijen riječi može se naći i u arapskom nazivu za auripigment - *az-zernikh*. Javlja se u dvije alotropske modifikacije: prva modifikacija α alfa je nestabilan krh metal, žute boje, mekan poput voska, burno reagira s vodom. Druga modifikacija β beta je stabilnija, srebrno-sivi arsen metalnog sjaja. Otporan je na vodu, kiseline i alkalije. Izgaranjem na zraku arsen razvija miris češnjaka.

Arsen je otrovan i kancerogen, a naročito je opasan zbog kumulativnog efekta. Spojevi su mu jako toksični ako se unesu u organizam. Zastupljen je u zemljinoj kori u količini od 2,5 ppm u obliku nekoliko minerala od kojih je najrasprostranjeniji arsenopirit koji se često nalazi i u ležištima pirita. U prirodi dolazi uglavnom u obliku sulfida, arsenopirit (FeAsS), auripigment (As_2S_3) i oksida arsenolit (As_4O_6). Spojevi arsena upotrebljavaju se za uništavanje insekata, miševa i štakora.

Tabela 4.1. Dozvoljene količina arsena u čovjeku[9]

Količina u čovjeku	
Krv/mg dm^{-3}:	0,0017 - 0,09
Kosti/ppm:	0,08 - 1,6
Jetra/ppm:	0,023 - 1,61
Mišići/ppm:	0,009 - 0,65
Dnevno potrebna:	0,04 - 1,4 mg
Ukupna masa elementa u 70 kg teškoj (prosječnoj) osobi:	7 mg (varira u opsegu 0,5 - 15 mg, ovisno o prehrani)

Nekoliko enzima koji su neophodni za život sadrže arsen. Arsen je jedan od mikroelemenata i njegova minimalna dnevna količina je veoma niska 0,04 miligrama. Soli arsena (III) su veoma otrovne i izazivaju rak. Smrtonosna doza iznosi 50 miligrama. Soli arsena (V) su neotrovne, ali imaju jako baktericidno djelovanje. Ipak unošenjem velikih količina one se nagomilavaju u organizmu i redukuju se do toksičnih soli arsena (III). Njegovi spojevi bili su poznati još u antičko doba. Sigurno najpoznatiji spoj arsena je vrlo toksičan As_2O_3.

4.3.1. Oblici nalaženja u prirodnim vodama

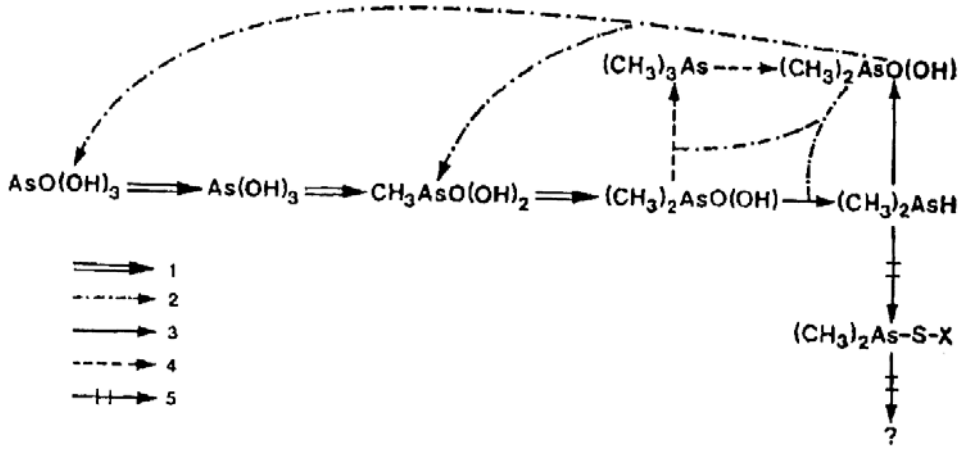
Arsen može otpustiti 8 elektrona pri prelasku iz -3 valentnog stanja u +5 stanje, pa se u vodenim sredinama nalazi u valentnim stanjima +5, +3, 0 i -3. Metalno stanje je krajnje rijetko, a As^{-3} se obrazuje samo pri krajnje niskim vrijednostima redoks potencijala, karakterističnih za vode zasićene kisikom. U slabo redukcionim uslovima preovladavaju arseniti. Oksidacija arsenita u arsenat, pri vrijednostima pH karakterističnim za prirodne vode, odvija se sporo, ali se ubrzava u jako baznim ili kiselim rastvorima.

U prirodnim vodama nalaze se rastvorena jedinjenja As^{5+} i As^{3+} i metilovani arsen. Analize voda 10 glavnih rijeka jugoistočnog dijela SAD-a ukazale su na arsenate kao jedine rastvorene oblike arsena. Nađene koncentracije kretale su se između 0,15 i 0,45 $\mu g/dm^3$, što je u saglasnosti s vrijednostima nađenim u drugim rijekama širom svijeta. Odsustvo arsenita i dimetilarsena, koji nastaju metaboličkim procesima, ukazuje na relativno spore reakcije oksido-redukcije i alkilovanja koje se odigravaju uz učešće živih organizama.

Koncentracija arsena u riječnoj suspenziji je veoma različita i kreće se od 3 do 74 mg/kg suhe materije u ovisnosti o vodostaju rijeka, dimenziji čestica i sadržaju organske supstance u suspenziji. Nivo sadržaja povećava se za vrijeme niskog vodostaja, kada je dimenzija čestica minimalna, a sadržaj organske materije maksimalan. Relativno visok sadržaj arsena ustanovljen je za slatkovodne sedimente. Sedimenti toplog plitkog jezera sadrže u prosjeku oko 22 mg/kg arsena.

Biološki preobražaj spojeva arsena prvi put je primjećen na početku XIX. vijeka pri upotrebi tapeta s arsenskim pigmentima. Opisano je i metilovanje arsena gljivicama, plijesnima, zemljišnim mikroorganizmima i bakterijama, uz obrazovanje dimetil- i trimetilarsena. U prirodnim sedimentima može doći do metilovanja spojeva i obrazovanja neisparljivih i/ili isparljivih metilovanih spojeva arsena. Metilovani oblici arsena prisutni su u prirodnim vodama, ljuskama ptičijih jaja, morskim rakovima i u ljudskom urinu. Istraživanja aerobnih i anaerobnih organizama ukazala su da prvi proizvode trimetilarsen, a drugi – dimetilarsen. Na Slici 4.3.1.1. prikazan je ciklus arsena u prirodi, zasnovan kako na biogenim tako i na abiogenim reakcijama.

Slika 4.3.1.1. Ciklus As u prirodi[1]. Uslovi i karakter transformacije: 1- aerobni ili anaerobni, 2 – aerobni, biogeni ili abiogeni, 3- anaerobni, 4 – aerobni, 5 – vjerovatno, abiogeni

4.3.2. Nivoi sadržaja arsena u vodama, atmosferskim padavinama i sedimentima

U okolini rudnika u kojima se eksploatiraju rude koje sadrže arsen koncentracija rastvorenog arsena je često povišena. Prema podacima Vagemana (Wagemann, R.), u nevelikom subartičkom jezeru u koje se bacaju rudnički otpatci sadržaj arsena prelazi 5000 mg/dm^3. Relativno visok nivo sadržaja (10-33 mg/dm^3) utvrđen je u potocima koji se snabdijevaju vodom koja je u dodiru s poljoprivrednim zemljištem tretiranim herbicidima na bazi arsena. Rijeke koje protiču kroz različite industrijske oblasti sadrže 1 do 2 μg arsena po 1 dm^3, dok je sadržaj u većini nezagađenih slatkih voda manji od 1 μg/dm^3. Vode otvorenih okeana imaju nešto povišen sadržaj arsena (2 do 3 μg/dm^3) od slatkih, što ukazuje na desorpciju arsena sa suspendiranih čestica.

Atmosferske padavine se bitno ne zagađuju arsenom, izuzev na specifičnim točkama emisije. Veće koncentracije česte su u zraku okoline nekih metalurških postrojenja, što dovodi do zagađivanja okolnih jezera. Rudnici su glavni izvori čvrstih otpadaka koji sadrže arsen i dospijevaju kako u slatku tako i u morsku vodu. Drugi bitan izvor zagađenja sedimenata je natrij-arsenit. Kada se ovo jedinjenje upotrebljava kao herbicid, u sedimentima se akumulira više od 500 mg arsena po kilogramu. Poređenja radi, u nezagađenim sedimentima njegov sadržaj kreće se između 5 i 15 mg/kg.

Tabela 4.3.2.1.Opšti sadržaj arsena (mg/kg suhe materije) u slatkovodnim i morskim sedimentima[1]

Mjesto uzimanja probe	Srednja vrijednost	Dozvoljene vrijednosti (min - max)	Izvor zagađenja
Rijeka Karno (V. Britanija)	1.540	1.000-2.300	Pb-Zn rudnik
Potoci (V. Britanija)	-	50-5.000	rudnici
Veliko Rolsko jezero (Kanada)	2.600	50-3.000	rudnik zlata
Veliko Medveđe jezero (Kanada)	1.010	400-3.700	rudnik srebra
Jezero Šotokua (SAD)	22,1	0,5-58,8	herbicid $NaAsO_2$
Jezero Mičigen (SAD), u blizini obale	20	10,9-42,5	komunalni ostaci sredstva za pranje
Jezero Mičigen (SAD), dalje od obale	6,6	5,2-9,2	-
Estuar rijeke Hejn (V.Britanija)	1.080	90->5.000	rudnici

Akutna toksičnost visokih doza arsena poznata je vijekovima. Relativno nedavno je otkriveno da dugoročna izloženost veoma niskim koncentracijama neorganskog arsena, kakve se mogu naći u nekim podzemnim vodama, može imati izrazito negativan utjecaj na ljudsko zdravlje. Prisustvo arsena u vodi za piće, čak i u ekstremno visokim koncentracijama, ne izaziva promjenu ukusa, mirisa, boje ili izgleda vode. Zbog toga se prisustvo arsena u vodi za piće može ustanoviti samo pomoću relativno komplikovanih analiza. U posljednjih desetak godina sve su učestalije alarmantne vijesti o prisustvu arsena u vodi za piće u mnogim zemljama na svim kontinentima. Sve učestalije analize prisustva arsena u vodi za piće otkrivaju nova područja i sve veći broj ugrožene populacije.

Zbog globalne razmjere problema vezanog za prisustvo arsena u vodi za piće, kao i odsustva tehnološki efikasnog, a financijski prihvatljivog postupka za njegovo uklanjanje iz vode za piće, postoji izuzetan interes za rješavanje ovog problema, međunarodne (nevladine) organizacije (WHO, UNICEF, WB) kao i vlade zemalja opterećenih ovim problemom, ulažu izuzetne napore, kao i velika finansijska sredstva za tu namjenu. Međutim u posljednjoj deceniji, nisu postignuti značajniji rezultati, pogotovu u zemljama u razvoju, i danas je još uvek ugroženo oko 100 milijuna ljudi u svijetu. Oni su svakodnevno izloženi povišenim koncentracijama arsena u vodi za piće, koje često i više desetina puta prevazilaze maksimalne dozvoljene norme.

Redovitu konzumaciju vode s koncentracijama arsena više od 10 mikrograma na litru vode znanstvenici povezuju s povećanom pojavom kardiovaskularnih oboljenja, visokog tlaka i srčanih udara, dok koncentracija arsena (više od 50 mikrograma na litru vode) može uzrokovati pojavu raka pluća, kože, mjehura i bubrega. Mnoge epidemiološke studije pokazuju da dugotrajna konzumacija arsena u vodi za piće dovodi i do različitih oštećenja kože (poremećena pigmentacija, hiperkeratoza) i jetre, do poremećaja živčanog sistema i do razvoja šećerne bolesti. Stoga su vrlo neodgovorne izjave kojima se neutemeljeno umiruje javnost kako su "koncentracije arsena u vodi za piće preniske da bi izazvale zdravstvene tegobe".

Također su neodgovorne tvrdnje da je arsen u vodi za piće prirodnog, geološkog porijekla. Poznato je da više od dvije trećine arsena u atmosferi ima antropogeno porijeklo, dok je samo jedna trećina prirodnog porijekla (vulkani). Proizvodnja umjetnih gnojiva, deterdženata, boja, hemijskog oružja, talionice metala, koksare, obrada drveta arsenatnim spojevima, te upotreba arsenatnih pesticida u poljoprivredi - glavni su uzrok zagađenja okoliša otrovnim arsenom. Osamdesetih godina prošlog stoljeća u SAD zbog upotrebe arsenatnih pesticida u poljoprivredi godišnje je više od deset hiljada tona arsena ispušteno u zemlju. Upotreba olovnih arsenata pri zaštiti voćnjaka uzrokuje godišnje ispuštanje 32-700 kilograma arsena po hektaru zemljišta!

Iako je u nekim područjima prirodna zastupljenost arsena u Zemljinoj kori zaista mnogo veća od prosjeka, takav arsen čvrsto je vezan u različitim mineralima (od njih 200-tinjak najpoznatiji je arsenopirit), njegov hidrološki mobilitet je minimalan i u takvom inertnom obliku arsen ne predstavlja opasnost za ljude (ni za kontaminaciju vode). Međutim, s pojavom intenzivne agrokemije, masovna uporaba fosfata (umjetna gnojiva) u poljoprivredi poremetila je prirodni mobilitet arsena i dovela do njegovog otpuštanja iz prirodnih minerala u podzemne vode. Budući da su strukturno slični, fosfati u povišenim koncentracijama istiskuju arsenate iz minerala, koji tako podzemnim vodama dospijevaju do ljudskog organizma. U metabolizmu čovjeka događa se upravo suprotno: u povišenim koncentracijama arsenati istiskuju fosfate (budući da su strukturno slični) iz vrlo važnih biohemijskih procesa uzrokujući na taj način mnogobrojna oštećenja i zdravstvene probleme. Pojava arsena, koji je milijunima godina bio čvrsto vezan u prirodnim mineralima, u podzemnim vodama nije "geološki" događaj, već je posljedica "zelene revolucije". Ta je "revolucija" započela 1950-ih godina masovnom uporabom agrokemijskih sredstava (umjetna gnojiva, herbicidi, pesticidi, DDT) u poljoprivredi.

U naseljima Čepin i Andrijaševci (Slavonija) stanovništvo se koristi vodom iz javnih vodovoda koja sadrži arsen u koncentracijama tri do deset puta višim od onih dozvoljenih hrvatskim zakonom (50 mikrograma na litru, prema Pravilniku o zdravstvenoj ispravnosti vode za piće iz 1994. godine), dok stanovništvo u Osijeku i Našicama pije vodu s arsenom u koncentraciji četiri puta većoj od

one preporučene od Svjetske zdravstvene organizacije (10 mikrograma na litru). Autori studije[11] su izmjerene koncentracije arsena u vodi za piće usporedili s izmjerenim koncentracijama arsena u ljudskoj kosi, budući da je količina arsena u kosi dobar indikator dugotrajnog izlaganja čovjeka tom otrovnom polumetalu. Tako je, na primjer, u kosi stanovnika Andrijaševaca izmjereno u prosjeku 4,3 mikrograma arsena po gramu kose, što prelazi preporučene vrijednosti od 1 mikrograma/gramu kose. Rezultati takve korelacije upućuju na zaključak da najveći dio anorganskog arsena nataloženog u ljudskom organizmu potječe upravo iz kontaminirane vode za piće.

4.4. Kadmij, Cd

Kadmijum, Cd je 1817. godine otkrio Friedrich Stromeyer. Ime je dobio po latinskom "cadmia" ili grčkom "kadmenia" nazivu za kalaminu ($ZnCO_3$). To je mekani srebrno bijeli sjajni metal koji se lako može prerezati nožem. Stabilan je u zraku pri sobnim temperaturama. Otapa se u kiselinama i to mnogo lakše u oksidirajućim, a ne otapa se u lužinama. Kadmij i otopine njegovih spojeva su toksični.

Dobiva se kao nusproizvod pri proizvodnji cinka, olova i bakra iz sulfidnih ruda. Kadmij se upotrebljava za prekrivanje drugih metala elektroplatiniranjem, osobito željeza i čelika, za izradu niskotaljivih legura te ponovo punjivih Ni-Cd baterija. Ugrađuju se u najrazličitije uređaje od elektromobila, pokretnih izvora napajanja do kućanskih uređaja. Kadmij se koristi i kao materijal za kontrolu fisije u nuklearnim reaktorima jer dobro apsorbira neutrone, te za zaštitu plavog i zelenog fosforescentnog nanosa katodnih cijevi TV-a u boji.

Zbog toksičnosti kadmija i njegovih spojeva, razvojem ekološke svijesti, u novije se doba kadmij polagano počinje izbacivati iz upotrebe i, gdje god je moguće, nadomještava se zamjenskim materijalom. Već desetak godina ne proizvodi se kadmijem elektroplatinirano posude, a nikl-kadmijevim baterijama traži se alternativa u nikl-nikalhidridnim baterijama.

Hrana je također izvor kadmija. Biljke sadrže male ili umjerene količine kadmija, koje se apsorbiraju iz zemlje, a prerađena riža, brašno ili šećer imaju veće količine kadmija od neprerađenih. Kava i čaj mogu sadržavati visoke količine kadmija, kao i jastozi, kamenice i druge školjke. Visoke količine mogu se naći i u jetri i bubrezima odraslih životinja. Cigarete su također značajan izvor ovog elementa. Iako inače sadrže manje količine nego hrana, pluća absorbiraju kadmij mnogo bolje nego želudac. Kutija cigareta sadrži 20 mcg kadmija, oko 30% toga se apsorbira u plućima, a ostatak odlazi u atmosferu. Isto vrijedi i za marihuanu.

Ljudi tijekom dana uzmu gutanjem i inhalacijom oko 20 do 40 μg kadmija, ali samo 5-10% se apsorbira. Nakon apsorpcije kadmij se prenosi krvlju vezan na albumin. Razina kadmija u ljudskom tijelu povećava se s godinama, do 50-tih, a

zatim opada. Kadmij nije prisutan kod novorođenčadi i ne prolazi kroz posteljicu, pa je fetus siguran od trovanja. Smrtonosna doza kadmija primljena gutanjem je oko 350-8900 mg.

Kadmij nema nikakve svrhe u ljudskom tijelu. Sam element i njegovi spojevi otrovni su čak i pri niskim koncentracijama i akumuliraju se u organizmu i ekosistemu. Jedan od razloga njegove otrovnosti je taj što se miješa u djelovanje enzima koji sadrže cink. Cink je važan element u biološkom sistemu, ali kadmij, iako dosta kemijski sličan cinku, očigledno ne odgovara kao zamjena. Udisanje kadmijeve prašine brzo dovodi do infekcije dišnih putova i problema s bubrezima, koji mogu završiti otkazivanjem bubrega i smrću. Gutanje i najmanje količine kadmija uzrokuje trenutno trovanje i oštećenje jetre i bubrega. Oštećenje bubrega kadmijem je nepovratno i ne lijeći se vremenom.

Tabela 4.4.1. Dozvoljena količina kadmijuma u čovjeku[9]

Količina u čovjeku	
Krv/mg dm^{-3}:	0,0052
Kosti/ppm:	1,8
Jetra/ppm:	2 - 22
Mišići/ppm:	0,14 - 3,2
Dnevno potrebna količina:	0,007 - 3 mg
Ukupna masa elementa u 70 kg teškoj (prosječnoj) osobi:	50 mg

Akutno izlaganje kadmijevim parama može izazvati simptome slične gripi, temperaturu i bol u mišićima. Simptomi se mogu javiti nakon sedam dana od izlaganja. Da bismo spriječili daljnju apsorpciju kadmija u organizmu preporučuje se uzimanje cinka, kalcija, selena, željeza, bakra i vitamina C. Najbolja zaštita je izbjegavanje kontakata s kadmijem, nepušenje i izbjegavanje dima cigarete, izbjegavanje prerađene hrane, kafe, čaja i meke vode. Također se spriječava uzimanjem dovoljne količine cinka putem žitarica, mahunarki i oraha.

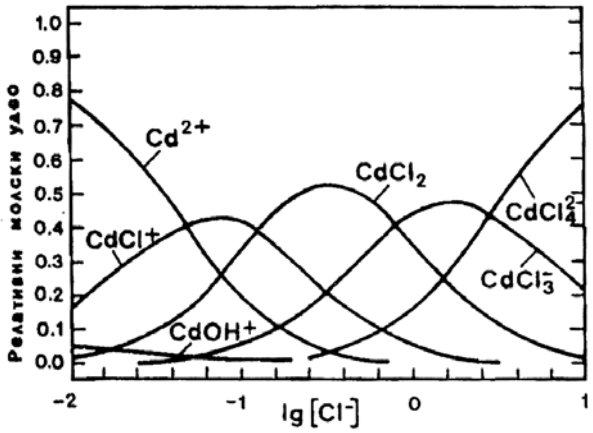
Preko lanca prehrane kadmij se nakuplja u biljkama, životinjama i čovjeku. Visoke koncentracije nalaze se u iznutricama životinja, povrću i jestivim gljivama. Oko 85% kadmija dospijeva u čovjeka putem namirnica i oko 15% putem vode. Disanjem se resorbiraju vrlo male količine kadmija, kojima se pripisuje veliki toksikološki značaj jer imaju kancerogeno djelovanje. Prosječan unos kadmija u industrijskim zemljama iznosi 0.025 - 0.06 mg/d. Iz eksperimenata na životinjama poznato je da kadmij posjeduje embriotoksično, teratogeno i kancerogeno djelovanje.

Itai-Itai sindrom označava prekomjerno hronično opterećenje kadmijem. Sindrom je opisan prvi puta u okviru hroničnog endemičnog masovnog oboljenja nakon ekološke katastrofe u oblasti Itai-Itai (Japan; 1955.) kada su velike količine kadmija iz otpadnih voda dospjele u sistem za navodnjavanje rižinih polja. Sindrom obuhvaća slijedeće simptome: anemija, apatija, osteomalacija s bolovima u zglobovima i malformacijama skeleta, enteropatija i oštećenja jetre i bubrega.

4.4.1. Oblici nalaženja u prirodnim vodama

Kadmijum je litofilni i halkofilni element. Pri pH vrijednostima koje se nalaze u prirodi podvrgava se hidrolizi. Cd^{2+} je uvijek prisutan kao dvovalentno pozitivan do pH 8, ali samo u slučaju da se u sredini ne nalaze neki anioni kao što su fosfati ili sulfidi koji bi doveli do taloženja kadmijuma. Hidroliza kadmijuma započinje pri pH 9, uz obrazovanje $Cd(OH)^{+}$.

Slika 4.4.1.1. Raspodjela hidroksilnih i hloridnih kompleksa Cd^{2+} pri pH 8,5 i različitim koncentracijama hlorida[1]

Kadmijum obrazuje umjereno postojane komplekse s različitim organskim spojevima. Javljajući se kao slaba kiselina u koordinacijskim reakcijama on prvenstveno reagira sa slabim donornim atomima: sumporom, selenom i azotom. Kadmij aktivno interagira sa SH-grupama, na primjer, u cisteinu. Organske supstance prisutne u prirodnim vodama, uključujući aminokiseline, aminosaharide, polisaharide, hidroksi- i karboksikiseline alifatične i aromatične prirode, također sadrže odgovarajuće donorne atome za obrazovanje spojeva s kadmijem.

Kadmij interagira s huminskim materijalom uz morske, riječne i jezerske vode dajući humatne komplekse. U tipičnoj jezerskoj vodi humatni kompleksi čine svega 2,7% ukupne koncentracije kadmija, a u tipičnoj vodi estuara, njihova količina se smanjuje ispod 1%. Ustanovljeno je da se sila interakcije huminskih

kiselina s metalima mijenja u ovisnosti o izvoru iz kojeg su izdvojene. Izučavanje oblika nalaženja kadmija u određenoj vodi zahtjeva podatke o karakteristikama huminskih supstanci u toj istoj vodi.

Slatke podzemne vode sadrže velike količine slobodnih iona Cd^{2+} (do 90%), dok se u otpadnim vodama nalazi 67 do 71% iona, pri čemu kompleksi s huminskim kiselinama ne premašuju 37 do 39% općeg sadržaja kadmija. U zagađenim jezerskim vodama, kako to rezultati istraživanja pokazuju, preovladava Cd^{2+}, osim u jednom slučaju gdje su organski oblici kadmija dostigli 53% općeg sadržaja.

Adsorpcija kadmija u sedimentima raste s povećanje pH i pri dostizanju pH izopotencijalne tačke (veće ili jednako 7 za Cd), slobodni ion se praktično potpuno sorbira. U različitim sedimentima zapažena je korelacija kadmija sa sadržajem organske supstance. Bayer i suradnici našli su visoke koncentracije (maksimalno 908 mg/kg) u površinskim sedimentima u blizini mjesta izbacivanja otpadaka tvornice za proizvodnju Ni-Cd akumulatora. Pri udaljavanju od izvora zagađenja, na rastojanju od oko 1 km sadržaj kadmija bio je oko četiri puta manji.

4.4.2. Nivoi sadržaja u vodama, atmosferskim padavinama i sedimentima

Nivo sadržaja kadmijuma rastvorenog u slatkim vodama varira od 10 do 500 ng/dm^3. U slučajevima visokih zagađenja on može iznositi 17.000 ng/dm^3. Vode okeana su značajno obogaćene kadmijumom, pa se na srednjim dubinama nalazi do 125 ng/dm^3. Pretpostavlja se da vodeni organizmi akumuliraju kadmij u svom tkivu te ga unose u dublje slojeve pri uginuću i taloženju njihovih ostataka.

Atmosferske padavine efikasno udaljavaju kadmij iz atmosfere. Iz tih razloga koncentracija kadmija u kišnici može biti veća od 50 $\mu g/dm^3$. Sadržaj kadmija u slatkovodnim sedimentima kreće se od manje od 0,1 mh na 1 kg suhe mase do preko 3.000 mg/dm^3. U blizini tvornica za proizvodnju Ni-Cd akumulatora sadržaj može dostići i 50 g/kg.

Tabela 4.4.2.1. Sadržaj kadmijuma u atmosferskim padavinama (ng/dm^3)[1]

Mjesto uzorkovanja	Srednja vrijednost	Dozvoljena vrijednost (min-max)
Sjeverna Dakota	730	-
Minesota	180	-
Seoska sredina u V. Britaniji	500	-
Getingen (Njemačka)	580	100-1.100
Ontrio (Kanada)	800	10-50.000
Indijana	-	630-1.340

Zanimljiv je slučaj s lignjama koji navode mediji[12]. U svakom 25. paketu lignji otkriven je toksični metal kadmij, koji se još naziva "tihim ubojicom", javlja Jutarnji list. Lignje koje su sadržavale kadmij dva su puta uvezene s Falklandskog otočja, a jednom su to bile lignje *patagonica* iz Španjolske, piše Večernji. Koncentracija pojedinih metala u ribi povezana s okolišem u kojem ona živi kao i kvalitetom njenog prehrambenog lanca. Dobro je poznato da stalni unos teških metala može biti i fatalan za ljudski organizam.

EPA je 1995.g. dala revidirane kriterije za metale u prirodnoj vodi kod određene tvrdoće vode. Uveden je i kriterij CMC (Criteria Maximum Concentration), što je najviša koncentracija polutanata kojoj akvatički svijet može biti izložen u kratkom vremenskom periodu (1 sat); CCC(Critera Continual Concentration), što je najviša koncentracija polutanata kojoj akvatički svijet može biti izložen duže vrijeme (4 dana), a da ne dođe do smrti.

Tabela 4.4.2.2. Granične koncentracije za ribe u vodi[8]

Metal	Granične vrijednosti za ribe u prirodnim vodama μg/ml
Pb	20
Cu	0,5-5
Cd	6-30
Zn	5

4.5. Bakar, Cu

Bakar (Cu, lat. *cuprum*) crveni metal, u čistom stanju relativno je mekan, ali vrlo žilav i rastezljiv. Lako se kuje, valja (na hladno i vruće) i izvlači u vrlo tanke žice. Može se meko i tvrdo lemiti i zavarivati. Poslije srebra najbolji je vodič topline i elektriciteta. Dužim stajanjem potamni od oksida, a pod utjecajem atmosferilija s vremenom se prevlači zelenom patinom. Patina može biti i drukčijeg kemijskog sastava (hidroksisulfat, hidroksiklorid), ovisno o čistoćama u atmosferi. Patina se često i umjetno stvara na raznim predmetima (npr. bakrenim krovovima i skulpturama) radi zaštite od utjecaja atmosfere.

U prirodi rijedak u elementarnom stanju, može ga se naći raspršenoga u stijenama u obliku sitnog zrnja, pločica, grančica ili mahovinasto isprepletenih niti (najčešće kao kemijski čistoga ili sa malo primjesa srebra i bizmuta). Poznato je oko 240 ruda bakra. Najviše ga ima u sulfidnim rudama (halkopirit, kovelit, halkozin i bornit), zatim u oksidnim (kuprit) i u karbonatnim rudama (malahit i azurit). Sadržaj bakra u rudama relativno je nizak. Bogate rude sadr-

žavaju 3-10% bakra. Zahvaljujući efikasnim metodama obogaćivanja eksploatiraju se i siromašnije rude, te se najveća količina bakra danas dobiva iz ruda koje sadržavaju 0,5-2% bakra. Bakar je poznat još iz pretpovijesnih vremena. Upotreba bakra bila je toliko raširena da je cijelo povijesno razdoblje nazvano bakreno doba (eneolitik).

Zbog izuzetno visoke električne i toplinske vodljivosti, otpornosti prema koroziji i dobrih mehaničkih svojstava bakar ima vrlo široku primjenu, naročito u elektrotehnici. Služi za izradu grijača, uparivača, cijevi i kotlova u prehrambenoj industriji. U građevinarstvu se primjenjuje za izradu velikih pokrova koji, zbog svojstava bakrene patine, imaju veliku trajnost i specifičan izgled. U metalurgiji ima veliku primjenu kao legirajući metal.

Legure bakra su važni tehnički materijali odličnih mehaničkih svojstava. Mogu se dobro lijevati i obrađivati metodama tople i hladne deformacije te termičkim metodama. Uz to bakrene legure su vrlo dobri vodiči električne struje i topline, a izuzetno su otporne prema koroziji i habanju. Prema sastavu bakrene legure mogu se podijeliti na: tehničke legure bakra, bakar s manjim dodacima primjesa, mjedi i bronce. Proizvode od bakra (uključujući i legure) sve više istiskuju razne vrste čelika i drugih jeftinijih materijala.

Bakar je rasprostranjen u biološkim tkivima u obliku organskog kompleksa koji djeluje kao enzim. Bakar sudjeluje u različitim metaboličkim reakcijama, sintezi nekih esencijalnih spojeva, te u održavanju normalnog funkcioniranja živčanog sistema. Važan je i za imunološki sistem, dio je prirodnih pigmenata (keratin u kosi), bitan je i unos bakra tijekom trudnoće za normalan razvoj djeteta. Bakar je neophodan za ljudsko zdravlje. Njegove najvažnije uloge su: pomaže stvaranju hemoglobina u krvi, olakšava apsorbciju željeza, upravlja krvnim pritiskom i otkucajima srca, poboljšava plodnost, osigurava zdravu pigmentaciju kože i kose, pomaže jačanje krvnih žila, kostiju, živaca i tetiva, štiti tkivo od oštećivanja slobodnim radikalima, jača imunološki sistem, poznato je da ima udjela i u sprječavanju raka.

Tabela 4.5.1. Dozvoljene količine bakra u čovjeku[9]

Količina u čovjeku	
Krv/mg dm^{-3}:	1,01
Kosti/ppm:	1 - 26
Jetra/ppm:	30
Mišići/ppm:	10
Dnevno potrebna količina:	0,50 - 6 mg
Ukupna masa elementa u 70 kg teškoj (prosječnoj) osobi:	72 mg

Uravnoteženom prehranom dnevno se unosi 1-2 mg bakra. Iako je bakar neophodni element u tragovima (minimalna dnevna potreba za odrasle je 20-40, a za dojenčad 50 μg po kilogramu tjelesne težine), kod većih količina može biti štetan za zdravlje. U organizmu odraslog čovjeka on se ne taloži, već se izlučuje putem žuči, no kod dojenčadi i male djece taloži se u jetri i može dovesti do njezina oštećenja. 1987. godine prvi puta je uočena veza između smrtonosne ciroze jetre dojenčadi i njihove prehrane pitkom vodom s velikim sadržajem bakra (3 mg/l).

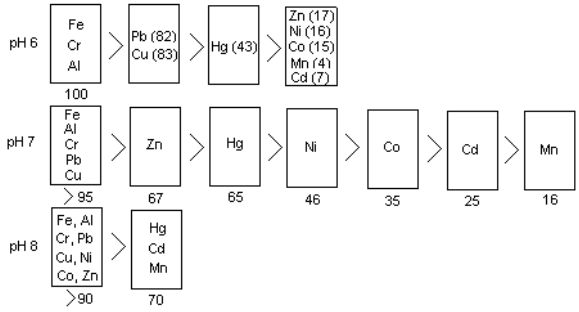
4.5.1. Oblici nalaženja u prirodnim vodama

Količina bakra u vodama ovisi o pH vrijednosti sredine. On je vrlo nepostojan i taloži se u rastvoru pri pH od 5.3. Zato se bakar u neutralnim ili vodama veoma bliskim neutralnim nalazi u vrlo malim količinama (1-100 μg/l). Povišeni sadržaj bakra je u vodama koje se nalaze u neposrednoj blizini bakronosnih ležišta. U kiselim rudničkim vodama sadržaj bakra može iznositi desetak do stotinu mg/l.Porijeklo bakra uglavnom se vezuje za rudna tijela. Najveće količine bakra u vodama su u zoni magmatskih i eruptivnih stijena.

U vodenoj sredini bakar se nalazi u tri osnovna oblika: suspendovanom, koloidnom i rastvornom. Ovaj posljednji oblik podrazumjeva slobodne ione bakra i komplekse s organskim i neorganskim ligandima. Bakar obrazuje komplekse s jakim bazama, kao što su karbonati, nitrati, sulfati, hloridi, amonijak i hidroksid. Neutralni ligandi – etilendiamin i piridin – obrazuju stabilne komplekse s bakrom, tipične četvorokoordinacijske spojeve. Javljajući se prelaznim akceptorom između jakih i slabih kiselina, bakar obrazuje komplekse s ligandima koji sadrže sumpor i azot. S huminskim supstancama slatkih voda vezano je više od 90% u njima prisutnog bakra, a u morskoj vodi svega 10%, što je uslovljeno njegovom zamjenom kalcijem i magnezijem.

Šnicer i Kerndorf su za 11 hemijskih elemenata, među njima i bakar, proučili ovisnost između rastvorljivosti njihovih kompleksa s fulvokiselinama i promjenom pH rastvora, koncentracije iona metala i količine fulvokiselina. Utvrdili su slijedeće: ako je odnos sadržaja fulvokiselina prema sadržaju metala veći od 2, obrazuju se rastvorni kompleksi metala s fulvokiselinama, pri izmjeni pH u oblasti 6 do 8 obrazuju se nerastvorni kompleksi Fe^{3+}, Cr^{3+}, Al^{3+}, Pb^{2+}, Cu^{2+}, što dovodi do njihove akumulacije u zemljištu, sedimentima i vodama.

Slika 4.5.1.1. Redoslijed i stepen taloženja (u procentima) iona metala s fulvokiselinama pri pH 6-8[1]

Količina bakra vezana s čvrstim česticama može iznositi 12 do 97% ukupnog sadržaja u riječnim vodama. Od oko $6,3 \cdot 10^6$ tona bakra koji godišnje unose rijeke u okeane 1% se nalazi u rastvornom obliku, 85% s čvrstim kristalnim česticama, oko 6% je vezano za hidroksilne grupe, a 4,5% s organskom materijom, dok je 3,5% adsorbovano suspendovanim česticama.

4.5.2. Nivoi sadržaja u vodama, atmosferskim padavinama i sedimentima

Sadržaj rastvornih oblika bakra, koji u nezagađenim slatkim vodama obično varira od 0,5 do 1,0 μg/dm^3, u blizini gradskih oblasti obično dostigne 2 μg/dm^3. Znatno viši sadržaji karakteristični su za rudarske oblasti i vrijeme poplava. U morskim akvatorijima primjećeno je postepeno smanjivanje sadržaja bakra od priobalnih voda prema otvorenom moru.

Sadržaj bakra u atmosferskim padavinama je veoma značajan. Tako, na primjer, nad teritorijem Belgije i Firence (Italija) srednji sadržaj ovog metala u atmosferskim padavinama iznosi 10 do 116, odnosno 3 do 23 μg/dm^3. U atmosferskim padavinama nad jezerom Mičigen sadržaj bakra dostiže 3 do 5 μg/dm^3, od čega 2,4 do 4,8 μg/dm^3 vodi porijeklo od sagorijevanja uglja.

Povećan sadržaj bakra (više od 1000 mg/kg suhe materije) u sedimentima često je vezan s utjecajem otpadnih voda rudnika. Bez obzira što u oblastima utjecaja drugih industrijskih izvora zagađivanja sadržaj bakra može da dostigne 500 mg/kg i više, on po pravilu ne prelazi 250mg/kg.

Bakar je često korišteni materijal za kućne instalacije. Zbog lake prerade i neškodljivosti dugo je smatran idealnim materijalom za vodovode. U različitim publikacijama istraživan je utjecaj različitih parametara vode na otapanje bakra. Utvrđeno je da su ključni faktori otapanja tvrdoća vode i pH. Osobito je agresivna meka voda (<70d), koja pospješuje otapanje i ostalih metalnih cijevi. Vrlo

veliki sadržaj bakra zabilježen je kod kiselih voda (pH vrijednost oko 6,5 koja je još dopuštena). Kod starijih cjevovoda sadržaj bakra u vodi je manji zbog stvaranja zaštitnog sloja oksida.

Bakrom inducirana dubinska korozija prije svega se pojavljuje kada se u instalacijama pitke vode pojavljuju građevni dijelovi i uređaji od bakra, pocinčanog bakra, bakarnih legura i bakarnih lemljenja (lemova) koji posjeduju veliku površinu koja dodiruje vodu i ugrađuju se u smjeru tečenja ispred komponenti od željeznih materijala prevučenih taljenim cinkom – osobito u cjevovodima. Korozija se jako povećava u dodiru vode za piće i bakarnih lemljenja. Kritične koncentracije bakra u pitkoj vodi iznose oko 1mmol/l (≈0,06 mg/l). U cirkulacijskim sistemima nije dopuštena kombinacija komponenata od bakarnih materijala s željeznim materijalima koji su prevučeni s taljenim cinkom iz navedenih razloga. U načelu vrijedi da se materijali za instalaciju pitke vode trebaju odabrati tako da se ne mijenja kvaliteta pitke vode.

Bakar je kao kofaktor sastavni dio enzima prolil i lizil hidroksilaze, enzima uključenog u sintezu kolagena, u reakciju hidroksilacije aminokiseline lizina i prolina koje ga čine. Na taj način je uključen u tvorbu vezivnog tkiva. Bakar je također uključen u promet željeza, kao dio ceruloplazmina, plazma proteina koji upravo bakrom katalizira oksidaciju željeza (Fe^{2+} u Fe^{3+}). Ta reakcija je ključna za vezanje željeza na proteine u svrhu transporta, apsorpcije i pohrane. Redoks potencijal bakrenih iona Cu^{2+} nosi ključnu ulogu u procesu energetskog metabolizma gdje kao dio citohroma sudjeluje u transportu elektrona, u kaskadnom lancu staničnog disanja.

Premda je ozbiljan deficit bakra rijetka pojava, nije rijetko da ljudi imaju granične ili suboptimalne količine bakra. Simptomi ozbiljnog deficita bakra u organizmu su promjene u pigmentaciji kose i kože, nepravilnosti i deformacije skeleta i vezivnog tkiva, reproduktivni problemi, pogoršana funkcija živčanog tkiva. Za mnoge ljude, vjerovatnoća da se razvije nedostatak bakra je praktično nemoguća. Ima dva razloga za to: tijelo održava oko 100-500 miligrama bakra u rezervama, a to je neobično jer je on neophodan u jako malim količinama i ljudi unose dovoljne količine bakra kroz vodu koju piju svakoga dana. Kada tijelo doživi nedostatak bakra obično to ima za posljedicu i nedostatak željeza. To je razlog zašto je anemija jedan od simptoma.

Trovanje bakrom se rijetko događa i obično je rezultat otpuštanja bakrenih iona iz posuda za kuhanje ili aparata za dijalizu. Opasnost od trovanja bakrom može donijeti veći unos bakra, koji je moguće postići suplementacijom visokim dozama (10-20 mg dnevno) ili kontaminacija bakrom u proizvodnji ili metalskoj industriji. Simptomi akutnog trovanja su vrtoglavica, povraćanje, bolovi u trbuhu i mišićima. Wilsonova bolest urođeni je poremećaj metabolizma primarno uzrokovana abnormalnom toksičnosti bakra.

LITERATURA

1. Dragan S. Veselinović, Ivan A. Gržetić, Dragan A. Marković: Stanja i procesi u životnoj sredini, Beograd (1995)
2. Šefket Goletić: Teški metali u okolišu, Zenica (2005)
3. Tihomir Beritić: Profesionalne bolesti, Sarajevo (1981)
4. Mirjana Aranđelović, Jovica Jovanović: Medicina rada, Niš (2009)
5. Amra Odobašić: Specijacija teških metala polarografskim tehnikama u prirodnim vodama, Tuzla (2005)
6. W.B.Mills et al.: Part I (Revise 1995), USA EPA Office of Reserch and Development, Washington DC
7. "Sl. list SFRJ", Beograd (1987)
8. E. Dixon, M. Gardner, S. Perry: Chemical Speciation and Bioavailability, (1999)
9. www.pse.pbf.hr
10. Teški metali: od hrane do toksičnih efekata - Slide 1, Dr Ljuba Mandić, v. Prof. Hemijski fakultet, Univerzitet u Beogradu
11. www. ag-metal.ba
12. www.crosbi.znanstvenici.hr/prikazi-rad
13. www.jutarnji.hr

GRADOVRH

SOCIOLOGIJA

Srđan Vukadinović

Kultura identitetskog ispoljavanja

Sažetak

Egzistiranje mnoštva identiteta na jednom prostoru je različitost koja predstavlja specifičnost i određenu komparativnu prednost u društvenom bivstvovanju, u odnosu na drugi homogeniji areal. Na Balkanu različitosti identitetskog postojanja su nešto od čega se ne može pobjeći i što je, često, uzrokovalo konflikte i sukobe. Konfliktnost prouzurkovana nerazumijevanjem različitosti identiteta je pratilac životnih zbivanja na balkanskom prostoru. U drugim identitetskim obilježjima se nerijetko vidjela opasnost po sopstveno egzistiranje.

Kada se dublje uđe u suštinu konfrontiranja identiteta zapaža se da je konfliktnost posljedica određenih predradsuda i sterotipija, prema onom drugome ili trećemu. Pored toga, obilježje međuidentitetske konfliktnosti na Balkanu nosi specifičnosti nepoznavanja kulturno identitetskih svojstava drugih. Kultura mira u balkanskom suživotu je nešto što se konstituiše na razumijevanju, toleranciji, nestereotipizaciji, i prije svega, poznavanju drugosti. Naravno, stereotipi će postojati, ne samo u prošlosti i sadašnjasti, nego i u budućnosti. Kada se tome doda još i mitomanija u objašnjenju i tumačenju međuidentitetskih odnosa na Balkanu nastaje konfuzija koja kulminira destrukcijom i konfliktnošću. Temeljnu odrednicu kulture mira čini obrazovanje i odgajanje, prije svega, mlađih generacija ne na streotipijama i mitomaniji, nego na promišljanju koje poštuje i uvažava različitosti, a zasniva se na sopstvenom misaonom, racionalnom i emocionalnom iskustvu. Rezultanta toga procesa dovešće do konstituisanja zajedničkog identiteta, koji će biti širi od onog regionalnog – balkanskog. Širi identitet će biti zasnovan na vrijednostima, a ne na interesima.

Ključne riječi: mnoštvo identiteta, streotipije, mitomanija, poštovanje različitosti, kultura mira

1. Paradigma kulture mira

Ključno pitanje prevazilaženja balkanskih napetosti obuhvata razumijevanje mnoštva identiteta, njihovog prihvatanja i tolerisanja. Glavni činioci društvenih, kulturnih i aktuelnih balkanskih prilika i njihova dekonstruktivnost je uslovljena identitetom i njegovim razumijevanjem. Sva nastojanja da se balkanska drama svede na neki od ideologijskih modela pokazuje se nedovoljnim znanjem i manjkom moralne i političke odlučnosti. Bez razumijevanja nacionalizma kao pokretača složene raspodjele etno-nacionalnih i etno-religijskih napetosti i sukobljenosti u cijelom balkanskom prostoru, nije moguće razviti modele društvenog, kulturnog i ekonomskog bivstvovanja i građenja evropske budućnosti regiona. Prikrivanje nacionalizma navodnim nacionalnim i identitetskim interesima jedne grupacije, obično one koja je brojčano i na drugi način dominantna, je najbanalnija malignost koja urušava društveno tkivo.

Dekonstrukcija znanja o tome jeste potreba i obaveza kulture mira, kao poželjnog načina i stila života, na balkanskom prostoru. Razvijanje kulture mira sa svim navedenim intencijama je dominantna i prvenstvena obaveza poslenika mira i suživota, upravo iz one populacije koja je bila ili jeste uzročnik dekonstruktivnog dejstva u ambijentu, a koje je zasnivano na nerazumijevanju identiteta ili pokušaju nadvladavanja jednog drugim. Razorne posljedice nedostajanja takve svijesti u remetilačkom i dekonstrukciji sklonom identitetskom okviru, i na njoj utemeljenog ideologijskog djelovanja, vidljive su, naročito, poslednjih desetak godina starog, i isto toliko ljeta novog milenijuma. Nerazumijevanje egzistiranja mnoštva identiteta i njihove koegzistencije kroz kulturu mira, uočljivo je u urušavanju društva i s njim povezanom političkom, kulturnom i ekonomskom agonijom.

Mogućnosti za izlazak iz aktuelne identitetske društvene zapriječenosti postoje. Isto tako moguće je ocrtati političke, ekonomske i kulturne promjene na Balkanu, koje bi prevladale nerazumijevanje egzistencije identitetskih različitosti. Među prvotnim mogućnostima, te promjene treba da prevaziđe svijest o tome da na tim prostorima svi govore istim jezikom.Možda ga svi ne zovu istim imenom, ali to je manje bitno od činjenice da ga svi razumiju. Lingvistički to je isti jezik. U smislu prevazilaženja protivurječnosti jako je dobro i važno da svi na balkanskom prostoru mogu čitati jedni druge, i da karavani i sajmovi knjiga mogu hoditi s jednog kraja na drugi prostora koji su urušeni u žestokom konfliktu. Ushićenje radi toga je vidljivo kod značajnog broja populacije koja čita bez problema i predrasuda djela iz bosansko-hercegovačkog, crnogorskog, hrvatskog ili srpskog identitetskog jezičkog prostora. Vrijeme i događaji na Balkanu čine svoje. Prije samo desetak godina, posljednjih ljeta drugog milenijuma, nezamislivo je bilo da u knjižarama, na sajmovima ili kioscima jednog identitetskog ili makar dominantnog područja, budu prisutna štampana i književna djela iz drugog ili trećeg ambijenta. Radi daljnjeg razvijanja svijesti o različitosti identi-

teta i njihovoj normalnoj koegzistenciji ne treba insistirati na nekim tezama koje za određeni identitetski prostor nisu dobrodošle, kao recimo da je riječ o istom jeziku. Ali se za početak može reći da je riječ o istoj čitalačkoj publici. Kultura mira osim znanja i razumijevanja traži strpljenje i postupnost. Pored toga traži i uspostavljanje standarda, makar i minimalnih, koji za početak komunikacije nisu sporni i koji za jednu knjigu, film, teatarsku predstavu, likovnu izložbu, kao i širi kulturološki i društveni čin, a koji su svojom strukturom zanimljivi ili mogu biti takvi, ne znače gotovo ništa. Za dobro, zanimljivo i kvalitetno kulturološko i društveno djelo neke nedoumice i navodni standardi ne predstavljaju nikakve prepreke. A različitosti koje postoje i koje su prisutne ustanovljavaju se prema onim identitetima koji su i prostorno, a i strukturno, bliski ili bliskiji. Zbog toga je kultura mira i njeno shvatanje i poimanje identiteta jedan opipljivi auditorijum svih različitosti i svih bliskosti. Različitosti i bliskosti se mogu shvatati i dvojako, ali kvalitetna i zanimljiva društvena djela čine tu paradigmu.

2. Konfliktnost identiteta – posljedica predrasuda i stereotipija

Nepotpunost prisustva informacija o drugome razlog je čestog otklona prema različitostima. Nepostojanje pravih informacija neminovno sa sobom nosi i širenje zluradih i zlonamjernih priča i interpretacija o drugome. Zbog toga se nemilosrdno od bilo kakve komunikacije odbacuju oni koji nisu u sličnom ili istom identitetskom kodu sa većinskom ili dominantnom grupacijom.[1] Zato što im nisu po volji pripadnici drugosti, ljudi su spremni da o njima šire proizvoljne, a pri tome neistinite informacije. I tada se dogodi da pojedinac ili grupa ljudi, pa čak i čitavi narodi budu obilježeni i žigosani, ali bez stvarnog pokrića za tako nešto. Pri tome, prenoseći neistinite konstatacije o drugostima mnogi koji ih prenose dodaju još po nešto. Toga momenta rađa se predrasuda ili stereotipija. Opasna i zapaljiva igra riječi, poslije koje dolazi diskriminacija, zavist, pakost, neprijateljstvo, mržnja, pa na južnoslovenskom prostoru i dekonstrukcija društva, u vidu ratnih razaranja. Predrasude i stereotipije podrazumijevaju loše i iskrivljeno mišljenje o nečemu drugome već u startu, i to bez nekih valjanih saznanja o tome. Ta negativna energija, koja je konstituent predrasuda, je nešto što je jako rašireno i rezultat je nedovoljnog i saznanja i obrazovanja. Ljudi žive kao žrtve predrasuda, jer teško da neko može zamisliti što se u glavi konkretnog životnog i društvenog opredjeljenja, kada je drugost u pitanju, dešava. Zbog predrasuda čovjek je spreman i na progon, segregaciju, ali i uništenje drugoga i drugačijega od sebe. Dekonstrukcija ex-jugoslovenskog društva je posljedica suprostavljenosti i konfliktnosti identitetskih obilježja koju su prouzrokovale predrasude i stereotipije i o sebi i o drugima.

[1] Anthony Giddens, Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age, Oxford: Polity Press, 1992., p.134 – 142.

Predrasude i stereotipije su društvene anomalije koje se teško iskorjenjuju. O određenoj drugosti ljudi donose svoj stav ili imaju svoje mišljenje ili sud na osnovu sopstvenog znanja ili neznanja, na osnovu iskustva ili svojih osjećaja. Prihvatajući unaprijed nešto, a da se pri tome nema znanje o tome, ulazi se u predrasudu. Ako se nešto prihvati kao gotova stvar, na osnovu neznanja, veoma brzo se pokaže da je to zabluda ili da je pogrešno. Također, pokaže se da tako nešto ne može imati nikakvog realnog osnova u nekom iskustvu, a dosta često ni u čovjekovom emocionalnom životu.

Stavovi i mišljenja o drugostima zasnovani na pogreškama ili zabludama su prisutni gotovo svuda, u svakoj sferi čovjekovog bitisanja i egzistencije. Iznoseći svoj stav prema zajednici ili prema društvenoj grupi kojoj pripada ili ne pripada, pojedinac ga formira na tri nivoa: jedan je racionalni, sadržan u znanju ili saznanju; drugi je emocionalni, sadržan u osjećaju i iracionalnoj sferi čovjekove ličnosti i treći je životno iskustveni koji se vezuje za društvenu neizvjesnost i koja je to i takav stav napravila od našeg mišljenja. U strukturi predrasuda su prisutne tri logike: logika saznanja, logika srca i logika (ne)iskustva koje su u svojoj strukturnoj ravni na više nivoa čvrsto konstituisane.

Prisutne su predrasude o različitim sferama čovjekove ličnosti i djelovanja i egzistiranja. Najčešće se govori o vjerskim, nacionalnim i rasnim predrasudama, ali i o predrasudama u domenu spola, roda i svega onoga što je razlika i što je drugost.

Na balkanskom prostoru predrasude jako dugo traju. Njihova dugotrajnost se postiže time što se kao negativni principi čvršće vezuju za dušu i emocije, nego pozitivni. A unutrašnja dimenzija čovjekovog bića, na prostoru gdje su predrasude najviše vezane za grupe i pripadnost njima, i gdje se pripadnik druge grupe, čim nije sa njime smatra da je protiv njega, su jako kompleksne.

Akcije i radnje utemeljene na predrasudama, na balkanskom području, bile su veoma opasne i imale su tragične posljedice. Pri tome, ako se predrasude o drugostima fingiraju u političke svrhe, kao što je bio slučaj sa ex-ju društvom, one se mnogo pogubnije kako po sudbinu pojedinca, tako i po sudbinu čitave grupe i društva. Dekonstrukcija društva na balkanskom području je bila najbolji lakmus papir za pokazivanje toga koliko predrasude koje su očigledno bile podstaknute sticajem nekih situacionih faktora spolja, mogu da izazovu razorne posljedice po društvo.

Postojanje i formiranje prerasuda i stereotipija o drugostima, kao i način njihovog ispoljavanja zavise od mnogo faktora. Pokazuje se da zavise od tipa ličnosti, stepena obrazovanja i saznanja, kao i od porodičnog vaspitanja. Kada se pomenuti faktori formiraju i konstituišu na principima kulture mira, u čijoj osnovi je životna koegzistencija, uviđa se da mnogo toga što se loše čulo o različitim drugostima, posledica je neznanja. A kada se uvidi pravo stanje stvari pokazuje

se da drugost o kojoj se zaključivalo na osnovu pretjerane emocije ili poluistine je slična po mnogim stvarima, ako ne čak i nadvlađujuća i dominirajuća. Tri faktora od kojih zavisi postojanost i opstojnost predrasuda i stereotipija su (ne) postignuća jednog ambijenta u civilizacijskom slijedu dogadjanja. Zapaža se da čitav svijet postaje jedan i jedno, uz uvažavanje svih specifičnosti koje tvore bitne različitosti. Prevazilaženje predrasuda na principima kulture mira je proces u koji moderan svijet užurbano ulazi. To su prirodne zakonitosti postojanja, jer se stalno nešto mijenja, stalno nešto treba. A dok se mijenja egzistencija čovjekovog bivstvovanja radi se o živim i dinamičkim procesima. Čim nema promjena društvo je statično i završeno je sa njegovim razvojem. Čim kod pojedinaca i grupa nema razmjene informacija i podataka o drugostima, čim nema različitih pogleda i mišljenja, društvo postaje nemoćno u razrešavanju ključnih problema. Nemoćno je jer se ne može upustiti u razrešavanje mimo predrasuda i mimo poluistina. Jedino se statično društvo, koje ne počiva na principima kulture mira, može braniti predrasudama. Ali to nije prava odbrana. To je samno pokušaj da se nastavi egzistirati u svijetu i društvu koje se ima, a ne može se prihvatiti razmjena drugačijih mišljenja, ideja i konkurencije koja iz globalnog društva dolazi.

3. Socijalizacija identiteta

Prohodnost i razvoj svijesti o egzistiranju mnoštva identiteta zavisi od socijalizacije svojstava koje pojedinac ili grupa posjeduju. Socijalizacija u različitim razdobljima, kao što je bio slučaj i na Balkanu je doživljavala svoje mijene. U jednom razdoblju se insistiralo na jednom jedinstvenom identitetu, što je bila svojevrsna jednostranost u poimanju ovog fenomena.[2] U drugom razdoblju jedna jednostranost zamijenila je drugu, koja je počivala na insistiranju koje je veoma razumljivo na posebnostima, odnosno na nacionalnom identitetu. Kultura mira je način života koji podrazumijeva mnogo umjereniju liniju u tumačenju i poimanju identiteta. Može se reći da je ta percepcija identitetskih obilježja sadržana u jednom "zajedničkom identitetskom tržištu", ili bolje reći "kloniranom tržištu". Na prvi pogled takvo određenje zvuči malo empatično ili prenaglašeno, ali u suštini je jedna sveobuhvatna identitetska figura ili sinonim za zajedništvo mnoštva identiteta. To je prostor koji popunjavaju svi oni koji nemaju nikakve prepreke u razumijevanju i shvatanju svih drugosti. Sudionici i učesnici u ambijentu "kloniranog identitetskog tržišta" imaju svekoliku otvorenost. Ta otvorenost koju imajui može biti integrativna, nikada naprosto razdvajajuća, podvajajuća ili separatistička. "Klonirano identitetsko tržište" ima tendenciju da izaziva barijere, na neki način da ih provocira. Također, poziva pojedince u javne forume da bi im se pokazalo da treba razgovarati zajedno. I to u javne forume poziva one pripadnike određenih grupa koji smatraju da ne treba ili da se nema što razgovarati ni o čemu sa drugostima.

[2] Ulrik Bek, Rizično društvo, "Filip Višnjić", Beograd, 2001. str. 57 – 62.

Na "kloniranom identitetskom tržištu" dolazi do integracije različitosti. Dolazi i do integracije različitih pojedinaca i društvenih grupa. Identitetsko tržište ne teži nečemu što bi se moglo nazvati niveliranje ljudi, nego socijalizaciji njegovih strukturnih segmenata. A strukturu toga tržišta konstituišu ljudi i identitetski sadržaji. Tradicija identitetskih obilježja na Balkanu je da pojedinci i čitave grupe ne žele međusobno komunicirati. Ideja "kloniranog identitetskog tržišta" je da ostvari nešto što je suprotno toj nakani prisutnog ponašanja. Ako pojedinac ili grupa, kao pripadnici određenog identiteta ostanu zatvoreni u svojim obilježjima, bilo strukturnim bilo geografskim bilo onim koje zamišljaju u nekom graničnom okruženju njih ne zanima egzistiranje mnoštva identiteta. I onda oni prelaze i žive u najobičnijem politikanstvu. Među takvim pripadnicima identitetskih nakana mogu se naći, i često se nalaze intelektualci i značajni stvaraoci. Socijalizacija identitetskih svojstava znači da u okviru "kloniranog identitetskog tržišta" javno se govori o svom iskustvu suživota, recimo nacionalnog, ili religijskog, ili političkog, ili kulturnog, ili nekog drugog identiteta. Jer, ima slučajeva da se često mimo toga tržišta kao neki autoriteti izgradnje prije svega nacionalnog identiteta uzimaju određena djela koja njihovi autori pišu u osami, a da pri tome nisu imali namjeru da između njihovog djela i nacionalnog identiteta stoji znak jednakosti. Da ljudi to ne bi uzimali kao jednostranu identitetsku platformu, tu je "klonirano identitetsko tržište", koje će kroz javni razgovor socijalizirati ono što je univerzalno i zajedničko u egzistiranju mnoštva različitosti.

4. Kultura dijaloga – preduslov kulture mira na Balkanu

Prevazilaženje protivurječnosti identitetskih obilježja postiže se dijalogom. Zagovaranje dijaloga po svaku cijenu je imperativni zahtjev vremena, koje se može u figurativnom smislu odrediti kao period kulture mira na Balkanu. Pogotovo je bitan dijalog u medijima, zbog uticaja koji imaju u društvu. Mediji su često kritikovani zbog mogućnosti određene manipulacije. Ali, s druge strane jako bitno je istaći najvažniju stvar koju mediji nose u svom egzistirajućem biću – a to je javni dijalog. Mass mediji, kada je u pitanju prevazilaženje konfliktnosti identitetskih obilježja mogu upriličiti ono što su Rimljani imali kao *Forum*, a Grci kao *Agor*. Jer, ako je išta poteklo bitno iz značajno is stvaralaštva duha poteklo je iz tih javnih foruma. Današnji forumi u smislu prevazilaženja protuvrječnosti su ekrani, kao što su kod Grka i Rimljana bili trgovi. Dijalog izvorno podrazumijeva da imaju dvije različitosti u nečemu što je logos, što je zajednički jezik i šti je zajednička riječ. To znači da dijalog postoji kada su se negdje u nekoj tački dodira prihvatile i susrele sve osnovne pretpostavke. A dodirne tačke su da se govori i razumije isti jezik i da postoji istomišljeništvo u nekim osnovnim stvarima. Recimo, da su ljudi demokrate i prosvetitelji, a da ne vole nacionalizam u dijelu koji se tiče mržnje i predrasuda prema drugostima. Ili da su recimo nacionalisti i da ne vole integracije koje po njima uvijek uništavaju, asimiliraju. I ti pojedinci se

negdje na tim dodirnim tačkama nađu i razgovaraju. Dijalog je nešto što uvijek treba dovesti u pitanje sa zajedničkim jezikom i krenuti od toga. Pri tome dijaloga na balkanskom prostoru ima kada se razgovara o nebitnim stvarima i pitanjima. Čim krene priča o ozbiljnim i fundamentalnim stvarima dolazi do konflikta. Kultura dijaloga ne može pretpostaviti da neko ima fundamentalne pretpostavke drugačije. I u tom momentu i tački dodira počinje kultura dijaloga, koja ustvari nije kultura dijaloga, nego je kultura nečega što tek omogućava dijalog.

Za kulturu dijaloga na balkanskim prostorima kao preduslov kulture mira treba puno sumnje i puno događanja u priopštenju takve komunikacije. Na balkanskim prostorima se naučilo živjeti u svojim "malim ćelijama", pri čemu se ne želi razgovarati sa neistomišljenicima, koji nemaju iste pretpostavke za razgovor. A ako postoje iste pretpostavke, onda se često kaže da kao istomišljenici nemaju što razgovarati, pri čemui su svi sudionici dijaloga izloženi žestokoj javnoj kritici. U balkanskim prostorima je neophodno naučiti živjeti u pluralu različitosti. Velika mana i nedostatak takvog koncepta komuniciranja je što ljudi na Balkanu, uglavnom žive u malim državama, u modelu koji je monoetnički ili mononacionalni. Zbog toga u konkretnom društvu treba naučiti, imati saznanje i svijest o tome da je društvo pluralno, i da ima puno različitih grupacija i da je to jako dobro. Tu ima puno slojeva koji stratifikovani jedan pored drugoga, a ne jedan iznad drugoga, čine društvo bogatijim i punijim.

5. Izgradnja identiteta kroz kulturu mira i građanstvo

Pitanje kraha ex-jugoslovenskog društva je bitno identitetsko i kulturološko pitanje. Ako deficit građanstva pogađa jedno društvo, onda se konfrontiraju pojedinačni ili nacionalni identiteti.Taj deficit je pogađao i bivšu Jugoslaviju, jer je jugoslovenski identitet bio samo jedan ostatak ostalih. Proizvodnja ostalih u monoetničkim državama je logična. Građanski identitet je nešto što omogućava nekonfliktnost opredjeljujućih svojstava. Poslije perioda dekonstrukcije na djelu je razdoblje u kome se na putu izgradnje građanskog identiteta više sjekiraju i nerviraju oni koji imaju čiste identitete, nego oni koji ih nemaju. To je jedna faza izgradnje identitetskih obilježja koja je jako bolna i traumatična. Bolna su iskustva i vrijeme kako za one koji imaju čisti identitet, a koji su građanski orjentisani, tako i za one koji ga nemaju. Prvi misle da su iskočili iz toga etničkog identiteta, a nažalost nisu, jer to nije tako lako. Drugi, su u traženju opredjeljujućih svojstava koja će ih svrstati u građanstvo.

Građanski identitet nije negiranje etničke i konfesionalne pripadnosti naroda. Obnavljanje građanskog identiteta, koje je započelo poslije bolnih događanja u dekonstrukciji društva je sporo, upravo zbog posljedica rata. Pojava koja sve više uzima maha i koja se ogleda u konstituisanju građanskog identiteta je nešto što je potrebno kulturi mira, zarad budućnosti balkanskog prostora.

Literatura

1. Bek, Ulrik: Rizično društvo, "Filip Višnjić", Beograd, 2001.
2. Giddens, Anthony: Modernity and Self-Identity: self and Society in the Late Modern Age, Oxford: Polity Press, 1992.
3. Habermas Jirgen, Državljanstvo i nacionalni identitet / razmišljanja o evropskoj budućnosti, "Filozofska istraživanja", Zagreb, 1991, 40.
4. Vukadinović, Srdjan: Građanska povezanost mnoštva identiteta kao vrijednost društava Jugoistočne Evrope, u: Zbornik "Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana", JUNIR, Niš, 2002.
5. Wallerstein, Immanuell: Geopolics and Geoculture, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

GRADOVRH

IZ ARHIVA

Iz matice vjenčanih Tuzlanske župe 1811.

Dobrotom direktora Arhiva Tuzlanskog kantona dr. Izeta Šabotića, Matici hrvatskoj u Tuzli omogućen je uvid u Matice vjenčanih Tuzlanske župe za godinu 1811.

Alen Matošević priredio je tekstove za objavljivanje.

Librum hunc, in quo notantur conjuncti in Matrimonium,
Parochiæ Salinarum, legalem esse testor
Ego Fr. Angelus Franich[1] *Vice-Secretarius Ep˜lis.*

Ja, fra Anđeo Franjić, generalni vikar provincije,
svjedočim o vjerodostojnosti ove knjige, u koju su bilježeni
sklopljeni brakovi u župi Soli.

Die 23. Maji. 1811. incipit administratio. R. P. Martini de Vareſs.

Dana 23. svibnja počinje služba prečasnoga oca Martina od Vareša.

Redni br. 238.

Die. 11. 9˜bris. 1811.

Præmissis omnibus quæ præmitti ſolent juxta Cannones Sacri Concilii Trid˜ni[2] *nulloque detecto Cannonico impedimento, per verba de præsenti. Ego Fr. Martinus*

[1] Redoslijed provincijala Bosne Srebrene: Fra Andeo Franjić (1814-1817)
http://www.bosnasrebrena.ba/v2010/povijest-provincije/popis-bosanskih-vikara-i-provincijala.html

[2] **Tridentski sabor** je devetnaesti ekumenski sabor Katoličke Crkve. Održan je u razdoblju od 13. prosinca 1545. do 4. prosinca 1563. u Tridentu (današnji Trento u Italiji), kao odgovor na teološke i ekleziološke izazove što ih je postavila Reformacija. Na ovom je saboru potvrđen nauk Katoličke Crkve o spasenju, sakramentima, biblijskom kanonu, a nakon njega ujednačen je način slavljenja mise u cijeloj Crkvi.

de Vareſs Parochus, in Sacrum Matrimonium junxi Ioannem Filium Matthæi Perishich de Goricze, cum Roxa filia q˜n Simonis Vareshkich. Testes fuere Blasius Petrovich, Antonius (Seizovich), necnon Roxa Uxor Simonis Martinovich Conjugati habuere benedictionem juxta rubricam[3] *Miſsalis Romani.*[4]

Dana 11. studenoga 1811.

Ispunivši sve preduvjete propisane kanonima svetoga Tridentskog sabora i ne otkrivši nijednu prepreku prema istim kanonima te po njihovu pristanku, ja, župnik fra Martin od Vareša, udružio sam u svetu bračnu zajednicu Ivana, sina Matije Perišića iz Gorica, i Ružu, kćer pokojnog Šime Vareškića. Svjedoci su bili Blaž Petrović, Anto Seizović i Ruža, žena Šime Martinovića.
Mladenci su primili blagoslov prema odredbama Rimskoga misala.

Redni br. 239.

Die. 12. 9˜bris. 1811.

Præmissis omnibus quæ præmitti ſolent nulloque detecto Cannonico impedimento, per verba de præsenti. Ego Frat. Martinus de Vareſs Parochus in S˜crum Matrimonium Conjunxi Gregorium Filium Mariani Ivanich, cum Anna Filia Pauli Abramovich de Kreshevo. Testes Fuere, Petrus Ivanich, et Maria Uxor Mariani Josich omnes de (Karcevine).

Dana 11. studenoga 1811.

Ispunivši sve propisane preduvjete i ne otkrivši nijednu prepreku prema kanonima te po njihovu pristanku, ja, župnik fra Martin od Vareša, udružio sam u svetu bračnu zajednicu Grgu, sina Marijana Ivanića, i Anu, kćer Pavla Abramovića iz Kreševa. Svjedoci su bili Petar Ivanić i Marija, žena Marijana Josića, svi iz Krčevina.

Redni br. 240.

Lipnicza Die. 18. 9˜bris. 1811.

Præmissis omnibus quæ præmitti ſolent, juxta Cannones Sacri Concilii Trid˜ni, nulloque detecto Cannonico impedimento; per verba de præsenti. Ego Fr. Martinus de Vareſs Parochus in Sanctum Matrimo: nium junxi. Sequentes. Et primum.

[3] Rubrika je najprije predstavljala crvenom tintom ispisana ili natpisana objašnjenja rituala iz liturgijskih knjiga, ali znači i odredbe i zakone Rimskog misala.

[4] Rimski misal je najvažnija liturgijska knjiga Katoličke crkve. Sastoji se od najprije od uređenog slijeda mise (Ordo Missae) i molitvi koje svećenik pjeva ili govori.

Petrum Filium Marci Knexevich, cum Angela filia Antonii Radman. Testes fuere Nicolaus Garghich, et Thomasa Uxor dicti Nicolai.

U Lipnici, dana 18. studenoga 1811.

Ispunivši sve preduvjete propisane kanonima svetoga Tridentskog sabora i ne otkrivši nijednu prepreku prema istim kanonima te po njihovu pristanku, ja, župnik fra Martin od Vareša, udružio sam u svetu bračnu zajednicu sljedeće mladence. Prvo:
Petra, sina Marka Kneževića, i Anđu, kćer Ante Radmana.
Svjedoci su bili Niko Grgić i Tomislava, njegova žena.

Redni br. 241.

Secundum.

Eliam Filium Natalis Lovrich de Pasiczi, cum Anna Filia Iosephi Antunovich de Calaevo. Testes Fuere Antonius Antunovich, Ioannes Antunovich, necnon Maria Uxor Iosephi Iosephi Iosich.

Drugo:

Iliju, sina Bože Lovrića iz Pasaca, i Anu, kćer Josipa Antunovića iz Kalajeva. Svjedoci su bili Anto Antunović, Ivan Antunović i Marija, žena Josipa Josića.

Redni br. 242.

Tertium.

Marcum Filium qndam Francisci Paulovich de Obodnicza. Cum Rosa Filia Mathæi Topalovich. Testes fuere Ioannes Topalovich Petrus Paulovich, necnon Maria Uxor Ioannis Terzich.

Treće:

Marka, sina pokojnoga Franje Pavlovića iz Obodnice, i Ružu, kćer Matije Topalovića. Svjedoci su bili Ivan Topalović, Petar Pavlović i Marija, žena Ivana Terzića.

Redni br. 243.

Driença Die 18 9˜bris. 1811.

Premiſsis omb˜us que premitti debent, nulloque detecto Cannonico impedimento per verba de presenti: Ego Fr: Ioannes Duich (e) (Travnik) Socius Parochi in Sac˜m Matrimonium conjunxi Sequentes, et Primu˜ Tho: mam Filium Antonii Karshich de Gorricze Cum Anna Filia qnd˜m Ger^{o}gii[5] Iurich de Obodnicza. Tes: tes fuere Ioannes Marich de Bodexiste[6] et Michael Marich de eodem loco.

U Drijenči, dana 18. studenoga 1811.

Ispunivši sve propisane preduvjete i ne otkrivši nijednu prepreku prema kanonima te po njihovu pristanku, ja, fra Ivan Dujić iz Travnika, župni vikar, udružio sam u svetu bračnu zajednicu sljedeće mladence. Prvo: Tomu, sina Ante Kršića iz Gorica, i Anu, kćer pokojnoga Jure Jurića iz Obodnice. Svjedoci su bili Ivan Marić i Mijo Marić, obojica iz Bodežišta.

Redni br. 244.

Secundum

Iosephum Filium qnd˜m Michaelis Lameshich de Obodnicza cum Ioanna Filia Magdalene[7] Maruno-vich de Kulicze. Testes fuerunt Matheus Lameshich de Obodnicza, et Ioannes Lameshich de eode˜ loco

Drugo:

Josipa, sina pokojnoga Mije Lamešića iz Obodnice, i Ivku, kćer Magdalene Marunović

[5] Supraskribirano *o* u *Ger^{o}gii* umetnuto je naknadno, i to na pogrešno mjesto jer je riječ o imenu *Georgius.*

[6] Prema pisanim izvorima iz 14. stoljeća na brčanskom prostoru je postojalo više naselja (katoličkih). Kao najstarija se spominju Bili Potok, Pćelić, Korenita, Štrepci, Gornja Skakava, Zovik, Boće, Bodežište (Boderište), Donji Rahić, Gorice, Gornji Vukšić, Trnjaci, Hrgovi, Brezovo Polje, Brka (selo), Dubrave, Novi itd.

[7] Ispod dočetnoga *e* u riječi *Magdalene* dopisan je znak (skraćivanja) jer je ispravan genitivni oblik *Magdalenae.*

iz Kulica. Svjedoci su bili Matija Lamešić i Ivan Lamešić, obojica iz Obodnice.

Redni br. 245.

Tertium

Petrum Filium qnd˜m Georgii Matuzevich de Vus: ſichi cum Rosa Filia Michaelis Iosipovich de obo˜d. Testes fuere Stephanus Babich de Vuſsichi et Ma: theus Clarich de Vuſsichi.

Treće:

Petra, sina pokojnoga Grge Matuzevića iz Vusića, i Ružu, kćer Mije Josipovića iz Obodnice. Svjedoci su bili Stjepan Babić i Matija Klarić, oba iz Vusića.

Redni br. 246.

4t˜m.

Michaelem Filium Mariani Pavich de Boççe, Cum Rosa Filia Petri Tuogliak de Driencsa. Testes fuerunt Antonius Pavich de Boççe et Ma: theus osmakchich de Boççe

Četvrto:

Miju, sina Marijana Pavića iz Boća, i Ružu, kćer Petra Tuholjaka iz Drijenče. Svjedoci su bili Anto Pavić i Matija Osmakčić, obojica iz Boća.

Redni br. 247.

5t˜m

Antonium Filium Antonii Pavich de Drag: Sup. Cum Anna Filia qnd˜m Petri Marunovich de Obod. Testes fuerunt Antonius Shtitich, et Ioan: nes Petrovich o˜nes de eodem loco. Omnes habue: runt Bene˜d: (Oc).

Peto:

Antu, sina Ante Pavića iz Gornje
Dragunje, i Anu, kćer pokojnoga Petra Marunovića
iz Obodnice. Svjedoci su bili Anto Štitić i Ivan
Petrović, obojica iz Gornje Dragunje. Svi su
primili blagoslov.

Redni br. 248.

Lipnicza Die 25. 9˜bris. 1811.

Præmiſsis tribus denuntiationibus 3˜bus Diebus Festivis, juxta Cannones S˜cri Concili Trid˜ni, nulloque detecto Cannonico imped˜to, per verba de præsenti. Ego Fr. Martinus de Vareſs Parochus; in Sacrum Matrimonium junxi Sequentes. Primum Marcum Filium q˜n Natalis (Teslich) de Breshke, cum Anna Filia q˜n Ioannis Martinovich de Kamesko. Testes aderant. Antonius et Franciscus Miatovich; necnon Rosa Uxor q˜n Francisci Garbich.

U Lipnici, dana 25. studenoga 1811.

Priopćivši tri objave o tri blagdana, kako propisuju kanoni
svetoga Tridentskog sabora i ne otkrivši nijednu prepreku po istim kanonima
te po njihovu pristanku, ja, župnik fra Martin od Vareša, udružio sam u
svetu bračnu zajednicu sljedeće mladence. Prvo:
Marka, sina pokojnog Bože Teslića (?) iz Brežaka, i Anu, kćer
pokojnog Ivana Martinovića iz Kame(n)skog. Nazočili su svjedoci
Anto i Franjo Mijatović i Ruža, žena pokojnog Franje Grbića.

Redni br. 249.

Secundum.

Philippum Filium q˜n Micha[lis] Marinovich, cum Maria q˜n Iacobi Kolano: vich relicta Vidua a q˜n Philippo Giurinovich.Testes fuere Philippus Lukich, et Martha ejus Uxor.

Drugo:

Filipa, sina pokojnog Mije Marinovića, i Mariju, kćer pokojnoga
Jakova Kolanovića i udovu pokojnoga Filipa Đurinovića. Svjedoci
su bili Filip Lukić i njegova žena Marta.

Redni br. 250.

Tertium.

Ioannem Filium q˜n Pauli Miatovich, cum Rosa Filia q˜n Georgii Divkovich. Testes fuere Antonius Josich, et Georgius, necnon Maria Uxor Lucæ Miatovich.

Treće:

Ivana, sina pokojnog Pavla Martinovića, i Ružu, kćer pokojnog Jure Divkovića. Svjedoci su bili Anto Josić, Juro i Marija, žena Luke Mijatovića.

Redni br. 251.

Quartum.

Ioannem Filium Marci Matich, cum Maria Filia Thomæ Obodniçich. Testes aderant, Marcus Akalovich, Michael Divkovich; necnon Rosa ejus Uxor.

Četvrto:

Ivana, sina Marka Matića, i Mariju, kćer Tome Obodnočića. Svjedoci su bili Marko Akalović, Mijo Divković i njegova žena Ruža.

Redni br. 252.

Quintum

Marcum Filium q˜n Gregorii Mishich de Lipnicza, cum Angela Filia q˜n Ioannis Maleshevich. Testes fuere Simon Mishich, Lucas Boxich, necnon Rosa Uxor Simonis Tuogliak.

Peto:

Marka, sina pokojnog Grge Mišića iz Lipnice, i Anđu, kćer pokojnog Ivana Maleševića. Svjedoci su bili Šimo Mišić, Luka Božić i Ruža, žena Šime Tuholjaka.

Redni br. 253.

Sextum

Ioannem Filium q˜n Thomæ Domich de Dobargnia, cum Catharina Filia Laurentii Iosich de Lipnicza. Testes aderant Ioannes Bikich, Iosephus Lukanovich; necnon Catharina Uxor Taddæi Maroshevich.

Šesto:

Ivana, sina pokojnog Tome Domića iz Dobrnje, i Katu, kćer Lovre Josića iz Lipnice. Svjedoci su bili Ivan Bikić, Josip Lukanović i Kata, žena Tdije Maroševića.

Redni br. 254.

Septimum

Antonium Filium Michaelis Banovich de Ussino, cum Catharina Filia q˜n Georgii Akalovich. Testes fuere Michael Garghich, Michael Sabran; necnon Catharina Uxor Antonii Garghich. Conjugati habuerunt bene: dictionem sicut, in Miſsali Romano continetur.

Sedmo:

Antu, sina Mije Banovića s Husina, i Katu, kćer pokojnog Jure Akalovića. Svjedoci su bili Mijo Grgić, Mijo Sabran i Kata, žena Ante Grgića. Mladenci su primili blagoslov kako je propisano u Rimskom misalu.

Redni broj 255.

Drag˜: Sup˜: Die 25 9br□i˜ 1811.

Praemissis omnibus quę pręmitti solent, nulloque impe= dimento Canoc˜: detecto imo juxta formaſ Sac˜: Conc˜.Trid: Ego Fr: Ioannes Duich a Travnik soc. Par: sequente□ Cop: in Sac: Matrimonium et Primum. Petrum Filium Marci Stojakovich de Breshke cum Maria Filia Marci Gargich de Lipnicza. Teste□ fuere Elias Lucich de Breshke, et Philipu□ Stiepich de eode˜ loco.

U Gornjoj Dragunji, dana 25. studenoga 1811.

Ispunivši sve preduvjete propisane odredbama svetoga Tridentskog sabora i ne otkrivši nijednu prepreku prema istim kanonima,

ja, fra Ivan Dujić iz Travnika, župni vikar, sljedeće
sam mladence udružio u svetu bračnu zajednicu. Prvo:
Petra, sina Marka Stojakovića iz Brežaka, i
Mariju, kćer Marka Grgića iz Lipnice. Svjedoci su bili
Ilija Lučić i Filip Stijepić, obojica iz Brežaka.

Redni broj 256.

Secundum.

*Thadeam Filium Andreę Philippovich de Obod˜:
Cum Maria Filia quo˜nd : Petri Tuogliak de Bres˜.
Test: fuerunt Thoma Tufekchich de Obodnicza.
et Franciscu Lameshich de Obodnicza.*

Drugo:

Tadiju, sina Andrije Filipovića iz Obodnice,
i Mariju, kćer pokojnog Petra Tuholjaka iz Brežaka.
Svjedoci su bili Toma Tufekčić
i Franjo Lamešić, obojica iz Obodnice.

Redni broj 257.

Tertium.

*Michaelem Filium Elię Jokich de Pogorioczi cu˜
Ioanna Filia Ioannis Stojakovich de Breshke.
Test˜: fuerunt Philippu Pavlovich de Obodn: et
Thomas Toppalovich de Obodnicza.*

Treće:

Miju, sina Ilije Jokića iz Pogorioca, i
Ivku, kćer Ivana Stojakovića iz Brežaka.
Svjedoci su bili Filip Pavlović i
Toma Topalović, obojica iz Obodnice.

Redni broj 258.

Quartum.

*Michaelem Filium quônd: Bonaventurę Bo:
rovcsevich de Skakava Sup: cum Maria Filia
Antonii Mihacsevich de Breshke. Test: fuerunt*

Marcus Josipovich de Skak: Sup: et Nicolaus Jelovcsich de dicto loco.

Četvrto:

Miju, sina pokojnog Bone Borovčevića iz Gornje Skakave, i Mariju, kćer Ante Mihačevića iz Brežaka. Svjedoci su bili Marko Josipović iz Gornje Skakave i Niko Jelovčić iz istog mjesta.

Redni broj 259.

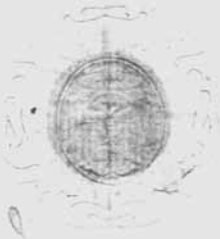
Quintum.

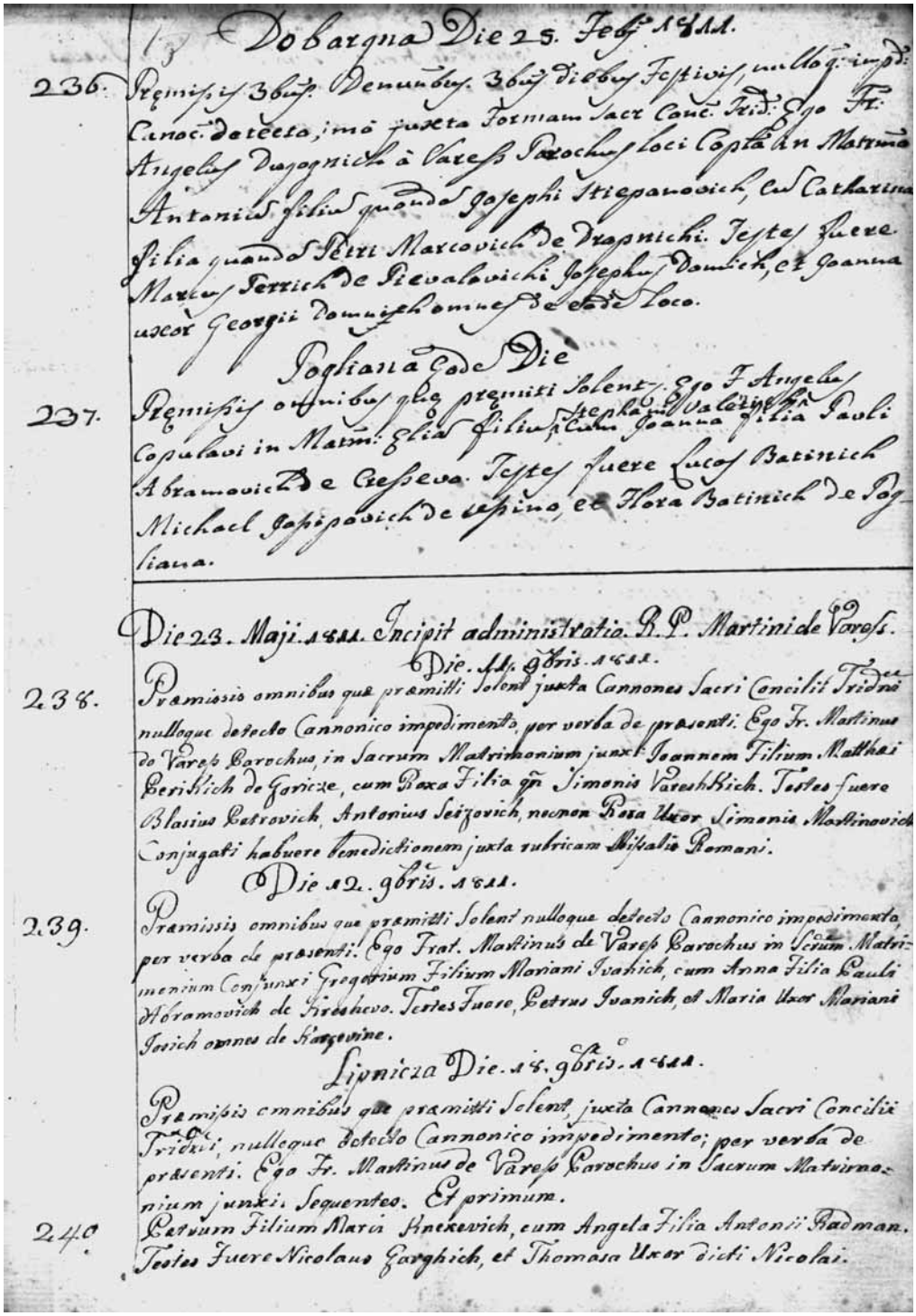
Ioannem Filium quond: Michaelis Josippovich de Obodnicza, cum Anna Filia quond: Petri Toppalovich de Obod. Testes fuere Petrus Tu: fekchich de Obod. et Petrus Marinovich de eodem loco. Cuncti hab: bẽnd: ut cont: in Miſs: Romano.

Peto:

Ivana, sina pokojnog Mije Josipovića iz Obodnice, i Anu, kćer pokojnog Petra Topalovića iz Obodnice. Svjedoci su bili Petar Tufekčić i Petar Marinović, obojica iz Obodnice. Svi su primili blagoslov, kako je propisano Rimskim misalom.

Librum hunc, in quo notantur conjuncti in Matrimonium,
Parochiæ Salinarum, legalem esse, testor
Ego Fr. Angelus Franich Vice-Secretarius Epcpis.

Dobarqna Die 25. Febr. 1741.

236. Premissis 3bus. Denunbus. 3bus diebus Festivis, nullog. impd. Canoc. detecto, imò juxta formam Sacr Canc. Trid. Ego Fr. Angelus Dragnichi à Vares Parochus loci Copulavi in Matrim. Antonium filium quond. Josephi Stiepanovich, cum Catharina filia quond. Petri Marcovich de Dragnichi. Testes fuere Martus Jerrich de Rievalovichi Josephus Damich, et Joanna uxor Georgii Domijch omnes de eod. Loco.

Joglianа Die

237. Premissis omnibus qbs premitti Solent. Ego F. Angelus Copulavi in Matrim. Elia filium Stephani Valentini et Joanna filia Pauli Abramovich de Gepeva. Testes fuere Lucas Batinich Michael Josipovich de Gepino, et Flora Batinich de Joglana.

Die 23. Maji. 1741. Incipit administratio R. P. Martini de Vares.

Die 24. qbris. 1741.

238. Premissis omnibus qua premitti Solent juxta Cannones Sacri Concilii Trident nulloque detecto Cannonico impedimento, per verba de presenti. Ego Fr. Martinus de Vares Parochus, in Sacrum Matrimonium junxi Joannem Filium Matthei Berislich de Garicze, cum Paxa Filia qm Simonis Vareshlich. Testes fuere Blasius Petrovich, Antonius Seizovich, nomen Paxa Uxor Simonis Martinovich Conjugati habuere benedictionem juxta rubricam Missalis Romani.

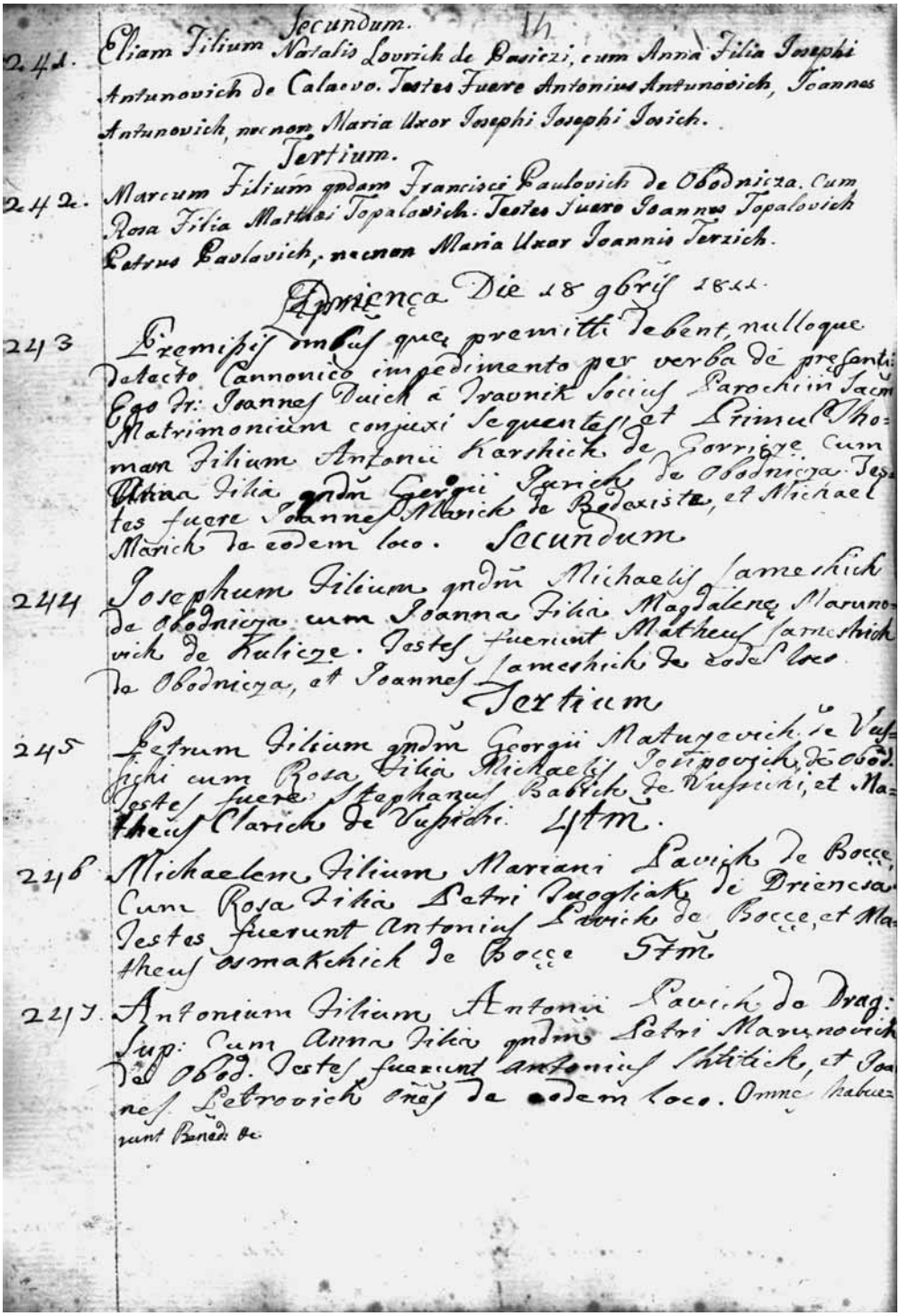
Die 27. qbris. 1741.

239. Premissis omnibus qua premitti Solent nulloque detecto Cannonico impedimento, per verba de presenti. Ego Frat. Martinus de Vares Parochus in Sctum Matrimonium Conjunxi Gregorium Filium Mariani Ivanich, cum Anna Filia Pauli Abramovich de Sirechevo. Testes fuere, Petrus Ivanich, et Maria Uxor Mariani Jovich omnes de Sargovine.

Lipnicza Die. 14. qbris. 1741.

Premissis omnibus qua premitti Solent, juxta Cannones Sacri Concilii Trident, nulloque detecto Cannonico impedimento; per verba de presenti. Ego Fr. Martinus de Vares Parochus in Sacrum Matrimonium junxi. Sequentes. Et primum.

240. Petrum Filium Marci Knezevich, cum Angela Filia Antonii Radman. Testes fuere Nicolaus Garghich, et Thomasa Uxor dicti Nicolai.

Secundum. 14
241. Eliam Filium Natalis Lovrich de Basizi, cum Anna Filia Josephi Antunovich de Calavo. Testes Fuere Antonius Antunovich, Joannes Antunovich, necnon Maria Uxor Josephi Josephi Jovich.

Tertium.
242. Marcum Filium qndam Francisci Paulovich de Obodnicza. Cum Rosa Filia Matthei Topalovich. Testes Fuere Joannes Topalovich Petrus Paulovich, necnon Maria Uxor Joannis Terzich.

Dominica Die 18 9bris 1822.
243 Examinibus mihi quæ premitti debent, nullo que Dato Canonico impedimento per verba de præsenti: Ego Fr: Joannes Duich à Dravnik Socius Parochi in Jacm Matrimonium conjuxi Sequentes, et Primus Thoman Filium Antonii Karshick de Gorrizze Cum Catharina Filia qndm Georgii Jgerich de Obodnicza. Testes fuere Joannes Marick de Bedaxista, et Michael Marich de eodem loco. Secundum
244 Josephum Filium qndm Michaelis Jamershick de Obodnicza cum Joanna Filia Magdalenæ Marunovich de Kalicze. Testes fuerunt Matheus Jamershick de eodem loco de Obodnicza, et Joannes Tertium
245 Petrum Filium qndm Georgii Matugevich de Vaschi cum Rosa Filia Michaelis Jelipovich de Obod. Testes fuere Stephanus Babich de Vuscichi, et Matheus Clarich de Vuscichi. Item.
246 Michaelem Filium Marciani Lavich de Bocce, Cum Rosa Filia Petri Pasquich de Driencsa. Testes fuerunt Antonius Fabrich de Bocce, et Matheus Osmakchich de Bocce Item
247. Antonium Filium Antonii Lavich de Drag: Sup: Cum Anna Filia qndm Petri Marunovich de Obod. Testes fuerunt Antonius Schtitich, et Joannes Petrovich Oraj de eodem loco. Omnes habuerunt Benedictionem.

15 Lipnicza Die 25. 9bris. 1681.

248. Tribus denuntiationibus 3bus Diebus Festivis, juxta Canones Sti Concilii Tridni, nulloque detecto Canonico impedto, per verba de presenti. Ego Fr. Martinus de Varos Parochus, in Sacra Matrimonium junxi Sequentes. Primum
Marcum Filium qñ Natalis Jaslich de Breshke, cum Anna Filia qñ Joannis Martinovich de Kamensko. Testes aderant. Antonius, et Franciscus Miatovich, necnon Rosa Uxor qñ Francisci Garbich.

Secundum.

249. Philippum Filium qñ Michaelis Marinovich, cum Maria qñ Jacobi Kolanovich relicta Vidua à qñ Philippo Giurinovich. Testes fuere Philippus Lubich, et Martha ejus Uxor.

Tertium.

250. Joannem qñ Filium qñ Pauli Miatovich, cum Rosa Filia qñ Georgii Divkovich. Testes fuere Antonius Josich, et Georgius, necnon Maria Uxor Luca Miatovich.

Quartum.

251. Joannem Filium Marci Matich, cum Maria Filia Thomæ Obodnigich. Testes aderant, Marcus Akalovich, Michael Divkovich; necnon Rosa ejus Uxor.

Quintum.

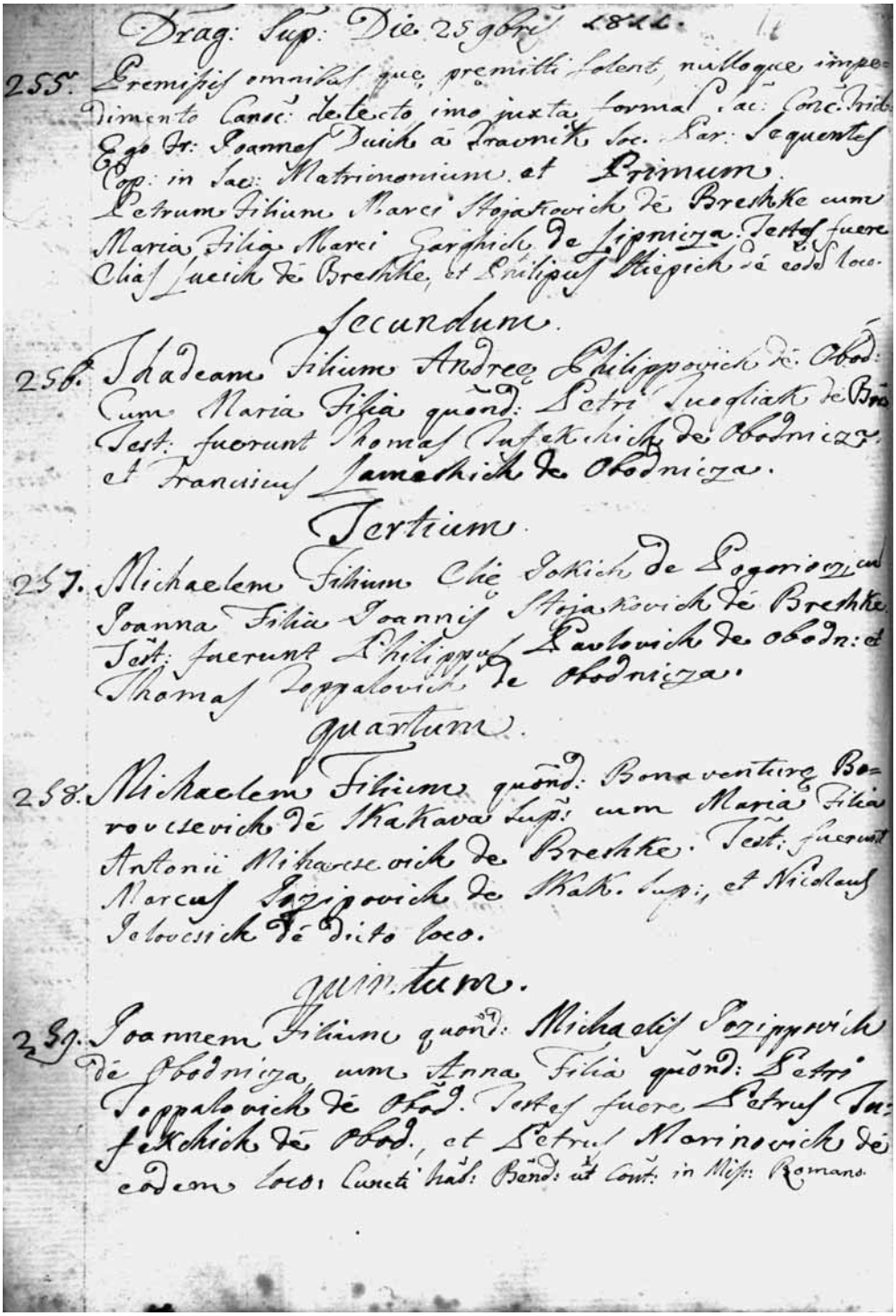
252. Marcum Filium qñ Gregorii Mishich de Lipnicza, cum Angela Filia qñ Joannis Maletschevich. Testes fuere Simon Mishich, Lucas Boxich, necnon Rosa Uxor Simonis Tuogliati.

Sextum.

253. Joannem Filium qñ Thomæ Domich de Dobargnia, cum Catharina Filia Laurentii Josich de Lipnicza. Testes aderant Joannes Bikich, Joseph Lukanovich; necnon Catharina Uxor Thadei Maraschevich.

Septimum.

254. Antonium Filium Michaelis Banovich de Ussino, cum Catharina Filia qñ Georgii Akalovich. Testes fuere Michael Garghich, Michael Tabrau; necnon Catharina Uxor Antonii Garghich. Conjugati habuerunt benedictionem secut, in Missali Romano continetur.

Drag: Sup: Die 25 Junij 1822.

255. Premissis omnibus quæ premitti solent, nullisque impedimento Canonico detectis, imo juxta formam Sac: Conc: Trid: Ego Fr: Joannes Duich à Dravnik Soc: Par: Sequentes Copulavi in Sac: Matrimonium et Primum Petrum filium Marci Stojaskovich de Brethke cum Maria filia Marci Garghich de Lipnicza. Testes fuere Elias Jurich de Brethke, et Philippus Klepich de eodem loco.

Secundum.

256. Thadeam filium Andreæ Philippovich de Obod: cum Maria filia quond: Petri Juogliak de Bro Test: fuerunt Thomas Jurkovich de Obodnicza, et Franciscus Jamerschich de Obodnicza.

Tertium.

257. Michaelem filium Chè Jokich de Logorizza cum Joanna filia Joannis Stojaskovich de Brethke. Test: fuerunt Philippus Pavlovich de obodn: et Thomas Zoppalovich de Obodnicza.

Quartum.

258. Michaelem filium quond: Bonaventuræ Borovcevich de Skakava Sup: cum Maria filia Antonii Mihaicevich de Brethke. Test: fuerunt Marcus Sozijovich de Skak: Sup: et Nicolaus Jelovcich de dicto loco.

Quintum.

259. Joannem filium quond: Michaelis Sozijovich de Obodnicza, cum Anna filia quond: Petri Zoppalovich de Obod: Testes fuere Petrus Jurkovich de Obod: et Petrus Marinovich de eodem loco; Cuncti hab: Bened: ut Cont: in Miss: Romano.